

Uzbekistan Faqur Fulom

1994

3—4

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ЖУРНАЛИ

63-йил чиқиши

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Тоҳир МАЛИК
(*Масъул котиб*)
Мурод МАНСУР
(*Наср бўлими мудири*)
Омон МУХТОР
(*Бош муҳаррир ўринбосари*)
Икром ОТАМУРОД
(*Назм бўлими мудири*)
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФҲОН
(*Мерос ва қадрият бўлими мудири*)
Али Назар ЭГАМНАЗАРОВ
(*Мақоланавислик бўлими мудири*)

МУАССИС:
ФАФУР ФУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

- *Қуръони Карим эълон этилгандан сўнг.*
- *Кўкноризордаги ғалати ҳодиса.*
- *Фотиманинг қотили ким?*
- *Ҳусайн Бойқаронинг тахт сари йўли.*
- *Абдулла Қодирий ғазаллари.*

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Негмат АМИНОВ, Саид АХМАД, Бўрибой АХМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Хуршид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурод Муҳаммад ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Ҳайриддин СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукӯр ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислом ШОҒУЛОМОВ, Азиз КАЮМОВ, Ҳамид ГУҒЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» № 3-4. 1994 й.

НАВРЎЗИЙ ТОЗАРУВ...

Абдулла Орипов билан суҳбат

— Абдуллажон, кайфиятларингиз қандай! Муҳарририятдан бир таклиф бўлувди. Сиз билан чин янги йилимиз — Наврўз олдидан «Шарқ юлдузи» журналхонлари учун ҳаёт ва адабиёт ҳақида бир суҳбат курсак деган. Нима дейсиз!

— Бажонидил. Мен тайёрман хизматингизга.

— Суҳбатни ўзбекнинг ҳайитлари каби азизу мукаррам, қадим ва қиёматгача бардавом байрамимиз Наврўздан бошла- сак. У оламнинг яшариши билан бирга туркий десакми, ўзбакий десакми, илдиэларимизни эсга солмайдими!

— Чиндан ҳам Наврўз деганда менинг хотирамга китобларда ўқиганим эмас, ўзим болалик йилларида айнан гувоҳ бўлган маъракаю маросимлар келаверади. Бу гаплар 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошига тааллуқли. У маҳалларда Наврўз ҳақида ҳеч ким ҳеч қандай расмий маълумотларга эга эмас эди. Лекин халқнинг юрак тубига битилган Наврўз қанда қил- май ўтказиларди. Чунончи, шулардан биттасини айтай. Янги йил, яъни Наврўз арафасида кечқурун қишлоқ майдончасининг уч жойида учта катта гулхан ёқиларди. Хонадонлардан мундими, дарз кетган кўзами, кемтик тувакми, обдастами, хуллас, эски- туски идишларни олиб чиқиб, биз болаларнинг қўлларига тут- қазишарди. Биз эса, ҳалиги ҳисобдан чиққан эски-туски «инвер- тарлар»ни гулханга зарб билан уриб, олов устидан кетма-кет сакраб ўтар эдик.

Бу, албатта, чуқур рамзий маънога эга. Яъни, эски-туски, қа- ланғи-қасанғи нарсаларимиз эски йилда қола қолсин, деган ният- да шундай қилинар эди...

— Шу ўринда суҳбат матнини узиб, хаёлимдан кечган фикр- ни айтиб ўтсам. Қани энди, биз ҳам мустақилликнинг шу учинчи Наврўзида рамзий гулханлар ёқиб, ният қилсак. Оқу қизил импе- риялар даврида ахлоқу хулқимиз, юриш-туришимиз, кийиниши- миз, кўйингки, бугунги турмуш тарзимизга сингиб кетган барча бегона нарсалардан халос бўлсак. Энг биринчи галда мутелигу лоқайдлигимизни оловга отсак. Ҳаром-ҳаришдан топадиган-

ларимиздан кечсак. Порахўрлик, амалпарастлик, маҳаллийчилик, ўзимбўлайчилик, сансалорлик, ўзиникини хўрлаб, бошқага ялтоқлик қилиб кун кўришдек «фазилат»ларимизни бир йўла ўша Наврўз оловига улоқтирсак-да, тозарсак, поклансак, қанийди...

— Кейинги маҳалларда матбуотдан ўқиб билдимки, худди шундай урф италянларда ҳам бор экан. Хулласки, бу дунёда ҳеч бир нарсани эски ҳам деб бўлмайди, ёки янги ҳам.

Эртаси куни, яъни, Наврўзнинг биринчи куни қишлоқдаги ҳар бир хонадон ўзининг ҳимматию қудратига яраша бирор таом тайёрлаб қишлоғимиз ёнидаги улкан тепаликка олиб чиқишарди. Кўм-кўк чимзор устида каттаю кичик, хотин-халаж жам бўлишиб, ҳалиги таомларни баб-баробар талашиб-тортишиб тановул этишарди. Кимдир қўшниси тайёрлаб чиққан аталани ича бошлар, кимдир тўқроқ хонадондан чиққан ошдан тановул қилар, хуллас, чинакам беғидир, самимий йиғин бўлар, қишлоқ яхлит бир жамоага айланарди.

Уша жойнинг ўзида, жумладан, қишлоқ подачиси сайланарди. Аввалги подачидан халқ рози бўлган бўлса, хўп-хўп, йўқса унга раҳмат айтиб, подачиликни янги одамга топширишарди.

Худди ўша куни биринчи шудгор очиларди. Мен бу тафсилотларни кейинчалик Беруний бобомизнинг китобларидан ўқиб, тонг қолганман.

Дарҳақиқат, Наврўз шу қадар қадимий байрамдир. Унинг қадимийлигини яна бир нарса тасдиқлайдики, ҳалиги оловдан сакраб ўтишлар ислом динига мутлақо ётдир. Бу аёна жуда-жуда ҳам қадим замонларга, оташпараст ота-боболаримизга бориб туташади. Шунинг учун Наврўзни ислом динига алоқадор дегувчилар тамомила нодон, дунёбеҳабар кишилардир. Албатта бу беозор байрам, аниқроғи табиат байрамидир. Мен пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом фазилатларини ўргана туриб, куйидаги лавҳага дуч келдим.

Яъниким, кунлардан бирида пайғамбаримизнинг завжалари антиқа бир таомни ҳазратга таклиф қиладилар. Расули акрам ҳалиги таомдан татиб кўриб, бу нима ўзи, деган саволни берадилар. Бу қўшни элларнинг байрам куни пишириладиган таоми, деб жавоб қилишади. Албатта, бу таом сумалак эди. Шунда пайғамбаримиз лутф қилиб, ушбу таомни қай муносабат билан пиширурлар, деб сўрайдилар.

— Наврўзда, йилнинг янги куни бошланишида пиширурлар,— деб жавоб қилишади.

Сумалакнинг мазасини тотган пайғамбар:

— Ундай бўлса ҳар кунларинг наврўз бўлақолсин,— дейдилар.

Худди ана шу лутфни Навоий бобомиз ҳам байтга солганлар:

Ҳар тўнинг қадр ўлубон,

Ҳар кўнинг ўлсин наврўз.

Бу ерда қадр — дейилганда лайлатулқадр — бахт келтирувчи кеча кўзда тутиямқода, қолгани тушунарли.

Наврӯз атрофида қанча ғавғоли гаплар бўлганини ҳозир эслаш шартмасдир.

Ҳанузгача Наврӯз куннда жумладан, туркий заминда ўз-ўзидан табиат қўйнида бошланиб кетадиган халқ сайилларини кузатар эканман, халқнинг хотираси метиндан мустаҳкам, ундаги бирикмалар олтидан қиммат эканлигига имон келтираман. Ахир, ўйланг, бошқа байрамлар ҳарҳолда ташвиқ қилинади. Наврӯз эса йўлини қанчалик тўсишмасин, баҳор селидек, тўлиб-тошиб йўлида давом этаверади.

— **Абдуллажон, Наврӯз далага қўш чиқиб, ерга барака уруғи қадалиши олтидан ўтиши билан яна бир нарсани — миллатимиз азалдан меҳнаткаш ва заҳматкаш, фақат пешона тер билан, ҳалол топгани эвазига кун кўрадиган халқ эканини ҳам ёдга солади. Лекин бугунга келиб, ёшларимизнинг кўзини қамаштирадиган бошқа фазилатлар юзага чиқиб, барқ урмоқдаки, уни нима деб аташга ҳам ҳайронсан.**

— Муроджон ака, айти мени қийнаб турган, дилимдаги саволни қўзғадингиз. Шу кунларда менинг дилимда бир шеър айланиб юрибди. Мен азбаройи чин юрагимдан товламачи лўттибозларга «қойил қолиб», мурожаат қилмоқчиман. Ҳой биродарлар, ўтган даврларда биз сизни товламачи-лўттибоз деган бўлсак, кечиринг. Ахир, ҳақиқий ишбилармон сизлар экансизлар-ку. Аён бўлдики, жамият ва тарих ғилдирагини сизлар айлантираётган экансизлар, бизлар эса, яъни товламачилик ва лўттибозлик истеъдодидан мосуво кимсалар — лапашанглари эканмиз. Меҳнаткаш халқни авом дердилар. Бу гапнинг тўғрилигига энди ишондик...

Демоқчиманки, битта ғиштни у ёқдан-бу ёққа олмаган олифта бойваччалар халқ орзиқиб кутган мустақилликка бирдан эга чиқиб қолдилар. Наврӯзнинг нашъасини ҳам аввал улар тотиб кўрадилар, албатта. Мен ушбу ўринда югур-югур билан иш битираётган, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилгувчи, мол-дунёни ҳалоллик билан топаётганларга маломат қилмоқчи эмасман. Бироқ юқоридаги манфий деймизми, салбий деймизми, кўринишлардан кўз юмиб бўлмайти-ку, ахир. Бўлди қийин кимга денг, ёзувчи билан шоирга. Асарларимизни ўқийдиганлар, албатта, камайган эмас. Лекин ижодкор, ўрислар айтмоқчи, айиққа ўхшаб бармоғини сўриб кун кечирмайти-ку. Узини қўяверинг, унинг ҳам болачақаси бор-ку, ахир. Масаланинг иккинчи бир томони, адабиётнинг иззат-нафсига тегиб кетади десам, балки янглишмасман. Ўтган куни ёзган шеъри ёки ҳикоясини деворий газетада ҳам эълон қилолмайдиганлар босмаҳоналардаги қийинчиликлардан зукколик билан фойдаланиб, ўзларининг жарақ-жарақ пуллари ҳисобига қалин-қалин китоблар чиқараётирлар. Чўнтагида ҳемири йўқ машраблар эса ҳамон машраб.

Кечирасиз, Муроджон ака, ягона қалин журналимиз — «Шарқ юлдузи»нинг аҳволи қандай? Маош, қалам ҳақиқилар дегандай, қоғоз топиш, уни ой сайин чиқариб туриш ташвишлари дегандай...

— **Кўпга келган тўй экан, Абдуллажон. Икки ойда бир чиқиб**

турибмиз. Энг хурсанд қиладигани шундоқ қийин даврда ҳам обуначимиз қўл силтаб кетмади. Бу йил журналимизга қарийб 25 минг одам ёзилди.

Биз ижодкорларга бир нарса таскин беради. Президентимиз Ўзбекистон ҳудудидаги барча турдаги касб-кор эгаларини ҳозирги қийин даврда ижтимоий ҳимоялашга қаттиқ бел боғлаган ва шу сиёсатни изчил амалга оширишга ҳаракат қилляпти. Ижодкорларнинг қалам ҳақларини ошириш ҳақида фармойиш берилди. Уларга уй-жойларни хусусий мулк қилиб тақсимланди. Махсус жамғармалар тузилди. Фикр олишувлар бўлди. Зиёлиларни кўнгилни кўтариш мақсадида уларга муттасил равишда мукофоту унвонлар бериб келиняпти.

Уйлайманки, халқимиз тарихининг паст-баландини кўравериб кўзи қотган, тажрибаси ортган касбдошларимиз ҳеч қачон ношукрлик қилмаганлар.

Аксинча, биз эндигина икки ёшга тўлган, мустақил давлатимизни оёққа турғазиш учун худди масчитга ишлагандек чин дилдан ва бетаъма хизмат қилмоғимиз шарт.

Лекин шу ўринда мени бир-икки ҳолатлар безовта қилади. Биринчидан, кейинги ўтиш давридаги қийинчиликлар туфайли адабиёт ва санъатга рағбат билдирувчи ҳаваскор ёшлар сони кескин камайиб кетди. Мен радио эшиттиришлар қўмитасидаги укаларимдан ҳаваскорлардан келадиган хатлар қанча эдию ҳозир қанча деб сўрадим. Фарқ ниҳоятда катта, яъни, кичкинтой фарзандларимиз ҳам ёзув-чизувдан бир иш чиқмаслигини ўзлари фаҳмлаганми ё ота-оналари ўргатишганми, ёзмай қўйишган. Уларга энди илму маърифат, зиёдан кўра дўконлар жозибалироқдир. Бир қарашда улар ҳам ҳақ, чунки ҳемириси йўқ, уй-жойсиз шоир болага тегадиган қайлиқ топилсин-чи, ўзини боқадими, рўзгорни тебратадими!

Иккинчидан, бундоқ манзара қадим замонларда ҳам мавжуд эди. Демокчиманки, бозор иқтисоди бизга янгилик эмас. Аввалги замонларда миллатнинг маънавияти учун наинки пулини, балки кўксини қалқон қиладиган ҳомийлар кўп бўлишган. Хусусан, «муҳтарам помешчик» Алишер Навоий ҳазратлари ўзлари худди шундай ҳомий бўлганлар. Бу зотнинг саховатли муҳитида не-не улуғ олиму шоир, санъаткор етишиб чиққани жаҳонга маълум.

Бизнинг ушбу сўхбатимизни янги ўзбек бойлари ўқийдимийўқми, билмайман, ҳарҳолда ўзим билган бир мисолни келтириб ўтсам: Абдулла Тўқай татар халқининг ягона мумтоз шоири. Бу йигит ота-онадан қип-қизил етим қолиб, бировларнинг қўлида тарбия топган. Шу орада сил касалига чалинишга улгурган. Ва лекин, унинг худо берган иқтидори жуда эрта ниш кўрсатган. Кимсасиз, касалванд, бечора бир йигитчанинги улуғ истеъдодини зийраклик билан пайқаган татар бойи Муфтахуллин уни ўз қармоғига олиб, касалини даволаш учун Бошқирдистон қимизларини ичирган, Тўқай шеърларини китоб ҳолида ўз ҳисобидан нашр эттирган. Қозоннинг ҳоқ марказидаги меҳмонхоналардан бирида шоир учун битта хонани доимий сотиб олиб, Тўқайга ҳомий-

лик қилган. Тўқай юбилейи муносабати билан Татаристонга борганимда юқоридаги тарихни татарлар йиғлаб-йиғлаб гапириб беришди. Гап шундаки, шўролар даврида Тўқай кўкларга кўтарилиб, ҳалиги саховатли бой эса ер билан яқсон қилинган экан. Каттакон театрда ўтган йиғинда Татаристон раҳбарлари бойнинг қизларини таклиф этишиб, улардан чин дилдан узр сўрашди.

Мана, шунақа гаплар. Устоз Ғафур Ғулом «узилган бир киприк абад йўқолмас», деганларидек қилинган яхшилик ҳам уни бой адо этадими ё камбағалми — сира унутилмас экан. Пайғамбаримиз айтган закоту яхшилик фарзлари ҳам ана шунинг ўзидир.

Савол туғилиши мумкин, ёзувчиларнинг бошини қовуштирадиган уюшма бор-ку, улар қаёққа қарайди ва ҳоказо деб. Уюшманинг моддий имкониятлари чекланган. Шу сабабли адиблар ушбу идорадан нолимасалар ҳам бўлаверади. Уюшма эса ўтиш давридаги қийинчиликлардан ҳамжиҳатлик билан ўтиб, уни қаламкашларнинг бошини қовуштирадиган идорага айлантиришлари лозим.

Айтайлик ягона Журналимиз «Шарқ юлдузи»ни қоғозу бошқа-бошқа муаммолардан қўтқазиш учун қарийб мингга яқин аъзолар нима иш қилдик? Афсуски, биз бўлиниб кетдик. Журнал эса ягона. Уни иккига бўлиб бўлмайди.

— Мустақиллик байрамларида жумла жаҳондан меҳмонлар келаётгани, айниқса, юрт соғинчида юрган ватандошларимиз ташриф буюраётгани қувончли. Шу маънода Наврўз озод меҳнат байрамига, миллат сифатида бирикув, бир бутунлашув байрамига айланиб кетса эди, нима дейсиз!

— Мақтаниш эмас, мен ҳам жаҳоннинг кўп мамлакатларида бўлиб, ватандошлар билан суҳбатлар қурганман. Бироқ Ватанинг ўзида бўлгани каби у ёқда ҳам турли «зот»лар мавжудки, уларда Ватан туйғуси нечоғли кучли бўлмасин, мажбурият туйғулими турли қопқонларга тушганлар ҳам йўқ эмас. Ер юзи харитасида янги мустақил, келажаги буюк бир давлат пайдо бўляпти экан, уни кўролмайдиганлар сон мингта. Ўзига хос «кундошлар» ҳам бор. Шу ўринда бизга баъзи тарихий томирларимиз таскин беради. Дейлик, иқтисодий-сиёсий жиҳатдан қанчалик сиқувга олинмасин, агар Марказий Осиё давлатлари ҳар жиҳатдан бир-бирларини қўлласалар, доимий рўй бераётган иғволарга учмасалар уларнинг келажаги шубҳасиз буюк бўлажак. Жумладан, мен Узбекистонимизни қозоқ, қирғиз, туркман, тожик халқларидан сира айри тасаввур этаолмайман. Тақрор бўлса-да, айтай, биз бир ота-онанинг ҳовли-жойи қуриб чиқиб кетган фарзандларимиз. Уларни ўз ҳолларига қўйсалар осон тил топишадилар.

Халқларимизнинг ҳамжиҳатлиги йўлидаги Президентимиз Ислом Каримовнинг бу давлатлар бошлиқлари билан тез-тез учрашиб туришларидан кўп нарса кутамиз. Чунки меҳр кўз-дадир.

— Абдуллажон, бундай серташвиш замонда ижодкорга осон кечмаслиги тайин. Лекин шу билан бирга у ижодга таъсир

этмаслиги ҳам мумкин эмас. Кейинги пайтда бирон нарса ёзишга муяссар бўлдингизми!

— Яқинда бир маъракада демократия тўлқинида юзага чиққан бир амалдорнинг ўзини тутиши, қилиғи десамми, менга жуда ёмон таъсир қилди.

Шу туфайлими, ҳозир неча кундирки, бир шеърнинг тарҳи калламда юрибди. Бошланиши бундай:

**Мен бир йўл чеккасида ётибман нолон,
Чорасиз бўлсам-да, эрурман инсон.
Устимга отингнинг сояси тушди,
Жиловинг нарироқ тортсанг-чи, нодон.**

Очиғи, бундай андишасиз, мурувват нелигини билмайдиган амалдорчаларни ўзимиз туғдик, ўзимиз яратдик. Личинкаларини чамаси ўзимиз кўйдик. Босиб ўтган йўлларимизда ўзимиз қолдирган икра уруғларидан ажойиб равишда истиқлол либосини кийиб олган «париваш-демократ итбалиқчалар» пайдо бўлди. Уйлайсизки, уларнинг баъзиларига Ўзбекистоннинг машаққатлари зарурми? Йўқ, асло. Улар албатта Бехбудий эмаслар, Қодирий эмаслар, Чўлпон ҳам эмаслар. Улар оддийгина амалпарастлардир. Улар ўз даврида Қодирийни ҳам, бошқаларни ҳам хизмат курсилари учун хонавайрон қилганлар.

Мен шу ўринда тағин бир ҳолатдан ғоятда хавфсирайман. Ғарб тушунган демократия Европалик ўрнларгаки унчалик тўғри келмабди, бизнинг қабилашунос Шарқимизга у нечоғлик мос келаркин? Кўпдан-кўп жанжаллар худди шу ўринда бошланади. Ахир бу зиддият Шарқнинг улуғ алломалари, нисбатан олганда яқин замондош бўлган Рабиндранат Тагор ва Муҳаммад Иқболларни қийнамадими? Менинг фикри ожизимча, ҳозирги табиий жамият жараёнида гўёки ҳаммага эрк берилди. Эндиги бурчимиз иложи борица комилликка эришиш, жиндек бўлса ҳам адолат уруғини сепишдир.

— **Шу Наврўз арафасида журналхонларимиз, ёшларга тилагингизни сўрасам, бир оғиз қилиб нима деган бўлур эдингиз!**

— Ҳаммамизга Наврўзий тозарув, тиниқлик тилайман. Қаерда яшаманг, қай вазифада ишламанг жаҳолатга йўл берманг, азизлар. Ундан инквизиция унади, ундан қушхона туғилади. Бу эскичасига ҳам, янгичасига ҳам тўғри келмайди. Биз охир-оқибат Муҳаммад алайҳиссалом йўлларини ушлаймиз. Негаки мен тарихда ундан демократроқ одамни учратмадим.

— **Сухбатга вақт топганингиз учун Сизга раҳмат, Абдуллажон. Адабиётимиз бахтига соғ бўлинг.**

Сухбатдош Мурод МАНСУР

ТИЛСИМ ТАРИХ

КЎЗЛАРДАГИ ҲУР ЧАҚИН

* * *

Қалдиروقлар, уйғот мени,
Чиғириқларга от мени,
Тегирмонингда торт мени,
Уйғот мени!

Дўлингда бир кафт ун бўлай,
Эриб ё кўрғошин бўлай,
Ўтга тушиб олтин бўлай,
Уйғот мени!

Чашмайи салсабил бўлай,
Тун соқчиси — тавил бўлай,
Ё арслон, ё сабил бўлай,
Уйғот мени!

Кўзимни тутмиш пардалар,
Тавба ўрнинда зардалар,
Хизрдай назаркардалар,
Уйғот мени!

Тоатга тоқатим қани?
Ҳаққа ибодатим қани?
Сахархез одатим қани?
Уйғот мени!

Қорин ғами, турмуш юки,
Тоғдай турар қаддим букиб,
Сўрарман юм-юм ёш тўкиб,
Бу ғафлатдан
Уйғот мени!

Муножот

Ҳазрати зудмурод бибижон,
Куйди ҳазориспанд каби жон.
Орзуим пилиги ловуллаб,
Дуога талабгор бўлибман.
Кўзёшим сел каби дувиллаб,
Олисдан йўл босиб келибман.
Ҳазрати зудмурод бибижон,
Мойи йўқ пиликдай куйди жон.

Ўзимга ўзим гоҳ ёв бўлдим,
Шайтони лаинга ов бўлдим.
Беҳишлар турарди қаршимда,
Бир кори каж билан ғов бўлдим.
Гоҳ шамъи имонни ўчирган
Бибижон, мен қор-қиров бўлдим.

Илоҳий файз кўчиб дилимдан,
Иблислар қон ичиб қўлимдан,
Гуноҳу, савобу ҳарому ҳалол,
Яхшию, ёмону камолу завол,
Савдоси бир бўлди, бир бўлди,
Бибижоним, бир тақдир бўлди.

Нураган, хароба уй қаби
Бўлганда дилларнинг матлаби,
Оллоҳдан бир назар тиларман,
Муроди муқаррар тиларман.
Нақши дил истаюр энди жон,
Қалбимга зийнат бер, бибижон,
Ҳазрати бибижон!

Вардонзе кўрғонида

Пахмоқ сочли саксовуллар хаёлкаш,
Туябўйин таналари чатнаган.
Шаккок шамол девларининг кўнгул ғаш,
Туякушдай тепалардан ҳатлаган.

Ўёк қўйсанг — ўрмалайди зиналар,
Осмон яқин, Оллоҳ яқин, нур яқин.
Вардонзенинг кўксига хазиналар,
Тилсим тарих — кўзлардаги ҳур чақин.

Рўпарада мунғаяди қабртош,
Ўбитикларин ўқий олмай дил хуноб.
Кўзларимга сизиб келар ҳалқа ёш,
Бу хатларнинг кўз ёшида офтоб.

Маним дардим, армонларим малҳами,
Руҳим поклар бундаги ҳар калима.
Фориғ бўлар бунда қисмат алами
Ва шўр босган диллар бўлар салима.

Саксовулзор шовуллайди ҳайбатли,
Қамишзорлар қаҳ-қаҳ урар ҳолима.
Гўё аршдан ерга боқиб ҳасратли,
Мен ўхшарман ўз-ўзима золима.

Гарчи энди шафақ яқин, шом яқин,
Йўқдир тавба-тазаррудан ўзга йўл.
Кўнглум эриб, дил бузилиб бу пешин,
Хайр қутига ташларканман аста пул.

Оёғимнинг остидаги ер чўкар,
Осмон кетар назаримдан кўп йироқ.
Хайру эҳсон, садақалар қилмас кор,
Мен қоларман ўрталиқда муаллақ.

Бу дунёда муаллақлик ёмондир,
Руҳ калидин йўқотмоқлик зўр гуноҳ.
Осийларни кечиргувчи улуғ Пир,
Ўзлигига қайтаргин ўзинг, Оллоҳ!

Саксовуллар туяларга айланиб,
Изғиб кетар ироқ мозий чўлига.
Мук тушганча, қумга ёшим ийланиб,
Мен қолурман кўрғоннинг қоқ белида.

* * *

Саррин шабадалар, ел,
Шабнамли сабуҳимга,
Гулдан нафис руҳимга,
Андухимга кел!

Тошқин шалолалар, ҳай,
Нолаваш лолалар, ҳай,
Сабри қил-толалар, ҳай,
Дил мулкимга кел!

Бир ҳовуч чағир тошдай
Ўзим дарёга ташлай,
Дарёда яшай бошлай,
Кел, сулҳимга кел!

Гул бўлиб оқай-кетай,
Ё ярадор оҳудай,
Тоғларга чиқай-кетай,
Ҳамроҳликка кел,
Сабоғимга кел...

ИМТИҲОН

Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет.

Нодира.

Кел, эй Нодираи даврон,
Сабоқ бер ишқ намозиндан.
Жами оламни эт ҳайрон,
Дурафшон инжа созингдан.

Не афғон бул,
Не ҳижрон бул,
Не турфа садқам жон бул,
Ҳайити ишққа қурбон бул,
Гўзал Лайли вафосинда.

Муҳаббат саждагоҳинда,
Тутилди кун нигоҳингда,
Адашди моҳ роҳиндан,
Баҳор айрилди ёзиндан.

Қаро сочлар — қаро мотам,
Ҳазин байтлар аро мотам,
Бир дарди қирқ бўлур олам,
Моҳлар ойим навосинда.

Қилич урма, аё, қутқар,
Эй даҳри бевафо қутқар,
Умархондай шаҳо, қутқар,
Ани девлар балосиндан.

Намози ишқ қазо бўлди,
Турон юртга аза бўлди,
То қиёмат изо бўлди,
Эл, бу қисмат хатосиндан.

Бу не зулмат, Қўқон келди,
Бу не зиллат, Турон келди,
Нафосатга қирон келди,
Жуҳхол Насруллосиндан?!

Бу элни имтиҳон айла,
Бир тану битта жон айла,
Ой юзингни аён айла,
Чиқиб ҳурлар оросиндан,
Нодира, имтиҳон айла!

Сиз билан

Сиз тошдан гул ундирасиз Сўз билан,
Бўлмагани бўлдирасиз Сўз билан.
Еру осмон каби ёндош бурж бўлдик,
Яратганинг кўчасида Сиз билан.

Гиёҳ эдик, чиннигулга айландик,
Жилға эдик, тошқин кўлга айландик.
Сибизғадай соддагина куй эдик,
Меҳр кўриб, минг бир тилга айландик.

Момогулдай опам бордир

Жуссаси чигитдайгина,
Қояда бургутдайгина,
Лафзи жавзо тутдайгина —
Момогулдай опам бордир.

Уғлонлари — қилич насли,
Қизлари — қалдирғоч мисли,
Гўбалакда бўзnoch исли —
Момогулдай опам бордир.

Тўрт ўғиллик тўра хотин,
Соёси тўрт бўйра хотин,
Эл ичинда қадри олтин —
Момогулдай опам бордир.

Боғ шамолин ҳузуридай,
Теграмда «ҳув-ҳув» қумридай,
Марваридгулнинг дуридай —
Момогулдай опам бордир.

Ўр келганда, ўрлаб юрган,
Қир келганда, қирлаб юрган,
Тўлин ойдай порлаб юрган —
Момогулдай опам бордир.

Ман-ман деган кайвонилар,
Чечанлигин ҳайронилар,
Садоқатда султон бўлар —
Момогулдай опам бордир!

Икки дунё салтанати —
Тутинган опам зийнати,
Кўнгул кўзимда суврати —
Момогулдай опам бордир!

Кунларим қиличнинг дамinda кечди,
Тиғнинг шифоси-малҳаминда кечди.

Яшаркан шул яро мажруҳи аро,
Умр ишқ ҳасрати ғаминда кечди.

Офтоб шуъласидан қамашди кўзлар,
Меҳрим қаро туннинг шамъинда кечди.

Тилим кўйди бахтнинг шаробин ичиб,
Корим ташвишу бахт жамъинда кечди.

Мулку мулкон абас, ғанимат — нафас,
Борим дунёнинг йўқ-каминда кечди.

Лавҳа

Чилтор қилларидан чечак тўкилуру,
Ёмғирлари биллуру кузак тўкилуру,
Чинорлардан ҳазин эртак тўкилуру,
Сел бўлиб оқурсан, ихтиёр берсанг.

Дарахтларни авраб, тунайди шамол,
Дарёлар юзига чекар олтин хол,
Табиат — безабон, лоҳасу беҳол,
Тахтини топширар жимгина, бежанг.

Каштани безаган сариқ ипакдай,
Кузнинг палагида — ёмби беҳилар.
Анорлар — тарс ёрилган юракдай,
Езги булоқлардан кетмиш оҳулар.

Турна ўтган ҳаво йўллари бўм-бўш,
Жўхорпояларда зағчалар ўйнару.
Куз қасрига кирар Юрак деган қуш,
Ёмғирдай шивалар, жимгина куйлар...

ФОТИМА ВА ЗУҲРА

Роман¹

I

Милиция майори Қодиржон Алиев кечки соат бешларда уйига қайтди. Дарвоза кўнғироғини чалган эди, ичкаридан хотинининг «ҳозир» деган овози келди. Сўнг кўп ўтмай ковушини шапиллатиб ўзи эшик томон келабошлади.

Алиев шофёрига бир соатга жавоб бергач, машина жиларжилмай шарақлаб дарвоза эшиги очилди.

Алиев кўпдан бери уйига бунақа барвақт келмаган эди. Шу боис, хотини уни кўриб ажабланди.

— Нечук?— деб қўйиб, уст-боши чангга беланган эрига йўл берди. У суюнишини ҳам, хавотирланишини ҳам билмасди.

Алиев даҳлизнинг зинасига етганда тўхтаб, орқасига ўгирилди.

— Иссиқ сувинг борми? Ювиниб олардим,— деди у.

— Утаверинг, бор.

«Ювиниб олардим!...» Эрининг бу гапидан Санобар ҳар доимги ҳолига тушди. Яна бирров келган. Ҳар гал шу: ювинадию кетади. Лекин у ҳозир жиндек хурсанд эди. Икки йилдан бери биринчи марта эрини кундуз куни кўриб турибди. Хаёлидан ҳам меҳрибонлик, ҳам шўхлик аралаш бир фикр ўтди. Шошиб эри ортидан ётоқхонага кирди. Алиев ечиниб бўлиб, оёқяланг ваннахонага кириб кетаётганда:

— Қаерда мунча чанг бўла қолдингиз? Орқангизни ишқалаб қўяйми?— деди-да, ваннахона эшигини ушлади. Алиев унинг кўлини олиб, раъйини қайтарди:

¹ Журнал имкониятлари чеклангани сабабли асар бир оз қисқарган ҳолда берилмоқда. Бунинг учун муаллифдан ҳам, сиз, азиз журналхонлардан ҳам узр сўраймиз.

— Узим... шошиб турибман.

Санобар орқасига қайтди. Эрининг ишидан кўнгли хира тортди. Турмуш қуришганига йигирма йил бўлибдики, эрининг ишни ўйламаган пайтини кўргани йўқ. Одам ҳамма нарсага кўни-кар экан. Санобар ичида кўп марта ранжиса ҳам, ҳеч маҳал эридан норизолик кайфиятига тушгани йўқ. Қизини, ўғлини ҳам шунга ўргатди. Шунинг учун улар ҳеч маҳал унинг вақтини оладиган саволлар ёки иш билан мурожаат қилишмас, ҳамма ишларини опалари билан бамаслаҳат ҳал қилишарди.

Тошкентлик аёлларнинг деярли ҳаммаси шошилиш пайтда қиладиган битта овқати бор. Бу овқат одатда бир одам учун, нари борса икки одам учун қилинади. Иккинчи одам — овқат қилган аёлнинг ўзи. Бу — нон қовурдоқ. Икки қошиқ ёғ, бир-иккита тухум, шу тухумдек битта пиёз, озгина қийма бўлса, кўз очиб юмгунча, нон қовурдоқ тайёр.

Санобар кечаги қолган овқатни эрига иситиб бергиси келмади. Шунинг учун узоқ ўйлаб ўтирмасдан нон қовурдоққа уннади. Эри ювиниб чиққунча, ошхона ва даҳлизни ёқимли овқат ҳиди тутиб кетди.

Алиев ювиниб, анча енгил тортган бўлса ҳам, дили ғаш эди. Хотини дарров буни пайқади. Ваннахонага киритмаганидан ҳам сезган эди.

— Тинчликми ишқилиб?— сўради бир коса қовурдоқни унинг олдига қўйиб.

— Тинчлик...— тўнг оҳангда жавоб қилди Алиев, кейин косани олдига суриб, овқат ея бошлади.— Қачон улгурдинг? Зўр бўпти!

— Ош бўлсин, олинг!

Санобар чой қуйиб узатиб, қайтариб сўради:

— Тинчликми?

Алиев овқатдан анчагача бош кўтармади.

— Тинчлик, дедим-ку. Ўзинг билган иш-да. Кимдир ишлаши керак. Министр шундай дейди. Мен ҳам шу фикрдаман. Пенсиягача шу аҳвол давом этаверади. Болалар қалай?

— Иккалови ҳам ўқишда. Дадамларни қачон кўрамиз, дейди иккалови. Қизингизга совчилар келяпти.

— Йўқ,— шартта кесди Алиев.— Ўқишни битирсин.

— Ўзи ҳам шундай деяпти.

— Райҳон ақлли қиз,— деди ички бир ғурур билан Алиев ва овқатга фотиҳа қилиб, ўрнидан тура бошлади.

— Қачон келасиз?

— Кутма. Калитни олиб кетаман.

Алиев ичкари уйга кириб, деразадан кўчага қаради. Унинг оқ «Волга»си ҳали келмаган, аммо муюлишнинг бошида жигаранг «Жигули» турарди. Алиев танимади. Унинг маҳалласида бундай рангли машина йўқ эди шекилли. Беихтиёр номерига қаради. ТНЖ-62-12. Шаҳар номери. Машина ичида ўтирган икки одам унинг қараётганини пайқашди шекилли, биттаси машинадан тушиб, капотни очди ва ичига эгилди. Кимлар экан?

— Санобар, эшикларни қулфлаб юринглар. «Секретка» иш-
ляяптими?

— Ишляяпти,— жавоб қилди хотини бамайлихотир.— Мен
доим уйдаман-ку?!

— Барибир қулфлаб юр.

Алиев ҳовлига тушганда, машинасининг овозини эшитди.

— Хўп, мен кетдим,— деди у хотинига.— Хавотир олманг-
лар. Кеч қайтаман.

Санобар индамади.

Алиев машинасига ўтириши билан бугунги ақмоқона куннинг
ташвишлари яна елкасидан зилдек босиб, оиласию уйию бола-
чақасини эздан чиқариб, хаёлан яна вертолётга минди.

Икки йилдан бери у вилоят ерларини вертолёт ёки икки қа-
нотли секинучар самолётда биринчи марта айланаётгани йўқ эди.
Ҳавога чиқарган мақсад, ташвиш чиройли манзаралардан ҳам
устун келиб, бош оғрийдиган, кўз тинадиган даражада одамни
чарчатар эди.

Кеча эрталаб вазир ўринбосари, бўлим ходимлари ҳамда ви-
лоят бошқармаси бошлиғини чақириб мажлис ўтказди. Унга туш-
ган маълумотларга қараганда, Йўфонтена, Тангатопди, Найманча
қишлоқларининг қурама тоғларига туташ ерларида ҳисобга
олинмаган кўкнори майдонлари бор эмиш. Кўкнори ҳозир ети-
ладиган пайт. Уч-тўрт кун ичида ўриб олишлари, ерни яна теп-
текис қилиб қўйишлари мумкин. Қурамага туташ ўндан зиёд
кичик-кичик қишлоқлар «Шифокор» колхозига қарайди. Тош-
кентдаги дори-дармонлар заводи билан йигирма-йигирма беш
йиллардан бери шартнома асосида доривор ўтлар етиштириб
келаётган бу колхознинг ҳар қарич ери ҳисоб-китобли, у экади-
ган кўкнорининг ҳар тупи барча колхозчиларнинг, ҳатто мили-
циянинг кўз остида эди. Бунинг устига, вазир ўринбосарининг

Саид АҲМАД

ХАЛҚ БЕРГАН УНВОН

Адабиётга бировлар ҳўл ўтиндек тутаб кирадилар. Улар умрилари-
нинг охиригача ижод оламида тутун қайтаришдан бошқага ярамайдилар.
Бировлар эса, аксинча, оловдек ёниб, йиллар ўтиши билан яна аланга-
ланиб, мухлислар қалбига ҳам ёруғлик, ҳам ҳарорат олиб кирадилар.

Бугун олтмиш ёш остонасига қадам қўяётган ёзувчи Улмас Умарбе-
ков ижодкорларнинг мана шу тоифасига киради.

У «Хатингни кутаман» деган биринчи ҳикояси биланоқ адабий жа-
моатчиликнинг фикрини ўзига тортди. Тинимсиз машқ, ўқиш-ўрганиш,
устозлар ўғити, дўстлар маслаҳати, ўзида куртак ёзиб келаётган талант
уни ижоднинг шох кўчасига олиб чиқди. Адабиётимизга яхшигина ёзувчи
кирайб келаётганидан қувондик.

Улмас ҳикоядан қиссага, қиссадан романгача бўлган машаққатли
йўлни босиб ўтди. Ҳикоячиликда пишиб етилган ижодкор қиссанавис-
ликда ҳам муваффақият билан қалам тебратди. «Кимнинг ташвиши йўқ»,
«Севгим; севгилим», «Жўра қишлоқ», «Ёз ёмғири» сингари қатор қисса-
ларини китобхонлар севиб ўқидилар.

гапига қараганда, шу ҳисобда йўқ кўкнори майдонларини «Шифокор»нинг раиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, республика Олий Советининг аъзоси Тешабой ака Султонов топиб, хабар қилибди. Демак, колхознинг, колхоз аъзоларининг бу экинларга алоқалари йўқ. Вазир ўринбосари дарҳол шу майдонларни аниқлаш, кимларга тегишли эканини билиш, кўкнорини эса ўрдириб, фармзаводга топшириш лозимлигини айтди. Асосий вазифа Алиевнинг одамларига юкланди.

Орадан бир соат ўтар-ўтмас, Алиев бошлиқ беш киши вертолётда ҳавога кўтарилишди. Вазирликдан колхоз идорасига телефон қилиб, раисни топишни ва ўроқчилар билан вертолёт етиб боргунча, Тангатопдидаги майдонга бориб туриши лозимлигини айтишни вазир ўринбосари ўз зиммасига олди.

«Бир соатда қандай етиб боради?» — демоқчи бўлди Алиев, лекин айтмади. Кўкнори бир соат олдин ўриб олинадими, бир соат кейинми, бунинг ҳозир ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди. Энг муҳим нарса — ким эккан, кимга тегишли бу ерлар? Мана шу саволга жавоб топиш улар учун муҳим эди.

Аэродромга кетиш олдидан Алиев илгари қўлга тушган барча кўкнорифурушларнинг рўйхати ва ишларини топиб қўйишни бўлим котибига топширди. Ҳар эҳтимолга қарши, республикадаги иккала дори-дармонлар заводи йилига қанча кўкнори ишлатишини, кимлардан сотиб олишини яна бир бор аниқлашни ҳам айтди. Ким билади, балки «Шифокор»дан ҳам бўлак кўкнори етказиб берадиганлар бордир?

Кўп ўтмай Дуркент кўринди. Кўм-кўк дарахтлар, узумзорлар орасида катта-кичик, кўк, қизил томлар пайдо бўлди. Дераза ойналари, оқ тунука томлар офтобда ярақлаб кўзни қамаштира бошлади. Чорак соатдан сўнг вертолёт Тангатопдининг ўстида бўлади. Хўп ғалати ном қўйишганми?!

Тангатопди... Ким қўйган экан? Нима сабабдан? Иштонтушди-

Собиқ ўзбек совет адабиёти бошқа қардош халқлар адабиётлари қатори социалистик реализм методига, партиявийликка амал қилиши, беуқсон қаҳрамон яратиши, совет воқелигини «ўтлиб-тошиб» куйлаши керак эди. Мана шу қуёшқондан чиққан қаламкашнинг шўрига шўрва тўкиларди.

Улмас шу қуёшқондан чиқиб кетишга уринар, баъзан танқидга чап бериб унча-мунча «зарур» гапларни ҳам айтиб олишга улғирарди.

Унинг «Севгим, севгилим» қиссаси қўлёзма пайтидаёқ «йўлтўсарлар» қўлига тушди.

Уша пайтлардаги асарларда фожияли воқеалар қаламга олинмасди. Қисса, роман, пьесалар «Аршин мололон»дек яхшилик билан, тўй-томошалар билан тугаши шарт эди. Асарларимизда ҳеч ким дардга чалинмасди, медицина ривожланган Совет тузумида касалликнинг ўзи «йўқ» эди. Ҳеч ким ўлмасди. Совет кишининг ўлиши мумкин эмасди. Улмас бу қондани ҳам «бузди». «Сезгим, севгилим» қиссасида фожияли воқеани тасвирлади. Асар қаҳрамонини ҳалок қилди. Журнал асарни босишдан бош тортди. Журналдан қайтган асар, деб нашриёт ҳам уни четга суриб қўйди. Шунда мен қиссанинг яхши эканлигига қафил бўлиб, унга сўзбоши ёздим.

Қисса китоб дўконларида уч кун ҳам турмади. Қўлма-қўл бўлиб кет-

ни-чи?.. Сабабини Алиев билмас эди. Битта у эмас, ҳатто қишлоқларда яшаётганлар ҳам билишмайди. Биладиган кексалар оламдан ўтиб кетишди. Қишлоқларнинг бирига Свердлов, иккинчисига Будённый номлари қўйилди-ю, лекин сингишиб кетмади. Халқ ўз қишлоқларини ота-боболари қўйган номлар билан атайверди: Иштонтушди, Йўғонтепа, Тангатошди...

Алиев бу жойларни яхши биларди. Шунинг учун вазир ўринбосари айтган қишлоқларни қидириб юришга мутлақо ҳожат йўқ эди.

Рациядан вертолётчининг овози келди:

— Квадрат 46-35!

Алиев беихтиёр иллюминаторга пешонасини тақаб, пастга қаради. Теп-текис ердан бўлак ҳеч вақо кўринмади.

— Адашмадикми?— рация тугмасини босиб, сўради вертолётчидан.

— Йўқ, ўртоқ майор! 46-35 дамиз. Бир айланиб чиқайми?

— Майли. Қани, кўрайлик-чи!

Вертолёт чап томонга эгилиб, бироз пастлаган бўлди-да, яна юқорига кўтарилди. Алиев, бўлим ходимлари, вилоят бошқармаси бошлиғи Сиддиқов иллюминатордан кўзларини узишмасди.

— Ўртоқ майор, биз белгиланган жойдамиз. Тангатошдидан тепада. Мен бу жойларни биламан.

Алиев майор Сиддиқовнинг йўғон овозини эшитса ҳам эътибор бермади. Тўғри учиб келишганини, вертолёт белгиланган квадрат устида эканини у ҳам яхши билар эди. Аммо, нега экин майдони кўринмайди? Қани вазир ўринбосари айтган чоракам бир гектар кўкнори?

— Нима қиламиз? Қўнамизми?

Алиев розилик берди.

Уч минут орасида вертолёт тоғ этагига туташ майдончага кўн-

ди. Сап фурсат ўтиб у рус тилига таржима бўлиб, Москвада босилди. Бир йил ўтмаёқ Болгарияда китоб бўлиб чиқди.

Қиссанинг бир муҳим жиҳати шу бўлдики, ана шундан кейин адабиётимизга «фожиа» кириб келди. Қаҳрамонларимиз қўғирчоқ эмас, жонли одамлар, улар ҳам одамлардек дардга чалиниши, алам-изтироб чекиши мумкинлиги тасвирлана бошлади.

Адабиётимизда детектив жанри деярлик йўқ эди. Улмас шу жанрнинг ривожига ҳам ўз улушини қўшди. «Ёз ёмғири» қиссаси сюжет тўқимасининг мураккаблиги билан, энтиктирадиган фавқулудда воқеаларнинг кескинлиги билан ўқувчини ўзига тортди. «Ёз ёмғири»ни ёш китобхонлар ташналик билан ўқишди. У қизғин баҳсларга сабаб бўлди.

Маълум ижод тажрибасига эга бўлган Улмас Умарбеков энди ишонч билан романга қўл урди. Хайрият, «Одам бўлиш қийин» деб аталган биринчи романи ҳам ўнг ёнбоши билан турган экан, дарров ўз ўқувчисини топақолди. Адабиётшунослик, ёзувчилар, китобхонлар ундан қониқш ҳосил қилдилар. Роман қайта-қайта нашр қилинди, турли тилларда босилиб чиқди.

Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик театри миллий драматургиянинг дунёга келишида бир дорилфунун вазифасини ўтаганини тан олишимиз керак. Бу дорилфунундан ўнлаб драматурглар етишиб чиқ-

ди. Кўкнори экилган майдон шу ер бўлиши керак. Аммо бир туп ҳам кўкнори йўқ эди. Ҳамма вертолётдан тушганда, буни ўз кўзи билан кўрди. Ер ҳайдалган ва устидан текислаб қўйилган эди.

— Ассалому алайкум!

Хаёлчан турган Алиевга семиз, гавдали бир одам қўл узатди. У бошини қўтариб «Шифокор» колхозининг раиси Тешабой ака Султоновни кўрди.

— Саломалайкум, Тешабой ака,— Алиев унинг қўлини олди.— Қачон келдингиз?

— Жалолов телефон қилишлари билан йўлга чиққанман! Ҳализамон ўроқчилар ҳам келиб қолади.

Алиев кулиб юборди.

— Улар нимани ўради?

Раис ҳайрон бўлиб Алиевга қаради-да, беихтиёр унга қўшилиб кулди.

— Қайдам. Уроқчи, деганларига, тез етиб боринглар деб ўзим келавергандим...

— Кўкнори у ёқда турсин, уруғи ҳам қолмабди-ку бу ерда?!

Алиев раисга тикилиб қаради. Раис ҳеч нарса тушунмагандек, ерга чўккалади. Бир сиқим тупроқни кафтига олиб эзгилади-да, йўғон, япалоқ бурнига тутиб ҳидлади.

— Баччағарлар, ўриб кетишибди!..— деди у ва кичкина қийиқ кўзларини қисиб, атрофга қаради.— Қандай ўришганинкин? Бу ерга комбайн чиқмайди...

— Бир кечада қандай ўриб олишганини сиз, деҳқон одам билмасангиз, биз билолмаймиз.

Алиев шундай деб, унинг ёнига чўккалади.

— Ақл бовар қилмайди!— бошини сарак-сарак қилиб гапирди раис.— Унча-мунча деҳқон бир кунда ўриб кетолмайди. Урса ҳам, чопиб, текислаб кетолмайди. Комбайн бу ерни ками-

қан. Улмас ҳам шу даргоҳда таълим олганлардан. Театрнинг ижодий коллективи уни «қулоғидан чўзиб», драматург қилди. Жуда қисқа вақт ичида бу отахон театрда унинг «Шошма, қуёш», «Қиёмат қарз», «Куз кунларининг бирида», «Комиссия», «Ер ёнганда», «Курорт» сингари ўнга яқин драмаси сахна юзини кўрди. Бу асарлар тўғрисида матбуот жуда яхши тақризлар эълон қилди. Адабиётимизда яна бир талантли драматург пайдо бўлганини қувонч билан ёздилар.

Бизда кинодраматургия йўқ ҳисобда эди. Киноларимизга Москвадан, Киевдан, Ленинграддан келиб сценарийлар ёзиб беришар эди. Улмас биринчилар қаторида кинодраматургияга қўл урди. Қатор сценарийлари асосида бадий фильмлар яратилди.

Кечагина «ёш ёзувчи» деб юрган укамиз бугун каттакон ёзувчи бўлди, эл оғзига тушди. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Халқ ёзувчиси деган унвонларга сазовор бўлди. Давлат мукофотини олди.

У олган унвонлар, мукофотлар орасида энг баланди, энг мўътабар «Севимли ёзувчимиз» унвонидир. Бу унвонни унга халқ берди. Шу сеvimли ёзувчимиз «Фотима ва Зухра» деб номланган янги асар битибди. Уни «Шарқ юлдузи» журнали босаётганини эшитиб, чин дилдан хурсанд бўлдим.

да тўрт соат ўради. Лекин уни бу ёққа олиб келиш, кейин олиб кетиш бор. Биз УАЗда келган йўлдан комбайн зўрға чиқади. Демак, бир кунда неча комбайн бўлмасин, бу ерга чиқолмайди, ўролмайди. Тагин ким билади дейсиз?.. Булардан ҳар нарсани кутиш мумкин.

— Уларни биласизми?— беихтиёр сўради Алиев.

— Қаёқда!— раис ижирганиб, қўлини силтади.— Колхоз ҳисобидаги қишлоқларда жами етти ярим минг одам яшайди. Уларнинг қайси бири кўкнорифурушлик қилади — ким билади дейсиз? Фермадагиларми улар, ё чўпонларми? Балки мактаб ўқитувчиларидир? Ҳафтада баъзилар уч кун ишлайди, уч кун бўш. Бўш кунлари нима қилади — ким пойлаб юрибди? Балки ҳар кун мен билан саломлашиб юрадиган идора ходимларидир? Қодиржон, ука, буни яхшилаб текшириш керак. Қолаверса, бу иш мен учун ҳам зарур. Колхознинг кўкнорисидан буларники яхши, бўлиқ. Ўзим кўрганман.

Алиев раиснинг хуноб бўлиб гапирган бу гапларига фикран қўшилди. Улар ниҳоятда усталик билан ўз савдоларини қилишар эди. Икки йилдан бери йигирмага яқин одам қўлга тушган бўлса, ҳаммаси ё истеъмолчи, ё олибсотар. Етиштириб сотадиган одамлардан биронтаси қўлга тушгани йўқ. Гўё кўкнори, бу халқ учун зарур, қимматбаҳо ва айни пайтда вабо бўлган ўсимлик ўзидан-ўзи униб етилгандек ҳамда бир зумда ўзидан-ўзи ғойиб бўлгандек эди. Алиевнинг бўлимини, унинг ўзини ҳеч ким жиддий танқид қилмаган бўлса ҳам, ҳамма аҳволни тўғри тушуниб етаётган бўлса ҳам, Алиев ўз-ўзидан хуноб эди.

Қандай гап? Ўсимлик экилади, унга кунда бўлмаса ҳам, ҳафтада бир марта икки-уч киши қараб туради. Кимлар улар? Қачон қарайди экинга? Нега ҳеч ким кўрмайди уларни? Кейин ўрилади, қопларга дони солинади, поялари алоҳида бедага ўхшатиб боғланади, кечасими, кундузими қаёққадир олиб борилади, ёйиб қуритилади, янчилади, қандайдир одамлар келиб, машиналарга ортиб олиб кетишади. Лекин, қанчадан-қанча одам, милиция ходимлари, колхозчилар уларни кўришмайди. Кўриш у ёқда турсин, нима билан шуғулланаётганларини билишмайди. Вақти-вақти билан қишлоқлар устида одамни гангитадиган ёқимли ҳид пайдо бўлади. Кўп ўтмай бу ҳидни шамол бошқа томонга олиб кетади, ё ҳид-пиди билан дорининг ўзи қаёққадир ғойиб бўлади. Бир ой-икки ойдан сўнг кимнингдир ҳовлисига янги, номерсиз машина кириб келади, кимнингдир ҳовлиси ва кўчасида бутун қишлоққа ўғил тўйи баҳона қўлинг ўргилсин ош тортилади, жаззали нон ушатилади. Кимнингдир эски уйи ёнида пишиқ ғиштдан баланд уч-тўрт хонали янги уй кўтарилади, устига оқ тунука ёпилади. Аммо ким кўкнори ўстиради, кимга сотади, ҳеч ким билмайди. Қўлга тушган гиёҳвандларнинг ҳеч қайсиси дорини қаердан олганини айтмайди. Йиғлайди, уввос солади, қасам ичади, лекин кимдан сотиб олганини, қанчага олганини айтмайди. Алиев бангилик балосига гирифтор бўлганларнинг кўпини биларди. Яхши-яхши одамларнинг фарзандлари. Эркалик, ёлғизлик, тўқлик баъзиларини шу кўчага бошлаган. Қизларнинг аксарияти

эса соддалик қилиб қўлга тушишган. Турмуш қуриш ниятида алданиб, қўлма-қўл бўлиб кетишган. Йиғлашади, ялинишади, аммо бу йўлдан чиқиб кетишолмайди...

Майор Сиддиқов майдоннинг пастки томонидан нимадир топиб келди ва Алиевга узатди.

— Кўрмай қолишибди-да,— деди раис унинг қўлидаги бўлиқ кўкнори донларига қараб.— Яхши етилибди. Колхозники бунчалик катта эмас.

— Нега?— сабабини унча-мунча тушуниб етса ҳам қизиқиб сўради Алиев.

— Нега бўларди? Колхоз ҳукумат идорасига, ҳукумат белгилан нархда сотади. Колхозчига фойда кам. Булар ўзи учун экади. Нархни ҳам ўзи белгилайди.

— Поянинг бир боғи уч минг!

Алиев бу гап эгасига ялт этиб қаради. Раис билан бирга келган одамнинг ёшини аниқлаш қийин эди. У катта, елкадор, баҳайбат маймунни эслатарди. Кичкина думалоқ қора кўзлари устидаги қошлари туташ, шалпангқулоғи елкаларига тегай-тегай деб турарди. Енги калта кўйлаги ичидан чиқиб турган қўллари саксовул шохларига ўхшайди, узунлигидан ерга тегай деб турибди.

— Қимматмасми жуда?— сўради майор Сиддиқов.— Мен бир ярим, нари борса икки минг, деб эшитган эдим.

— Кукунга жуда яхши кетар экан. Тағин ким билади? Фермада канализация ўтказаетган болалар шундай деяпти.

— Одамбой нарх-навони яхши билади,— деб гапга аралашди раис.

Одамбой ғалати овоз чиқариб кулди. Мақтовдан, афтидан, у севинган эди. Шу пайт ўроқчилар икки отли аравада етиб келишди.

— Энди буларга жавоб-да, а?— сўради раис Алиевдан.

— Йўғонтепага ўтишмайдими?

— Утса бўлади,— раис бош силкиди.

— У ердагисини ўриб олишмаганмикин?

— Ким билади дейсиз?— раис елкаларини қисди.

— Ҳар эҳтимолга қарши боришсин. Биз ҳам ўтамиз.

Алиев шундай деб, вертолёт томон юрди.

Раис Одамбойни машина томонга жўнатиб, ўзи Алиевга эргашди.

Ярим соат ўтар-ўтмас улар Йўғонтепанинг тахмин қилинган кўкнори майдонига қўнишди. Бу майдон ҳам худди Тангатопдидагидек ўриб олинган, теп-текис қилиб ҳайдаб қўйилган эди.

— Ҳаҳ баччағарлар! Ҳаҳ баччағарлар-ей!— сонларига семиз қўлларини уриб сўкинди Тешабой ака.— Кеча турувди-я! Манаман, деб турувди-я кеча!

Алиев индамади. Унинг ҳафсаласи пир бўлган, лақиллаб изза бўлган одам ҳолига тушган эди.

Кимдир жуда усталик билан уларни лақиллатган, ҳеч нарсадан кўрқмай, шунча жойдаги қимматбаҳо ўсимликни бир кунда йиғиштириб, милициянинг қанчалик ночор эканлигини кўрсат-

ган эди. «Булар билан ўйнашиб бўлмайти»,— хаёлидан ўтказди Алиев ва овозини чиқариб сўради.

— Бу ерга ҳам комбайн кўтарилиши қийинми?

— Агар учар комбайн бўлмаса бу ерга келолмайти.

— Бу майдон каттароққа ўхшапти?

— Бир ярим гектар чиқса керак. Кам эмас.

Раис у ёқ-бу ёққа юриб, синчиклаб қаради.

— Ҳа, камида бир ярим гектар.

Алиев ўзидан, вазир ўринбосаридан яна ранжиди. Улар жуда кеч ҳаракатга тушишган эди. Энди у ўриб олинган кўкнори қаердалигини ҳам, кимларга тегишли эканини ҳам аниқлаш амри маҳол. Охириги умид, сотиб олиб кетаётган одамларни қўлга туширишда. Бозорда, аэропортда, вокзалда. Бу ишга энди анча одамни аралаштириш керак бўлади.

— Собиржон ака,— Алиев майор Сиддиқовга мурожаат қилди.— Сиз қолсангиз. Агар раис қаршилиқ қилмасалар, колхоз гаражидаги ҳамма комбайнларни текшириш лозим. Уларни текширмагунча чиқармаслик керак. Кеча, ўтган кун, бугун азонда ҳайдовчилари қаерда бўлган, қаерга боришган — шунга аниқлаш шарт. Уччала қишлоқдан чиқиб кетаётган машиналарни бирма-бир кўриш керак. Уччала қишлоқ деяпман, Иштонтушдида ҳам ўриб бўлишган. У ерга ҳам кеч қолдик. Розимисиз?

— Бўпти.— Майор Сиддиқов қаддини ростлаб, честь берди.

Олисан йўлни чангитиб, раиснинг «УАЗ» машинаси кўринди. Алиевнинг кўз олдидан Одамбой ўтди. Ким бўлди экан бу одам? Раисга нима алоқаси бор? Нега у бу ғалати одам билан юрибди? Алиев шу хаёлда раисга қаради.

— Одамбой ҳам вертолётга сиғарди...

— Э, уми, осмондан қўрқади. Умида бир марта ҳам тушмаган. Машинага ҳам зўрға чиқади,— деб раис кулди.— У отни яхши кўради.

Алиев раисга ажабланиб қаради. Ернинг тегида илон қимирласа биладигай одам, нахотки уч жойда гектар-гектар экин экилиб, ўриб кетилармиш-у, ким эканини, ким ўриб кетганини билмас эмиш. Бу ҳеч ақлга тўғри келмас эди. Ундай деса, вазир муовинининг гапига қараганда, шу ерларда ўғринча кўкнори борлигини у хабар қилган. Хўш, хабар қилишдан мақсади нима эди? Нега шунча имкониятлари бўлатуриб, ўзи ўрдирмади? Ўрдириб, колхоз маҳсулотига қўшиб юбормади? Чўчидими? Балки режасиз кўкнори унга керак эмасдир? Заводлар ундан шартномадагидан зиёдини олишмас? Хабар қилганлиги бир ҳисобда тўғри. Адлия идораларига қишлоқларда нима бўлаётганини, одамлар ҳалол иш билан бирга мана шундай ҳаром йўлга ҳам қадам қўйишяпти, билиб қўйинглар, демоқчи. Бир кунга у тегишли жойларга айтганман, дейди. Дўппи тор келиб қолгудай бўлса, сувдан қўп-қуруқ чиқади... Алиев унинг фаросатига тан берди. У вақтидами, кечми, барибир, хабар берди. Милиция эса кеч қолди. Мантиқ нуқтаи назаридан энди айб жиноят қидирув идораларига тушади.

Машина космонавт Жонибеков ҳайкалини айланиб ўтаётган-

да, Алиевнинг хаёли бўлинди. У бошини кўтариб, оғир хўрсинди. Бошлиқлар олдида уни нима, қандай гап кутаётган экан? У бир нарсани аниқ биларди. Уни уришишмаса ҳам, аҳволнинг жиддийлигини албатта писанда қилишади. Сўнгги уч йил ичида жумҳуриятда гиёҳвандлик ошяпти. Натижада жиноятларнинг турлари ҳам кўпайди. Ота-оналар қоронғи тушиши билан болаларини уйдан чиқармайдиган бўлиб қолдилар. Кўп томоша заллари, истироҳат боғлари одам камлигидан ҳувиллаб ётибди. Безориларга қарши кураш қанчалик қаттиқ олиб борилмасин, сезиларли натижа йўқ, халқ милициядан норизо, унга ишонмай қўябошлаган. Алиев уруш йилларини эс-эс билади. Очлик, етишмовчилик ҳозиргидан юз, минг чандон кўп бўлса ҳам, одамлар бир-бирига меҳрибон, аҳил эди. Ҳозир кўчада биров йиқилиб ётса, устидан ҳатлаб ўтиб кетишади. Лекин одамлардан гина қилишга асос йўқ. Айб уларда эмас, мамлакатдаги бебошвоқлик, давлат, партия идораларининг инқирозга юз тутиши уларни шу аҳволга солиб қўйган. Битта Алиев эмас, ҳарбий кийимдаги кўп зобитлар, район, шаҳар идораларининг баъзи бошлиқлари, партия муассасаларида кўп йиллардан бери ишлаб келаётган одамлар мамлакатдаги бу аҳволнинг сабабларини Москвадаги давлат раҳбарларига олиб бориб тақашар; жиддий, одамлар ғамини ейдиган, ҳокимлигини бир чеккага қўйиб, фақат халқ ҳаётини яхшилаш ниятини асосий мақсад қилиб олган давлат ўрнатилмагунча шу парокандалик, инқироз ҳали узоқ давом этиши мумкинлигини яхши билишарди. Утган йили вазирликда навбатчилик қилиб ўтирганда Алиевнинг қабулига Қаршидан бир оқсоқ қиз кирди. У мактабни олтин медал билан битирганини айтиб, медални Алиевнинг олдига қўйди-да, йиғлаб юборди. Уч йилдан бери ТошМига киролмас эмиш. Йилдан-йилга кириш нархи ошиб кетаётган эмиш. Биринчи йили беш минг сўрашибди. Қиз рад қилиб, ғазаб билан юртига қайтиб кетибди. Утган йили саккиз минг талаб қилишибди. Бу йил эса ўн икки мингсиз рўйхатга ҳам олмаймиз, дейишибди. «Мен касалманд одамман, умрим, билимим, ақлимни яхши ниятлар билан одамлар соғлигини сақлаш, қайтаришга бағишламоқчи эдим. Қайси мамлакатда бундай хўрлик, хорлик бор? Мен энди нима қилай? Узимни ёндирайми? Бу қийин эмас!»— Қизнинг алам билан айтган бу гапларини Алиев юраги эзилиб эшитди. Бир амаллаб уни фармацевтика институтига киритиб қўйди. Алиев қиздан ўшанда бир нарсани илтимос қилди. Пул сўраганларни айтиб беринг, деди. Қиз институтга кирганидан кейин айтишга ваъда қилди. Аммо келмади. Алиев уни тушунди. Унта одамнинг исм-шарифини айтгани билан исботлаб беролмайди. Исботлашни истамайди ҳам. Чунки исботлашга уринса, бу институтдан ҳам ҳайдалиб кетади. Унга кун беришмайди. Пул ўртага қўйилган жойда ор-номус бўлмайди, андиша, ҳурмат йўқолади. Уз талабаларини тартибга чақиролмайдиган, улардан билим талаб қила олмайдиган, дарсларига қатнашмаса, сабабини суриштиролмайдиган, қорадори еганини, кайф билан институтда юрганини кўриб, ўзини кўрмаганга ола-

диган ўқитувчилар кўпайиб кетди. Сабаби — пул. Сабаби — олинг қуда, беринг қуда. Шунинг учун тили қисик. Ақли калта, келажакни ўйламайдиган бойвачча студентлар бундан фойдаланишади. Ҳафталаб институтга келишмайди. Лекин рўйхатда доим бор. Заҳёт, имтиҳон топширишмайди. Гурппа бошлиғи тўрт-беш қўйилган имтиҳон китобчаларини олиб келиб беради.

Алиев билган, аммо қўли калталиқ қилган бемаза ишлар кўп эди. Биттаси бугунги хуфия экилган, эгаси номаълум кўкнори майдонлари. Шу оддийгина иш ҳам натижасиз чиқди. Лекин шундай қолдириб бўлмайди. Жиноятчиларни топиш керак. Аммо, қандай йўл билан? Қачон?

Алиев вазирликка кириб, хонаси эмас, вазир ўринбосарининг қабулхонасига кўтарилди.

— Бормилар?— сўради у.

Бошини машинкадан кўтармай, нимадир босаётган котиба унинг овозини таниди, жилмайиб, жавоб берди:

— Гулистонга кетдилар. Эшитмадингизми?

— Нимани?— деб сўради Алиев, қизнинг рўпарасига келиб.

Қиз ишдан тўхтаб, қўлларини ёзди-да, Алиевга қаради.

— Болаларни олиб кетаётган автобус поездга урилиб ёниб кетибди.

— Болалар тирикми?

— Ҳаммаси ҳалок бўлибди. Айтишларича, шофёр наша чекиб олган экан.

Алиев ҳеч нарса демай чиқиб кетаётганда, котиба сўради:

— Хонангизда бўласизми?

Алиев бошини силкиди.

— Мабодо келиб қолсалар, айтаман!

Алиевнинг кайфияти баттар бузилди. Бир автобус бола нобуд бўлибди. Йўқ, бу ярамас ўтти уруғ-пуруғи билан йўқотиш керак. Жиноятчиларни қаттиқ жазолаш керак. Ким билади, балки Йўғонтепада сотилган дори Гулистонда ҳам бордир?

Алиев хонасига кириб, кўчага қараган деразани очди. Иссиқ ҳаво юзига урилди. Бу ҳавода чанг ҳам, бензин куйиндиси ҳам, резина ҳиди ҳам бор эди. Шундай бўлса ҳам барибир, хонанинг дим ҳавосидан яхши эди. У дераза олдида бирпас турди, кейин жойига бориб ўтирмақчи бўлганида боя, уйи олдида турган жигарранг «Жигули» кўринди. Синчиклаб қараб, машина ичида япалоқ юзли семиз ҳайдовчи билан қорачадан келган ёш йигитни кўрди. Алиевнинг назарида улар ҳам уни кузатиб туришгандек бўлди. Ким булар? Унда нима ишлари бор?

Телефон жиринглаб, унинг хаёли бўлинди.

— Алиев,— деди у одати бўйича.

— Менман,— бу Санобарнинг овози эди.

Алиев хотинининг нимадандир хавотирда эканини сезди.

— Нима гап?

— Ўзим шундай,— деди Санобар.— Қачон қайтишингизни айтсангиз бўларди.

— Кеч қайтаман дедим-ку, боя. Нима ишинг бор эди?

Алиев хотинининг бекорга хавотирланмаслигини биларди.

— Майли,— деди Санобар.— Қачон қайтманг, кутаман. Телефонда айтмайман. Хавотир олманг. Болалар ҳам, мен ҳам тинчмиз.

— Иложи борича эрта қайтишга ҳаракат қиламан,— деди Алиев.

— Кутаман,— Санобар трубкани қўйди.

«Нима гап экан?— ўзича ўйлади Алиев.— Равшан бир бағо қилиб қўйдимикан? Ё яна совчилар келдимикан Райҳонга?»

Яна телефон жиринглади. Унинг хаёли бўлинди. Телефоннинг овози шаҳарники эмас эди.

— Қодиржон Алиевич! Майор Сиддиқов!..— бўғиқ овозни эшитди Алиев трубкани кўтарганда.— Йўғонтепадан гапиряпман.

— Эштаман. Нима гап?— тоқатсизланиб сўради Алиев.

— Бир соат бурун бу ерда участкавойнинг ўлигини топдик. Кечадан бери йўқ экан. Экспертизага жўнатдим. Ҳозирча битта нарса аниқ; уни ўлдириб кетишган.

— Қаерда?

— Уйининг орқасидаги ташландиқ ферма йўлида.

— Сиз ўша ерда бўлиб туринг. Экспертиза билан ўзим шуғулланаман.

— Хўп бўлади.

У столни айланиб ўтиб, яна дераза олдига келди. Жигарранг «Жигули» жойида турарди. Иккала одам ҳам машина ичида. Демак, уни пойлашапти. Ҳар бир қадами кузатувда. Нима қилишмоқчи? Агар ниятлари уни йўқ қилиш бўлса, бундай пойлашмас эди. Қизиқ, Санобар нима демоқчи эди?

Алиев селектор тугмаларидан биттасини босиб, лейтенант Исмоиловни чақирди.

— Уктамжон, деразадан қаранг, жигарранг «Жигули» турибди. ГАИдагиларга айтинг, кимнинг машинаси экан, аниқлашсин. Ҳозирдан эътиборан назоратга олинсин.

— Хўп бўлади, ўртоқ майор. Эрталабки топшириқларингиз бажарилди. Ҳамма қоғозлар шу ерда. Қачон олиб кирай?

— Бугун кўришга вақтим йўқ. Халиловга телефон қилинг. Қачон боришимиз мумкинлигини сўранг.

Рустам Халилов вилоят судмедицина экспертиза институтининг бош врачси эди. Лейтенант гап нима ҳақда кетаётганини, афтидан, билса керак, суриштириб ўтирмади.

— Аниқлаб, телефон қиламан сизга,— деб гапни калта қилди.

Майор Алиев хотинига берган ваъдаси устидан чиқолмади. Уйида тунги соат иккиларда қайтди.

II

Санобарнинг эрига телефон қилгани бежиз эмас эди. Эри билан гаплаша туриб, нотўғри иш қилаётганини тушунди-ю, гапни бошқа ёққа буриб юборди. Унганча эса ўзини тутолмади, ниҳоятда қаттиқ ҳаяжон, ростини айтганда, қўрқув бутун вужудини қоплаб олган эди.

Эри кетиши билан телефон жиринглади. Санобар тез-тез юриб келиб, трубкани кўтарди.

— Санобархон!— йўғон эркак овози эшитилди.— Диққат билан қулоқ солинг: эрингиз Йўғонтепа бўйича олган ишини ташласин, ё бошқа бировга берсин.

— Тушунмадим, ким гапиряпти?— ҳайрон бўлиб сўради Санобар.

— Ким гапираётганининг аҳамияти йўқ,— деди яна йўғон овоз.— Хаёлингизни йиғиштиринг. Қайтараман: эрингиз Йўғонтепа бўйича топширилган ишни қайтариб берсин. Шуғулланмасин. У томонларга яхшиси бормасин. Агар қулоқ солмаса, ўзиндан кўрсин.

Санобар аввалига гарангсиз қолди. Сўнг гапираётган одам жиноятчилардан эканини англаб, телефонга уланган магнитофон тугмасини босиб қўйди.

— Фуф! Фуф! Қайтаринг. Яхши эшитилмаяпти.

— Қайтараман: агар эрингиз Йўғонтепа иши билан шуғулланар экан, фожиа юз беради. Тушундингизми?

— Ҳа, тушундим,— хавотирга тушиб жавоб қилди Санобар ва магнитофонга қараб қўйди. Унинг лента ўралган ғалтаклари айлана бошлаган эди.— Қандай фожиа?

— Билмоқчимисиз?— сўради йўғон овоз кулиб.— Майли. Айтаман. Болаларингизни яхши кўрасиз-а? Равшанни ҳам, Райхонни ҳам. Кўрдингизми? Уларни биламиз. Қаерда ўқишлариниям биламиз. Қодиржон ҳам болаларини сизга ўхшаб яхши кўради. Ё яхши кўрмайдими? Нега индамайсиз?

— Йўқ, яхши кўрадилар.

Санобар юраги гупиллаб ура бошлаганини сезди.

— Баракалла. Шу яхши кўрган фарзандларингиз билан ҳар нарса бўлиши мумкин. Масалан, Равшан аварияга учраб, умрбод ногирон бўлиб қолиши, Райхонийни ўғирлаб кетишлари мумкин. Бир ой, ярим ойдан кейин бирон жарликдан топасизлар ўлигини.

— Ифлос! Ярамаслар! Нима деяпсанлар! Ҳали сенлар шошмай турларинг! Санобар чидолмай бақира бошлади.— Уша жарликдан ўзингнинг ўлигингни кўрай, яшамагур!

— Узингизни қийнаманг,— йўғон овоз хотиржам гапирди.— Мен сизни огоҳлантиряпман. Бекордан-бекорга болаларингизни ҳеч ким хафа қилмайди. Бахтли бўлишсин. Уларнинг роҳатини кўринг. Аммо, яхшилаб эшитиб олинг. Биз ҳазиллашаётганимиз йўқ. Икки кун муҳлат берамиз. Эрингиз биз айтган гапга кўнмаса, болаларингизнинг уволига қолади.

— Ҳой, тўхтанг, мен сизни қаердан топаман?

Санобарнинг гапи узилиб қолди, йўғон овоз эгаси гўшакни илиб қўйди. Санобар титраб турган қўлидаги гўшакка қаради. Кейин яна қулоғига тутди. Узлуксиз овоздан бошқа ҳеч нарса эшитилмади. Санобар бўшашиб, стулга чўкди-да, гўшакни жойига қўймай, эрининг номерини тера бошлади. Эри билан гаплашганига жиндек хижолат бўлди. Уни бекор ташвишга солиб қўйди. Эрининг ҳушёр одамлигини яхши биларди. Пўписа ҳақида ҳеч

нарса демаган бўлса ҳам, унинг хавотирга тушганини сезди. Шошиб гапни қисқа қилиб қўяқолди. Санобарнинг ўрнидан қўзғалашига мажолли йўқ эди. Телефондаги бегона овоз унинг ўзини сўқганида, қўрқитганида бошқа гап эди. Хавотирга тушса ҳам, бунчалик безовта ва бетоқат бўлмасмиди? У бир нуқтага тикилиб, ҳеч нарса кўрмай, анчагача хомуш ўтирди.

Ярамас, икки кун муҳлат берди-я. Икки кундан кейин... Нима қилиш керак? Албатта, аввало эрига айтиб, ёзувларни эшиттириш керак. Биргалашиб аниқ бир режа тузиб қўйишлари шарт. Болаларни ҳам огоҳ қилиш зарур. Адалари қаерда ишлашни, қандай хавфли одамлар билан дуч келишини билишади. Улар ҳам ўзларича эҳтиёт чораларини кўриб қўйишсин. Масала бир ёқлик бўлгунча ким билади, балки уйдан чиқмаганлари, уй атрофига эса соқчи қўйишгани маъқулмиди? Санобар ўзича шундай ўйлар, лекин бунга қандай қарайди, умуман, милиция қандай чора кўради — у билмасди. Лекин у бир нарса дилига қаттиқ тугиб қўйди. Эрининг камтарлигини у яхши биларди. Шунинг учун у лозим бўлиб қолса, тўппа-тўғри вазир ёки унинг ўринбосарларига айтиб, болаларни яхшироқ қўриқлашни илтимос қилади. Эрини ҳам эҳтиёт қилишларини сўрайди.

У беихтиёр девордаги осма соатга қаради. Олтидан йигирма дақиқа ўтибди. Шу бугунгача у болаларининг қачон ўқишдан қайтишларига эътибор қилмай келар эди. Равшан-ку, ўзига хон, ўзига бек, баъзан ўртоқлариникида ётиб ҳам қолади. Ҳозир ўйлаб қараса, Райҳоннинг ҳам уйга қайтишида аниқлик йўқ экан. Санобарни қўрқув босди. Қизининг институтига телефон қилмоқчи ҳам бўлди. Лекин қиз ҳақида нотўғри фикр туғдириб қўйишдан кўрқиб, шаштидан қайтди. Аммо дарс соатларини билиб қўйиши керак. Бугуноқ билиш керак.

У онасининг вафотидан сўнг ишламай, ўзини уйга, болаларига бағишлаган эди. Вақт тез ўтар экан, кўз очиб юмгунча, ўн беш йил ўтиб кетибди. Онаси каби у ҳам бирон марта болаларини уришгани, ургани йўқ. Сокинлик, оғирлик билан ўстирди. Эри ҳам унга ўхшайди. У ҳам бирон марта болаларига қаттиқ гапиргани йўқ. Шунинг учун улар эркин ўсишди. Уйда иккалови ҳам ўзини ота-оналари билан тенгдек тутишади. Ҳамма нарса уйда очик-сочиклигига, пул ҳам, қимматбаҳо нарсалар ҳам бекитилмай, саналмай ётишига қарамасдан иккалови ҳам берухсат ҳеч нарсага тегинишмайди. Қодиржон битта нарса билан болаларидан, айниқса ўғлидан узоқ вақт яшириб юрди: шахсий машинанинг калитларини. Равшан, айниқса, ўн тўрт-ўн беш ёшлик пайтлари машина атрофидан жилмайдиган бўлиб қолди. Дам олиш кунлари у ёқ-бу ёққа ҳаммалари чиққанларида иложи борица машинани бошқаришга интилар, отаси йўқ пайтида дарҳол рулга ўтириб оларди. Ҳозир эса, машина очик турса ҳам рухсат сўрамай олдига бормайди. Ота-бола машина калитларини бўлиб олишган. Алиев ўғли шофёрлик ҳуқуқини олганидан бери оила ишларининг кўпидан қутулди. Бозор асосан ўғлининг бўйнида эди. Равшан яхши ҳайдовчи чиқди. Бир марта қишда катта юк машинасига урилиб, бир эшик, бир қанотни пачоқ қилганидан

бери, тўрт йил ўтди, машинани яхши миниб юрибди, ками-кўстларининг ҳаммасига ўзи қарайди.

Шундай бўлса ҳам Санобар ўғлини эслаб, бирдан хавотирланиб кетди. Ҳовлига тушиб, гаражни қараб келди — машина жойида эди.

Кўнгли бир оз таскин топиб, овқатга уннай бошлади. Нима қилишини билмай, пиёз тўгради, картошка арчди. Шундагина қовурдоқ қилиб қўя қолиш фикри келди. Қозонга ёғ солиб, қиздира бошлаганда, маслаҳатлашгандек Равшан билан Райҳон кетмакет кириб келишди.

— Опа! Шошиб турибман! Ейишга нимангиз бор?

Райҳон опасининг юзидан чўлп этиб ўпди-да, сумкасини диванга ташлаб, ичкари хонага кириб кетди.

— Қаёққа шошяпсан?— сўради Санобар.

Аммо қизи унинг саволини эшитмади. Тезда ювиниб, бошқа кўйлагини кийиб чиқди.

— Қаёққа кетяпсан?— деб сўради Санобар.

— Мисрдан бир профессор келибди. У лекция ўқиб берар экан. Миср маданияти, фиръавнлар ҳақида.

— Бормайсан. Рухсат бермайман.

Санобар қандай қилиб шундай қўпол тарзда қизининг хоҳишини рад қилганини ўзи сезмай қолди.

Райҳон кўзларини катта очганича онасига тикилди. У эсини таниганидан бери биринчи марта шундай жавобни эшитиши эди. Нега? Нима учун? У тушунмади.

— Кеч бўлиб қолди. Қоронғида ҳеч қаёққа чиқмайсан.

Ёзнинг ўртасида кеч ўнгача кун ёруғ бўларди. Буни билган Райҳон баттар ажабланди. Шуни айтмоқчи эди, онаси гапиртирмади:

— Мендан ҳафа бўлма. Миср маданиятини китобдан ўқиб оларсан. Кейин, сен инглиз тили ўрганяпсан. Арабчани эмас.

— Опа?!

Райҳон ҳафа бўлишни ҳам, ғазабланишни ҳам билмас эди.

— Онанг сенга ёмонликни раво кўрмайди,— шартта-шартта гапирди Санобар. Болалари учун хавф пайдо бўлганини сезган пайтидан бери ўзида қандайдир янги бир қудрат ва режа пайдо қилган эди.— Замон нотинч. Аданг келсин, кейин нима қилишни гаплашамиз. Гап фақат бугун устида эмас. Гап...

Шу пайт Равшан кириб келди. Уни кўриб, Санобар қаттиқроқ гапирди.

— Гап кейин сенинг ҳақингдагина эмас, гап аканг, Равшангаям тааллуқли. У ҳам ҳеч қаёққа чиқмайди.

— Нима гап ўзи?— сўради Равшан.

— Айтинг ўғлингизгаям!— деди Райҳон қошларини чимириб. Унинг энди жаҳли чиқабошлаган эди.

— Айтман,— Санобар ўғлига қаради.— Вақтли келганинг яхши бўлди. Иккаловинг ҳам бугун кечқурун ҳеч қаёққа чиқмай-сизлар. Чиқармайман.

— Мен боришни ҳам истамайман. Қиладиган ишларим кўп уйда,— деди Равшан хотиржамлик билан.

— Жуда яхши. Демак, гап Райҳонга тегишли.

— Опа, айтинг, нима гап ўзи? Нега Райҳон бугун кечқурун кўчага чиқмаслиги керак? Мени нега чиқармоқчи эмасдингиз?

— Замон нотинчмиш!— киноя қилди Райҳон.

— Ҳа, нотинч,— кинояни тушунган бўлса ҳам парво қилмай гапирди Санобар.— Боя бир нотаниш одам телефон қилди. Адаларинг келганида айтмоқчи эдим. Майли. Ҳозир айтиб қўяқолай. Аданг бир иш билан шуғуллана бошлаган эмиш. Шу ишни ташламаса, ё бировга топширмаса, сенларга ёмон бўлар экан. Энди тушундиларингми?

Равшан ҳам, Райҳон ҳам жавоб беришмади. Улар тушунган эди, албатта. Бу — махфия, жиноятчилар гуруҳи. Қанча улар? Буни адалари билади фақат. Балки, у ҳам билмас ҳали? Оналаринг чўчиганида жон бор. Улар ёлғондакам пўписа қилишмайди. Равшан ҳам, Райҳон ҳам шундай баъзи пўписалар нима билан тугаганини яхши билишади.

— Жуда зарурмиди боришинг?— деб сўради Равшан, синглизидан.

— Бунақа лекция бошқа бўлмайди,— деди Райҳон хўрсиниб.

— Опа!— бирдан ўрнидан турди Равшан.— Қизингизни институтга мен обориб келаман. Лекция тугагунча машинада ўтираман. Рухсат берақолинг?

Санобар ўйланиб қолди. Улар икки кун рухсат беришди. Бугун, эрта ҳеч кимга тегинишмайди.

— Жон опа!— ялинди Райҳон.— Хўп деяқолинг.

— Хўп,— ниҳоят рози бўлди Санобар.— Лекциядан кейин тўғри уйга келларинг. У ер-бу ерда сув-пув ичамиз, деб машинадан тушманглар.

— Хавотир олманг. Келишдик.

Равшан ўрнидан туриб гараж томон йўл олди.

Улар кетиши билан Санобар ўзи дарвозани беркитиб келди.

Телевизорда «ахборот» бошланганида кўча эшик кўнғироғи чалинди. У телевизорни ўчириб эшикка йўл олди.

У дарвоза олдига бориб, эшикка ўрнатилган шиша тирқишдан кўчага қаради. Эшик олдида икки кўча наридаги маҳалладоши Шаҳодат опа турарди. Баъзи-баъзида ундан сут-қатиқ оларди. Санобар эшикни очди. Шаҳодат опа тортиниб кирди. Уялинқираб атрофга бир қараб чиқди.

— Қодиржон ишда бўлсалар керак?

— Ҳа, ишда эдилар.

— Биламан, ишлари оғир,— Шаҳодат опа яна бир қандайдир хижолатлик билан атрофга қаради.— Боя келаётувдим. Болаларингиз машинада кетишаётган экан, қайтдим. Улар кетишдими ё уйдаими?

— Райҳоннинг институтига кетишди. Нима эди?— сўради Санобар ундаги иккиланишни сезиб.

— Айланай, Санобархон...— Шаҳодат опа гапни нимадан бошлашини, нима дейишини билмай бошини эгди.

Шунда Санобарнинг кўзлари унинг қўлларига тушди. У гулли дастрўмолга ўроғлиқ кичкина бир нарсани дам у, дам бу қўлига

олиб, қаерга қўйишини, уни нима қилишини билмасди.

— Мен Қодиржонни кўрмоқчи эдим,— зўрға гап бошлади Шаҳодат опа.— Лекин олдин сизга бир нарсани гапириб қўйсам. Яхшиям битта ўзингиз экансиз. Майлими, жоним?

— Майли, майли! Юринг!— Санобар эшикни занжирлаб, уни равонга бошлади.

— Тинчликми ишқилиб?

— Э, тинчлик менга нариги дунёга насиб қилса керак. Бу дунёда умрим фақат ташвиш билан ўтпти.

— Қўйинг, ундай деманг!..— юпатди Санобар.— Яхши кунларниям худо ато қилиб қўйгандир?!

У ичида Шаҳодат опага ачинди. Энди эллик бешларга борган бу аёл етмиш-саксон ёшли кампирлардек қариб қолган эди. Ер қимирлаган йили бир кунда ҳам отаси, ҳам онасидан ажради. Қариндош-уруғлар, отасининг ошна-оғайнилари қўшиб-чатиб, Шаҳодат опага Санобарларнинг маҳалласидан қора сувоқдан чиққан уй олиб беришди. Яхши бир одамни топиб, ичкуёв қилиб қўйишди. Эри ҳақиқатан яхши одам чиқди. Жуда мўмин, камтар-камсуқум экан. Қандайдир тайёрлов базасида экспедитор бўлиб ишларкан, ярим йил ичида уйнинг ҳамма ишларини битириб, қўғирчоқдек қилиб юборди. Маҳаллага ўзини танитиш мақсадида ош берди. Кичкина кўча эшикни олиб ташлаб ўрнига чиройли, ўймакор тахта дарвоза ўрнатди. Дарвозанинг рўпарасига гараж қуриб, янги «Жигули» машинасини сотиб олди. Турмушлари яхши ўта бошлади. Қиз кўришди. Аммо эри бечоранинг умри қисқа экан. Дуркент томонга сафарга кетиб, бир ҳафтадан зиёд қолиб кетди. Одатда икки-уч кун деганда қайтарди. Саккизинчи куни ярим кечада ўлигини олиб келишди.

Шаҳодат опа бошқа турмуш қургани йўқ. Ҳаётини шу қизи — Шоҳидага бағишлади. Шундан бери йигирма беш йил ўтибди. Шаҳодат опа қизини охирги марта биринчи май куни кўрди. Она-сига совға-салом олиб келиб, ўша куниеқ ишлаётган жойи — Дуркент Маданият уйига жўнади. Онасини ҳам юринг, деб зўрлади. Шаҳодат опа рози бўлмади. Қизи каталакдек икки хонали уйда турарди. Бир томондан, куёвнинг қош-қовоғига қараб ўтириш оғир. Яна бир томондан, бориб уларни сиқиб қўяман деб хижолат бўлди. Одам бир кун бўлса ҳам яйраб, бировга оғирлиги тушмасдан яшаши керак. У шундай деб, қизининг илтимосини рад қилди. Борса бўларкан. Ким билади, борганида Шоҳидаси беному нишон кетмасмиди? Шаҳодат опа ҳеч ўзини кечирмайди. Шоҳида ўшанда «Шифокор» колхозининг ГАЗ-69 машинасида келиб кетди. Машина бор. Ҳайдовчи бола бор. Шоҳида йўқ. Ҳайдовчининг гапи бўйича ўша куни у уйда қолган, машинага рухсат берган. Чунки маданият уйи шундай уйининг ёнида. Ҳайдовчи кетган. Шоҳида уйига кирганича, беному нишон йўқолган. Мамлакат бўйлаб уч ой қидирилди. Ҳеч қаердан дараги чиқмади. Уч ярим ой деганда маҳалладаги кексалар, жаноза очишни маслаҳат беришди.

Сағбондаги фолбин киши Шаҳодат опанинг дардини эшитиб:

— Қизинг ўлган,— деди.— Ўра десаммикан, жар десаммикан, ишқилиб қоронғи бир жойда ётибди. Худди тирикдек ётибди. Қон чиқмаган. Бўйнида қора чизиклар кўряпман. Эҳтимол, бўғиб ўлдиришгандир? Жаноза оч, руҳи шод бўлади.

Шаҳодат опа маҳалла оқсоқоллари билан фолбиннинг айтганини қилди. Бедарак йўқолган қизига жаноза ўқитди.

Санобар шуларни билгани учун бу бечора аёлнинг бошига яна нима ташвиш тушди экан, хавотир олди.

Шаҳодат опа айвонга кўтарилиб, стулга омонат ўтирди. Фотиҳа қилди. Кейин қўлидаги чақалоқ муштидай тугунчани стол устига, Санобарнинг олдига қўйди.

— Кўринг, айланай. Тарихини кейин айтиб бераман.

Санобар дастрўмолнинг тугунини ечиб, очди. Ичидан аёллар соати чиқди.

— Шоҳиданики бўлса керак?— тахмин қилди Санобар.

— Ҳа, қизимники,— бошини эгиб тасдиқлади Шаҳодат опа ва йиғлаб юборди.— Шу кўргилик ҳам бор экан бошимда,— деди у йиғи аралаш.

Кейин бор гапни айтиб берди. Қурбон ҳайит яқинлашиб қолган, келди-кетди кўпайиши, бир автобус бўлиб райондан, қизининг ишхонасидан келиб қолишлари мумкин. Қариндош-уруғ, маҳалла йиғилади. Йилини ҳам ўтказиш керак. Отин бувига айтиб қўйган. Шуларга, кейин, мева-чевага пул зарур. Куёви ташлаб кетгани кам, етмайди. Ўзининг пенсиясига ишониб бўлармиди? Уйни йиғиштираётиб, Шоҳиданинг хонасида жавондаги бир семиз китобнинг устида шу соатга кўзи тушиб қолди. Чанг босиб ётган экан. «Худо ўзи етказди»— хаёлидан ўтказди Шаҳодат опа. Қолган ишларини наридан бери қилиб, соатни рўмолчасига тугди-да, икки кўча нарида турадиган армани соатсозникига қараб йўл олди.

Уста уйда экан.

— Келинг, опагон,— эски танишлардек кутиб олди у.— Яхши ўтирибсизми? Яқинда бир туш кўрдим. Шоҳидахон икковингиз, она-бола ясаниб, атлас кўйлақлар кийиб, амиркон туфлиларни ғирчиллатиб кетаётган эмишсиз.

— Қаёққа?— беихтиёр сўради Шаҳодат опа.

— Қаёққа бўларди? Тўйга-да! Бизда бунақа туш яхшиликка, дейишади.

— Кошкийди, шундоқ бўлса, уста. Илоҳи омин, айтганингиз келсин. Бутун маҳаллага ош қилиб берардим!

— Қиласиз, опагон! Қиласиз! Мен ҳам бораман. Шоҳидахоннинг тўй ошларидан ейман. Аммо опагон, сиз ҳозир тўғри қиялпсиз.

— Уста,— уни бўлди Шаҳодат опа.— Ҳайит келиб қолди. Озгина пул керак эди. Манавини сотиб беринг.

Уста унинг қўлидан рўмолчани олиб очди.

— «Полёт». Яхши соат,— деди у ва қулоғига тутди.— Юриши ҳам бинойи. Ҳозир юз сўмга олади.

— Майли,— рози бўлди Шаҳодат опа.— Қанчага олса ҳам сотаверинг. Мен уни тақмасам. Соатга қарайдиган ёшдан ўтдим.

Уйда бекор ётибди. Мабодо омон бўлса, янгисини олиб берман.

— Айтганингиз келсин, опа!

Уста шундай деб, соатнинг вақтини тўғрилай бошлади ва бирдан ҳайратга тушиб, тўхтаб қолди.

— Опажон!.. Бу... бу соатни қаердан олгансизлар?— сўради соатдан кўз узмай.

— Қаердан билай, уста. Соат қизимники эди. Магазиндан олгандир-да.

— Йўқ, бу соат магазинники эмас,— уста шундай деб, ўрнидан турди.— Қани, тўхтаб туринг-чи?

Уста ичкари хонага кириб кетди. Шаҳодат опа уни бетоқат бўлиб кута бошлади. Бироздан сўнг соатсиз чиқди.

— Опажон! Бу оддий соат эмас, бриллиант соат. Жуда қиммат. Манавинга қаранг.— Уста Шаҳодат опанинг қўлидан ушлаб, соат рақамларини кўрсатди.— Нуқталарни кўраяспизми? Шу нуқталарнинг ҳаммаси бриллиант! Ун иккита бриллиант. Ҳар бир рақамнинг устидаги нуқта бриллиант. Бунақа соат магазинда бўлмайди. Қандай тушунтирсам экан? Соат тўғри, магазинники. Аммо кейин менга ўхшаган, мендан ҳам зўр уста рақамларнинг устини тешиб, ҳаммасига бриллиант тош қўйиб чиққан. Бу соат ҳозир камида ўн минг сўм туради. Юз сўм эмас. Тушим тўғри чиқди. Сизга яхшилик келтирди тушим, опажон!

Устага ўхшаб Шаҳодат опа ҳам ҳайратга тушган, нима дейишни, нима қилишини билмас эди.

— Яхшиям менга келдингиз!— деди ғурур билан уста.— Агар бошқа соатсозга борганингиздами, мендек синчиклаб қараб ўтирмасдан, юз сўм бериб сизни жўнатиб юборарди. Сиз ҳам ҳеч нарсани билмай кетаверардингиз! Ё нотўғрими?

Шаҳодат опа рози бўлди.

— Энди нима қиламиз?

— Пул бўлмаса бир ташвиш, пул бўлса минг ташвиш! Ё нотўғрими?

Шаҳодат опа бу гапга ҳам рози бўлди, бошини қимирлатди.

— Лекин, опажон, соатингизни мен олиб қололмайман энди. Ун минг нақд пулим йўқ. Буни комиссиян магазинга олиб бориш керак. У ердан тез олиб кетишади. Чет элга кетаётганлар шунақа қимматбаҳо нарсаларни олишяпти. Тез сотилиб кетади. Лекин, опажон, сизга маслаҳат. Ҳозир сотманг. Озгина пул керак бўлса, мен бериб турай. Бошқалардан қарз олиб туринг. Қанча керак? Икки юзми, уч юзми? Тортинманг. Биз, ахир қўшнимиз. Бир-биримизга ёрдам беришимиз керак.

Уста шундай деб, соатга яна бир ҳавас билан қаради-да, рўмолчага эҳтиётлаб ўраб, учларини тугди ва авайлаб Шаҳодат опага узатди.

Шаҳодат опа минг хил ўй билан тугунчани олди. Уни ғалати туйғулар ўраб олган, соатсоз топган янгиликдан, кутилмаганда қўлига кўнган бойликдан у хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмас эди. Нега шундай қимматбаҳо соати борлигини айтмади? Қачондан бери бор эди ўзи бу соат? Кимдан сотиб ол-

ган? Ё биров совға қилганми? Совға бўлса кимдан? Бу жумбоқлар сезгир она дилини қоплаб, хаёлини олиб қочган эди.

— Ҳа, опажон, айтинг, қанча берай?

Шаҳодат опа соатсознинг гапига ниҳоят тушуниб, деди:

— Икки юз сўм бўлар...

— Мана, икки юз эллик олиб туринг.

— Қачон қайтарай?

— Бўлганида, опажон. Биз, ахир қўшнилармиз.

Шаҳодат опа уйга қандай келганини билмади.

Соатни жойига қўйиб ҳовлига тушди. Кун пешиндан оған, ҳаво дим эди. Ёғоч сўри устида шотутдан тушган бир супра энли соя липиллаб турарди. Шаҳодат опа мадорсиз оёқларини зўрға судраб, шу ерга бориб ўтирди. «Худо, ўзинг ҳар қандай балоқазодан асра, қариганимда беобрў қилма!»— деди ичида у ва яна хаёлга берилиб кетди. Шу алпозда анча ўтирди. Кўчада машина ғийқиллаб тўхтамаганида ва уни бўғиқ эркак овози чақирмаганида, у жойидан қимирламай ўтираверарди. Қизи ҳақидаги янгилик унинг бугунги режаларини, умуман, бутун вужудини ағдар-тўнтар қилиб юборган эди.

— Ким?— зўрға ўрнидан туриб, овоз берди у.

— Мен! Одамбойман. Колхоздан,— жавоб қилди ҳалиги бўғиқ овоз.

Шаҳодат опа бир амаллаб турди-да, кўча эшик томон юрди.

Эшик олдида қўллари ерга тегай-тегай деб турган маймунбашара бир одам турарди. У Шаҳодат опани кўриб, жилмайди.

— Ассалом алайкум! Мани унутган бўлсангиз керак? Бир келиб кетувдим шу машинада.

— Келинг, келинг!— саломлашиб ичкарига таклиф қилди Шаҳодат опа уни танигандек бўлиб.

— Йўқ, шошиб турибмиз. Раис юбордилар. Ҳайит яқинлаб қолди, дедилар, у-бу ташлаб кел, дедилар.

Одамбой шундай деб, эпчиллик билан машина бортини очди. Ёшгина шофёр йигит кузовга чиқиб, унга ёрдамлашди. Иккалови бирпасда бор нарсаларни туширишди.

— Манави ҳам сизга.

Одамбой юклардан бўшагач, шимининг чўнтагидан қалин бир конверт чиқариб, узатди.

— Нима бу?— сўради Шаҳодат опа конвертни олар экан.

— Пул. Тешабой ака яқинда шаҳарга тушаман, шунда ўзимам кириб чиқаман, дедилар. Хўп, хайр. Саломат бўлинг, опа!

— Ҳой, тўхтанглар! Чой-пой ичиб кетинглар!— илтимос қилди Шаҳодат опа.

Аммо улар жавоб беришмади. Машина силтаниб, кўм-кўк тутун чиқарди-да, орқа ғилдираклари остидан худди депсинган отдек, чанг аралаш тош отиб, йўлга тушди.

Шаҳодат опа Одамбойни машина кетганидан кейин эслади. Шоҳидага жаноза очилганда, у келиб «Шифокор» колхозининг раиси Тешабой ака Султонов номидан анча-мунча нарса ташлаб кетган эди. Кейин Тешабой аканинг ўзи ҳам келиб кетди. Қандай

ажойиб одамлар бор дунёда! Шаҳодат опа қўлларини ёзиб уларни дуо қилди.

Шаҳида колхозда ишламаган. Отасининг ҳурмати туфайли бу бағри кенг, сахий раисдан кўп яхшилик кўриб келди. Дуркентга юборилганда, институтни битиргандан кейин, йил ўтмади, каттакон клубга мудир қилиб қўйишди. Шаҳиданинг айтишига қараганда, раиснинг гапи билан шундай қилишганмиш. Раис билан уни эри таништириб қўйди. Эри, Пўлатжон, асли йўфонтепалик эди. Қишлоқ хўжалик институтини тамомлаб, у қишлоғига кетди. Бир йилдан сўнг, Шаҳида ҳам маданият институтини битирганидан сўнг, тўй қилиб, ўзи билан олиб кетди. Лекин Йўфонтепада Шаҳидага иш йўқ эди. Район марказидаги клубга олишди. Тешабой акани Шаҳида шу клуб биносида қандайдир мажлис бўлганида кўрди. Гапдан-гап чиқиб, отасини билганини, жуда камтар, ишбилармон одам бўлганлигини айтиб, бевақт ва фожияли ўлимидан ачинди. Ушандан бери ўзини Шаҳидага нисбатан отасидек тутар эди. Шаҳодат опа қизидан шуни эшитган эди. Лекин ўзини ҳеч кўрмаган эди. Кўп ўтмай, Пўлатжон — куёви ҳам, қизи ҳам бу одам ҳақида гапирмай қўйишди. Бир марта қизиқиб сўраганида, у одам билан нима ишингиз бор, деб Шаҳида жеркиб берди. Шу-шу, раис ҳақида бошқа гапирмайдиган бўлиб кетишди. Шаҳодат опа бунга эътибор бермади. Бир жойда ишламаса, бунинг устига Шаҳида эрининг олдига, колхозга бормаса?! Нега у одам ҳақида ҳадеб гапиришлари керак экан? Пўлатжон колхозга қатнаб ишларди. Хотинига кичкина бўлса ҳам икки хоналик уй беришганидан кейин, у Йўфонтепадан район марказига кўчиб келган эди.

Шаҳодат опа шуларни хаёлидан ўтказиб, ошхонага борди. Раис яна анча нарса юборибди: бир қоп ун, бир қоп гурунч, уч кути помидор, олма, узум. Икки хил чиллаки. Бир қоп сабзи, пиёз. Анави қопдаги нима экан? Тагида қолиб кетибди. Картошка экан. Шунда у қўлидаги конвертни эслаб, очиб қаради. Минг сўм пул. Шаҳодат опа яна дуо қилди. Мартабаси баланд бўлишини, сердават, серфарзанд бўлишини Худодан сўради, узоқ умр тилади. Қўлларини юзига тортар экан, соатсоз устанинг омонат пулини дарров, бугуноқ қайтиб бериш лозимлигини дилидан ўтказди.

У қизининг маъракаси яхши ўтишидан энди хотиржам эди. Олдин у фақат аёлларни чақирмоқчи эди. Энди маҳалла кексаларини пешин намоздан кейин таклиф қилишни ўйлаб қўйди. Битта ош қилдиради. Озгина шўрва тортиради...

Шу режа-ўйлардан кейин Шаҳодат опанинг руҳи бироз кўтарилди. Қизил чиллакидан бир бош олиб, водопровод тагига борди-да, муздек сувда ювиб еябошлади. Ширин узумни карскурс қилиб чайнар экан, оғзининг бир четидан қип-қизил томчи тиззаси устига оқиб тушди. Анчагача тарқамай, тебраниб турди. Шаҳодат опа бирдан чўчиб кетди. Назарида қизил томчи ичидан қизи чиқиб келаётгандек бўлиб кетди. Қулоқлари остида «Ойи!» деган овози ҳам эшитилгандек бўлди. Титроқ қўли билан томчини сидириб ташлади-да, ўрнидан турди. Иккинчи қўлидаги

узум боши ерга тушиб, бир қанча доналар ёқут тошдек ҳар қаёққа думалаб кетди. Шаҳодат опа чўккалаб, уларни терди, узум бошини ҳам кўтарди, аммо емади, супа четига оҳиста қўйиб қўйди.

Шаҳодат опа зўрға кунни кеч қилди. Соатсознигига бориб, пулини қайтарди-да, соатли тугунчани бағрига босганича Қодиржон Алиевнинг уйига қараб юрди. Қодиржон билан маслаҳатлашиш фикри тўсатдан келди. Маҳаллада кўпчилик уни яхши гап билан тилга олади, хотини эса, Санобархон, сигири борлигида ундан сут-қатиқ олиб турарди. Улардан бирон маслаҳат чиқиб қолар. Соат бир ёқли бўлмагунча, у энди тинч яшай олмас эди. Лекин Алиевнинг уйига оёғи тортмай борди. Бир томондан, у ҳақиқатни билишни истаса, иккинчи томондан, ҳақиқат қизининг обрўйига тегиб кетишидан қўрқарди. Битта одам билди, ҳамма билди, деган гап.

Биринчи борганида, Алиевнинг болалари машинага ўтириб, кетишмоқчи бўлиб туришган экан. Шу баҳона бўлиб, уйига қайтди. Лекин уйда ўтиролмади. Энди то бир нарсани аниқ билмагунча уйда ўтиролмадлигини билиб, яна кўчага чиқди. Бу гал бор кучини тўплаб, эшикни тақиллатди.

* * *

— Укангиз, Қодиржон бу гапларни билишлари керак,— деди Санобар уни эшитиб бўлиб ва яна соатга қаради.— Тавба! Бундай қараганда оддий соатга ўхшайди.

— Ҳамма гап шунда-да,— Шаҳодат опа унинг гапларини тасдиқлади.— Оддий бўлиб кўринмаганда, сўрардим ўзидан. Айтмаганига қўймасдим.

Санобар бу бахтсиз аёлнинг нимадан хавотирга тушганини яхши тушунди. Шундай қимматбаҳо нарса кўчада ётмайди, биров шунчаки совға қилиб ҳам бермайди. Бунинг тагида бирон жиддий гап ётган бўлиши керак. Лекин, у тахмин эди.

— Опа, бир нарса дейишга ожизман,— деди Санобар.— Қодиржон акамга айтаман. Сиз билан учрашадилар.

— Буни ташлаб кетаман бўлмаса,— деди Шаҳодат опа соатни қайтадан рўмолчага ўрар экан.

— Йўқ, йўқ!— Санобар ўрнидан туриб кетди.— Олиб кетаверинг, бу ерда турмасин. Қўрқаман. Қодиржон ака ўзлари сизнигига борадилар. Ё бир вақтни тайин қилиб, менга айтадилар. Ушанда ўзингиз кўрсатасиз.

— Майли,— Шаҳодат опа ҳам ўрнидан турди.— Битта илтимосим бор, шуни Қодиржонга айтсангиз...

— Хўп бўлади. Нима эди?— сўради Санобар.

— Албатта бу соат билан Қодиржоннинг ўзлари шуғулланмайдилар. У киши учун бу майда ишдир. Қандай-қандай катта ишлар бошларидан ошиб ётибди. Бировга топширадилар. Шу одам соатнинг эгаси меннинг қизимлигини эътиборга олса... Мабодо бирон ёмон гап чиқиб қолса, бу гап милисангиз ўзида қолса. Одамларни биласиз-ку, ҳозир оёғи билан эмас, оғзи билан

юради. Аввало, Шоҳиданинг тирик эканига умидворман. Тунов куни бир хабар эшитиб қолдим. Ёш бир жувонни ўғирлаб кетишибди. Қирқ кун деганда қўйиб юборишибди...

— Ажабмас тирик бўлса!..

— Илоҳим айтганингиз келсин,— Шаҳодат опа фотиҳа қилиб ўрнидан турди.

Санобар уни дарвозагача кузатиб борди. Дарвоза эшиги очилиши билан шундай рўпарада турган бир жигарранг «Жигули» ғийқ этиб, жойидан қўзғолди-да, катта кўчага бурилиб кетди. Санобар карахт бўлиб қолди. Шаҳодат опа ҳам ҳайрон бўлиб сўради:

— Ким бўлдийкин?

— Ким билади? Маст-пастмикан-а?

Лекин, маст одам машина ҳайдайдими? Рости, уларни кўриб, кўрқиб кетди шекилли, ўйлади ўзича Санобар. Ва дафъатан эслади. Балки телефон қилган шулардир? Машинадагилар нечта киши эди — Санобар яхши кўролмади қолди.

— Машинада шофёрдан бошқа одам ҳам бормиди?— деб сўради у Шаҳодат опадан.

— Бор эди шекилли. Унча эътибор ҳам бермабман. Майли, бўлмаса, мен борай.

Шаҳодат опа хайрлашди.

Санобар опа дарвозани ёпди. Айвонга ўтиб соатга қаради. Саккиздан чоракта ошган экан. Болаларининг қайтишига ҳали бир соатлар бор. Яхшиям иккови бирга, машинада кетишди. Ҳозир Райҳоннинг якка ўзига жавоб бериб юборганда борми, хавотирда роса эзиларди.

* * *

Алламаҳалда дарвоза шарақлаб очилди. Болалари. Фақат улар дарвозани шундай, аямасдан шарақлатиб очишади. Бир томони деворга, бир томони гаражнинг устунларига тегиб, дарвоза табақалари қарсиллаб кетади. Аммо улар ҳеч парво қилишмайди. Неча марта айтди, қулоқ солишмайди. Аммо ҳозир у дарвозанинг шундай шарақлаганидан ҳам хурсанд эди. Худога шукр, ниҳоят эсон-омон қайтишди.

Райҳон овқатланаркан, эшитиб келган маърузасини тинмай гапирарди. Аммо Санобарнинг қулоғига қани бирон гапи кирса. На фиръавнлар, на эҳромлар... Сеҳрли Хеопс... Бир оёғи синиб тушган Сфинксми-ей... ҳаммаси бу қулоғдан кириб, у қулоғидан чиқиб кетди. Шаҳодат опанинг бугунги гаплари, анови машинанинг ўйи олдидаги ғалати ҳаракатидан кейин. Шоҳиданинг йўқолгани хаёлини эгаллаб олган эди. Қизига қаттиқ тикилиб қолганини ўзи ҳам сезмасди.

— Ҳа, опа, мунча тикилиб қолмасангиз?— деб сўради Райҳон.

Санобар яширмади, тўғриси айтиб қўяқолди:

— Сениям ўғирлаб кетишларидан кўрқаман. Шоҳидаям шундай, ярамас одамлар қўлига тушган бўлиши мумкин.

— Қайси Шоҳида?

— Танийсан. Шаҳодат опанинг қизи. Сут олиб турардик-ку. Бемаҳал юришларингни йиғиштир, болам. Энди қоронғи тушиши билан уйдан чиқмайсан. Ҳали аданг келсин, гаплашамиз. Балки, аданг бир чорасини топгунича ўқишга ҳам бормай турарсан?

— Вой, намунча қўрқасиз?

— Нега қўрқмай? Безорилар ҳеч нарсадан тап тортишмаяпти. Одам ўлдириш жуда осон бўлиб қолди. Ўттиз минг, қирқ мингга индамай ўлдириб кетишаётган эмиш. Мени қийнама, қизим. Аданг билан маслаҳатлашганимдан кейин, нима десам, шуни қиласан. Аканг ҳам энди уйда ўтириб туради.

Қодиржон эшик қўнғироғини босганда тунги соат бирдан ошган эди.

— Йўғонтепага кетгандик, шунинг учун кечикиб қолдик. Тинчликми?— деди у, эшик очган хотинига.

— Сизни кўриб, тинчидим,— деди Санобар.

Қодиржон кийимини алмаштириб, стол ёнига келиб ўтирди. Хотини косани тўлдириб лағмон олиб келди. У иштаҳа билан еб, бир пиёла чой ичиб, чўзилмоқчи эди, бўлмади.

— Вой, бугунги хавотир олганларим, эшитмасангиз, ёриланман,— деди Санобар.

Кейин телефондаги бегона одамнинг гапини, эшик тагида турган машинани, ниҳоят Шаҳодат опанинг илтимосини бирмабир айтиб берди. Узини қўрқитган одамнинг овози ёзилган магнитофон лентасини қўйиб эшиттирди.

Кўкнорифурушларнинг тинчлиги бузилибди шекилли. Алиев экспертиза якунлари билан Йўғонтепага бориб, буни аниқ билди. Мана, энди бу кассета. Хотинининг ҳикояси... Биринчи қурбон беш болали, қирқларга борган сержант Ашурали Исмаев бўлди. Бечорани орқасидан келиб, силлиқ капрон арқон ташлаб бўғиб ўлдиришибди. Нега? Ҳали номаълум. Санобар Шаҳодат опанинг гапларини айтиб бергач, Алиев яна ўйланиб кетди. Балки анави участка милиционери биринчи қурбонмасдир? Шаҳодат опанинг эри Мирхолиқ ака шу томонда, Йўғонтепа билан кичик Найманча орасида ҳалок бўлган эди. Халқ, колхозчилар йиғиштирган доривор ўсимликларни сотиб оларди у. Демак, кўкнори ҳам сотиб оларди. «Шифокор» колхозида кўп бўларди. Шоҳиданинг эри ҳам шу томондан. Шу томонда, ўз юртида у хотинидан айрилди. Шоҳида беному нишон ғойиб бўлди. Албатта, у ўлган ёки ўлдирилган. Бир кун изи чиқади. Аммо ҳозирча милиция ҳеч нима қилолмади.

— Болаларни нима қиламиз?— унинг хаёлини бўлди Санобар.

Алиев жавобга тайёр эмас эди. У кўпроқ Йўғонтепа воқеаларидан ташвишда эди. Чиндан ҳам нима қилиш керак экан? Институтга бормай туришса, устидан кулишади, ярамаслар! Қўрқди, деб ўйлашади ва баттар авжига чиқишади.

— Кечқурун уйда бўлишсин,— деди охири.— Айтиб қўй, иложи борича ёлғиз юришмасин. Иккала институтга ҳам одам қўйдирамиз. Хавотир олма.

У гап тамом дегандек ўрнидан турди.

Қизиқ, ҳамма воқеалар негадир «Шифокор» колхозига бориб тақалаяпти. Нега бундай экан? Алиев шуларни ўйларкан, кўз олдидан колхоз раиси Тешабой Султоновнинг йўғон гавдаси ўтди. Дилида унга нисбатан қандайдир гумон пайдо бўлди, дарҳол бу фикрни ўзидан ҳайдади. Чунки... Тешабой Султоновдай жумҳуриятнинг обрўли кишиси билан ўйнашиб бўларканми?!

Шу куни Алиев ўринга ётаркан, ҳадемай даҳшатли воқеалар гирдобда қолишини билмас эди.

III

Одамбой раисниқига нонушта пайти борди. Бу унинг ҳар кунги одати эди. Эсини таниб, унга хизмат қила бошлабдики, шу одатини қанда қилмайди. Нонушта пайти борса ҳам, дастурхонга яқинлашмайди. У ўз ўрни ва кимлигини яхши билади. Ёз бўлса, шундай пастак, ўтиришга қулай қилиб ясалган жимжимадор тахта сўрининг четига ўтиради, узатилган пиёлани олдига қўйиб, хўжайинининг оғзини пойлайди. Қиш бўлса, айвоннинг ичкарига кўтариладиган зинасига чўккалайди. Одамбой аслида камгап, айниқса раиснинг олдига ҳеч маҳал ўзича гап бошламайди, саволларгагина жавоб қайтаради. Буни унга ҳеч ким ўргатгани йўқ, ички бир сезги билан шундай қилади.

Тешабой ака бир оёғини остига қайириб, иккинчи оёғини осилтириб, сўри бурчагида ўтирарди. Тўрда эса Одамбойнинг тенгқури — туман милициясининг бошлиғи, капитан Азим Турсунов чордона қурган эди. Улар нонушта қилиб бўлишган шекилли, дастурхонга қарашмас, фақат чой ичишарди.

Одамбой салом бериб, сўри четига омонатгина ўтирди. Дастурхондан янги ёпилган нон, зирали тандир сомса ҳиди келиб димоғига урилди. Аммо Одамбой эътибор қилмади. Чунки озгина сабр қилса, раис кетиши билан Салтанат опа — раиснинг хотини уни овқатлантиради, раисга аталган нарсаларнинг ҳаммасидан унга ҳам тегади. Шуни билганидан, қорни оч бўлса ҳам, бепарво, ҳозиргина овқат еб олган одамдек ўзини бир оз орқага ташлаб ўтирди. Азим Турсунов чой узатди. У Одамбой билан учинчи синфни битиришгунча бирга ўқиган, ҳатто битта партада ўтирган эди. Одамбой синфда қолди, икки-уч ой ўзидан кичкина болалар билан бирга ўқиган бўлди-да, кейин мактабни ташлади. Отасининг ёнида мол боқди. Отаси эрта саҳарда, кечқурун раиснинг уйида молхонасини йиғиштириб чиқарди. Одамбойни ҳам олиб борди. Салтанат опа боланинг камгап, чарчоқ нималигини билмаслигини кўриб, хизматга олиб қолди. Одамбой эрталаб келиб, қоронғи тушгунча раиснинг ҳовлисида юрадиган бўлди. Отасининг вафотидан кейин эса, раиснинг хизматида бутунлай ўтиб кетди. Йигирма йил бўлди шунга, Одамбой бошқа ишни хаёлига ҳам келтирмайди.

Ҳовлида иш кўп. Иккита сигир, беш-олтита қўйнинг овқати, сувидан ташқари, супир-сидир, мева-чева ишлари... Бунинг устига Салтанат опанинг меҳмон-изломи. Ҳар куни икки-уч марта

дастурхон йиғилиб-ёзилар, қозон осилар эди. Одамбой шуларнинг ҳаммасига балоғардон эди. Оз фурсатда у овқат пиширишга ҳам уста бўлиб қолди. Салтанат опа меҳмон-излом келганда, ўчоқ бошига фақат овқатнинг тузини кўргани борадиган бўлди. Одамбойнинг косовдек қўллари айниқса, тандир олдида хўб иш берарди. Тешабой ака Одамбойни меҳмонларининг хизмати-га ҳам олиб борадиган бўлди. У меҳмонларини уйга кам олиб келар, асосан тоғ этагида, сув бўйида қуриб қўйилган меҳмонхоналарида кутарди. Секин-секин Одамбой Салтанат опанинг ихтиёридан чиқди. Сўнги етти-саккиз йил ичида фақат раиснинг хизматини қиладиган бўлиб қолди. Бу ҳолдан саксонга етган онаси бир оз хавотирга тушди. Салтанат опанинг хизматида бўлганида Одамбойнинг уйга қайтиши анчагина тайинли эди. Бунинг устига, деярли овқат қилмасди. Салтанат опа меҳмонлардан қолган-қутганини йиғиштириб, Одамбойнинг қўлига тугиб берарди. Раиснинг хизматига ўтгандан сўнг ўғлининг келиши-кетишида тайин қолмаган, кўпинча ўзи қозон осилишига тўғри келарди. Кампир унинг баъзан келмай қолишларига ҳам кўникди. Аммо нима сабабдан келмаганини билолмади. Кўзёш қилди, ўлиб қоламан бунақада, деб кўрқитди, Одамбойга таъсир қилмади. Шундан кейин, иш ҳақида гап очмайдиган бўлиб кетди. Дилида эзилса ҳам, бедарак кетган кунлари хавотирга тушиб, мижжа қоқмай чиқса ҳам, гапирмайди, суриштирмайди. Одамбой нима деса, шу билан қаноатланди. Қалтирайдиган бўлиб қолган бошини баттар қалтиратиб, рози бўлади, қўлларини фотиҳага ёзиб, дуо қилади. Худодан ўғлига узоқ умр, тинчлик, паноҳ тилайди, ўзига эса енгил ўлим сўрайди. Одамбой шундай пайтлари тўлқинланиб, кўзига ёш олади, онасини бағрига босиб, пешонасидан ўпади. Уйдан чиқиши билан эса ўзини улуғ ишга сарфарбар қилган одамдек, кўкрагини кериб йўлга тушади. Йўл бўйи у ҳеч ким билан гаплашмайди. Ҳатто салом-алик ҳам қилмайди. Бит кўзларини олисга қадаб, йўлнинг ўртасидан бораверади. Уни билганлар ўзларини четга олишади, болалар қочишади, бўлмаса туртиб, босиб кетиши ҳеч гап эмас. Бир-икки марта шундай бўлган. У билан тенг келадиган одам йўқ. Филдек кучи бор, қўллари омбирнинг ўзи. Бундан ташқари уни яхши билганлар, ундан четроқда юришни афзал кўришади, чунки у нимадан хафа бўлиб, нимадан хурсанд бўлиши ҳеч кимга аён эмас. Унга иккита одам бас келади: Салтанат опаю раис Тешабой ака. Ит ҳам шу икки одамга Одамбойчалик содиқлик қилмас. Одамлар ундан ўзларини четга олишларига яна битта сабаб ҳам шу.

Одамбой ҳар куни эрталаб колхоз молхонасига ўтиб, ҳали соғилмаган, елинлари бўрсиллаб турган сигирларни, алоҳида каттакларда боқиладиган буқаларни томоша қилади. Кейин раиснинг улоқчи оти — пешонасида оқ қашқаси бор тўриқ отнинг олдига ўтиб, бўйни, бўксаларини силайди, алланарсалар деб мақтайди. Кафтида бир-икки чақмоқ қанд едиради. Одамбой бу отни туғилганидан бери билади. Олтига кирди от. Беш юз мингга савдо қилишди. Раис бермади. Одамбой боладек, тўғрироғи,

маймун боласидек раис атрофида сакраб, чапак чалиб хурсанд бўлди.

От уни билади. Келганида кичкина қулоқларини диккайтириб, сарак-сарак қилиб, у билан сўрашгандек бўлади. Бўйнидан, бошидан силаганди, эгилиб, қимир этмай туради.

Одамбой отнинг олдида яйрайди, кетгиси келмайди. Лекин ишлари кўплигидан, раис кутаётганини билади. Шунинг учун ўн-ўн беш дақиқадан кейин молхонадан чиқади. Яна бошини эгиб, кўзларини олисга қадаганича йўлга тушади. Молхонага келаётганлар уни кўриб ўзларини четга олишади. Баъзи аёллар қўрққанларидан бўшашиб, турган жойларида қотиб қоладилар. Одамбой буни сезади. Салом берибми, илжайибми, уларни тинчителиш ўрнига, баттар қовоқларини осади. Нималардир деб, мингиллаб қўяди. Бу билан бечораларни баттар қўрқитади ва ичичидан завқланади, қадам босганда бутун қиёфасида қандайдир ғурур пайдо бўлади. Шундай ғурур, баланд руҳ билан раисни-кига кириб боради.

Аммо унинг бугунги молхонага бориши кайфиятини кўтармади, аксинча, бузди. Молхона ҳовлисида икки йил бурун Таллиндан олиб келинган, камида бир ярим тонна келадиган наслдор олабуқа занжирни судраб юрарди. Буқабоқар Толиб полвон худди товук тутаетган одамдек қўлларини ёзиб, оёқ учида битта-битта қадам қўйиб, унга яқинлашмоқчи бўлар, аммо занжирга етай деганида, буқа бир силтаниб, нарига қочарди. «Ма, ма, жонивор! Тўхта!»— деб Толиб полвон оёқ учида яна орқасидан борарди. Одамбойнинг унга раҳми келди. Бечора анчадан бери овора шекилли, терлаб сув бўлиб кетган.

Толиб полвон ҳам уни кўрди. Лекин унга қарамай қичқирди.

— Дарвозани ёп, Одамбой! Чиқиб кет! Кўрса соғ қўймайди!

Одамбой дарвозани ёпди, аммо кетмади. Худди Толиб полвондек қўлларини ёзиб, буқа томон юрди. Буқа уни кўрди. У томонга қайрилиб, бирпас сўлагини оқизиб қараб турди. Кейин бошини сарак-сарак қилиб, Одамбой қаршисига юра бошлади.

— Айтдим-ку сенга?!— ўшқирди Толиб полвон.— Қоч! Ҳали ҳам кеч эмас, қоч!

Одамбой қулоқ солмади. Қайтанга қўлларини силкитиб, буқанинг аччиғини чиқара бошлади. Ундан кўзларини узмай юриб келаётган буқа чиндан ҳам ғазабланиб шекилли, депсиниб чопишга тушди.

Буқанинг феълини яхши билган Толиб полвон қўрқиб кетди. Шохига илинтирса бўлди, ҳеч ким ундан соғ қолмайди.

— Даюс! Кимга айтяпман! Қоч!

Шу пайт кутилмаган воқеа юз берди. Одамбойга етиб сузиш ниятида бошини эган буқа гурс этиб ёнига йиқилди ва пишиллаб, ернинг чангини кўтариб юборди. Толиб полвон нима бўлганини тушунмади. Қўрқув аралаш қандайдир умид билан буқа томонга қараганда, унинг шохларини ерга тираб ўтирган Одамбойни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Тирикмисан?!

— Тортинг занжирни!— қичқирди Одамбой.

Занжирни шалдираганини эшитгандан сўнг, бир сакраб ўзини четга отди. Ҳансираб ётган буқа, гандираклар, зўрға ўрнидан турди.

— Нима қилдинг?— ҳайрат ичида сўради Толиб полвон.

— Қитиғига тегдим,— деди илжайиб Одамбой.— Шохларининг тағиди қитиғи бор. Шунга тегилса бўлди, ҳар қандоқ зўр буқа ҳам йиқилаверади. Дадам ўргатган эдилар.

Толиб полвоннинг ишонмай иложи йўқ эди. Буқа яшин ургандек зарб билан йиқилган эди.

— Менгаям кўрсатиб қўй.

Одамбой яна илжайди. Буқани қулатган унинг забардаст қўллари эди. Буқа бошини эгган пайт у иккала шохини ушлаб, бор кучи билан қайирган, оғриққа чидолмаган буқа ёнбошига ағдарилган эди. Толиб полвонни у алдамади. Қорамолни шундай йиқитиш йўлини раҳматли отаси ўргатган эди.

Улар буқани жойига боғлашди. Бечора, охурга тумшугини қўйиб, мадорсиз ҳансирарди.

Одамбой тўриқнинг олдига борди. От негадир безовта эди. Кўзлари бежо, бадани титрарди. Одамбойни кўриб, у депсинди. Бўйнидан тасмани тортиб, узмоқчи бўлди, кучи етмай кишнаб юборди.

— Ҳа, жонивор! Қўрқиб кетдингми?— Одамбой уни бўйни, бошини одати бўйича силай бошлади. От тинчлангандек бўлди. Одамбой қўли негадир нам бўлганини сезди. Ҳайрон бўлиб қаради. Қўли қон эди.

— Полвон ака!— қўрқиб чақирди Одамбой.

— Тўриққа бир бало бўлганга ўхшайди. Тез келинг.

Толиб полвон дарров келди. Одамбой унга қонли қўлини кўрсатди.

— Нима бўлдикин?— ҳайрон бўлди полвон ва отни ҳар томондан айланиб кўра бошлади ва бирдан сўкиниб юборди.— Даюс! Отни сузибди! Қара!

У тўриқнинг чап сонини кўрсатди. Тахминан бир қаричча жойи тилиниб кетган эди. Одамбой отнинг нега титраётганини энди билди. Қақшаб оғриётган бўлса керак.

— Алиқул қани?— сўради Одамбой.

— Ҳали келгани йўқ. Дуркентга тўйга кетган эди кеча,— ранги оқариб жавоб қилди Толиб полвон. Буқа занжирини узиб юборгани ҳеч гап эмас. Отнинг чақа бўлгани хавфли эди. Тешабой ака уни кўз қорачиғидек асрайди. Алоҳида отбоқар ажратиб қўйган.

— Дўхтирни чақиртиринг.

Одамбой шундай деб, отни бир-икки бўйнига қоқди-да, ташқарига чиқди. Молхонада бугун у катта тўполон бўлишини биларди. Аввало ферма мудири, Тоживой эшитадиганини эшитади. Кейин Полвон, кейин Алиқул. Бечора от... Уни алоҳида жойда боқиш керак. Шу фикрни раисга айтишни у дилига тугиб қўйди.

...— Бўлмаса, менга рухсат,— деди Азим Турсунов раисга тикилиб.

— Кетасизми?— шунчаки сўради Тешабой ака.
— Ҳа, энди бормасам бўлмайти,— Турсунов ўзича фотиҳа қилиб ўрнидан турди.

— Ўтирибсиз-да?

Учоқбоши томондан Салтанат опанинг овози эшитилди. Кўп ўтмай, ўзи бир сават янги узилган сомса кўтариб, сўри ёнида пайдо бўлди. Тандир олдида турганидан юзлари қип-қизил лоладек бўлиб кетган эди.

— Тайёр сомсани ташлаб кетасизми? Буниси бошқача!

Салтанат опа Одамбойга кўз қирини ташлади. Шу заҳотиёқ Одамбой эпчиллик билан югуриб унинг олдига борди-да, кўлидан саватни олди. Қип-қизил ялтиллаб турган иссиқ сомсаларнинг ҳиди димоғини қитиқлади.

— Келинойингизнинг кўли қайтмасин, олинг,— деди раис.
— Хўп бўлади!

Турсунов саватдан битта сомсани олиб оғзига олиб борди:

— Бай-бай-бай! Опа, буни оловда ёпганмисиз?!

— Тағин писта кўмирда,— мақтаб қўйди сомсани Салтанат опа.

Турсунов жойига ўтирди. Одамбой саватни сўрига қўйиб, бўш ликопча олаётган эди, раис тўхтатди:

— Мен бўлдим. Ўзинг ол.

Одамбой индамай жойига ўтирди. Салтанат опанинг ўчоқбоши томонга кетганини ҳеч ким кўрмай қолди. У эри олдида бошқа эркаклар билан узоқ гаплашишни одобдан эмас, деб биларди, аммо эрининг одамларини, таниш-билишларини ниҳоятда хушмуомалалик ва ҳозиргидек, очиқкўнгиллик, эътибор билан кутиб оларди. Тешабой ака шунинг учун ҳам уни фақат бешта боласининг онаси сифатида эмас, ҳақиқий, кўпни кўрган, гаплари, ҳаракатларида эрига бўлган чексиз ҳурмати кўриниб турадиган ёстиқдош сифатида қадрларди. Буни Салтанат опа ҳам биларди. Унга шу етарли. Эрининг эгри юришлари ҳақидаги мишмишлар ростлигига ишонса ҳам парво қилмайди. Болаларини, хотин сифатида уни бир тийинга зор қилмай, эркин қўйибдими, шунинг ўзи унга кифоя.

Турсунов кетишга чоғланди. Ўрнидан туриб, у билан хайрлашар экан, Тешабой ака илтимос қилди:

— Шу ҳафта ичи бир олиб келинг. Тепабоққа чиқамиз. Сизлар баҳона, мен ҳам бироз ёзилиб келаман.

Одамбой ким ҳақида гап бораётганини сезди, аммо билдирмади.

Турсунов нега келганини у биларди. Ашурали мелисанинг ўлими буларнинг ҳаммасини қўрқитиб юборди. Тошкентданки келиб кетишдими, текширув қаттиқ бўлади. Лекин қотилни топишолмайди. Ундан ҳеч қандай из қолмаган. Марҳумнинг бўйнидаги ипак арқоннинг ўрнидан бўлак ҳеч нарса ҳеч кимга маълум эмас.

Тешабой ака жойига ўтириб, бўш пиёласини узатди. Одамбой дик этиб ўрнидан турди-да, ҳозиргина Турсуновнинг олдида турган чойнакни олиб, жойига қайтди ва чой қуйиб, раисга узатди. Тешабой ака ҳўриллатиб бир хўплади-да, хонтахта устига қўйди.

— Бугун қоронғи тушганда Турсуновникига бориб келасан. Нима олиб боришингни айтиб қўяман. Уғлини кестирармиш.

— Хўп бўлади.

Одамбой қўлини кўксига қўйиб, бошини эгди.

Раис яна пиёлани қўлига олди.

— Тепабоғни тайёрлаб қўй. Тушликни ўша ерда қиламиз. Тўрт киши бўлади. Овқат — ўзинг билганинг. Бўлади шу. Холодилникларни қараб қўй. Кечқурун ҳам ўша ерда бўласан. Қўйлуқдагилар келишади. Нима қилишни тушликда айтаман. Қалай бориб келдинг?

Одамбой бошини кўтарди:

— Яхши. Бечоранинг боши осмонга етди. Ишқилиб кам бўлманг, ота.

Тешабой ака мошкичири мўйловини силаб қўйди:

— Камбағалга бир берсанг, минг бўлиб қайтади. Йўғонтепадаги мактабнинг қоровули бор-ку, Салим ота деган, биласанми?

Одамбой ўйланиб қолди.

— Тентак,— койиган бўлди уни Тешабой ака.— Уқигансан-ку шу мактабда, нега билмайсан? Сенлар ўқиганингда у илмий мудар эди. Энди қоровул.

— Эсладим, ота. Эсладим! Жўғропиядан дарс берарди.

— Баракалла. Ана ўшаникига ҳам эрта-индин бориб кел. Эсимдан чиқса, эслат. Қоровулпули билан пенсия нима бўларди бу даврда?!

— Хўп, ота. Эртагаёқ эсингизга соламан.

— Бугун ўзимизда байрам. Идорада мактабни битирганларни қабул қиламан.

Тешабой ака ўрнидан турди.

— Ота,— уни тўхтатди Одамбой.

— Нима гап? — ҳайрон бўлди Тешабой ака, жойига ўтирар экан.— Уйинг тинчми? Кампир саломатми?

— Раҳмат, ота. Аммо... Молхонада... молхонада ёмон иш бўпти.

— Нима бўпти? — қошлари чимрилиб сўради Тешабой ака.

— Олабуқа узилиб кетиб, тўрифингизни сузиб юборибди,— бир зарб билан гапириб олди Одамбой, кейин, нафасини ростлаб, қўшди.— Хавфли эмас унча. Сони... чап сони бир қаричча тилинган...

— Ярамаслар! — сўкинди Тешабой ака.— Телпонни опке!

Одамбой югуриб бориб, равоннинг панжараси устида турган кўчма телефонни олиб келди, трубкасини олиб, раисга узатди.

— Буқа нима қилиб узибди занжирни? — сўради раис Одамбойдан, гўшакни олиб қулоғига тутаркан.

— Билмасам? Зерикиб узгандир-да? — тахмин билан жавоб қилди Одамбой.— Борсам, ҳовлида юрган экан. Толиб полвон иккаламиз бир амаллаб тутдик.

— Ҳа, сенмисан? — трубкага гапирди Тешабой ака.— Ферма мудирди Тожибойни ернинг тагидан бўлса ҳам топ. Аввал ферманинг ўзига телепон қил. Отанг қалай? Дориларни ичяптими? Мендан салом айт. Бирров бўлсаям бугун-эрта кириб чиқаман. Бир

гап бўлса, дарров менга айт. Бўлди, кутаман.

У гўшакни қўйиб, Одамбойга қаради.

— Тилиб гафлат босиб ётгандир-да, хотинининг қучоғида?! Фермада у фақат буқага қарайди... Шунга пул олади. Узмайди-ган занжир топса бўлмайди? Ушаниям раис топиб бериши керакми? Алиқул нега ишдамас?

— Билмадим, ота. Балки бетобдир,— ростини айтгиси келмади Одамбойнинг. Барибир билиб олади. Одамбой отанинг содиқ хизматкори, ҳамма сирли ишларини билади, еттита қулф билан қулфлаб юради, соясига салом беради, лекин чақимчилик қилмайди. У эркак. Хотинчалишлик, ҳезалаклик қилмайди.

— Уям тўриқдан бошқа отга қарамайди. Шунга пул олади. Даус. Нас. Ўзининг сонини тилиш керак!

Телефон жиринглади.

— Сен ўзи нима қилиб юрибсан?— дўқ урди раис.— Мудир деган ҳаммадан олдин молхонага бориб, хабар олмайдими! Жонингга тегдими мудирлик? Унда майли, бушатиб қўй. Аҳмоқ! Мабодо ўлиб қолса, ярим миллионни ўзинг ёнингдан тўлайсан. Мен ўйинчоққа олиб келиб қўйибманми уни? Алиқул қаёқда? Марказда? Тўйда? Ҳароми! Юз қамчи, эшитдингми? Ўзинг қамчилайсан. Қараб тураман. Бўлди. У нас босгани иштонини ечиб урасан. Олабуқанинг баҳридан ўтдим. Тамом. Бугуноқ бичтириб, қирга жўнат.

Раис гўшакни қўйди.

— Тўриқнинг сонини тикибди. Чандиқ бўлиб қолади шу жойи. Ҳей! Тушунасанми нима бўлганини? Ярим баравар тушиб кетди энди баҳоси! Унга доғ ҳам тушмаслиги, гард ҳам юқмаслиги керак эди!..

Одамбой бу мулоҳазаларни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Раис ҳамма нарсани пулга чақиб иш тутади. Шунинг учун ҳам колхоз аҳолиси чорак асрдан бери уни алмаштирмайди, яшаши ҳам бошқаларга нисбатан яхши. Нон, сут, қатик, мева, сабзавот етарли, магазинга фақат кийим-кечак, темир-терсак учун боради. Қолган ҳамма нарса уйдан чиқади. Секин-аста, катталарга билдирмай ҳаммани ерли қилиб қўйган. Учала қишлоқда томорқасиз одам йўқ. Республика ҳукуматининг ҳаммага томорқа бериш ҳақидаги қарори чиққанда, Тешабой ака Йўғонтепадаги клубда мажлис қилди. «Қани, кимга томорқа керак? Томорқасиз оила борми биззи хўжаликда?» деб сўради. Қарсак бўлиб кетди. Одамбойнинг билишича, камбағалга қайишадиган, ҳаммага — катта-кичikka ҳам, бой ва йўқсилга ҳам баравар қарайдиган иккита одам ўтган бу дунёда. Биттаси Ҳорун ар-Рашид, халифа. Иккинчиси Ҳотамтой, сайёҳ. Онаси Рухсорбиби, унга китоблардан ўқиб берган шу одамларни. Ушалардан кейин ҳозирги Ҳотамтой, Ҳорун ар-Рашид — Тешабой Султонов, Ота. Одамбой шундай ҳисоблайди. Унинг гапига колхозда қўшилмайдиغان одам йўқ. Бори ҳам ўз фикрини айтгани ундан чўчийди. Раис бунақа одамларни хуш кўрмайди. Юзига солмайди, мажлисларда танқид қилмайди. Аммо ҳар томонлама шу одам учун ҳаёт жаҳаннамнинг ўзи бўлади-қўяди, қишлоқдан, бутун Дуркентдан бош олиб кетади.

Одамбой бугун ҳеч кимга ачинмаса ҳам Толиб полвонга, кейин отга ачинди. От-ку тузалиб кетади. Жиндек чақа бўлиб қолса сони, нима бўпти? Қайтанга сотилиб кетмайди. Колхозда қолади. Толиб полвонга қийин бўлади. Олтидами, еттита боласи бор, кичкинаси ҳали бешиқда. Унга ҳам ота жазо кўрадиган бўлса, бечорага қийин. Бирон жойда ишлолмайди. Отанинг ўзи жойлаб қўймаса, ҳеч ким ишга олмайди. Олса, ота билан тўқнаш келади. Жазоланган одамнинг куни унинг бошига тушади. Лаънати, қандай қилиб узди экан занжирни?— ҳеч ақли етмай ўйлади хуноб бўлиб Одамбой.— Узилмаганда шу ташвишлар йўқ эди. Бичишса, Толиб полвон беиш қолади. Фермада унга бошқа иш йўқ. Далага чиқармикан?»

Раисга «Толиб полвонда айб йўқ», деган гапни айтишни дилдан ўтказди. Лекин, айтгани кўрқди. Жаҳл устида турган одам, баттар жаҳли чиқиб кетиши мумкин.

Раис унинг хаёлини уқди шекилли, сўради.

— Толиб нечага кирди?

Одамбой кутилмаган саволдан бир чўчиб тушди.

— Билмадим. Қирқдан ошгандир.

— Билмас экансан,— энсаси қотди раиснинг,— отаси қазо қилганда ўттизда эди. Шунга қанча? Етти йил бўлди. Ўттиз еттида ҳозир. Айни кучга тўлган, эркак бўлган пайти. Шундоқми?

— Шундоқ, ота!— тасдиқлади Одамбой унинг нима демоқчи бўлганини тушунмай.

— Оғзи қалай, оғзи? Мўмми ё карнай-сурнайми?

— Ота, уям менга ўхшаган,— илжайди Одамбой раиснинг чехраси бироз ёришганини кўриб.— Оғзида еттита қулф бор.

— Ёнингга ол бўлмасам уни.

Одамбой севиниб кетди.

— Раҳмат, ота. Боши осмонга етади бечоранинг.

— Фақат тушунтириб қўй. Йўқ, деган гап йўқ.

— Тушунтираман.

— Нима дейсан? Милисани изи чиқмайдими?

— Ҳаммаёқ гум. Из йўқ. Хотиржам бўлаверинг.

Салтанат опа келиб бир чеккада турганини иккови ҳам сезмай қолишди. Албатта уларнинг ҳозирги гапларини эшитган бўлиши керак.

— Ҳа, дуруст. Бўлмаса чой-пой ичгин-да, бояги ишларни қил.

Тешабой ака ўрнидан турди. Эшик томон юраркан, Одамбой уни йўлаккача кузатиб борди.

— Гуручни борганингизда соламан-да?

— Ҳа,— катта бошини қимирлатди Тешабой ака ва қолавер, дегандек қўлини силкиди.

Одамбой раисникида яйрайди. Раис ҳам, хотини Салтанат опа ҳам унга ўз яқинлари, жигарларидек қарашади. Уларнинг бу муносабати болаларга ҳам ўтди. Улардан ҳам Одамбой ҳеч маҳал оғир гап эшитгани йўқ. Болаларнинг тўнғичи Мардон Москвага ўқишга кетиб, ўша ерда қолди. Катта бир илмий идорада иш-

лайди. Ҳар кузда бола-чақалари билан келиб, ўн-ўн беш кун туриб кетади. Хотини Майдонтоллиқ қишлоқи бир қиз эди. Раис уни ўғлига олиб бериб, Москвага жўнатди. Энди таниб бўлмади. Аввало қап-қатта хотин бўлиб кетган. Лабларини, юз-кўзларини бўяйди, оҳори тўкилган, тиззалари, сонлари ямоқ шим кияди. Аммо қайинотасининг соясига салом беради. Унинг олдида рў-мол ўраб, узун иштон кияди. Раис унинг қандай кийинишини билса ҳам, ўзини билмаганга солади. Иккита туққан. Иккала бола-си ҳам (бир ўғил, бир қиз) бири-биридан ширин. Раис уларни жуда яхши кўради. Баъзан ўзи Тошкентга, ҳайвонат боғига, циркка олиб бориб келади.

Наримон акасидан икки ёш кичик. Тошкентда дўхтирликка ўқиб, Самарқандга ишга кетган. У ерда институтнинг бошлиғи. Катта бир ҳовли қилиб олган. Ҳовузи бор. Подвални уй қилган. Узунаси юз, эни қирқ метр келади. Бир бурчагини чордона қуриб, ёнбошлаб ўтирадиган жой қилиб қўйган. Қалин, қизил гуллик гилам устига беқасам кўрпачалар ёзиб, болишлар ташлаб қўйибди. Иккинчи бурчақда пастак думалоқ стол қўйилган, атрофида худди шунақа пастак, аммо ичи прожина курсилар. Учинчи бурчақ, Одамбой отини айтолмайди, битта сўз билан аталади-ю, лекин унинг эсида турмайди, ўзбекча сўз эмас. Хуллас, бу бурчақ ичимликларнинг кони. Ҳеч қаерда топилмайдиган, битта шишаси битта қўйнинг нархи билан тенг, ундан ҳам қиммат ичимликлар шу ерда бор. Чарм қоқилган баланд хонтахтанинг орқасига Наримонбойнинг ўзлари ўтиб, «описантлик» қиладилар меҳмонлар келганда. Уйнинг қолган битта бурчагига, деворларнинг тагига шу девор рангида духоба қопланган икки кишилик, уч, тўрт кишилик диванлар қўйиб ташланган. Бир жой ёқмаса, иккинчисига бориб ўтирасиз. Ёзда, куннинг иссиқ пайтлари бу подвал уй жоннинг роҳати. Ҳавони музлатадиган аппаратлардан ўнчасини ишлатиб қўяди.

Наримон Йўғонтепага кам келади. Салтанат опа уникига кўпроқ ўзи боради. Раис ҳам ўзи хабар олиб туради. Одамбой уч-тўрт марта уларни кузатиб борган. Ҳар борганда юк машинасини тўлатиб, ёз неъматларидан элтиб берган.

Наримондан кейингилари, Дамир, Темир ва Шахло ота-онасининг бағрида. Иккала ўғил институтда, Шахло мактабда ўқийди. Уларнинг ҳаммаси ота-оналари каби, Одамбойни ўз оила аъзоларидек кўришади. Одамбой буни билади, шунинг учун «ота»сидан миннатдор, унинг содиқ хизматкори.

— Одамбой! Сомса совиб қолди,— қақирди Салтанат опа сўрига ўтирар экан.— Чойни ҳам ўзинг янгитдан дамлаб кел. Бу айниди.

— Ҳозир,— Одамбой қаққонлик билан унинг қўлидан чойнакни олди.— Кўкми?

— Кўкми отанга бер,— жерккан бўлди Салтанат опа.— Қора дамла. Ўт нима-ю, кўк чой нима, иккалови бир гўр.

Одамбой чойни олиб келиб, бир-икки қайтарди-да, анордек кип-қизил қилиб узатди.

— Қани, ўтир ўзинг ҳам. Назаримда сомса бу гал жуда бошқача чиқди. Ўзимга ёқиб турибди.

Одамбой лаганга қўл узатди.

— Жуда мазали бўпти,— деди у.

— Уч-тўртта бераман, ойингга ташлаб кет.

— Раҳмат, опа...— Хурсанд бўлди Одамбой.— Маза қилиб, сизни дуо қилиб ейдилар ойим.

Салтанат опанинг Одамбой билан шундай ўтириб гаплашишида яширин бир қизиқиш ҳам бор эди. Кўчадан ҳар хил гаплар етиб келарди. Одамбойдан ҳеч нарса билиб бўлмаса ҳам, у калити йўқ сандиқдек бир гап бўлса ҳам, ҳар гал бутун ақлини ишлатиб ундан бирон нарса билиб олишга интиларди. Кейинги кунларда бир мунча хунук хабарлар эшитди. Аввало, туман прокурорининг хотини кўкнорифурушларга, кўкнори ичадиганларга қарши қаттиқ бир қарор чиққанини, ҳаммаёқда текшириш бўлишини айтди. Тошкентдан, вазирликдан шу масалада келиб кетишибди. Ҳеч нарса аниқланмабди. Лекин келиб кетишганининг ўзи Салтанат опани хавотирга солди. «Шифокор»га анчадан бери милиция марказидан одам келмаган эди. Исматов деганни ўлдириб кетишди. Шуларнинг тагида нима ётганлигини у билишни истар, ўзича қандайдир хавфнинг олдини олиб қўйишни ўйларди. Шунинг учун у Одамбойнинг онасини эслади, меҳрибонлик қилиб, сомса бериб юборадиган бўлди.

— Анави мелисани ўлдириб кетганлардан дарак йўқми?

— Исматовни айтяспизми?— сўради Одамбой бепарво.

— Мен қайдан билай? Исматов дейишяпти шекилли?

— Билмадим. Ота лекин қаттиқ хафа бўлдилар. Бечора ёш кетди. Унинг ўлими кимга керак бўлиб қолибдйкин, деяптилар. Оиласига ота колхоздан беш юз сўм ажратдилар. Тожибой ферма ташлаб келди.

— Болаларига жабр бўлди. Еттита экан,— гапни айлантирди Салтанат опа.— Ўзиям нима қилар экан ўша ишга аралашиб?

— Қанақа иш?— сўради Одамбой.

— Кўкнорига-да.

— Чакки қилибди аралашган бўлса,— деди Одамбой хўриллатиб чой ичаркан.

Салтанат опа ҳеч нарса билолмай, яна уни хурсанд қиладиган гапларни қидира бошлади:

— Келинпошшадан хабар олиб турибсанми?

Одамбой оғзи қулоғига етиб илжайди.

— Ҳафтада бир бориб келаман. Яхши. Уқишни битирди. Энди Тошкентга кетади. Бугун уларни, ҳамма битирганларни ота қабул қиладилар, совға берадилар.

— Отанг билан иккаловинг қайси бирида тўхтадинглар энди?— гапига жиддий тус бериб сўради Салтанат опа.

— Каттасида-да, Фотимасида. Иннайкейин, каттаси туриб, кичкинасини узатишмайди-да. Фотима чиройли!..— оғзини тўлдириб гапирди Одамбой.— Зухра бўлмайди.

— Нега? Уям кўхликкина шекилли?— Кулгисини зўрға тийиб сўради Салтанат опа.

— Кўхлиг-у, лекин биласизми, шўх. Худди ўғил боланинг ўзи. Курашам тушади, муштлашади. Ўзим кўрганман. Манга у бўл-

майди. Иннайкейин, ота манга Фотимани ваъда қилганлар. Сиз уларни айнитманг. Жон опа, айнитманг!

— Вой, эсимни ебманми? Сан нима десанг шу. Фақат ўқишни битирсин. Қиз бола ўқимаса бўлмайди.

Одамбой Салтанат опанинг гапларидан тинчиди, маслаҳати-га кўшилди.

— Манам шундоғ дейман. Беш йил бирпасда ўтиб кетади.

— Хабар олиб турасан,— таклиф қилди Салтанат опа.

— Тошкентга тушганимда кириб тураман-да.

— Ўзи билан ҳеч гаплашдингми?

— Тўйгача гаплашмайман.— Жиддий жавоб қилди Одамбой.— Ота шундоғ деганлар.

— Тўғри қиласан.

Салтанат опа уни маъқуллаган бўлиб яна ўз ниятига ўтди.

— Алиев дегани яна келармишми?

— Билмадим,— ҳушёр тортиб жавоб қилди Одамбой.— Келса, опа, бизга нима? Чўчидиган жойимиз йўқ.

— Гапинг тўғри. Қаттиқ текширса топилади. Колхоз катта. Отанг ҳаммани пойлаб улгурармиди?

Одамбой жавоб бермади. У кўп ўринда «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демай қийин ҳолатлардан чиқиб кетарди.

У баъзи одамлар ўйлагандек, жинни эмас эди. Фақат баъзи-баъзида, айниқса баҳор ойлари сал айниб қоларди. Унда ҳам гапини йўқотмас, фақат тажанг бўлиб кетар, ҳадеб қўлини ишга солишга интиларди. Докторлар уни Тешабой аканинг илтимоси билан обдон текширишган, атрофдагилар учун унинг мутлақо хавфсизлигини, расмана одамлардан бироз ақлий қолоқлигини эътиборга олмаса, туппа-тузуклигини таъкидлашган. Ундан мутлақо соғлом болалар туғилишини ҳам айтишган. Шундай бир текширишдан сўнг Тешабой ака уни уйлантириб қўйишга ярим ҳазил, ярим чин қилиб ваъда берди. Одамбой бу ваъдага маҳкам ёпишиб олди. Яхши бажарилган топшириқдан сўнг ваъдани эслатадиган одат чиқарди. Бир гал, Тешабой ака чидамади, ваъдасини ростлигини қайтариб:

— Кимни олиб берай, айт?— деб сўради.

Одамбой буни хаёлига келтирмаган эди. Тўғрироғи, унга хотин бўлса бўлди эди.

Жавоб беролмай, елкаларини қисди.

— Абдулла муаллимни танийсанми? Ҳов пастда, бозорнинг йўлида туради. Эгизак қизлари бор. Шуларнинг биттасини олиб бераман. Нима дединг?

Одамбой қувониб кетди. Ота ўзинг топ, демади. Ўзи топиб берди. Отанинг қизлари ҳақидаги гаплари ҳали-ҳали қулоғи остида.

— Фотимаси жуда алламбало. Кичкинаси ҳам яхши. Келишган. Фақат шўх. Бизга каттаси маъқул. Шу каттаси, Фотимасини кўз остига босиб қўямиз. Сен хабардор бўлиб тур. Мундоқ буш пайтларинг, ҳафтада бир, узоқдан бўлса ҳам уйларини айлан. Ўзи билан гаплашма. Ҳуркитиб юборасан. Айниқса, кечқурунлари айлан. Тагин битта-яримта йигит билан юриб қўямасин.

Одамбой отаси айтгандек, мана, ярим йилдан ошди, Абдулла муаллимнинг уйини ҳафтада бир кузатиб қўяди. Қиздан кўнгли тинч. Аввало қаёққа борса, синглиси билан бирга боради. Сал кейин туғилган бўлса ҳам Зухра сингил-да. Лекин аслида иккаловини фарқ қилиш қийин. Яхшилаб тикилганда, Фотиманинг бироз тўлароқлиги сезилади. Фарқи шу. Юриш-туришида бўлса фарқ жуда катта. Фотима оғир, босиқ, камгап. Зухраси жиблажибон. Отанинг айтгани тўғри, ўғил боланинг ўзи.

— Тўйни қачон қилиб берасиз, ота?— деб сўради бир гал Одамбой.

Тешабой ака бундай саволни кутган эди шекилли, ё аввалдан ўйлаб қўйганми, дарров жавоб берди:

— Тўй қочиб кетмайди. Хоҳласанг, эртагаёқ қилиб бераман. Лекин қиз болани ўкситмаслик керак. Бунинг устига етим. Етимни ардоқласанг, етти иқлим сеники. Азиз-авлиёлар шундай дейишади. Мактабни битирсин. Кейин ўртоқлари қатори Тошкентга бориб, институтда ўқисин. Беш йил кўз очиб юмгунча, беш кундек ўтиб кетади. Сен сабр-тоқатли йигитсан. Озгина кутсанг, ҳеч нима қилмайди. Тўйни ўшанда қиламиз. Маъқулми?

* * *

...Одамбойнинг қорни тўйди. Энди турса бўлади. Ялпайиб ўтираверса, Салтанат опа гапга тутиб, бир жойдан илинтириши мумкин.

— Опа, энди мен борай. Тушга меҳмонлар бор экан.

— Биламан. Тўхта.

Салтанат опа ичкари уйга кириб кетди. Кўп ўтмай, бўш қоғоз халта билан докага ўроғлиқ бир нарса олиб чиқди.

— Тик турма. Утир,— буюрди у ва ўзи ҳам ўтириб, тугунни ечди.— Кўрясанми? Менинг тақинчоқларим. Онамдан қолган.

Одамбой тугундаги нарсаларнинг кўпини кўрмаган эди.

— Иккита билак узук, мана,— гапида давом этди Салтанат опа.— Ун шода марварид, тўрт жуфт зирак, битта тиллақош. Баъзиларини менда ҳеч кўрмагансан. Тақмаганман.

Одамбой бошини ликиллатди.

— Шуларни ойингга элиб бер. Ёстиғининг тагига беркитиб қўйсин. Юрагим безовта. Мабодо текшир-текшир-да, уйга кириб қолишса, қизим бекисот қолмасин. Табаррук нарсалар. Мен кўрдим, Шаҳнозам ҳам кўрсин.

Салтанат опа бирдан намланган кўзларини пешонабоғининг учи билан артди.

— Нима деяпсиз, опа?!— жаҳли чиқиб гапирди Одамбой.— Отани текширадиган одам топилмайди. Тинч бўлаверинг.

— Тинчликка тинчман. Ҳар эҳтимолга қарши-да, Одамбой!

Одамбой бир нима демоқчи эди, Салтанат опа тўхтатди.

— Бўлди. Гап тамом.

Салтанат опа қоғоз халтага беш-олтита сомса, иккита нон солди, тугунни яхшилаб ўраб, Одамбойга узатди.

Одамбой ғалати бўлиб, раисниқидан чиқди. Салтанат опанинг ташвишга тушгани уни ўйлатиб қўйган эди. Аммо уйига кириб, онасини кўриб чиққанидан кейин, оғир ўйлари тарқалиб кетди.

Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бировнинг измидан чиқмай, ярим умрини яшаб ўтган одам нимани узоқ ўйларди-ю, қандай фикрга келарди?

IV

Йўфонтепадаги ўрта мактабнинг математика ўқитувчиси Абдуллажон Салимов ҳар кунгидек, ғира-ширада ўрнидан турди. Ёзнинг ўртаси бўлса ҳам тунлари салқин эди. У юпқа беқасам тўнини елкасига ташлаб ҳовлига тушди ва ҳайрон қолди. Иккала қизи аллақачон туришган, биттаси ҳовли супурар, иккинчисининг овози молхонадан келарди.

— Мунча эрта турмасаларинг?— хурсанд бўлса ҳам урушгандек бўлиб сўради Абдуллажон.

Фотима супургини ерга ташлаб, қаддини ростлади. Липпа урган кўйлагини тушуриб, отасига ўгирилди.

— Ассаломалайкум, ада. Яхши ётиб турдингизми?

Абдуллажон бошини қимирлатди.

— Бугун ишимиз кўп жудаям,— деди Фотима.— Биласиз-ку, ўнда раис қабул қилади, кейин мактабда йиғилиш.

Абдуллажон қизи айтган йиғилишлардан хабардор эди. Мактабда бугун унинг ҳам иши кўп. Саккизинчи, тўққизинчи синфларга ўтганлар билан учрашади. Янги ўқув программаси билан таништиради. Бу йил ўзгариш кўп. Мактабда математика, химияга алоҳида эътибор бериладиган бўляпти. Тушгача улар билан банд бўлади. Шундай бўлса ҳам бугун у қизларини ўзича кутмоқчи эди. Бугун уларга етуклик гувоҳномаси топширилади. Фотима кумуш медал билан тугатди мактабни. Олтинга етишарди, келиб-келиб, математикадан тўрт бўлиб қолди. Логарифмада бироз адашиб кетди. Лекин барибир, Абдуллажон хурсанд эди. Фотима ниҳоятда қунтли қиз чиқди. Ким билади, балки катта олима бўлиб кетар? Педагогика институтига кирмоқчи. Физикага. Логарифмадан қилган хатоси тасодиф. Ўзига ишониб юборганидан юз берган.

Зухра опасидан зеҳли бўлса ҳам, ўқишга тоқати йўқроқ. Абдуллажон унинг Фотима сингари дарс тайёрлаганини сира кўрмади. Аммо хотираси кучли. Қандайдир одатлари, қилиқлари, овози билан у Сабурани эслатади. Мана, ҳозир ҳам молхонада у сигирни уришяптими, ё ўзича эркалаяптими, худди онасидек гапирар, овози ҳам онасиникига ўхшаб кетарди:

— Қорнийиз очдимиз? Очмай кетсин қорнийиз. Кеча кечқурун кунжарани икки баравар кўпайтириб берганман. Пок-покиза тушурибсиз-ку?! Яна нима дейсиз? Мана шу бўлади ҳозир. Жим тулинг, соғволай.

Абдуллажон жилмайди. «Сабуранинг ўзи», яна хаёлидан ўтказди у.

Нима қилиб берса экан қизларига? Совға тайёр. Икковига бир кийимликдан хонатлас, оқ туфли, чиройли, аёллар тутадиган оқ сумка олиб қўйган. Шуларни беради. Кечқурунга ўзи ош қилсинмикан? Раҳматли хотини ҳаётлигида ҳам ошни ўзи қиларди.

Хафтанинг бир куни, якшанбада ўчоқбоши уники эди. Нонушадан кейин Абдуллажон эринмасдан, секин ўчоқбошига ўтиб овқатга уннарди. Уғли, Ҳамидуллани ёнига кўп тортди, фойдаси бўлмади. Ҳамидулла кўчагўй чиқди. Кўча деса, ўйин деса ўзини томдан ташлайди. Шу одати катта бўлганида ҳам йўқолмади. Хотини ҳаётлигида болалари, айниқса ўғлининг тарбиясига Абдуллажон қарамади. Хотинига ташлаб қўйди. Хотини эса касалга чалиниб, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди-да, ўғлини қўлдан чиқариб юборди.

Абдуллажон беихтиёр Ҳамидуллани чақирди.

Унинг ўрнига Фотима жавоб берди.

— Нима ишингиз бор эди, ада? Менга айтақолинг. Тунаганлари йўқ уйда.

Абдуллажоннинг энсаси қотди. Йигирма учга борган кап-катта йигит, албатта, истаган ишини қилиши мумкин. Истаган жойга бориши, истаган жойида ётиб қолиши мумкин. Лекин одоб, ҳурмат деган гап бор. Наҳотки, уйга кечаси келмаслигини айтиб кетолмас?

Абдуллажон ҳарбий хизмат анча ўзига келтириб қўяди, деб ўйлаган эди. Йўқ, икки йил хизмат қилиб келди, аммо ўзгаргани йўқ. Уқишни истамади. Раиснинг қанотида номигагина ишлайди. Ойлиги қанча, нима қилади уни — Абдуллажон билмайди. Лекин ёнида доим пул юриши маълум унга. Биладю, зарур бўлганда ҳам сўрамайди, Ҳамидулланинг ўзи бермайди. Агар Сабура ҳаёт бўлганида, Абдуллажон у билан қандай муносабатда бўлишни, уй нима, ота нима, кўрсатиб қўярди. Аммо ўн йилдан бери етим ўсиб келаётган болаларининг биронтасига у қаттиқ гапиргиси келмасди. Ҳамидулла буни ўзича тушунди, мутлақо қўлдан чиқиб кетди.

Абдуллажон ҳар доим у билан жиддий бир гаплашиб олиш кераклигини ўйлайди, лекин уни кўриши билан фикридан қайтади, мутлақо бошқа гаплардан гапирди. Ичида унга ачинади.

Хуллас, ёзнинг ўртасида Абдуллажон Салимов эгизак қизлари — Фотима ва Зухра билан ўн икки сотихлик, сердарахт, серсоя ҳовлиси бўлган хонадоннинг айвонида яхши кайфият билан нонуштага ўтиришди. Дастурхон устида сопол товоқларда сап-сариқ қаймоқ, иккита гижда нон, бир лаганча қайнатилган тухум, бир лаганча янги узилган, муздек ювилган чиллаки узум турарди. Ҳамидулланинг уйда тунамаганлигини, умуман, у ҳақдаги ташвиш, мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, Абдуллажон ўзини бир бахтли одамдек ҳис қилиб юборди ўша куни.

— Пешиндан кейин ким мен билан бозорга боради?— сўради битта тухумни лаганча зиҳига уриб чақаркан.

— Мен-да, ада,— деди Зухра.— Тушдан кейин мактабда менинг қиладиган ишим йўқ. Нима оламиз бозордан?

— Бугун бир сизларни зиёфат қилмоқчиман. Хоҳласаларинг, уч-тўртта ўртоқларингни ҳам олиб келишларинг мумкин. Ошни девзирадан қилиб бераман.

— Ўзимиз ўтирамыз, а, Зухра?— деди Фотима. У отасини

аяди. Битта меҳмон ҳам меҳмон, ўнтаси ҳам. Бунинг устига ўртоқларидан ҳеч ким меҳмон қақираётгани йўқ.

— Ўзимиз ўтирамиз,— унга қўшилди Зухра.— Сан, Раҳималарниқидан уч-тўртта пластинка олиб кел. Уйин тушадиганидан. Ада, қизингизни қандоқ ўйнашини кўрганмисиз? Бунақаси йўқ мактабда!

— Қўй, энсани қотирма!— зарда қилгандек бўлди Фотима.— Раҳималарниқига ўтишим керак. Китобларим бор. Пластинка ҳам олиб келаман.

Абдуллажон меҳру ҳавас билан қизларига қаради.

— Ада! Агар раиснинг қабулига бормасам, хафа бўлмай-сизми?

Зухра унинг хаёлини бўлди.

— Ихтиёр ўзингда. Совға берармиш, деб эшитдим.

— Ҳаммага берса, Фотима меникиниям олиб келади. Менинг бошқа ишим бор.

Зухранинг ҳеч қандай иши йўқ эди. Бир вақт келиб, борманига ўзини қойийди. Борса, уни кутиб турган фожиаларнинг олди олинган бўлармиди? У буни ҳозир билмайди, ҳозир у ўз ташвиши, ўз ишлари билан овора.

Ҳозир у фермага бормоқчи эди. Кеча кечқурун ферма му-дирининг ўғли Жиззахдан тўртта пойгачи от сотиб олиб келинганини айтди. У билан бирга шу отларни кўришни ваъдалашиб қўйган. Фермага боришини у ҳатто Фотимага ҳам айтмади. Айтса, у айнитиши мумкин.

Абдуллажон дастурхонга фотиҳа қилиб, ўрнидан турди. Ичкари эшик олдига борганда тўхтади.

— Фотима, мактабдан кейин ўртоғингизниқига борсанг, кеч қолиб кетма. Оқшомгача қайтгин.

— Ҳўп бўлади, ада. Хавотирланманг.

Абдуллажон билан Зухра бирин-кетин кетишди. Зухра негадир мактабни тугатишгани муносабати билан тиктирилган нўхат гулли оқ крепдешин кўйлагини киймай, сидирға кўк кўйлагини, оёғига брезентдан тикилган пошнаси туфлигини кийиб кетди. Фотима «бугун тантанали кун, тузукроқ кийин!» демоқчи эди-ю, лекин индамади. Зухрага у бугундан бошлаб ҳеч нарса ўргатмаслиги, насиҳат қилмаслиги керак. У сўнгги уч-тўрт йил ичида ўзи ҳам сезмай, барча аёлларга хос ишларда оила бошлиғи вазифасини бўйнига олабошалаган, бунга уйдагилар ҳам кўниқиб кетишган эди. Уй ишларида у нима деса шу бўладиган бўлиб қолди. Бирон нарса ёқмаса, Зухра бир бурнини жийириб оларди, холос, гап қайтармасди. Абдуллажон эса «хўп»дан бошқа гапни айтмасди. Аслида, у фақат Фотиманинг эмас, иккала қизининг ҳам сўзини қайтармасди. Лекин, секин-секин Фотима онасининг ўрнини босаётганини сезиб, у билан маслаҳатлашиб иш тутар, уйга нима ва қанча олиш унинг айтганларисиз бўлмасди.

Фотима айвонни йиғиштириб бўлиб, самоварни ўчоқ бошига олиб бориб қўйди, чўғдонини тўнкариб, чўғини сув сепиб ўчирди. Учган кўмирни яна бир ишлатса бўлар.

Ўз-қўлини ювиб, уйга кирди-да, кийина бошлади. Зухра

билан бир хил қилиб тиктирилган нўхат гулли оқ кўйлагини кийди. Иккита қилиб ўрилган узун, қора сочининг учларига оқ шоҳи лента боғлади. Айвонга чиқиб, чармдан тикилган тўқима шиппагини оёқларига илди-да, қайтиб кириб ойнага қаради. Оёғи ёқмади. Тешма гуллик калта пайпоғини топиб кийди. Дадаси совға қилган узун тасмалик оқ сумкачасини елкасига осиб, ҳовлига тушди. У бугун жудаям хурсанд эди. Ун йил давом этган ўқиш тугаганиданми, ё бугун ҳамманинг олдида медал олганларни мақташларини билганиданми, шу йиғилишда битирганлар номидан ота-оналарга, мактаб ўқитувчиларига жавоб нутқини сўзлаш унга топширилганиданми, ё нотаниш, аммо тасаввур қилса бўладиган ажойиб давр, мустақил, эркин талабалик даври бошланаётганиданми, ким билади, юраги тўлқинланар, йирик қора кўзлари ёниб, чеҳрасидан табассум аримасди. Адаси кетиши билан у шу ҳолатга тушган, ўйлари, хаёлларига ихтиёр бериб юборган эди. Яхши ҳам туғилган, яхши ҳам у бор, отаси бор, тенгқур, шўх синглиси бор. Яхши ҳам шундай сердарахт, сергул табиат, шовқин-суронлик, қор, ёмғирлик, жазирама ёзлик, муздек булоқлик ўлка, ҳаёт бор. У келажакдан қўрқмасди. Келажаги порлоқ бўлишига, бахтли бўлишига ишончи комил эди. Бугун у етуклик гувоҳномасини олади, шу билан янги ҳаёт бошланади.

У қувончини жиловлай олмай, лабларида табассум билан кўчага чиқди. Серёғду ёз офтоби юзига тушиб, кўзларини қамаштирди. Сумкасини пешонасига тутиб, эшикни қулфлади ва мактаб томон юрди. У аввал колхоз идорасига бориши кераклигини биларди. Бошқа яқинроқ йўл бор эди идорага. Лекин у мактаб кўчаси орқали боришни истади. Муюлишга етганда, партадоши Рамзиддинни кўрди. У кутиб турарди.

— Ваъдалашувдикми?— ҳайрон бўлиб сўради Фотима.

— Йўқ, шундай ўзим,— деди Рамз.

Фотима беихтиёр унинг кийимларига разм солди. У жинси шим, елкалари шокилалик янги оқ кўйлақда эди. Фотима унинг яхши кийинишини биларди. Аммо бугунги кийимларини биринчи кўриши.

— Сарпо муборак!— ҳазил қилди у «Бой ила хизматчи» томошасини эслаб.

— Қуллуқ... бой опа,— ҳазилни қабул қилиб жавоб берди Рамз.— Опам совға қилди. Ярашибдими?

— Худди сенга тикилгандек!..

— Ҳа, энди майли, буни ҳам кийиб кўрайлик-чи! Балки шундан кейин баъзиларнинг муносабати ўзгарар?

— Кимни гапиряпсан?— ўзини билмаганга солиб сўради Фотима.

— Эгизакларнинг каттаси, мактабимиз фаҳрини.

— Ошириб юбординг мақтовни.

— Ростини айтдим,— Рамз унинг сумкасидан ушлади.— Фотима, ишон, гапларимнинг ҳаммаси рост.

— Тошкентга б-р-ганда гаплашамиз, дедим-ку?— сумкасини бўшатишга ҳаракат қилди Фотима.— Ўқишга кириб олайлик.

— Вой, сенга нима? Кирдик, деб ҳисоблайвер сен. Битта суҳбат бўлади ректор билан, ё декан билан. Бўлди, пединститутнинг студентисан. Менга қийин.

— Билмадим,— жилмайди Фотима.

— Нима, ишонмайсанми менга қийини бўлишига?

— Имтиҳонларни, албатта, топширишингга тўғри келади. Лекин ҳаммаси тўрт, беш бўлади. Сен албатта кирасан. Кейин, даданг кирмаганинигга қўймайдилар.

— Уф! Фотима яна эски гални бошладингми?— хафа бўлди Рамз.

— Кечир,— унинг тирсагидан ушлади Фотима.— Хафа қилмоқчи эмасдим. Лекин гапларим ёлғон эмас-ку?!

— Мен ўз йўлимдан бораман. Дадам бошқа олам, мен бошқа. Мен фақат ўз топганим билан яшайман. Наҳотки ишонманг?

Фотима жавоб бермади.

— Ишонасанми, йўқми?— Рамз олдинга ўтиб йўлни тўсди.

Фотима жилмайди. Бошини эгиб, сумкасидан ҳошиялик рўмолчасини олди ва қирра бурун учида пайдо бўлган майда ер томчиларини арта бошлади.

— Кечга қоламиз,— деди у жавобдан бўйин товлаб.— Тошкентда гаплашамиз дедим-ку?

— Бўлди, майли,— йўлни бўшатди Рамз.— Лекин билиб қўй, сенсиз туролмайман.

— Рамз!— жаҳл билан унга тикилди Фотима.— Шунақа катта гапларни гапирма.

Фотима шундай деди-ю, қизариб кетди. Рамз оғзи қулоғига етиб жилмайди.

— Ишонсанг бўлади. Манави сенга!

У чўнтагидан чиройли бир қутича чиқарди. У японлар ишлаган олтин пероли авторучка билан қалам эди.

— Раҳмат. Бунча чиройли экан?

— Японлар-да. Японлар бирон нарсани ёмон чиқарадими?

Гап бошқа ёққа бурилиб кетди. Фотима бундан хурсанд бўлди.

* * *

Колхоз идорасида кичкина залга жой қилишибди. Ясатиғлиқ узун стол атрофида ўтирилмас экан, тик туриб овқат ейилар экан. Ким ўтиришни истаса, залнинг четларига, девор тагига қўйилган стулларга бориб ўтириши мумкин эди.

Колхоз раиси Тешабой ака кўп гапирмади. Лекин унинг гаплари Фотимага ёқди. Қоғозсиз, дилидан чиқариб, содда қилиб гапирди.

— Бугун қишлоғимизда тўй, десак бўлади. Йигирма бир киши бугун ўрта маълумотли бўлди. Қишлоғимиз, колхозимиз аҳволини яхши билган бир кекса одам сифатида «ҳамманг қолларинг қишлоқларингда, шу ўқиганларинг етади. Далага чиқларинг, фермага борларинг, боғчаларда тарбиячи бўлларинг», дейишим

мумкин эди. Дилимнинг бир четида шундай дегим келиб турибди. Лекин демайман. Шундай дейдиган оталарга, оналарга ҳам қўшилмайман. Биз келажакни ўйлашимиз керак. Болалар ота-оналаридан ўзиши керак. Биттангиз Зебунисодек шоира бўлиб Тошкентда қолсангиз ҳам майли. Биттангиз катта бир олим бўлиб Москвага кетсангиз ҳам майли. Хуллас, ким дилида нима истаса, шу истагига етсин. Фақат, битта илтимос. Ўзбекистонимизнинг тоғли, тирикчилик қилиш оғир бўлган жойида ота-оналарингиз, сизларга илм-тарбия берган ўқитувчиларингиз бор. Сизларни бағрини очиб кутиб оладиган, ҳар доим иш билан, уй билан таъминлаш қўлидан келадиган колхозларингиз бор. Шуларни унутмангиз. Оқ йўл сизларга! Саломат бўлинглар!

Фотима тўлқинланиб кетди. Беихтиёр ёнидаги дугонасининг қўлини қисди. У ҳам ҳаяжон ичида турган экан, қарсақ чалиб юборди. Қолганлар ҳам қўшилишди.

Дарҳол ош тортилди. Тешабой ака ўзи столни айланар экан, ҳар бир битирувчининг қўлига совға бериб чиқди. Фотиманинг олдига келганда сўради:

— Анави... синглинг қани?

— Мактабда, зарур иши бор экан,— деб алдади Фотима.

— Манавини унга бериб қўй. Ҳали кетаётганингда менга учрашиб кет.

Раис иккита целлофан халтачани унинг олдига қўйди.

— Хўп бўлади,— деди Фотима, халтачани олар экан.

Фотима Зухранинг келмаганидан ичида ранжиди. Раис хурсанд бўларди, ўзи ҳам анча ёзиларди.

Раиснинг нима гапи бор экан унда? Нега чақирди?

Кабоб тортилгандан сўнг, одамлар бирин-кетин тарқала бошлашди. Аввало директор Асомиддин ака бошлиқ ўқитувчилар қўзғалишди. Бир соатдан сўнг мактабда ҳам тантаналар бошланиши керак эди. Болалар ҳам биттама-битта кўчага чиқа бошлашди.

Тешабой ака кетиши билан Фотима истар-истамас унинг хонасига йўл олди. Қабулхонадаги қош-кўзи қалин бўялган аёл унга бошдан-оёқ разм солиб сўради:

— Кел?

— Тешабой ака чақирган эдилар,— уялинқираб жавоб қилди Фотима.

Бўйни тўла марварид, тилла зираклари оғирлигидан қулоқларини таранг тортиб турган аёлнинг қараши унга ёқмади. Қандайдир рашк ва киноя сизди Фотима унинг қарашида.

— Тешабой ака чақирадиган одам кўп. Аввал сўраб чиқай. Утириб тур.

Аёл яна бир марта оёғидан бошигача қараб чиқди-да, худди ўз уйининг эшигини очгандек, раиснинг хонасига кириб кетди. Кўп ўтмай чиқди.

— Кира қол,— деди у, энсаси қотиб жойига ўтирар экан. Фотима унга раҳмат, демоқчи эди, лекин ўзини тутиб қолди, индамай унинг ёнидан ўтиб, ичкарига кирди.

— Кел, қизим,— Тешабой ака қўлига олган телефон гўшагини жойига қўйиб, Фотиманинг қаршисига юрди.— Билсанг керак,

ойинг билан бирга ишлаганмиз. Жуда ақлли, меҳнаткаш аёл эди ойинг.— Раис ўтир, деб битта стулни стол ёнидан тортиб қўйди-да, тўрдаги китоб жавонини очди. Ундан битта сурат олиб, жойига қайтиб келди.— Ўтир, ўтир. Мана, манави суратга қара. Ойинг билан қурултойда тушган эдик. Бизнинг колхозга иккита ўрин чиққан эди. Мен билан ойинг сайланган эдик. Ун беш йил бўлди шунга.

Фотима суратни олиб, қаради. Онасини ўн беш, йигирма нотаниш одамлар орасидан дарров топди. Қандай ёш, қандай чиройли эди онаси!

— Ойингдан ҳеч фарқ қилмайсан. Умринг ўхшамасин, қизим...

Тешабой ака чўнтагидан кичкина бир қутича олди.

— Манави соат мендан эсдалик.

— Вой,— ўзини туюлмайд гапирди Фотима.— Бояги совғалардаям соат бор экан, керак эмас!

— Бу бошқача соат. Бу соат мендан совға. Тақиб юр, қизим, ол.

Фотима йўқ деёлмади.

— Шунга чақирувдингизми, ё бошқа ишингиз ҳам бормиди?

— Бошқа ишим йўқ. Яхши бор.

Тешабой ака унга япалоқ, семиз қўлини узатди. Фотима суратни столга қўйди, ўрнидан туриб қўлини берди. Тешабой ака эҳтиётлик билан уни қучоқлади-да, пешонасидан ўпди.

— Бахтли бўл, оппоқ қизим!..

Фотима тўлқинланиб, эшик томон отилди. Эшикни очганида миннатдорчилик билдириш эсига тушди.

— Раҳмат, Тешабой ака!

Фотима кўчада шошиб-пишиб қадам босар экан, кўз олдидан анчагача унга тикилиб қолган раис кетмади.

Мактабга етай, деганда, чидамай раис берган соатни очиб кўрди. Боя ҳаммага берилган соатлардан унинг фарқи йўқ эди. Фақат улар «Чайка» заводиники бўлса, бу «Полёт» эди. Йўқ, кейин битта яна фарқига унинг кўзи тушди. Рақамлари майдароқ эди, аммо кўзни оладиган даражада ялтирарди. Кечаси ёнса керак, хаёлидан ўтказди Фотима ва тезроқ кеч тушишини истаб қолди. Зухрага бермади. Нима дейди унга? Адасига нима дейди? Бор гапни айтади. Олмаса уят бўларди. Кейин ҳурматли, кап-катта одамнинг қўлини қайтариб нима қилади?

— Фотима!— чақирди кимдир.

Фотима бошини кўтарди. Мактаб томондан унинг қаршисига Рамз югуриб келарди.

— Қаёқда қолиб кетдинг? Сени қидиришаяпти. Мажлис бошланди!

— Зухрани кўрмадингми?— деб сўради Рамздан.

— Ичкарида йўқ.

— Манавиларни ушлаб тур, келганида берасан. Уйга ўзи олиб кетсин.

— Тушунарли, юр тезроқ!

Рамзнинг Фотима билан охирги гаплашгани шу бўлди. Етук-

лик гувоҳномалари бериб бўлингач, битирувчилар номидан Фотима гапирди. Рамз уни эшитди. Яхши гапирди Фотима. Ҳамма қарсак чалди. Гапини эшитди-ю, лекин ўзи билан бошқа гаплашгани йўқ. Тантанали мажлис тугаши билан Асомиддин ака ҳаммани спорт залига, чойга таклиф қилди. Радиоузелдан шангиллаб музика қўйиб юборишди. Рамз қўлидаги пакетлар билан зал томонга борар экан, Зуҳрани қидирди. Залга етганда рўпарасидаги бўш синфдан унинг бир қиз билан чиқиб келаётганини кўрди.

— Зуҳра!— чақирди у.

Зуҳра уни эшитди, аммо эътибор бермади. У тўлқинланиб, дугонасига нималарнидир гапирарди. Рамз улар олдига борди. Шунда у Зуҳранинг кўзлари қип-қизариб кетганини кўрди.

— Нима қилди? Йиғладингми?— сўради Рамз.

— Э, сўрама!— қўлини силтади Зуҳра.— Фермада қиёмат қойим.

— Қанақа қиёмат қойим?

— Алиқул ака бор-ку, отбоқар, улоқчи. Танийсанми?

— Йўқ,— Рамз эслолмади у одамни.

— Ушани раиснинг буйруғи билан қамчилашди.

— Қамчилашди? Уришди, демоқчимисан?

— Барибир эмасми? Эллик қамчи уришни буюрибди раис. Тагин, биласанми, қандай қилиб?

Зуҳра атрофига бир қараб олди-да, Рамзнинг қулоғига яқинлашиб, деди:

— Шимини, иштонини ечтириб!

— Қўйсанг-чи!— ишонмади Рамз.

— Ўзим кўрдим! Бечора, уялганидан хўрлиги келиб, роса йиғлади.

— Ким урди?

— Ферма мудир, Тожибой ака.

— Одаммас экан-ку! Нима қилибди отбоқар?

Зуҳра билганларини айтиб берди. Ҳозир у келаётганда, буқани ухлатиб, йиқитишаётган экан. Зуҳра шундай деди-да, раисни қарғади.

— Ер ютсин, бунақа одамни! Одаммас, ҳайвон!..

Рамз индамади. У Зуҳранинг гапига қўшилдими, қўшилмадими, маълум эмас эди. Унинг хаёли Фотимада эди. Фотима билан бугун кечқурун албатта учрашишни дилига тугиб қўйган, лекин шу пайтгача маъқул вақт топиб, Фотимага айтмаган эди. Мажлис тугаши билан ҳайъат саҳнадаги эшикдан чиқиб кетди. Фотимани у кўролгани йўқ. Энди залдан топиш мумкин эди.

— Манавилар сизларники, Фотима берди. Ўзинг уйга олиб борармишсан. Чойга кирасанми?

Зуҳра индамай Рамзнинг қўлидан халтачаларни олди. Фермадаги фожиа унга ниҳоятда қаттиқ таъсир қилган эди. Яна йиғлаб юборишдан қўрқиб, мушталари билан кўзларини ишқалади-да, кўчага чиқди.

Фотима ўртоғиникида узоқ ўтирмади. Раҳиманинг онаси чойга таклиф қилди. Кўнмади. Кўчага чиқаётганда, ортидан чақириб тўхтатди-да, ўзи узган бир бош қора узумни узатди.

— Шуниси еб кет бўлмаса!— деб илтимос қилди Раҳиманинг онаси.

Фотима олди. Китобни қўлтиғига қистириб, узумни турган жойида ея бошлади ва беихтиёр соатига қаради.

— Неча бўлибди?— сўради Раҳима.

— Учдан чорак ўтибди.

— Ҳали эрта экан. Ўтирсанг бўларди?

— Йўқ, раҳмат,— кўнмади Фотима.— Уйда адам билан Зухра ош қилишмоқчи. Вақтинг бўлса, ўзинг юр. Ошдан кейин Зухра икковимиз кузатиб қўямиз.

— Мен ҳам уйда бўп турай. Шаҳардан акамлар келиб қолишлари мумкин.

Фотима қистамади. Бугун чиндан ҳам ғалати кун, хаёлидан ўтказди у, бугун ҳаммамиз уйимизда, ота-оналаримиз ёнида бўлганимиз яхши. Бугун учирма қушларнинг кенг қанот ёзадиган кун. Эртадан ҳамма истаган томонга қараб учиб кетади. Ҳеч ким тергамайди, ҳеч ким йўл тўсмайди. Фотима бугун ўзини баланд тоғлар, кенг далалар, эртакнамо шаҳарлар устидан учиб кетаётган қушдек ҳис қиларди...

Раҳималарнинг уйи мактабдан икки чақиримча нарида, катта кўчага бурчак бўлиб тушган йўлнинг орқасида эди. Фотима уйига бориш учун икки муюлишдан ўтиши, кейин катта кўчага чиқиб, ўз кўчасига бурилиши лозим эди. Ўртоғи билан хайрлашиб, биринчи муюлишга етганда, зангори «Жигули» унинг ёнидан ўтиб кетди. Ойналари қорайтирилганлигидан, Фотима рулда ўтирган одамни кўрмади. Кўча бирдан чангиб кетганидан, беихтиёр машина томонга қараб қўйди, холос. Авжи куннинг қизиган пайти бўлганиданми, ё иш вақти тугамаганиданми, кўчада ҳеч ким йўқ эди. Бир очиқ дарвоза олдида она-бола қўй сувсиз ариқ ичида қуриган ўт чимдиб юрарди. Фотиманинг юраги орқасига тортгандек бўлди. Лекин ўзини босди. Кун ёруғ, қишлоқда кўп одам бир-бирини танийди. Нега хавотирга тушди? У ўзидан хафа бўлиб кетди. Бундай қўрқоқ эмас эди-ку? Тағин, қишлоқда юрибди-я. У дадилроқ қадам ташлади. Чарм шиппаги чип-чип қилиб, олдингидан қаттикроқ овоз чиқара бошлади. Шунда йўл четига бояги зангори «Жигули» кўринди. Машинани кўриб, Фотима анча тинчиди, вужудини қоплаган безовталиқ тарқала бошлади. Кўчада у ёлғиз эмас экан-ку. Нимадан кўрқиб кетди? Бир нарса бўлса, шу машинадагиларни чақиради.

У тор йўлакдан машина рўпарасига етганда, беихтиёр назар ташлади, лекин ҳеч нарса кўрмади. Шу пайт у кутмаган ҳодиса юз берди. Машина эшиклари очилди. Орқадан оёқ товушлари эшитилди. Фотиманинг юраги шув этиб кетди. Тўхтаб, орқасига ўгирилди. Юзига ниқоб таққан икки киши қўлларини ёзиб, ўраб олишди. Биттаси унинг бошига рўмолми, бир нарса ташлади,

иккинчиси эса белидан даст кўтариб, елкасига олди. Машинага солишганини Фотима темирга биқини билан қаттиқ урилганида сезди. Бақирмоқчи эди, овози чиқмади. Бошига ташланган рўмолни оғзи-бурни аралаш бўйнидан боғлаб, маҳкам ушлаб олишган эди. Эшиклар қарсиллаб ёпилиб, машина бир чийиллаб силтанди-да, учиб кетди.

— Бўлди, рўмолни олиб кўзини боғла,— деган йўғон овоз эшитилди.

— Яхши қиз, жим ўтирасиз,— деди бир овоз.— Товушингиз чиқар экан, манави биқинингиздан дарча очилади.— Нимадир Фотиманинг чап биқинига ботди. Пичоқ бўлса керак. Бу фалокатдан у ҳали ўзига келмаган, боягина бутун вужудини қоплаган кўрқув ё йўқолган, ё сезилмасди.

Фотима йиғлаб, ялина бошлади.

— Жон акалар, қўйиб юборинглар! Мен Абдулла муаллимнинг қизи бўламан. Қўйиб юборинглар. Жон акалар, етимчаман. Ойимиз болагимизда ўлиб кетган. Хор қилманглар, жон акалар!..

Фотима кўр одамдек тимирскиланиб, ёнидаги кишига ёпишди.

— Утинаман! Қўйворинглар!

Жимлик чўкди.

Фотима бироз таскин топгандек бўлди. Назарида, уни ўғирлаб кетаётганлар ё чиндан ҳам ҳазиллашишди, ё унга раҳмлари келди. «Ойимнинг ўлганлари таъсир қилди шекилли, ўйлаб қолишди, — хаёлидан ўтказди у.— Ҳозир машинани тўхтатишади-да, қўйиб юборишади».

Машина чиндан ҳам секинлади, Фотиманинг юраги гурсиллаб уриб кетди. Аммо у кутгандек, тўхтатишмади, балки кескин бурилишдан сўнг аввалгидан ҳам тезроқ ҳайдай бошлашди.

— Подшонинг қизи бўлсанг ҳам бугун биз билан бўласан. Қимор нималигини биласанми?

Бу мудҳиш воқеага Фотима ҳамон ишонмас эди. Ҳар эҳтимолга қарши, ўриндиқни ушлаб кўрди. «Кўп қувонган эдим бугун,— хаёлидан ўтказди Фотима.— Мана, оқибати. Кўз теги қувончимга. Наҳотки?!»

Машина секинлади. Фотима куйга ўхшаб чалинган сигнални эшитди. Танишдек туюлди. Қаерда эшитган эди? Ҳозир ҳечам аҳамияти бўлмаса ҳам, Фотима шуни ўйлай бошлади. Ниҳоят, эсига тушди. Шундай сигнали бор «Жигули»ни ферма мудирини Тожибой аканинг ўғли ҳайдаб юрарди. Мактабни ўтган йили битирган, Фотима уни қишлоқ хўжалик институтига кирди, деб эшитувди. Лекин, кўпинча қишлоқда кўрарди. Мўйлов қўйган, сергап, олифта йигит. Машинаси ҳам шунақа, зангори рангда эди. Балки ўша машинадир? Балки бу безориларнинг ичида Анвар ҳам бордир? Овозларидан бу иккалови ҳам унга ўхшамайди. Унинг овози ингичка. Фотима эшитса, дарров танийди. Анвар бўлса-ку, Фотима ялинади, оёғига йиқилади. Қанча пул сўрашса, рози бўлади. Лекин Анвар пулга зор одамлардан эмас-ку? Катта-катта одамлар ҳам унга биринчи бўлиб салом бериша-

ди. Ишқилиб, Анвар бўлсин-да. Анвар юрадиган қиз — ўртоғи. Фотима шу умидда сўради:

— Анвар қаердалар?

— Қанақа Анвар?— дағаллик билан сўради олдинда ўтирган йигит.

— Тоживой аканинг ўғли-да, машинанинг эгаси.

— Бу машина меники, оппоқ қиз. Анварнинг қаердалигини қўйворганимиздан кейин ўзингиз суриштирасиз. Анварбойга ошиқмилар, дейман.

Фотима хато қилганини пайқади. Гапирмаслиги керак эди. Энди Анвар бўлса ҳам унга айтишмайди.

— Ана, оппоқ қиз, келдик,— деди ёнидаги одам.— Келишганимиздай, овоз чиқармайсиз. Мен сизни етаклаб оламан. Қани, тушинг!

У Фотиманинг кўлидан тортди. Фотима қоқилиб-қоқилиб пастга тушди. Тушмайман, деб туриб олиши, қичқириши мумкин эди. Аммо фойдасиз-да.

— Катта уйга олиб кир,— буюрди йўғон овозли.— Ошга ҳаракат қилишмабди шекилли? Ҳамид ҳали ҳам ўзига келмаганга ўхшайди. Бор, қара.

Уни зинадан олиб чиқиб, қўйиб юборишди.

— Кўзиззи ўзиз ечақолинг, оппоқ қиз.

Фотима шошиб, кўзларидаги боғични олиб ташлади.

Аввал ҳеч нарса кўрмади, кейин деразаларга қалин қорам-тир парда тортилганини, парда четларидан оқ чизикдек бўлиб қуёш нурлари тушиб турганини кўрди. Эшик олдида турган одамнинг қоп-қора сояси кўзга ташланди.

— Шўтта тек ўтир,— буюрди у.

Эшик очилганда, Фотима унинг Рамздан сал каттароқ йигит эканини кўрди. Башарасини илғаб ололмади. Тез чиқиб кетди. Фотима хонани кўздан кечира бошлади. Бир неча қадам юрди. Аммо, девор кўринмади. Демак, хона катта. Яна бир неча қадам босганди, нимагадир қоқилди. Эгилиб, ушлади. Қалин, икки қават қилиб солинган кўрпача. Секин шу кўрпача устига чўккалади. Дераза, эшик тирқишларидан тушиб турган ёруғга кўп ўтмай кўникди. Хона ёришгандек бўлди. Тўрт токчалик, катта уй экан. Токчаларда шиша идишлар, коса, пиёлалар тахлаб ташланган, улар ўртасидаги девор қозикларида узун-узун сочиқлар осиглиқ турарди.

— Мунча ухлამасанг, шишиб кетибсан-ку?— йўғон овозли одамнинг дўки эшитилди.

— Кеча сал ошитиб кетибди. Бошим ёриламан деяпти.

— Кеча ютқазганингни биласанми?— ўшқирди йўғон овозли.— Бор, уйингга жўна. Эплаган одам ўйнайди.

— Ютқазган бўлсам тўлайман. Шунга шунча ваҳимами?

Овоз танишдек кўринди. Ким бўлди экан? Фотима ҳамма таниш йигитларни бир-бир эслаб чиқди. Ҳеч кимга ўхшатмади. Бирдан «вой!» деб юборди. Наҳотки акаси, Ҳамидулла бўлса? Боя машинада кимнидир Ҳамид деб айтишувди...

— Ҳамидулла ака!— қичқирди у овозининг борича.

Ҳеч ким жавоб бермади. Фотима юраги ҳаприқиб, дераза олдига борди. Зарб билан пардани тортди, у йиртилиб, хона кўзни қамаштирадиган ҳолда ёришиб кетди. Фотима кучини борица дераза ойналарини мушт билан урабошлади. Битта деразанинг кўзи синиб кетди. Аммо дераза икки қаватли, устига-устак ўртасига темир тўр тортилган экан. Очган билан, чиқиб кетишининг иложи йўқ эди.

— Ҳамидулла ака! Ҳамидулла ака! Мен Фотимаман! Келинг! Мени ўғирлаб келишди! Қутқаринг, Ҳамид ака!

— Даюс! Улгинг келдими?

Йўғон овозли йигит хонага кирди.

— Сенга нима дедик? Тек ўтир. Йўқса, шу хонадан омон чиқмайсан!

У Фотиманинг юзига бир шапалоқ туширди. Фотима гандираклаб йиқилди.

Йигит деразани ёпиб, яна пардани илиб қўйди.

— Ҳамидулла ака акам бўлади. Уялмайсизларми?

— Аканг бўлса баттар бўл! Қимор ака-уканиям, ота-онаниям тан олмайди. Боя сенга қозоқнинг тўққиз пулидек қилиб тушинтирдим. Додла, қичқир, фойдасиз! Омон қолишни ўйла-да, тек ўтир...

— Жон ака! Тегманг. Етимчаман. Раҳм қилинг! Қўйиб юборинг. Улгунимча хизматингизни қиламан.

— Раҳмим шуки, кечқурун уйингга борасан. Бир ҳафта, бир ойга олиб қолсак, нима қилардинг?

Йигит уни ўзига тортди.

— Йўқ! Ҳамид ака! Адажон!

Жон ҳолатда қичқириб юборди Фотима. Шу тоб қулоғига мушт тушди. У шуни билади. Кўзлари ёниб, боши ёрилгандек бўлди. Кейин нима бўлди, билмайди.

Қулоғи остида бир йўғон овозли йигитнинг хириллаши, бир шеригининг кулгиси эшитилди. Чамаси бир соатлардан сўнг, у ҳеч нарсани сезмайдиган, англамайдиган бўлиб қолди. Бир маҳал у машина овозини эшитди. Шунда кўзини очди. Кун ботган, қоронғи туша бошлаган эди. Аммо осмон бўм-бўш, юлдузлар ҳам кўринмасди. Машинанинг овози йўқолди. Қаерда у? Пардаларни очшдими? Ётибдими у, ўтирибдими? У атрофига қаради. Шунда билди. У жўхоризор ичида ётарди. Шошиб бошини кўтарди. Бу ҳаракатидан бўйинларигача оғриб кетди. Қаерда экан бу жўхоризор? Уни нега ўлдиришмади, бу ерга олиб келиб ташлашди? Улгани маъқул эди бу ҳолидан. Қаер бу? Қишлоғидами, ё бошқа жойдами?

Фотима бир амаллаб ўрнидан турди. Икки қадам нарида йўл кўринди. Гандираклаб унга чиқди. Шундагина ўзига разм солди. Қўйлаги ғижимланиб йиртилган эди. Атрофига қаради ва турган жойини танигандек бўлди. Ўз қишлоғининг орқасида эди бу жўхоризор. Тўғрига юрилса, узумзор келади. Унинг олдидаги ариқдан ўтилса — қишлоқ. Катта кўчага чиқмасдан, шу узумзор ёқалаб ҳовлисига ўтиб олиш мумкин. Адаси, Зухра уйда бўлишса керак ҳозир? Хавотир бўлиб, уни кутишаётгандир? Нима дей-

ди уларга? Қайси юз билан уларга қарайди? Одамлар, айниқса аёллар, қизлар ўзларини ёқишибди, осишибди, деган хабарларни эшитганда, у тушунмас эди. Қандай қилиб одам, тирик юрган одам, бола-чақаси, қариндош-уруғларини ўйламай ўз жонига қасд қилади? Қўли қандай боради ўзини ёқишга, осишга? У ўртоқлари билан тортишарди. Шундай даҳшатли йўл танлаган одамларни қораларди. Уларни ожиз, шахсиятпараст, деб ҳисобларди. Бошга тушганни кўз кўрар, деб бекорга айтмас эканлар. У энди қандай бош кўтариб юради, қандай яшайди? Турмуш қуриш, бола-чақалик бўлиш ҳақида энди гап бўлиши мумкин эмас. Уни ким олади энди? Оладиган топилганда ҳам унинг шафқатини қабул қилиб, қош-қовоғига қараб юролмайди. Қанисиз, тонгги орзулари? Сизни ўйлаган, ярим кун бурун ўзини бахтли ҳисоблаган қизнинг кўзи ёмон экан. Уз кўзи ўзига тегди. Энди сиз йўқсиз, осмонда, фалакда чарақлаган юлдузлардек чарақлаб юракни ёритиб, тўлқинлантириб турган эдингиз. Энди сўндингиз, орзулар. Энди сиз йўқсиз. Сизни ўйлаган қиз ҳам энди йўқ. Ҳасадигина ҳаммадан қочиб, ҳаммадан уялиб уйи томон кетяпти. Яхши кўрган одамлари — отасини ҳам, Зухрани ҳам кўргиси йўқ. Ким эди, ким бўлди энди? Нима ёмонлик қилувди у одамларга? Нима гуноҳлари учун уни бундай хўрлашди? Кимлар уни хўрлаганлар? Наҳотки ҳайвонсифат бу махлуқларни ер кўтариб юрса? Ер! Сен яхшини ҳам, ёмонни ҳам бағринга олсан. Нега? Нега ёмонни ютиб, яхшини кафтингда олиб юрмайсан? Нега ҳаммага баравар сахийлик қиласан? Йўқ, яхшига сахийлигинг кам. Баравар бўлганида, уни зўрлашаётганида ҳаммини, Фотимани ҳам ютиб юборардинг. Ютмадинг, шўрлик қизни азобга қўйдинг. Унинг боши эгилди. Бошқа кўтарилмайди. Бугун унинг сўнгни куни бу ҳаётда. У ҳали кўп яшамоқчи эди. Ҳаммага, она ер, сенга ҳам яхшилик қилмоқчи эди. Умри қисқа экан. У бу ҳаётдан шундай эрта кўз юмишни хаёлига ҳам келтирмаган эди. У ўзини ўлдирмоқчи эмасди. Уни ўлдирдилар. Кўпчилик бўлиб юз, кўзига чанг солдилар. Ифлос қўллари, бадҳид оғизлари онаси эркалаб улгурмаган, аллалаб силамаган баданини ҳаром қилди, кўкраклари, лабларига сўлаklarини оқизиб, сўйлоқ тишларини ботирдилар. Худо! Чақир уни ўз ҳузуринга! Бошидан силаб, меҳрига тўймаган онасининг олдига жўнат. Она-бола топишсинлар, дардлашсинлар, бир-бирларини овутиб, мангу сенинг паноҳингда бўлишсин. Ер юзида уларни ҳимоя қиладиган топилмади. Ун гулидан бир гули очилмай, ҳазон бўлган Фотима қизингни ортиқ хўрлашгани қўйма, паноҳинга ол, Худо!

Фотима таниш экинзорлар, полизлар ва боғлар орасидан ўтиб, ўз ҳовлисига яқинлашди. Қаёқдандир бир катта ола ит вовуллаб келди, таниб тўхтади-да, фингшиб орқага қайтди.

Айвонда, ўчоқбошида чироқ ёниқ эди, лекин ҳеч ким кўринмади. Фотима келган томонда биронта пахта ёки гишт девор йўқ эди. Колхоз еридан ҳовлиларини катта ариқ ажратиб турганидан кейин ҳеч қандай йўл ўтмаганлигидан қўни-қўшнилар, бир-бирларидан ерларини кимдир симга тортилган янтоқ, кимдир тол новдалари билан ажратиб олишган эди. Абдуллажон

билан ён қўшнилари ўз чегараларига яхши ният билан зич қилиб терак экишган эди. Ҳозир уларнинг бўйи томдан ошган, танаши арава шотисидек бўлиб қолган эди.

Фотима бекиниб-суқиниб шу тераклар орасидан ўтди.

— Зухра!— қақирди у овозини кўтармай.

Молхонадан сигирларнинг бўғилиб мўърагани эшитилди.

Ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Ҳойнаҳой, уни қидириб кетишган. Фотима ўчоқ бошига кирди. Дамланган ош ҳиди димоғига урилди.

Уйда ҳеч ким йўқлигидан у ҳозир севинди. Шошиб сув крани тагига борди. Яхшилаб ювинди. Юз, қўлларини бироз шарқираб тушаётган сувга тутиб турди, кейин уйга кўтарилди. Ечинди. Устида ҳеч нарса қолдирмади. Йиртиқ, қон қотган кийимларини бир қилиб ўради-да, эшик тагига қўйди. Кейин жавондан хонатлас кўйлагини олиб, биринчи марта кияётган ички оқ сурп кўйлак устидан кийди. Сочини шоша-пиша таради-да, ёзув столи ёнига бориб ўтирди. Бир зум хаёлга чўмди. Дафтардан бир варақ йиртиб олиб, олдига қўйди. Яна хаёлга чўмди. Узи сезмаган ҳолда кўзларига ёш келди. Утириб йиғламоқчи бўлди, аммо ўзини ушлади.

«Зухра!— деб ёзди у.— Мендан бир зумгина кичкина синглим, дилкаш ўртоғим, ақллим, меҳрибоним!

Мени кечир. Хайрлашмай кетяпман. Адамлар ҳам мени кечирсинлар, айт.

Раҳималарниқидан қайтаётганимда, қиморбозлар мени ўғирлаб кетишди. Зангори «Жигули» (номерини кўролмадим) қаёққақадир, қишлоғимизнинг четидаги бир ҳовлига олиб бориб, катта, қоронғу хонада зўрлашди. Улар уч киши эди. Ҳеч қайсисини танимайман. Биттасининг, бошлиқлари бўлса керак, лақаби «Қийшиқ». Кулганида лаблари бир томонга тортилиб кетади.

Иккинчиси — йўғон овозли, гавдали одам. Рулда ўтирган шу. Бошимга рўмол ташлаб бўғганининг биронта белгисини айтолмайман.

Зухра, уларга кучим етмади. Яна тўртинчиси ҳам бор. Унинг овози кулоғимда қолди. Ҳовлидан эшитилди унинг овози. Бу овоз акамизнинг овози эди. Агар адашган бўлсам, кечир. Худодан ҳам кечиришини сўрайман. Акам ҳам кечирсин.

Энди менга бу дунёда ҳаёт йўқ. Яшолмайман. Мени хўрлаганлардан ўч ол, демайман. Йўқ. Ўзингга эҳтиёт бўл. Елғиз юрма. Адамларни елғиз қўйма. Турмуш курсанг, шу уйда, адамиз ёнида кур.

Агар нариги дунёда ҳаёт бўлса, ойимларни топаман. Икковимиз сенга бахт, узоқ умр тилаймиз. Узоқ-узоқ йиллардан кейин учрашгунимизча хайр.

Молхонага адам билан бирга кир. Яхшиси, кирма. Адамлар кирсинлар. Тезроқ кирсинлар. Қоронғидан кўрқаман.

Сени севган, умри қисқа, бахтсиз опанг — Фотима».

Фотима хатни икки буклаб устига «Зухрага» деб ёзди. Кейин айвонга чиқиб, хонтахта устига қўйди. Устига пиёла бостирди.

Шу пайт кўча томондан қандайдир овозлар эшитилди, лекин адасининг ҳам, Зухранинг ҳам овози улар ичида йўқ эди. «Шошилиш керак,— қарор қилди у ва бирдан ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.— Ойижон! Нега туғдингиз мени?!»

V

Майор Алиев эрталаб ишга кетаётиб, Шаҳодат опаникига кирди. Хотинининг айтганлари уни қизиқтириб қўйган, йўқолган жувоннинг ишига алоқадор янгилик пайдо бўлган эди.

Шаҳодат опа уни кўриб, кўзларига ёш олди. Алиев ўзича юпатди. Кейин Шаҳодат опанинг ўзидан соат ҳақидаги ҳикояни эшитди.

— Бошим ғовлаб кетди, болам,— деди Шаҳодат опа.— Қаёқданам шу соатни топдим у Аюп соатсозга олиб бордим? Жойида тураверганида, бу ташвишлар йўқ эди.

— Илгари тақиб юрганини кўрганмидингиз?— деб сўради Алиев.

— Йўқ,— бошини чайқади Шаҳодат опа.— Унинг бошқа соати бор эди. Кичкина, думалоқ. Аёллар тақадиган соат. Бунни кўрмаганман. Қачон олиб келганини ҳам билмайман.

— Куёвингиз-чи? У киши ҳам беҳабарми?— сўради соатни яна бир бор кузатаркан Алиев.

— Билмадим... У Шоҳидага жаноза очганимиздан кейин деярли келмай кетди. Хафамасман ундан. Ўзим айтдим унга уйланинг, деб. Мабодо келиб қолса, албатта сўрайман.

— Ҳа, бир суриштиринг,— маслаҳат берди Алиев.

— Кеча колхоздан келишган эди...

— Қайси колхоздан?

— Шу куёвимнинг колхозидан. «Шифокор»дан. Раиси Тешабой ака жуда яхши одам. Ҳайит яқинлашганига бир машина нарса юборибди. Ушалардан Пўлатжонни сўрасам, Таллиндами, шунақа дейишди. Яна зотли мол олиб келгани кетибди.

— Балки у ҳам билмас,— тахмин қилди Алиев.— Агар билганида суриштирарди, сизга айтарди. Нима дедингиз, опа?

— Тўғри айтасиз,— маъқуллади Шаҳодат опа.— Шундоқ қимматбаҳо нарса эсидан чиқармиди. Манга, Қодиржон болам, бир нарса аён. Соатни куёвим совға қилган бўлса керак.

— Ҳозир бир нарса дейиш қийин,— эҳтиётлик билан эътироз билдирди Алиев.

— Юрагим ёниб кетяпти,— яна кўзига ёш олди Шаҳодат опа.— Бедарак кетгани ўзи азоб эди, бадном бўлиб кетмадимикан, деб кўрқаман.

— Ўзингизни босинг, опа,— юпатди уни Алиев.— Ким билади, балки тирикдир! Келиб қолиб, бу соатнинг тарихини ўзи айтиб берар?

— Тилингизга асал, болам!

— Соатни менга беринг. Аввал яхшилаб текширтирай. Кейин шуғулланамиз. Қизингизнинг иши ёпилгани йўқ. Қидириш давом этяпти. Соат янгилик бўлди.

Шаҳодат опа соатни рўмолчага ўраб, Алиевга берди.

— Ишқилиб, мени тинчитинг, болам, қизишиб гапиряпман. Тирик бўлса, ҳамма гуноҳидан кечаман. Бегуноҳ бўлса, оёғига йиқиламан.

Алиев нима дейишини билмай, кўчага чиқди. Ғалати, ҳеч тушуниб бўлмайдиган аҳволга тушиб қолган эди Шаҳодат опа. Қизи на осмондан топилади, на ернинг тагидан. Қаёққа кетган, нима бўлган, ҳеч қандай маълумот ҳеч қаерда йўқ. Уйига кириб кетиб йўқолган куни клубда кино бўлган, кино кетаётган пайти уни гўё кўришган. Шундан кейин, у қаёққа кетди, ким билан кетди, ҳеч ким билмайди. Қидиришлардан ҳалигача бирон нарса аниқлангани йўқ. Алиев шундай воқеаларни эшитган эди. Австралияда, Америка Қўшма Штатларида чиройли-чиройли қизларни, хотинларни ўғирлаб, бир ой, ярим ойдан сўнг, медаларига теккандан кейин, раҳм қилишса қўйиб юборишар экан. Жинларига теккан бўлса, бешафқат одамлар бўлса, ўлдириб, ўлигини у ёқ-бу ёққа ташлаб юборишар экан. Уч-тўртта шундай воқеани у ўқиган эди. Бизда ҳам шундай, шунга яқин воқеалар бўлган. Лекин Алиев бунақа ишга ўзи ҳеч дуч келмаган эди. Охириги шундай воқеа Қозонда бўлган. Қандай текшириб изини топишганини билиш учун одам юборсаммикан? Ким билади, балки ўхшаш усул қўллаган бўлишлари мумкин. Бунинг устига, бу соат чиқиб қолди. Шубҳасиз, соатда гап бор. Бир жойга у етаклаб бориши керак.

Қодиржон Алиев вазирликка келиб ўз хонасига кирганда, беихтиёр жигарранг «Жигули»ни эслади ва дераза олдида борди. Таниш машина яна пайдо бўлган эди. Демак, уни кузатишаётгани аниқ. Бир шўхлиги тутиб, ҳозироқ пастга тушиб, унинг ичида ўтирганлар билан чапаничасига гаплашгиси келди. Аммо бундай қилиш енгилтаклик бўларди. Улар шуни ҳам эйтиборга олган, унинг асабига тегиб, қолипдан чиқармоқчи, тўпалон солиб, жавобгарликка тортишдек тўхматга ҳам боришмоқчи бўлишса-чи? Кутиш, кузатиш керак, бошқа илож йўқ. Лекин улар ким, машина кимники, билиб қўйиш зарур.

Алиевнинг янги тузилган бўлими, қабулхона котибини эйтиборга олмаганда беш кишидан иборат эди. Капитан Алижон Раҳмонов барваста, оғир табиатли, яқинда ўттиз бешга кирганига чойхонада ош қилиб берган, бир куни беш маҳал бўлса ҳам ошдан тап тортмайдиган Алиевнинг кўп йиллик ўртоғи, Ўктам Исмоилов катта лейтенант, кўзлари доим кулиб турадиган, қачон ҳазил, қачон чин гапиряётганини билиб бўлмайдиган, бўш қолганда шеър мутолаа қиладиган шўх йигит — шу уччалоғи, албатта, Алиев билан, бўлимнинг асосини ташкил этишарди. Улар илгари ҳам бошқаларга қараганда кўпроқ бангялар, кўкнорифурушлар билан шуғулланишган эди. Янги олинган ёш йигитлар, лейтенантлар Лутфулла Ҳодиев, Расул Маҳкамов, Алиев ҳақида кўп эшитишгани учун, ўзлари унинг олдида илтимос билан шаҳар милициясидан келган ҳали тажрибасиз одамлар эди.

Алиев уларнинг ҳаммаси билан биринчи иш бошланган кунданоқ ўзини тенг тутди, шу билан, қадрдонлари Раҳмонов, Ис-

моиловлардан ташқари ёшларнинг ҳам ҳурматини қозонди.

Бир даста газета кўтариб котиба қиз — Матлуба кирди.

— Салом, Қодир ака!

Алиев деразадан кўзини олди.

— Салом. Қандай янгиликлар?

— Йўғонтепадаги бир ҳодисани ҳисобламаса, деярлик тинчлик.

— Қандай ҳодиса экан?— қизиқди Алиев жойига келиб ўтираркан.

— Бир қиз ўзини осиб қўйибди.

— Қани ўша хабар?

Матлуба дарҳол қоғозлар ичидан ажратиб, ўша хабарни узатди. Вилоят бошқармасидан бугун юборилган телеграмма эди бу. Яна Йўғонтепа! Алиев тутоқиб кетди. Телеграммада ўн етти ёшли Фотима Салимова деган қиз ўз уйида ўзини осиб ўлдирганлиги ва бугун эрталаб кўмилганлиги, экспертиза уни ўзини-ўзи осганлигини тасдиқлаганлиги ёзилган эди.

— Нима бўлди ўзи?— овозини чиқариб ўзича деди Алиев.— Йўғонтепа кўзғолдимиди?

— Лаббай?— ҳайрон бўлиб сўради Матлуба.

— Йўқ, ўзим.— Алиев телеграммани ёнига қўйди-да, зарб билан устига мушт туширди.— Ҳамма йиғилганда айтинг, киришин.

— Ҳамма ўз жойида. Чақираверайми?

Алиев бошини силкиди.

Биринчи бўлиб катта лейтенант Исмоилов кирди.

— Раҳматли Ашурали Исматов яна бир одамни етаклаб кетибди-да?— у қўлини узатиб сўрашди.

Алиев саволдан ўзини тўхтатолмади.

— Кимни?

— Уқувчи қизни,— Исмоилов соатига қаради.— Кўмиб бўлишди ҳозир.

— Ҳа, ўзини осиб қўйганини айтаяпсанми?— энди тушунди Алиев.— Нега бундай қилди экан?

— Аълочи. Кумуш медал билан битирган экан мактабни. Отаси ўқитувчи экан шу мактабда. Қодир Алиевич, халқда бир гап бор. Эгизаклардан биттаси ўлса, иккинчисини ҳам олиб кетар экан.

Хонага Раҳмонов, кетидан бошқалар киришди. Алиев улар билан сўрашар экан, ўртоғига мурожаат қилди.

— Алижон Ҳасанович, деразадан бир қара, нима кўряпсан майдонда?

Раҳмонов дераза олдига борди.

— Майдонда учта машина турибди. Иккитасини биласан. Ходимларимизники. Жигарранг «Жигули» нотаниш.

— Ҳамма гап шу «Жигули»да. Яхшилаб қараб ол. Шуғулланишга тўғри келади.

— ГАИдагиларга айтиб қўйдим, аниқлашяпти,— гапга аралашди Уктам Исмоилов.

Ҳамма ўтиргач, Алиев чўнтагидан Шаҳодат опадан олган

соатни чиқарди ва ёнида ўтирган Раҳмоновга узатди. Ўзи эса Йўғонтепадаги фожа ҳақидаги телеграммани ўқиб берди.

— Жиноят жиноятни бошлаб келади. Буни ҳаммамиз биламиз. Йўғонтепада қисқа вақт ичида бир нечта воқеа юз берди. Улар бир-бири билан боғланганми-йўқми, бизга ҳозирча қоронғу. Аввал ҳаммасини бир-бир эсга олайлик, кейин нима қилишни маслаҳатлашамиз.

Алиев одамлар йиғилгунча тайёрлаб қўйган қоғозларига бир қараб олди.

— Етти йил бурун «Ўзбекбирлашув» экспедитори Тангатопди қишлоғи тепасидаги қоядан йиқилиб ҳалок бўлувди. У Дуркентга аҳолидан доривор ўтларни сотиб олиш учун, «Шифокор» колхозини билан янги битим тузиш учун борган эди. Бу йил, унинг қизи Шоҳида Луқмонова, Дуркент Маданият уйи мудираси беному нишон йўқолди. Бугун, тўрт кун бўлди, кўкнори экилган ерлар топилгани ҳақида хабар келди. Бир кеча ўтмай борилганда Йўғонтепа, Тангатопди қишлоқлари тепасидаги шу кўкнорилар ўриб олингани ва қаёққадир олиб кетилгани маълум бўлди. Ўша куни кечаси ёки кечқурун милиция сержанти Исматов бўғиб ўлдирилди. Шуларга қўшимча Йўғонтепада ўнинчи синфни медал билан битирган қиз, Фотима Салимова кеча ўзини осиб қўйган. Шоҳида Луқмонованинг онаси қизининг уйини йиғиштираётиб, манави соатни топган. Ҳар бир рақамнинг ёнидаги манави нуқталар бриллиантдан эмиш. Яна бир гап. Қандайдир одамлар менинг уйимга телефон қилишиб, кўкнори бўйича олиб бораётган ишимизни тўхтатишни, Йўғонтепага бошқа қадам босмасликни буюришибди. Агар қулоқ солинмаса, қизим ё ўғлимга бир бало бўлиши мумкин эмиш. Бу кечаги гап. Мени кузатишяпти. Шу одамлар ҳозир ҳам пастдаги майдонда жигаранг «Жигули»да ўтиришибди. Нима эсимдан чиқди? Назаримда, ҳаммасини айтдим. Ўн минут танаффус. Кейин режаларимизни келишиб оламиз.

Танаффусдан кейин йиғилиш икки соатча давом этди. Капитан Раҳмонов жигаранг «Жигули» ва ундаги одамлар ҳамда соат билан шуғулланадиган бўлди. Ҳодиев билан Маҳкамов граждан кийимида Равшан билан Райҳоннинг институтларига боришади, хуллас, уларнинг хавфсизлиги билан шуғулланишади. Алиев катта лейтенант билан Дуркентга кетади. Алиев Алижондан «Шифокор» колхозининг сўнги беш йил ичида ишлаб чиқарган маҳсулотлари қаерларда, кимларга сотилгани ва шу ишларда шахсан колхоз раиси Тешабой Султоновнинг иштироки қандайлигини билишни ҳам илтимос қилди.

Селектордан котибанинг ташвишли овози эшитилди.

— Уртоқ майор! Шаҳар трубкасини олинг. Ўғлингиз!

Алиев гўшақни олиб қулоғига тутди.

— Дада!— Бу Равшаннинг овози эди, Алиев ўғлининг ҳаяжонда эканини сезд.

— Гапиравер. Қулоғим сенда.

— Дада! Мени кечиринг. Машинамизни ўғирлаб кетишди.

— Қаерда? Қачон?— шошиб сўради Алиев.

— Ярим соат бўлди. Телефон топгунимча шунча вақт ўтди.

Бешёғочдан гапиряпман. Бозорнинг рўпарасидаги гастрономдан. Тўғралган сабзига борувдим бозорга. Опам сўровдилар. Сабзини олиб чиқсам, машина йўқ. Қулфлаган эдим. Секреткага ҳам қўйган эдим!

— Опанг билан бирга борсанг бўлмасмиди?— сўради Алиев саволи фойдасиз эканлигини билса ҳам ўзини тутолмай.

Равшан жавоб бермади.

— Ҳеч қаяққа жилма,— буюрди Алиев.— Ҳозир Уктам Қўчқорович боради. У кишининг машинасида уйга борасан. Эшитдингми? Синглингга ҳам айт. Уйдан чиқмасин.

У гўшакни қўйди:

— Эшитдинглар, машинани ўғирлаб кетишибди.

— Менга рухсат беринг!— капитан Раҳмонов ўрнидан турди.— Чиқиб ГАИ билан боғланаман.

— Майли. Қара-чи, «Жигули» турибдими.

Капитан Раҳмонов дераза олдига бориб кўчага қаради.

— Қизиқ, турибди!

— Демак, яна бир гуруҳ ишляпти,— хулоса қилди Алиев.

— Мен ҳам борай бўлмаса. Равшанни ташлаб, дарров қайтаман.— Исмоилов ҳам ўрнидан турди.

Равшаннинг телефони йиғилишга кутилмаган якун ясади. «Мени шоширишяпти,— хаёлидан ўтказди Алиев.— Демак, нимадандир улар хавотирга тушган. Икки кун муҳлат беришган эди. Бир куни ўтди, холос. Нима сабаб бўлди экан? Нега шошишяпти? Балки бу хавотирга тушишдан эмас, балки беллари бақувватлигидан, ўзларига ишонганликларидандир?!»

Жумбоқлар оз эмас эди. Тинч, хотиржамлик билан уларни ечиш учун уйдан одам хотиржам бўлиши керак. Алиев ўзича Санобарни койиди. Нега болани машинада ёлғиз чиқаради уйдан? Шундай ўйлар экан, бир қоп сабзи олиб қўйишни ва уйда тўғрашни одат қилишни дилига тугиб қўйди.

Улар ҳужум бошлашди. Ўзларига эркинлик яратишмоқчи, ундан шуни талаб қилишяпти. Рози бўлса, шубҳа йўқ, неварга, эвараларигача беташвиш, тўқ турмуш кечирадиган бўлишади. Ҳозиргидек амал-тақал қилиб яшамайди. Улар унинг моддий имкониятларини яхши билишади. Шу билан уни қўлга олишмоқчи бўлишяпти. Йўллари синалган, тажрибали прокурор, милиция ходимларига ҳам бу аён. Аввал дўқ, пўписа. Қўрқингми, яқинлашишади. Кейин шерикчиликка тортишади. Шу йўлга тушиб, бадном бўлганлар оз эмас. Улар Алиевни ҳам билишади. Ҳозирги дўқ, пўписалари охириги уринишлари. Кўнса бўлди. Улар шуни кутишяпти. Шунга шошилишяпти. Кўнмаса, қандай йўл билан бўлмасин, ундан қутулишни ўйлашади. Янги одам унинг ўрнига келиб, то иш билан танишгунча, уларнинг кетига тушгунча, давлатларини икки-уч ҳисса кўпайтириб олишади.

Ички телефонда капитан Раҳмонов уни чақирди.

— Шаҳардан чиқадиган ҳамма йўллар кузатила бошланди. Машина оқ эди-а? Оқ «Жигули». Ноль олти?

— Ҳа, орқадаги чап чироғи синиқ.

— Ярим соат ичида шаҳардан чиқиб улгурмайди. Ун минутдан бери ҳамма «Жигули»лар тўхтатилипти.

— Раҳмат. Бу «Жигули»-чи? Пойлоқчимиз?

Раҳмонов уни тушунди.

— Жигарранг «Жигули» йўқ. Аммо у ҳақдаги маълумотлар кўлимда. Истасангиз олиб кираман.

Капитан шундай деб гўшакни қўйди.

Дуркентга дори заводларидан олинган маълумотлар билан боргани маъқул эди. Алиев шуни эслаб, капитанни чақиртирди.

— Расул Икромович билан боғланинг. Менга дори заводлар бўйича маълумот керак. Олдимикан? Олмаган бўлса, ким, нима халақит беряпти, билинг.

— Маълумот менда. Энди олиб кирмоқчи эдим.

— Жуда яхши. Олиб келинг.

Маҳкамов қолдирган маълумот бир жумладангина иборат эди:

«Майор Қ. Алиевга. Тошкент, Самарқанд химфармзаводлари шу йил ичи «Шифокор» колхозидан кўкнори олишган эмас.

Маҳкамов».

Алиевга энди бир нарса аниқ. Шошилаётганларининг сабаби — ўриб олинган кўкнори қишлоқда, кимларнингдир уйида. Олиб чиқишга қўрқишяпти. Кимларникида экан? Бутун қишлоқни шубҳа остига олиб, ҳамма уйни тинтиб чиқиб бўлмайди. Кўкнори экадиганларни секин суриштириш керакмикан? Биринчи галда колхоз, кейин Ўзбекбирлашув экспедитори кимлардан қонуний йўл билан бу нарсани олиб келганлар, аввал шуни аниқлаш керак. Алиев бу ишни майор Сиддиқовга топширишни ўйлаб қўйди. Вилоят милиция бошқармасида кўкнорифурушларнинг рўйхати бўлиши керак. Бўлмаса зудлик билан топишга тўғри келади. Кўкнори билан сўнги тўрт-беш йил ичида кимлар жиноятга тортилган, суд қилинган, буни ҳам аниқлаш керак. Буни Ҳодиевга айтади, республика суди, прокуратура, шаҳар идораларидан ахборот олса зиён қилмайди.

Исмоилов кирди.

— Халақит бермадимми?

— Кел, — Алиев бошини кўтарди. — Ташлаб келдингми? Мен кечир. Гап машинада эмас. Болалардан хавотирдаман. Улар ҳеч нарсадан тап тортмайдиганга ўхшайди.

Исмоилов ўтириб, оёқларини чалиштирди-да, сигарет тутатди.

— Бешёғочга бориб, мен ҳам шуни ўйладим. Бир нарса эсимга тушиб кетди. Пивзаводни унутиб юборган бўлсангиз керак? Эслаяпсизми? Бухгалтерни қайнаб турган барданинг ичига ташлаб юборишган. Кейин пияниста эди, деб гап тарқатишган. Эсладингизми? Ана ўшанда ҳамма бемазагарчилик воситачиларда эканлиги очилган эди. Кўкнори ҳам шунга ўхшаб кетади. Ишлаб чиқарувчи, колхоз, яккаҳол деҳқон, албатта қўли эгри деҳқон, бангилар. Уртада савдогар. Уни бунга, буни унга уриштиради, бизни, қонунни, халқни чалғитишга уринади. Машинангизни олиб кетган югурдак болалар ана шу воситачиларнинг хизматкори.

— Шундай бўлса ажаб эмас. Лекин, биласанми, мени бир нарса ҳайрон қолдирапти. Уша яширинча экилган кўкнорининг борлигини ким хабар қилди? Бир ўйлаб кўр,— деди Алиев мулоҳаза юритиб.— Колхоз раиси. Тешабой Султонов. Соғлиқни сақлаш вазирлигининг буюртмаси билан «Шифокор» колхозни кўкнори экади. Қанчалигини ҳали биламиз, Алижон аканг шуғулланяпти. Яширинча экилган кўкнорини қачон хабар қилди? Кўкнори пишганда. Балки, ўриб бўлинганда хабар қилгандир? Нега хабар қилди? Кўкнори колхоз ҳудудида, режага кирмаган бўлса ҳам, унинг ерларида экилган. Ўзи, колхоз бошқарувига қўйиб, колхозга қўшиб олиши мумкин эмасмиди? Кейин, раис бўлатуриб, кўкнори эккан одамларни нега туттирмади? Кучи етарди-ку? Яна бир мулоҳаза. Бизга хабар беришдан мақсади нима? Туман милиция бўлими, прокуратура шундай ёнида. Нега уларга айтмасдан, тўғри вазир ўринбосарига хабар қилади? Хабар қилган одам, биз етиб боргунча ўша ерларни пойлаб турмайдими? Хўш, нега ўриб кетишларига йўл қўйиб берди? Тажрибасизликданми? Эътиборсизликми? Ё пухта ўйлаб қилинган ишми бу? Албатта Тешабой ака ҳақида бундай ўйлашни истамас эдим. Лекин ҳақиқат очилиши учун ҳамма нарсани ўйлашга тўғри келади. Хуллас, Уктамжон, менда шундай гумонлар пайдо бўлди.

— Бир нарса дейиш қийин ҳозир,— ўйлиниб гапирди Исмоилов.— Хабар қилиб, ўрдиргани жуда қизиқ...

— Ҳозирча у ўрдирди, деб ўйлама. Бизга ҳозир иккита нарсани билиш зарур: биринчиси — раис биздан бошқа яна кимга яширин кўкнори ҳақида гапирган — шуни билиш керак. Иккинчиси — кўкнори эгалари уни қандай қилиб бир кунда ўриб олишди? Демак, бизнинг боришимиз уларга маълум бўлган. Хўш, буни ким айтган? Мана шу жумбоқ ечилса, аста-секин бошқа масалалар ҳам очилади.

— Қачон жўнаймиз?— соатига қаради Исмоилов.

— Ярим соатдан кейин. Бошлиққа кириб чиқай.

Шу пайт капитан Раҳмонов кириб келди.

— Ҳайтовур, кетмаган экансизлар. Мана соат,— Раҳмонов Алиевга Шаҳодат опа берган соатни қайтарди.— Рақамлар ёнидаги нуқталар ҳақиқий гавҳар. Ўн иккита. Ҳаммаси бир хил. Бозор нархи ҳозир ўн беш минг. Соат саксон олтинчи йили чиқарилган. Лекин, гавҳарлар кейин қўйилган.

— Қаерда?

— Буни билиб бўлмади. Албатта, бу махсус буюртма билан уйда қўйилган. Уста ҳам фалон пул олган бўлса керак...

— Демак, бошқа бундай соат йўқ?

— Бу ҳам номаълум,— капитан айбдор одамдек бошини эгди.— Аммо билиш мумкин.

— Қандай қилиб?

— Гавҳар қаердан сотиб олинган? Ким сотиб олган? Шуни билсак, ким бу жувонга совға қилганлиги билинади.

— Бу жуда узоқ йўл,— Алиев худди жумбоқнинг жавоби ёзилиб қўйилгандек соатга тикилди.— Айтинглари-чи, нима учун соат ичига гавҳар қўйиш керак бўлиб қолди? Ҳуснга ҳусн қўшиш, кўз-

кўз қилиш учунми? Тақинчоқларни аёллар шунинг учун тақишади. Лекин оддий соатга гавҳар қадашдан мақсад нима? Бойликни яшириш, шу йўл билан уни асраш эмасми?

Алиев ҳамкасбларига қаради. Учови ўйланиб қолишди.

Алиев Шаҳодат опа билан бўлган суҳбатни эслади.

— Яна бир гап. Колхоз раиси бир машина нарса юборибди. Эътибор беринг, колхоз раиси уни ўлган ҳисоблаб, нарса юборибди ҳайитига. Буни қандай тушунмоқ керак? Кейин, аёл колхозда ишламаган. Эри ишлаган. Тешабой аканинг бундай ғамхўрлиги ҳаммага нисбатанмикан, ё фақат шу аёлга, унинг эригамикан?

— Фақат шу аёлга нисбатан ғамхўрлик қилган дейилса, аёл чиройли бўлиши керак эди. Сувратига қараб, мен бундай деёлмайман.— Исмоилов ҳайрон бўлиб елкаларини қисди.

— Уктамжон, аввало ҳар кимнинг диди бошқа. Подшонинг ишқи қурбақага тушибди, деган гап бор. Кейин, аёлни мен кўрганман. Ниҳоятда келишган эди. Лекин ғамхўрликнинг бошқа сабаби бордир. Шоҳиданинг отаси, Ўзбекбирлашув номидан мол сотиб олгани Дуркентга кўп борган. Султонов билан яхши таниш бўлган. Бунинг устига, шу колхоз ерида ҳалок бўлган. Балки шу сабабдан қизига муносабат бошқачадир? Фақат унга эмас, унинг бутун оиласига. Раиснинг ёрдами, эътиборини шундай тушуниш ҳам мумкин.

— Сиз доим яхши томонини излашга ҳаракат қиласиз.

— Қўлимизда далил бўлмагунча, ҳамма одамлар ҳақида фақат яхши ўйлашимиз керак.

Ҳукумат телефони жиринглади. Алиев гўшакни олиб, саломлашди.

— Эшитаман, ўртоқ полковник?

Телефон қилаётган — шаҳар автоинспекциясининг бошлиғи эди.

— Суюнчи? Суюнчи доим тайёр,— жилмайди Алиев.— Қаерда экан? Раҳмат. Мен Дуркентга кетяпман. Ҳа, ўн минутча ўзимда бўламан.

У гўшакни қўйди.

— Машина топилибди. Оқтепага кираверишда иккинчи кўприк остига қўйиб кетишибди.

— Бузишмабдимми?— сўради Исмоилов.

— Йўқ. Ҳаммаси жойида. Фақат хат ташлаб кетишибди. Ҳозир олиб келишади. Хат менга эмас, ўғлимга эмиш.

Алиев жаҳл билан ўрнидан турди.

— Булар нима қилмоқчи ўзи? Номардлар! Болаларни ара-лаштириб нима қилади?! .

— Тезроқ кўндиришмоқчи-да. Масала равшан. Мол куйиб кетяпти. Ҳар бир соат — пул!..

Капитаннинг таҳмини Алиевнинг назарида ҳақиқатга яқин эди. Уч ярим гектар ердаги кўкнори ўрта ҳисобда икки миллион сўм атрофида туради. Балки, ҳозир ундан ҳам ошиб кетгандир. Шу даромадни ким йўқотгиси келади? Албатта шошади-да.

— Йигитлар билан қандай эди? Билмайсизми?

— Ҳалиги... муҳаббат масаласида сўраяпсиз-да?

Алиев бошини силкиди.

— Менимча, бошқа қизларга нисбатан Фотима кўпроқ ўқиш билан овора эди. Албатта, йигитлар билан кўчада, кинода бўлганини эшитганман. Лекин у кўпинча уйда бўларди. Рамзиддин деган ўқиши заифроқ йигит бор. У билан кўпроқ дарс тайёрларди. Билганим шу. Ораларида жиддийроқ воқеа ўтганини... билмайман.

Синф раҳбари Руқия Шарипова ҳам директор каби ҳайрон ва азобда эди.

— Зухра билан гаплашганингиз йўқми?— деб сўради у Алиевдан суҳбат якунида.

— Йўқ.

— Гаплашинг. Назаримда у ниманидир билади. Кечаси мактабдан милицияга, прокурорга телефон қилди. Мен шу ерда эдим. Эрталаб кўмдирмасликни сўради. Улар судмедэкспертиза нима деса шу бўлади, дейишди. Экспертизанинг хулосаси бўйича, у шубҳасиз ўзини осган. Гаплашинг Зухра билан. Ғалати бўлиб юрибди бечора қиз. Нимадандир хуноб, нимадандир изтиробга тушган. Мен иккаловини ўн йилдан бери биламан.

У бир нарса демоқчи бўлди-ю, ийманиб айтмади. Ўрнидан турди. Алиев унинг ҳолатини тушунди.

— Руқия опа, нима демоқчи бўлсангиз, гапиринг. Ҳамма айтганларингиз иккимизнинг орамизда қолади.

— Бизнинг қишлоқда умуман ғалати воқеалар бўлиб туради. Билмадим, эшитганмисиз, йўқми, бир ёш жувон йўқолган. У эрининг олдига бораман деб, Дуркентдан кетган. Эри колхозда ишлайди. Колхоз идораси бизнинг қишлоқда. Лекин эрининг олдига келмаган. Қишлоққа келган, лекин эрининг олдига эмас. Шу билан изи йўқолган. Бу даҳшат-ку?! Унинг отаси ҳам...

— Биламан. Қоядан қулаган.

— Биров итариб юборгандир?— Руқия опа ақлли кўзларини унга тикди.— Юз минг турадиган зотдор буқани бичтириб, ҳўкизга айлантирган, кап-катта эркакни кечирасиз, иштонини ечтириб қамчи билан савалатган, ўзини пайғамбар ҳам эмас, шу жойларнинг худоси, деб билган одамда қонун, тартиб, одамгарчилик нима қилсин?

Алиев гап ким ҳақида кетаётганини дарров англади.

— Кўпдан бери биласизми у кишини?

— Раис бўлганидан бери. Йигирма йил бўлди. Қишлоқ советининг раисаси эдим ўшанда. Яхши бошлаган эди. Оддий халқ ҳамон уни яхши кўради. Чунки, бирон маъракадан қолмайди. Ердамини аямайди. Хуллас, камбағалнинг бошини силаб ишлатишни билади. Лекин бекорга эмас. Ҳар битта қилган яхшилигини ўн ҳисса қилиб қайтариб олади. Қанчасини ўзи олади — Буни ҳеч ким билмайди. Бир қизиқинг. Колхознинг колхозчи бормайдиган, киритилмайдиган нечта боғи бор экан. Шунинг битасини етим болаларга бер, дедим. Ҳозир мендан ёмон одам йўқ шу гапим учун. У раис бўлиб, колхозда ишлар яхши кетаётга-

нидан кейин, ҳеч қандай жамоат, совет идораларига иш қолмади. Уларнинг обрўи ҳам кетди. Ҷзи якка ҳоқим. Юқоридагилар би­лишади. Хабар қилганмиз. Фойдаси бўлмади. Юқоридагиларга нима керак? Тинчлик ва бажарилган план. Тешабой буни дарров тушунди. У билан ишлаб бўлмагани учун қишлоқ Советидан кет­дим. Менга ўхшаганлар оз эмас.

— Курашни йиғиштирдим, денг?— сўради киноя билан Алиев.

— Курашда мардлик керак. Балки менда мардлик етишма­гандир? Киноянғиз ўринли. Лекин сизнинг курашингизни ҳеч ким кўрмаса, кўриб кўрмаганликка солса ўзини, бундай кураш­нинг, мардликнинг нима кераги бор?

Алиев жавоб бермади. У Руқия опа билан гаплашганидан, Тешабой Султонов ҳақида янги маълумотлар олганидан хурсанд эди.

Демак, унинг гумонида жон бор. Аммо гумони, маълумот­лари билан раисга қандай ёндашади? Ким уни шубҳа остига олишга рухсат беради? Бир неча жиноят шундай йўл билан очил­май қолиб кетди, кейин ҳисобдан чиқариб юборилди. У шуни яхши билади. Бирдан-бир чора — ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, ишончли ёрдамчилари билан иш кўриш. Раис ўзининг кузатув остига олинганини, текширишаётганини зинҳор билмаслиги ке­рак.

Алиев Руқия опа билан зарурат пайдо бўлганда безовта қи­линса, хафа бўлмаслигини илтимос қилиб хайрлашди.

Туман милиция бўлимининг мудирини билан Исмоилов келиш­ганда, Алиев энди кетмоқчи бўлиб турган эди. Қоронғи туша бошлаган, Салимовлар уйда ётиб қоладиган яқин одамлардан бошқа ҳеч ким қолмаган ва у бориб гаплашиши лозим эди.

— Ҳўш, нима янгилик?— қизиқди у.

— Ҳеч қандай янгилик йўқ,— деди капитан Турсунов.— Ашуралини яхши биламан. Пианистлар у ёқда турсин, ойда бир ичадиганларни ҳам хуш кўрмасди. Аламзадалардан бир-икки­таси унинг кетига тушган бўлиши керак. Ўша куни пунктда у ёлғиз бўлган. Қулай пайт. Учларини олишган. Сезиб турибман, қотил­ларни топиб бўлмайди. Битта-яримта оғзидан гуллаб қотилларни кўрсатмаса...

— Ҳамкасбларингизни ерга уриб юбордингиз-ку, Азим Тур­сунович?— Алиев энсаси қотиб, ёш бўлишига қарамай, қорин қўйиб юборган офицерга қараб қўйди.

— Ҳеч қандай янгилик ҳозирча йўқлиги аниқ,— гапга қўшил­ди Уктам Исмоилов.— Ҳамма гап шундаки, ўша қотиллик юз берган куни ҳеч қандай текшириш ўтказилмаган. Оператив пунктда марҳум сержантдан ташқари яна кимлар бўлган — буни билиш лозим эди. Пунктнинг рўпарасида озиқ-овқат дўкони бор. Маълум бўлишича, ўша куни дўконга пиво келган. Демак, дўкон тагида ўтириб ичадиганлар бўлган. Наҳотки, улар сержант­нинг қаёққа кетаётганини, ё бўлмаса, пунктнинг ўша пайтда, очиқ-ёпиқлигини билишмаган бўлса? Энди уларни биттама-битта топишга тўғри келади. Яна бир гап. Сержантнинг уйига кирди.

Хотинига тоққа кетяпман, кеч қайтаман, деган экан. Хотини қайси тоққа, кимнинг олдига — сўрамаган. Гап орасида олти ёшли ўғли бир нарсани айтди. Назаримда эътиборга лойиқ.

— Нима деди?— сўради Алиев.

— Сержант тоққа ўз «Запорожец»ида чиқмоқчи экан. Бола отасини кузатиб кўчага, «Запорожец» олдигача чиққан. Шу пайт бир одам келиб, машинага ўтирган. Бола уни танймайди. Лекин бир гапи жуда муҳим. Ҳалиги одамнинг қўллари узун, ерга тегай-тегай, деб турадиган қўллар эмиш. Боланинг эсида шу қолибди.

— Ҳар бир одам машинага ўтираётганда қўли шундай узун бўлиб кўринади,— эътиборсизлик билан деди Турсунов.

Лекин Алиев ҳам, Исмоилов ҳам унга ҳеч нарса дейишмади. Турсунов ўзини ноқулай сезиб, сўради:

— Овқатни нечага тайёрлай?

— Раҳмат, ҳожати йўқ. Меҳмонхонада чой ичақолармиз,— деди Алиев.

— Менга ҳам чой кифоя,— қўшилди унга Исмоилов.

— Қизиқ бўлди-ку, ҳамма нарса тайёртаб қўйилган. Бир ошамдан бўлса ҳам ош ейлик. Неча соатларда қайтамиз?

— Сиз бормасангиз ҳам майли. Кеча ухламагансиз. Дам олинг. Эртаб соат саккизда меҳмонхонага ўтинг.

Алиев гап тамом дегандек ўрнидан турди.

Кўчага чиқишганда шофёр йигит югуриб келди.

— Қодир ака! Бир чол сиз билан гаплашмоқчи. Зарур ишим бор дейди.

— Қани?

— Машинада,— Алиевга бириктирилган оқиш «ГАЗ-24»ни кўрсатди.— Гаплашмагунимча кетмайман, дейди.

— Бизда шунақа, кечирасиз, Қодир Алиевич!— гапга аралашди Турсунов.— Битмаган бирор иши бўлса керак-да.

— Майли,— деди вазминлик билан Алиев.— Машинадан ҳайдаб чиқариш уят бўлар. Азиз Турсунович, сизга рухсат.

Турсунов ноилож хайрлашди. У Алиевнинг муомаласидан хавотирга туша бошлаган эди. Нега унга жавоб бериб юборди? Бирор шубҳаси бормикан ё ўзи мустақил ишлашга ўрганиб кетганидан, бу ерларни яхши билганидан уни аралаштирмаётганмикан?

— Айтгандек,— тўхтатди уни Алиев, машинасига яқинлашганида.— Экспертиза бош врач билан учрашайлик. Чақиринг. Салимова ҳақидаги хулосаларни кўрмоқчи эдим.

— Яхши. Бечора тун бўйи мижжа қоққани йўқ. Ўзбекчилик, биласиз-ку? Отаси тезроқ беринг, деб туриб олди. Кестирмоқчи ҳам эмас эди. Зўрға кўндирдик.

Турсунов иккинчи марта шу гапни айнан такрорлаётганини сезмади. Демак, нимадандир хижолатда, ҳаяжонда, ўйлади ўзича Алиев. Йўфонтепага келишлари билан ҳозиргидек айтиб берган эди, тагин худди шундай ибораларни ишлатган эди: «Зўрға кўндирдик...», «Отаси кестирмоқчи эмас эди...»

У кетгач, Алиев билан Исмоилов машинага ўтиришди.

— Четроққа юрайлик,— таклиф қилди машинада ўтирган чол.

— Ҳайда,— буюрди Алиев.— Қишлоқдан чиқавер. Машина йўлга тушди.

— Салом, отахон!— Алиев чолга қўлини узатди.

— Айтгандек... Ваалайкум ассалом!— чол ўгирилиб, ёнида ўтирган Алиевга қараб жилмайди.— Бунақа машинага биринчи чиқишим. Иннайкейин, хавотирдаман. Ҳеч милиса билан гаплашмагандим.

— Энди гаплашамиз-да. Биздан чўчиманг.

Алиев жилмайиб, унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Нима гап, отахон?

— Мени-ку ҳеч гапим йўқ,— деди чол.— Лекин бир нарсани айтиб қўймоқчиман. Менинг эски, йигирма йиллик «Москвич» машинам бор. Кеча шунда томорқадан қовун олиб келаётувдим бозорга. Катта йўл Йўғонтепа мактабининг олдидан ўтади, биласиз. Шу йўлдан келиб, иккинчи муюлишга бурилса, йўл тўғри бозорга олиб боради. Иккинчи муюлишга яқинлашганимда иккита йигит, юзларига парда тутиб олишган, бир қизни машиналарига босиб олиб кетишди. Машина «Жигули», зангори эди. Сигнал бердим. Улар эшитмади. Ростини айтсам, унча парво ҳам қилганим йўқ. Ешлик — шўхлик. Таниш бўлишса керак, деб ўйловдим. Эрталаб бозорга келиб, Абдулла муаллимнинг қизи ўзини осиб қўйибди, деб эшитдим. Уйига кириб чиқдим. Сизларга учрашмоқчи бўлганим боиси шуки, раҳматли қизи, жойи жаннатда бўлсин, нўхат гулли қўйлақда эди. Бор гапим шу. Бу ёғига нима қилиш керак, ўзларинг биласизлар. Мен фақат кўрган одамман. Машинани ҳам инвалид, деб беришган. Фронгда кўп марта ўлим билан тўқнаш келганман. Ўлимдан қўрқмайдиган одам йўқ. Айтмоқчиманки, бекордан-бекорга одам ўзини осмайди. Минг афсус, кўзим хиралик қилди, қарилик, машина номерини кўролмадим.

Алиев чолнинг дона-дона гапларини бўлмайд эшитиб, ўйга толиб қолди. Уни кўмишга нега шошилишди, Зухраси нималарни билади?

— Уларни мабодо кўрсангиз танийсизми?

— Йўқ.

— Шунга ҳам катта раҳмат. Бизда бошқа юмуш йўқми?

— Бор гапим шу. Ҳақиқат қарор топсин, дейман-да.

— Раҳмат, отахон. Машина сизни олиб бориб қўяди. Бизни Абдулла муаллимникига ташлаб кетади. Майлими?

— Мени бозорнинг олдига элтиб қўйса бўлди. Машинам ўша ерда турибди.

— Унда олдин сизни ташлаб кетамиз.

Улар шундай қилишди.

— Қандайдир умид пайдо бўлди,— деди Алиев чол билан хайрлашгач.

— Эрталабоқ машинани қидиртираман,— деди Исмоилов.

— Йўқ,— унинг фикрига қўшилмади Алиев.— Ҳозир керак эмас. Аввал сен айтган узунқўл одамни аниқлайлик.

Асрдан кейин фотиҳага келадиганлар сийраклашди. Маориф бўлимидан бир автобус бўлиб келган одамлар кетишгач, уйда яқин қариндошларгина қолишди. Қўшнилاردан чиққан маставадан Абдуллажон бир-икки қошиқ ичди. Бошқа ўтмади. Косани қайтарар экан, «Зухрага бердингларми?» деб сўради.

— Ҳа, хонасига олиб кириб бердик. Уям сизга ўхшаб ичмаяпти,— жавоб қилди жиянларидан биттаси айвонга кўтарилар экан.

Абдуллажон ўрнидан туриб, молхона томон кетди. У ўзини қаёққа қўярини билмасди. Шом киргани сари, ғам уни янги куч билан эза бошлаган, кеча худди шу пайт юз берган даҳшатни эсига сола бошлаган эди.

Абдуллажон ҳовлини бир айланиб чиқиб, молхона олдида тўхтади. Қандайдир куч уни ичкарига тортди. Кирди. Эшикнинг ўнг томонида, тўрда тарғил сигир кавшаниб ётибди. Қўйлар ҳам шу томонда. Улар ҳам тинч. Фақат биттаси уни кўриб, маъраб қўйди. Чап томонда, ҳужрадаги қўндоқда товўқлар терилиб олган. Улар ҳам тинч. Бир-иккитасининг кўзи очиқ. Мунчоқдек ялтираб турибди. Очиқ эшик устидаги устун ҳам жойида. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Кечаги фожиадан ҳеч қандай из ҳам қолмагандек...

Абдуллажон ҳовлини яна бир айланди, кейин ичкарига кўтарилиб, қизларининг хонасига кирди.

Зухра дарс тайёрланадиган стол ёнида бир нуқтага кўзларини қадаб, хомуш ўтирарди. Косадаги овқат шундай турибди.

— Нега ичмадинг?— сўради Абдуллажон иккинчи стулга ўтирар экан.

— Акам билан гаплашдингизми?

Зухра бошини кўтариб, адасига қаради.

— Йўқ ҳали. Милициядан келишмоқчи. Тошкентдан. Кетишсин. Кейин. Милиция хатни билмагани маъқул. Нима дейсан?

Зухра дарров жавоб бермади.

— Алам қилиб кетаяпти, ада. Агар рост бўлса, Фотима адашмаган бўлса, ака дейишга тилим бормайди, Ҳамидуллангизни ўзим ўша устунга осаман!

— Узингни бос, қизим! Фотима адашган бўлса, умр бўйи эзилиб ўтамиз. Лекин мен ўзим, сенга ваъда қиламан, қизим, Фотимани хўрлаганларни топмай қўймайман.

— Нега шошилиш кўмиб келинди, ада? Нега рухсат бердингиз?

— Иложим йўқ эди. Ўзини ўлдирганларга жаноза ўқилмайди. Жаноза ўқишди. Кейин музхона йўқ, кун иссиқ дейишди, тезда қўйиб келиш керак дейишди. Райздрав, милиция, домла, маҳаллаком раиси, ҳаммаси шундай деб туришгандан кейин, мен нима дейман?

— Медицина хулосасида, баданидаги доғлар, чизиқлар ёзилмаган. Эътибор бердингизми?

— Сен анави, эрталаб кийиб кетган кўйлагини топмаганинга, эътибор бермасдим. Энди ўйлаяпман. Ҳаммасини милицияга айтиш керак. Фақат, хатни ушлаб турамиз. Шундоқми?

— Хўп, ада. Ҳамма айбни акамга ағдариб, бош айбдорга чиқариб қўйишлари ҳам мумкин.

— Мен бунга ўйлаётганим йўқ, Зуҳра,— пешонасини силаб, ўрнидан турди Абдуллажон.— Худо менга қанча умр берган — билмайман, сен эса ҳали жуда ёшсан. Хатни кўрсатсак, дўст-душманинг олдида қандай бош кўтариб юрамиз. Акангнинг бу ишга алоқадорлиги биздан чиқмасин. У аканг ҳақида сенга, менга ёзган. Тирик бўлганида у ҳам бизнинг фикримизга қўшиларди. Ишонаман бунга. Аканг билан ўзим гаплашаман. Гуноҳкор бўлса, жазосини ўзим бераман. Розимисан?

Зуҳра бош ирғади.

Абдуллажон ҳовлига тушганда, Алиев унинг қариндошлари билан гаплашиб ўтирарди.

— Баъзи нарсаларни аниқламасак бўлмайди,— узр сўрагандек гапирди Алиев.— Ораларингизда сир бўлмаса, шу ерда гаплашаварамиз?

— Бемалол.

Абдуллажон Алиевнинг рўпарасига ўтирди. Қариндошлар ўзлари секин-секин юмушлари борлигини айтиб, туриб кетишди. Кўп ўтмай, хонтахта ёнида икковларигина қолишди.

— Бошимга шундай фожиа тушади, деб сира ўйламаган эдим,— деди чой қуяр экан, Абдуллажон.— Яхши боланинг умри қисқа бўлади, дейишади. Ҳарҳолда, шундай гап юради халқ орасида. Фотима фариштанинг ўзи эди.

— Тақдир... Иккинчи қизингиз, ўғлингизнинг умрлари узоқ бўлсин. Уларнинг роҳатини кўринг.

Алиев уни овутишга уринди.

— ...Тақдир дейсиз. Бу, тақдир эмас. Бу қотиллик! Қизимни шу ҳолга солишганки, у ўзини осидан бошқа йўл қолмаган.

У уйга кириб оқ рўмолга ўралган ва эҳтиётлаб тугиб қўйилган Фотиманинг ўша кунги куйлагини олиб чиқди.

— Уша кунга шу кўйлақда кетган эди. Кўрганлар кўп. Қаранг аҳволини! Кимлар йиртиб, қонга бўяган? Ўзи бу ишни қилмаган-ку, албатта. Уйга келиб, бошқатдан кийинган. Тоза кийимда ўзини осган. У дунёга тоза бўлиб боради, деган қизим бечора.

Абдуллажон кўзларига ёш олди. У ўзини босиб олгунча Алиев жим ўтирди.

Улар узоқ гаплашишди. Абдуллажон Зуҳра билан келишгандек, Фотиманинг хатини айтмади.

— Абдулла ака! Йўғонтепадаги йигитларни, умуман, аҳолини деярлик яхши биласиз. Ҳеч кимдан шубҳангиз йўқми? Фотимага совчи бўлиб келганлардан биронтасини хафа қилиб жўнатмаганмисиз?

Абдуллажон истехзо билан жилмайди:

— Совчилар кўп келган. Ҳаммасини қайтарганман. Ҳаммаси-

га қизлар институтни тугатмагунча, мен уларни узатмайман, деганман. Йўқ, ҳеч кимни хафа қилиб жўнатмаганман.

— Майли, Абдулла ака, зарурат туғилса яна учрашамиз. Энди қаршилик қилмасангиз, Зухра қизингиз билан озгина гаплашмоқчи эдим.

Алиев ўрнидан турди.

— Хонасида ўтирибди. Билади келишингизни. Кираверинг. Абдуллажон айвонга кўтарилиб, уни ичкарига бошлади.

Алиев Зухранинг рўпарасига ўтирди.

— Бир-икки саволларим бор эди. Жавоб бера оласизми?

— Майли.

Зухра қошларини сал чимириб, Алиевга қаради.

— Биринчи саволим шуки, нега кечаси милицияга, прокурорга, ҳатто колхоз раисига телефон қилиб, бугун кўммасликни талаб қилдингиз?

— Яна бир кун уйда бўлсин, дедим.— Алиевдан юзини ўгириб жавоб берди Зухра.

Алиев қизнинг қаттиқ хафалигини, у билан гаплашишга хоҳиши йўқлигини сезди.

— Тушунаман,— вазминлик билан қизнинг ҳолатига киришга интилди Алиев.— Одатимиз анчагина ғалати. Одам қазо қилдими, дарров қўйиб келамиз. Қариндош-уруғлар, яқинларни дийдорига тўйдирмаймиз. Уларга телефон қилиб, фақат шуни сўрамоқчимидингиз?

— Мен... мен уларни одам деб ўйлаган эдим.

Зухра кичкина қўлларини мушт қилди. Аммо Алиев қарамади. Қоронғу деразага тикилганича ўтираверди.

— Уларнинг айбини мен билмайман. Мен ёрдам бергани, агар жиноят юз берган бўлса, шуни очгани келдим. Сиз ҳам менга ёрдам беринг, синглим. Биламан, аламзадасиз. Лекин, ҳақиқатга совуққонлик билан етиш керак. Менимча, сиз ҳам шунинг тарафдори бўлсангиз керак.

Зухра анчагача жим ўтирди. Унинг гапирмаслигини сезган Алиев, яна ўзи гап бошлади.

— Наҳотки бир одам ўлиб кетса-да, биз индамай ўтираверсак?

Зухра ялт этиб унга қаради.

— Мени айтяпсизми? Мен сиз билан гаплашишни истамайман. Умуман, менинг милицияга, прокурорга, судга, ҳеч кимга ишончим йўқ. Фотиманинг қотилларини ўзимиз топамиз. Қўйлақларини кўрдингизми?

— Кўрдим.

— Кўрган бўлсангиз айтинг-чи, Фотима шундай уйга келиб, бошқатдан кийиниб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ўзини осиб-дими?

— Мен бундай деяётганим йўқ, синглим. Фикрингизга қўшиламан. Бундай қилишга жиддий сабаб бўлиши керак. Шундай сабаб борлигини кўйлаги айтиб турибди.

— Бошқа исботлар ҳам бор эди. Баданида, қўлларида. Нега хулосага шулар ёзилмади? Оғзидан бурқсиб ароқ ҳиди келиб

турган врач, кимнинг топшириғини бажарди, «ўзини осган», деб? Нега прокурор, «мен мутахассис эмасман, врачларга мурожаат қилинг», деб трубкани қўйиб қўйди? Нега раис, колхоз раиси, депутат, «бу — тақдир, уни кўмиб тинчитишдан бошқа иложимиз йўқ», дейди? Нега милиция, халқ милицияси менга қулоқ солмади, Тошкентга олиб бориб текширтирайлик, десам, парво қилмади? Фотимани дарров ғира-ширада гўрга олиб бориб тиқиб келиш кимларга керак бўлиб қолди? Фотимани ўлдиришган. У фақат бўйнига сиртмоқ солган, холос. Қотиллар юрибди. Ким билади, балки жанозага келиб кетишгандир? Еттиси, йигирмасига ҳам келишар? Мени кечиринг, сиз ҳам текшириб, уларни топа олишингизга ишонмайман. Ўзинг учун ўл, етим. Биз Фотима иккаламиз етиммиз. Отамиз оддий ўқитувчи. Ойлигидан бошқа, томорқадан бошқа даромади йўқ. Биз ҳеч қачон бировларнинг қўлидан ҳақиқат тополмаймиз. Кўпчилик бўлиб, шошилиш кўмиб келишга адამни кўндиришди. Текшириш чўзилса, бир-икки кун қолиб кетса, жаноза ўқилмаслиги мумкинмиш. Ўз жонига қасд қилганлар, бежаноза кўмилар экан. Дарров гўрга тиқиб келиш эвазига овоза бўлиб кетмасдан жаноза ўқитилди. Домла, қари одам, гуноҳкор кимлигини, қотиллар кимлигини билмайди. Нима дейишса шунга рози бўлди. Адамлар ҳам.

— Сиз кеча охириги марта опангиз Фотимани қаерда ва қачон кўрдингиз?

— Тириклигидами?

— Албатта.

Алиев бу савол билан Зухрани бироз тинчитишни, ҳаяжонини босишни ўйлади, шундай қилмаса бечора қиз ўзини қийнаб, касалга ҳам чалиниб қолиши мумкин эди. Алиев дилида унинг гапларига қўшилди. Бизда қачон ўзи одам-одамни аяйдиган, кўнглини кўтариб, қурби етганича ҳожатини чиқарадиган замон бўлган эди? Бўлган эмас. Минбарда бўлган, чиройли маърузаларда бўлган, лекин ҳаётда бойнинг ошиғи олчи, камбағалнинг ҳоли вой бўлиб келаверган. Алиев бу гапларни овоз чиқариб айтолмайди. Айтса бўлади, ҳеч ким уни уришмайди, қамамайди. Лекин энг юқори жазога ҳукм қилинади: эътиборсизликка, ишсизликка, ёлғизликка! Бунга у яхши билади.

— Эшитяпсизми?— саволини қайтарди у Зухранинг ўйлаиб қолганини кўриб.

— Эрталаб, эрталаб кўрдим уни,— деди Зухра.— Уйда. Мен сигир соғдим, қўйларга қарадим. Фотима ҳовли супурди. Шакароблаб сув сепди. Самовар қўйди. Уччаламиз бирга чой ичдик. Кейин адам мактабга кетдилар, мен фермага кетдим. Колхоз идорасига бормадим. Мактабга келганимда мажлис тугаб, ҳамма чой ичгани спорт залга кириб кетаётган эди. Рамза, синфдошимиз мени кўриб, колхознинг совғаларини берди, уйга олиб кетармишсан иккаловини ҳам, Фотима Раҳималарникига борармиш, деди. Мен уйда адамларни кутишим керак эди. Бозорга бормоқчи эдик. Совғаларни олиб, уйга кетдим. Фотимани кўрганим йўқ. Мана ўша совғалар. Ҳали очганим ҳам йўқ.

Зухра ўрнидан турди-да, токчадан иккита целофан халтача

олиб, стол устига қўйди. Уларнинг ичига катта-катта қилиб исм-фамилиялари ёзилган қоғоз ташлаб қўйилган эди. Зухра аввал ўзиникини очди. Хитой қоғозга ўроғлиқ бир кийимлик атлас, қутичада авторучка, яна битта кичкина қутичада соат чиқди.

— Ҳаммаси бир хил бўлса керак,— деди Зухра.

— Очсам мумкинми?— деб сўради Алиев.

Зухра елкасини қисди.

— Ихтиёрингиз.

Алиев халтачани очабошлади. Ундан ҳам ялтироқ қоғозга ўроғлиқ атлас чиқди. Ингичка узун қутичада олтин перолик хитой ручкаси бор эди. Худди Зухраникига ўхшаш. Кейин квадрат қутичада «Заря» фирмасининг соати.

— Айтдим-ку, ҳаммаси бир хил, деб...— деди Зухра.

Аммо халтада яна бир нарса бор эди. Алиев унинг оғзини каттароқ очиб қаради, кейин ичидан қутисиз бир соатни олди. Бу соат «Полёт» фирмасиники эди.

— Бу Фотиманинг ўзиники бўлса керак?— сўради соатни у ёқ бу ёққа айлантриб кўраркан Алиев.

— Йўқ, унинг манавинақа соати бор эди,— Зухра қўлидаги кичкина думалоқ соатни кўрсатди.— Адамлар саккизинчи синфни битирганимизда олиб берганлар. Кеча қўлидан ечиб олишгандир. Лекин қаёққа қўйишганини билмайман.

Алиев унинг гапини эшитмади. Қўлидаги соат Шоҳиданинг онаси Шаҳодат хола кўрсатган соатдан фарқи йўқ эди. Рақамлари устидаги нуқталар бўртиб чиққан, ойнага тегай-тегай деб турарди ва ўшандек ялтирарди.

— Демак бу соат — Фотиманики эмас?

— Йўқ.

— Унда бу ҳам совға бўлиши керак? Нима дедингиз?

— Совға. Лекин, бировнинг омонати ҳам бўлиши мумкин.

— Қандай қилиб?— ҳайрон бўлди Алиев.

— Ўртоқларидан биттаси ушлаб тур, деб берган бўлиши мумкин. Масалан, Раҳима. Мактабдан кейин Фотима шу ўртоғиникига кетган эди.

— Бўлиши мумкин,— қўшилди унинг тахминига Алиев, кейин сўради.— Зухра, шу ҳамма соатларни бир неча кунга бизга бериб турсангиз.

— Бемалол. Истасангиз, бутунлай олиб кетинг.

Зухра шундай деди-ю, зарда, киноя билан гапираётганини ҳис қилиб, озгина хижолат чекди. Алиев кириб келганда, унда бундай ҳис йўқ эди. Сухбат давомида бу одамнинг муомаласи, ишга жиддий қараётганлиги, босиқлик билан унинг ҳар бир сўзини эшитаётганлигидан унда шу муносабат пайдо бўлди. Кейин ўйлади: бу одам босиқ муомаласи, ишга жиддий ёндашишига қарамай, ўшаларнинг биттаси-да.

Зухра шу мулоҳазалар билан яна ўзини ушлаб олди.

— Бўлдими?— сўради у ўрнидан турмоқчи бўлиб.

— Бўлди, бўлди!..— Алиев ўрнидан шошиб турди.— Биламан, сизни чарчатиб қўйдим. Ҳозирча, хайр.

Алиев хонадан чиқди. Зухра уни кузатмади. Кузатмаганига

яна бир сабаб акаси эди. Алиев у ҳақда гап очиб қоладими, деб бир оз чўчиди. Адаси билан гаплашганда уни суриштирдимикан? Суриштирган бўлса, нима жавоб қилган экан адаси?

Зухра ўзини ноқулай аҳволда ҳис қиларди. Фотима энди йўқ, уни ўлдиришди, мажбур қилишди ўлишга. Зухранинг бурчи — иложи борича, билганича терговчиларга ёрдам бериш, ҳақиқатни очишга ҳисса қўшиш. У нима қиляпти? Бир қўли билан Фотиманинг этагига ёпишяпти, иккинчи қўли билан акасини беркитяпти. Бу аҳволда қандай ҳақиқат очилиши мумкин? Лекин адасининг гапларида жон бор, оиланинг обрўсини ҳам ўйлаш керак. Зухра ўзича янги сабабларни қўшди. Унинг назарида акаси ҳақидаги Фотиманинг гумонлари терговчиларнинг қулоғига етса, улар маҳкам шунга ёпишиб олишади. Ҳамидулла дарров овоза бўлиб кетади. Ҳамма: «Бало ўзидан чиққан экан-ку? Бировнинг болаларида нима гуноҳ?»— деган хулосага келади. Балки терговчиларни чўчитишар, ё пора беришар, ишқилиб уларни ҳам бош айбдор Ҳамидулла эканлигига рози қилишар? Зухра Фотимани экспертизадан кейиноқ шошилишч қабристонга олиб кетишгач, ҳеч нарсага ишонмай қўйган, адаси ўқитувчи сифатида андиша қилиб айтолмаган гапларга энди тўла ишонган эди.

Зухра шуларни ўйлаб туриб, бирдан юраги ҳапқириб кетди. Зўрлаганлар ичида Рамз ҳам бўлса-чи? Бойвачча йигит, ўртоқлари ҳам, ҳаммаси машинали, мотоциклли тўқислар.

Рамз билан албатта гаплашиши керак. У бирон нарса билиши мумкин. Наҳотки яхши кўрган қизини кечгача ёлғиз қаёқларда юришига йўл қўйиб қўяди? Агар у Рамзнинг ўрнида бўлганида нима қиларди? Хўп, Фотима Раҳималарникига бормасам бўлмайти, деб туриб олди, дейлик? Рамз бирга бориши мумкин эди. Агар Фотима уялган бўлса, орқама-орқа бориб, Раҳималарнинг кўчаси оғзида уни кутиши мумкин эди-ку? Рамз шундай қилмаган. Фотимани машинага босишаётганида, у ёлғиз бўлган. Чолнинг гапи бўйича, яқин атрофда ҳеч ким бўлмаган. Бечора Фотима... Шу китоб ўлгурни бошқа кунни бориб олса бўлмас эканми?

Фотима Рамзга учрашишга ваъда қилган бўлса, кечқурунги овқатдан кейин ваъда қилган. Ундан олдин улар учрашолмас эдилар, Фотиманинг вақти йўқ эди. Раҳималарникидан тўғри уйга келиши керак эди. Соат кимники бўлдиёкан? Бундай соатни у Раҳиманинг ҳам қўлида кўрмаган эди. Балки, Рамз совға қилгандир? Лекин, қизиқ, ҳалиги майор, Алиев соатга жуда қизиқиш қолди. Анчагача у ёқ-бу ёғини ағдариб, кўрди. Майли, текширишга ёрдам берса бўлди ишқилиб.

Нега акаси кўринмай қолди? Ё ота-бола гаплашяптимикианлар?

Зухра шу хаёл билан ҳовлига тушди. Учоқбоши айвонда ёниб турган чироқлардан ҳовли ёп-ёруғ эди. Кекса амакиси ҳовлининг орқа томонида оҳиста у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. У қариганида нафас қисадиган касалга дучор бўлиб қолган, ётиб ухломасди.

Абдуллажон тиззаларини қучоқлаб айвон зиҳида ўтирарди. Қизини кўриб бошини кўтарди.

— Бироз мизғиб олсанг бўларди, Зуҳра...

— Ҳеч уйқим келмаяпти. Ўзингиз-чи, ада? Урнингизни солиб кўйганман. Бирпас кириб ётинг.

— Йўқ. Кўзларим шундай қум. Очсам ҳам оғрияпти, юмсам ҳам. Рўмолча ҳўллаб босяпман. Шу дуруст, ёрдам беряпти. Ҳамидуллани кўришим керак. Боя юрувди оқшом пайти. Кейин йўқ бўлиб қолди.

— Келиб қоладилар.

— Фотимани қанчалик яхши кўришимни билардинг. Лекин ҳозир аканг ҳақида унинг гаплари тўғри чиқмасин, деб ўтирибман. Нима дейсан?

— Кошки энди шундай бўлиб чиқса!

— Қўрқяпман. Уни йўлдан уришган, қўрқитишган бўлишлари мумкин. Балки тасодифан келиб қолгандир?

Зуҳра отасининг гапларини индамай тинглади.

Зуҳра бир нарса сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, ўзини тийди. Миясини чулғаб олган мудҳиш фикрлардан қутулиш учун ўрнидан турди.

— Амакимларга чой-пой қилиб берай. Балки қоринлари ҳам очдир?

— Менга ҳам бир пиёла чой бер. Оғзим қақраб кетди,— деди Абдуллажон.

— Бирон нарса еб олинг, ада.

— Майли. Мен бугун шу ерда ўтириб чиқаман. Ҳамидни кўрмагунимча ётмайман. Сен чой бергин-да, кейин кириб ёт.

Зуҳра индамади. Кўмир ташлаб кўйилган самоварни пуфлаб, оловини янгилади. Икки-учта тараша гуриллаб ёниши билан самовар овоз чиқарди.

Зуҳра дастурхонга нон, қаймоқ олиб келиб қўйди. Ҳаммани дастурхонга чақирди. Шу пайт кўчада машина овози эшитилди. Эшиклари олдида у зарб билан тўхтади. Зуҳра чиқиб қаради: «ГАЗ-69» машинаси келган эди. Ҳайдовчи Ҳамидуллани пастга туширди. Ҳамидулла гандираклаб кетди. Зуҳранинг бутун вужудини титроқ босиб, ғазабланиб кетди. Эрталаб, синглисини кўмиб келган одам, кечқурун ичиб ўтирса?! Унинг шу тобда адасига раҳми келди. Бу билан энди эрталабгина гаплашиш мумкин. Қаерда ичди экан? Одаммас экан ўртоқлари ҳам! Шундай кунда ичиришадими унга?

Зуҳра бир силтаб, эшик томон судради.

— Уялмайсизми? Шу бугун ҳам ичадими одам?

Машина шу заҳотиёқ жўнади. Унинг овозини Абдуллажон ҳам эшитди шекилли, йўлакда пайдо бўлди. Ўғлининг Зуҳрага суяниб, инграб, зўрга оёқ босиб келаётганини кўриб, у тутоқиб кетди. Зуҳрани суриб, ўғлини тўхтатди-да, юз-кўзи аралаш қучлоқашлаб урди.

— Ада!— тили танглайига ёпишганидан зўрға гапирди Ҳамидулла.— Урманг. Эзилиб... эзилиб кетдим. Синглим... Фотимам йўқ энди... Шунга ичдим.

— Ифлос! Ичдингми ё яна дори едингми? Қани, менга қара! Менга қара дейман!

Аммо Ҳамидулла бошини тик ушлаб туrolмасди.

— Раис... раис билан эдим. Тешавой ака билан...

Ҳамидулла айвон устунларига суяниб, хонтахта ёнига борди.

— Аччиқ чой бер,— буюрди Абдуллажон.— Ўзига келтир-масак бўлмайди. Кечаси яна кетиб қолиши мумкин. Гаплашмасам, кўнглим тинчимайди.

— Гаплашадиган аҳволдамаслар-ку, ада?

— Чой бер! Ичмаса, оғзини очиб ўзим қуяман. Ўзига келтир-масдан қўймайман.

Абдуллажон ўглининг афт-ангорига қараб ҳам ғазабланди, ҳам эзилди. Ҳарбий хизматга бормасдан олдин туппа-тузук бола эди. Уқишга меҳри ҳам тузук эди. Қўли калталиқ қилди, институтга кирита олмади. Ёлғиз ўғил, яқинроқ ерда хизмат қилса ҳам майли эди. Десантликка ўқитиб, «аффон»га жўнатишди. Ун тўққиз ёшда уруш кўрган йигит уйига бутунлай бошқа одам бўлиб қайтди. Абдуллажон портлаш зарбидан ўглининг руҳиятида жиддий ўзгариш бўлганини билмасди. Ҳамидулла ҳам айтмас эди. Бошим оғрияпти, деб юрарди. Ҳамидулла ёзда ҳам энги узун кўйлак кийиб юрарди. Абдуллажон унинг билагини яқинда кўриб қолди. Кўрдию аламини ичига ютди. Боласини гиёҳвандликдан қутқариш йўлини билмай боши қотди.

Ҳамидуллани раис паноҳига олган эди. Бир ўзи бир неча одамга бас кела оладиган бақувват собиқ десантчи раисга керак эди. «Вақти келса, Одамбой ёлғизлик қилиб қолиши мумкин. Бу бола пишиқ, пухта. Одамбой билан шаҳарда юриб бўлмайди». Раиснинг муддаоси шу эди.

Раис шаҳарга тушса Ҳамидуллани ёнида ола кетарди. Бугун нима сабабдан ичди экан?..

Зухра бечора адасининг бошида Фотиманинг ўлими билан бирга акасининг ҳам оғир дарди борлигини кўриб, унга раҳми келиб кетди. Тагин ҳам адаси фил экан. Учта етимни катта қилиш, бевақт фожиали ўлган қизининг ғами, ўглининг ташвиши уни эсанкиратиб ташлаши, одамгарчиликдан чиқариб қўйиши мумкин эди. Ишқилиб, касалга чалиниб қолмаса бўлди. Зухрага бошқа ҳеч нарса керак эмас. Адасининг соғлиғи энди унинг учун жуда муҳим эди.

Зухра аччиқ памилчой дамлаб олиб келганида, Ҳамидулла хонтахта ёнида айвон устунига суяниб ўтирарди.

Абдуллажон чойни пиёладан пиёлага икки-уч ағдариб совутди-да, ўлғига тутди. Ҳамидулла юзларини буриштириб, ичган бўлди.

— Тузук ич!— дўқ қилди Абдуллажон.— Мана шунинг ҳаммасини сассиқ оғзингни чайиб ичасан. Кейин гап бор. Ич деяпман сенга, даюс!..

Ҳамидулла яна қўлига чой тўла пиёлани олди. Оғзини куйдириб-куйдириб ичди. Бир оз ўзига келган бўлди. Кўзлари равшанлашди.

— Менга қара! Сени бугун мелисага бериб, қаматиб юбо-

ришим мумкин эди. Уғлимсан. Шундай қилганим йўқ. Эшитяпсанми?

Абдуллажон ўғлининг елкасига туртди. У йиқилиб тушай деди, аммо зўрға ўзини ушлаб қолди.

— Нега? Нега мелисага бермоқчисиз? Ичганим учунми? Хўп, энди ичмайман. Яқинда мени умуман кўрмайсиз. Кетаман.

Ҳамидулла йиғлаб юборди.

— Ўчир овозингни. Менга жавоб бер.

Абдуллажон ўғлининг елкаларини тортиб, силкиди.

— Кеча синглинг... Фотимани қаерда, кимлар билан қийнадиларинг?

— Нима?— юзини буриштириб қайтадан сўради Ҳамидулла.

— Яхшилаб эшит, бола. Кеча Фотимани қаерда, кимлар билан қийнадинг?

Ҳамидулла бирдан ҳушёр тортиб кетди. Бир кўзғолди-да, чўккалаб ўтириб олди.

— Мен... мен кеча Фотимани кўрганим йўқ! Улдилинг, осинг, ада! Худо урсин, кўрган бўлсам. Нега бундай деяпсиз? Нега менадан гумон қиялпсиз? Фотима ахир синглим-ку?!

— Сен қизишма. Узингни бос.— Абдуллажон ичида бироз енгил тортиб, унинг елкаларига қўлини қўйди.— Тузук гапир. Кеча Фотимани ҳеч қаерда кўрмадинг, у билан гаплашмадинг? Шундайми?

— Нон урсин, ада! Уни кеча кўрганим йўқ. Кечаси экспертизада ўлигини кўрдим Фотимани, ада! Ким нима деди, ада? Нега мени қийнапсиз?— Ҳамидулла юзини қўллари билан беркитиб йиғлаб юборди.— Тўғри, мен ёмон ака чиқдим! Расво одам чиқдим! Лекин, ада, ҳали виждоним бор. Сизни, сингилларимни яхши кўраман!.. Фотима фаришта эди. Наҳотки?..

— Сендан яна сўраяпман. Кеча кундузи қаерда эдинг? Кимлар билан нима қилдинг? Шуларни айт. Алдасанг, ўзингдан кўр.

Шу пайт Абдуллажон амакисининг келиб, уларга қараб турганини кўрди ва хижолат бўлди.

— Кечиринг, амаки, Бугун гаплашиб олмасак бўлмайди.

— Тўхта, Абдулла,— Ҳожимурод ака қўлини кўтарди.— Уғлинг билан бегувоҳ гаплаш. Ҳеч кимни аралаштирма. Керак бўлиб қолсам, бориб олиб келарсан. Мен кетдим. Омин, илоҳим бу хонадонда бошқа ўлим бўлмасин. Оллоҳу акбар!

Ҳожимурод ака кафтларини юзига суртиб, ичкарига кўтарилди ва уйнинг ичида унинг бўғиқ овози эшитилди:

— Ҳалима! Турларинг! Кетдик! Йўлчибой! Тур, ўғлим, Машинангни олиб чиқ.

Уй бирдан кўтарилди. Икки қиз, икки куёв оталарининг овозларини эшитишлари билан ўринларидан туришди.

Беш дақиқа ўтар-ўтмас омонатгина хайр-хўш қилиб жўнашди. Улар билан аммалари ҳам кетди. Ниманидир улар сезишди, гувоҳ бўлгилари келмади.

Абдулла уларни тўхтатмади. Уларнинг уйда борлиги ёки йўқлигидан кўра қизининг ўлими сабабларини аниқлаш, яна битта фарзандининг нобуд бўлиб кетишидан сақлаш муҳимроқ эди.

Қариндошлар жўнаб, уй яна жимжит бўлиб қолди. Абдуллажон шу пайтни пойлаб тургандек, қайтадан сўради:

— Кундузи, соат бирлардан кейин қаерда, кимлар билан эдинг?

Ҳамидулла нам кўзларини ишқалаб, бошини кўтариб адасига қаради:

— Зокирларникида эдим... ошиб қолган эканман.

— Қайси Зокир?

— Унқайроғочдаги лўмбозчининг ўғли. Битта ўзи туради шу ҳовлида.

— Сотиболди лўмбозчими? Томдан йиқилиб ўлган?— Абдуллажон танигандай бўлди.

— Ҳа... Кун бўйи ётдим. Улар қаёққадир бориб келишди. Кейин уйғотишди. Раис қақиряпти дейишди.

— Хўш, кейин-чи?

— Мен кетдим. Раис шаҳарга юборди...

— Зокирникида яна кимлар бор эди?

— Тўхта қийшиқ, Исроил. Уч киши.

— Зангори «Жигули» кимда бор?

— Зангори «Жигули»? Уч-тўрт кишида бор. Утган йили Дуркентга фақат шу рангда машина келган. Шулардан учтаси Йўғонтепада. Ҳа, учтаси. Нима эди?

Абдуллажон жавоб бермай сўради:

— Зокирнинг ҳам машинаси борми?

— Бор. Лекин, эски қора «Волга». Ремонтда.

— Ҳамтовоқларингдан қайси бирининг зангори «Жигули»си бор?

— Исроил пакананинг шунақа машинаси бор.

— Зокирларникига кеча шу машина борганмиди?

— Ҳа.

— У хонадонда фақат маишат қилиб ичасанларми ё бошқа иш ҳам борми?

— Қанақа иш?

— Масалан, қимор-пиморми?

— Уйнаб турамиз.

— Утган куни ўйнадингми?

— Ҳа.

— Ютдингми, ютқаздингми?

— Эсимда йўқ.

— Уйғонганингда, ҳеч кимнинг додлаганини эшитмадингми?

— Худо урсин, эшитганим йўқ, ада?

— Худони ўртага солаверма. Ичкари уйларга ҳам кирмадингми?

— Йўқ, шошиб кетдим. Кетишимда «эплаган одам ўйнайди» дейишди. Демак... ютқазган бўлсам керак. Нега буларни сўраяпсиз, ада? Мен кеча ёмон иш қилганим йўқ. Фотимани кўрганим йўқ.

Абдуллажон Зухрага қаради.

— Кўрсат хатни.

Зухра хонасига кириб, дафтарларидан бирининг ичига яши-

риб қўйган хатни олиб чиқди. Бериш, бермаслигини билмай, ушлаб турди, кейин узатди.

Ҳамидулла икки буклоғлиқ қоғозни олиб очди-да, ўқий бошлади. Ҳамидулла хатни ўқиб, бошқача бўлиб кетди. Қўллари мушт бўлиб тугилди, лаблари нималарнидир пичирлади.

Абдуллажон билан хатни қайтариб олган Зухра унга тикилиб туришарди.

— Фотима! Сингилгинам! Мени кечир. Мени танибсан. Ҳовлидаги мен эдим, ҳа, бадбахт аканг!.. Сени ўша ердалигингни билганим йўқ. Билганимда ўзим билардим. Улар шунинг учун мени уйғотиб, жўнатишган экан. Уларга мен сени ютқазган эканман-да! Энди билдим, синглим, Фотимам! Мен ўчингни оламан! Уларни соғ қўймайман. Ада, соғ қўймайман. Ада! Зухра!— Ҳамидулла ўрнидан туриб, ҳовлига тушди-да, адасининг оёғига йиқилди.— Мастликда нима бўлганини билмаганман. Мен уларни ўлдираман. Ҳаммасини битта-битта осаман...

— Эрталаб борамиз ўша уйга. Уша учала ҳамтовоғинг, одам-хўрларни кўрсатасан!

Абдуллажон ўғлининг ёқасидан тутди.

— Тур энди. Бориб ёт. Эрталабгача одамбашара бўл.

Абдуллажон шундай деб қизига ўгирилди.

— Хатни эҳтиёт қил. Эрталаб Ҳамид билан бориб келамиз.

Сен қимирламай уйда ўтир.

— Ада! Қўрқаман,— деди Зухра.— Улар қуролланган бўлса-чи?

— Энди мени ҳеч ким, ҳеч нарса тўхтатолмайди, қизим. Бор, сен ҳам бироз ухла. Мен ҳам ётаман шу ерда, айвонда.

Зухра ичкарига кўтарилиб, ёстиқ олиб чиқди. Ҳамидулла ўз хонасига битта-битта босиб кириб кетди. Зухра ҳам ўз хонасига йўл олди.

Абдуллажон ўчоқбоши, молхона олдидаги чироқларни ўчириб, айвонга келди. Совуб қолган аччиқ чойдан бир-икки хўплади-да, устунга суяниб ўтирди. Абдуллажон нимадир эсига тушиб, ўрнидан турди. Хонасига кириб, столи тортмасини очди. Иш режалари ёзилган қоғозлари, тоза қалин дафтар тагидан узун бир қоғоз қутини олди. Бирпас унга тикилиб туриб, очди. Бу қачонлардир бир овчи ўртоғи туғилган кунда совға қилган учи ўткир, иккала томони чархланган, тўнғиз, айиқлар билан олишувга мўлжалланган ов пичоғи эди. Бир марта ҳам очилмагани учун сарғиш ёғ қоғозларга ўтиб, дафтарнинг қалин муқовасини ҳам доғ қилиб қўйган эди.

Абдуллажон пичоқни айвонга олиб чиқиб, яхшилаб артди. Кийик шохидан қилинган сопидан ушлаб, бир-икки чироққа солди. Оппоқ пўлат ялтираб кетди.

VII

Майор Алиев туман марказидаги меҳмонхонага келганида Уктам Исмоилов икки кишилик хонадаги тахта каравотларнинг бирида чўзилиб ётарди.

Алиев кириши билан сакраб ўрнидан турди-да, кўйлак ва шимини кийиб олди.

— Ҳали-бери келмассиз деб ўйлабман. Кечирасиз.

Алиев кўйлагининг тугмаларини ечиб, енгларини шимарди, бўйнида осилиб турган галстугини ипидан суғуриб, каравот устига ташлади.

Ҳаво дим эди. Фувиллаб ишлаётган кондиционер хонани совутмаган, аксинча, ҳавосини бузиб, пивоҳоналардаги шиптир ҳидига яқин ҳидни димоққа урарди.

— Қандай ўтирибсан? Учириб, деразаларни очиб юборсанг бўлмайдимми?

— Бир кўнглимга келувди, — жавоб қилди Исмоилов, деразани очар экан. — Таниш-билишлардан тинчроқ ўтирармиканмиз, деб ўйловдим.

— Улар шу ердалигимизни барибир билишади. Яхшиси, тез у-бу еб олайлик-да, бозор олдидаги боққа ўтиб айланайлик. Хонани текширдингми?

— Улар бу ерда туришимизни хаёлларига ҳам келтиришмаган. Республикадан келган терговчилар район меҳмонхонасида совет давлати барпо бўлганидан бери биринчи марта тунаётган бўлса керак.

— Гапинг тўғри. Узимиз ўргатиб қўйганмиз. Боғларда, бадавлат хонадонларда турганингдан кейин қайси юз билан шу боғ, шу хонадон эгаларини қоралайсан? Жиндек бурнини чимчилаб, номига протокол қилиб кетасан. Уктам! Менинг қорним оч. Ниманг бор?

Алиев ювиниб келиб, каравотга чўзилди.

— Уйга кириб тўғри қилган эканман келаётганимизда. Ақлли хотинларнинг садағаси кетсанг арзийди.

Исмоилов дипломатидан бир шиша коньяк, битта қази, иккита нон олди. Ташқарига чиқиб чой дамлаб келди. Алиевнинг илтимоси билан Дуркент милициясининг бошлиғи Азим Турсуновга ҳам, Собиржон Сиддиқовга ҳам жуда кеч келамиз, деб жавоб бердириб юборган эди. Уларга албатта, бу ёқмади. Лекин ҳозирги шароитда шундай қилинмаса бўлмасди. Устига устак, Алиев ҳам, Исмоилов ҳам Турсуновни билишмас эди.

— Ишлар жойида-ку? — хурсанд бўлиб ёнбошлади Алиев. — Менга қара. Агар хўп десанг, майкада ўтириб, овқатланайлик. Ё уяласанми мендан?

Исмоилов кулди.

— Қаршилиқ қилмасангиз, мен майкани ҳам ечиб қўярдим. Мелиса одаммасми? Нима учун доим бўғилиб ўтиришимиз керак?

Икковлари бараварига ечинишди ва беихтиёр бир-бирларига қараб қўйишди. Исмоилов бошлиғининг таранг, спортчиларникидек бақувват гавдасига қойил қолди. Алиев ҳам Исмоиловнинг келишган боксчиларникидек бўйнидан бошлаб, ҳаммаёғи пай бўлиб кетганига ҳавас билан қараб, елкасига бир уриб қўйди.

— Қуролнинг ҳожати йўқ экан сенга, Уктам!

— Сизга ҳам...

Исмоилов ярим пиёлдан коньяк қўйди, юпқа қилиб қазди, пиёз, помидорларни тўғради.

Биринчи пиёлани гап-сўзсиз ичишди. Икковининг ҳам қорни оч эди. Иштаҳа билан қазига ёпишишди. Иккинчи пиёлани ичиб бўлишганда, эшик тақиллади.

Исмоилов Алиевга бир қараб қўйди-да, чиқмаслик бефойда эканлигини билиб «Ҳозир!» деди қўйлагини кийиб, даҳлизга чиқди.

— Кечирасиз, мени Тешабой ака юбордилар. Манавини тамадди қилар экансиз. Меҳмонлар бор эди, ўзлари келолмадилар.

Нотаниш одам дастурхонга ўроғлик тоғорани Исмоиловга узатди. Исмоилов аввал иккиланди, кейин Тешабой аканинг кимлигини билиб, тоғорани олди.

— Эртага ўзлари сизларни топиб оларканлар. Агар исташса, бошлаб олиб кел, дедилар,— қўшимча қилди нотаниш одам.

— Раҳмат, жуда чарчаганмиз. Бугун шу ерда қоламиз,— деди Исмоилов.

— Яхши ётиб туринглар!..

Исмоилов жавоб қилиб улгурмади, нотаниш одам орқасига ўгирилиб чиқиб кетди. Исмоилов беихтиёр унга қараб қолди. Бундай узун қўллик одамни у биринчи кўриши эди. Қўллари узунлигини ўзи билса керак, юрганида ерга тегиб кетадигандек, бироз кўтариб, елкаларини қисиб юрарди.

«Ашуралининг ўғли шу одамни айтмадимикан?» дарров ўйлади Исмоилов ва болага уни кўрсатиш фикри миясига келди.

— Нима гап?— сўради ичкарига кирганда Алиев.

— Мана, Тешабой ака бизнинг ғамимизни еб, юборибдилар.

Уктам Исмоилов дастурхонни очди. Бир тоғора девзирадан қилинган ошнинг устига йигирматача майда сих кабоб терилиб, йирик-йирик тандир нонлари билан ёпиб қўйилган эди. Ош ҳам, кабоб ҳам ҳали иссиқ эди.

— Тешабой ака Султонов назаримизга тушмаган ҳали. Олма-сам хафа бўларди.

Алиев индамади. Бу эса тўғри қилибсан, деган гап билан ба-робар эди. Шунинг учун Исмоилов ўзини эркин ҳис қилиб, нонни синдирди.

— Олайлик, совиб қолмасин.

Алиев бир сих кабоб билан бир бурда нонни қўлига олди.

— Ўртоқ майор,— шароитга унча тўғри келмаса ҳам Алиевни хурсанд қилиш учун шундай мурожаат қилди Исмоилов.— Топшириқларингиздан биттаси бажарилди.

— Қайсиниси?— сўради Алиев бепарволик билан. Исмоилов уни овутмоқчи, озгина бўлса ҳам кўнглини кўтармоқчи бўлса керак, деб ўйлади у. Унинг назарида ҳали бирорта иш натижа бермаган, ушлаб оладиган биронта ип қўлларига тушмаган эди. Битта аниқ гап — зангори «Жигули» бўлди. У ҳам Йўфонтепада учта экан. Эрталаб ҳар бирининг эгалари билан танишишга тўғри келади.

— Ашуралининг ўғли айтган узун қўлли одам аниқланди.

— Ростданми? Ким экан?

— Ҳозир раисдан овқат олиб келган одам. Ё раиснинг шофёри, ё ошпази. Бунинг энди аҳамияти йўқ. Афсуски, исми шарифини айтмади. Ошпаз бўлса, қўли гул ошпаз экан. Кабобни ҳам, ошни ҳам болабди! Нима дедингиз?

Исмоилов оғзини тўлатиб ер экан, бошлиғига қараб қўйди.

— Узун қўлли одам,— хаёли қочди. Қаерда кўрган эди шундай одамни? Эслади. Тоғда. Раиснинг ёнида. Кўкнори майдонида.

Алиев бош силкиди.

— Унда эртага яна бўлинамиз,— деди Алиев.— Сен колхоз идорасига борасан. Фармзаводларнинг ҳужжатлари билан танишиб, ошпазми, шофёрми, ҳалиги одамнинг кимлигини суриштирасан. Одамбой бўлса керак исми. Тагин билмадим. Мен машиналар билан шуғулланаман.

— Келишдик.

— Алижон аканг келмади. Демак, Тошкентда тинчлик. Кўкнори ҳали Йўғонтепада. Шундай, деб фараз қиламиз-да?

Алиев қўлларини артди.

— Қизиқ, уйга телефон қилишганмикан яна? Албатта, бизнинг бу ёққа келганимизни билишади. Нега жимиб қолишди?

— Жимишгани йўқ.

Очиқ дераза олдида капитан Раҳмонов турарди. Қачон келди у, қандай пайдо бўлди, Алиев ҳам, Исмоилов ҳам кўрмай қолишган эди.

— Яхши келдинг. Эшикдан кир,— таклиф қилди Алиев.

— Ҳозир,— капитан Раҳмонов фуражқасини дераза тоқчасига қўйиб, терлаган бошини артди.— Ёмон жойда ўтирибсизлар. Ҳар ёқдан нишонга олса бўлади. Лекин яхши ўтирибсизлар. Зиёфат қуюқ-ку?!

Капитан меҳмонхонани айланиб, хонага кирди.

— Кеч келганим учун узр. Антиқа хабар билан келяпман.

— Олдин овқатдан олинг.

Исмоилов ярим пиёла коньяк қуйиб узатди.

Раҳмонов унинг ёнига ўтириб, пиёлани олди ва ичди.

— Ия! Чойми дебман. Рулдаман-ку ахир. Ҳозир қайтаман.

— Йўқ. Бирпас ўтирасан. Маслаҳат бор.

Алиев ўз қўли билан унга бир сих кабобни узатди.

— Биласанми кимдан? Тешабой Султоновдан. Ҳозир келди. Ҳали тафти яхши. Ол.

— Хўп,— капитан Алиевга қаради.— Уйинг тинч. Лекин Санобар жуда хавотир оляпти сендан. Телефонни тешворишибди пўписа қилавериб. Охири трубкани олмай қўяқол, дедим. Сен телефон қилганигда ҳам уйда ҳеч ким жавоб бермаса, хафа бўлма.

— Тушунарли. Хўш, нима гап?

— Соатга ишлатилган жавоҳирнинг эгасини топдим.— Раҳмонов хурсанд бўлиб ҳамкасбларига қараб қўйди.— Бу жавоҳир биттамас, ўнта соатга ҳам етади.

— Хўш, ким экан эгаси?— шошилтирди Исмоилов.

— Салтанат Шарипова.— Раҳмонов ҳеч нарса тушундила-

рингми дегандек, бирпас жим турди, шошмасдан бир дона гўштни сихдан чиқариб оғзига солди, обдон чайнаб ютди. Шундан кейингина, гапини давом эттирди.— Қоғозга Салтанат тушибди. Аслида Салтанат. Ҳурматли раисимиз, Тешабой аканинг ёстиқдошлари. Бир минг тўққиз юз етмиш тўққизинчи йили ёзда, аниқроғи, август ойида Одессадаги комиссия мағазиндан эллик олти мингга шу жавоҳирни сотиб олганлар. Мендаги маълумотларга қараганда, ўшанда ёнларида Тешабой аканинг ўзлари ҳам бўлганлар. Жавоҳир Фридман Михаил Яковлевич деган инженерга тегишли экан. У қаердан олгани номаълум. Ўша йили Исроилга кўчиб кетган.

— Қизиқ бўлди-ку, Қодир ака?— гапга қўшилди Исмоилов.— Жавоҳир хотининики бўлса-да, ҳурматли раисимиз шу жавоҳир қадаланг соатни ўйнашига ҳада қилса?!

— Соат биттама назаримда.— Алиев шундай деди-да, Зухрадан олган соатларни дипломатидан чиқариб, уларга кўрсата бошлади.

— Мана! Қаранглар. Шоҳидага берилган соатдан ҳеч фарқи йўқ. Бу ҳам «Полёт» заводининг маҳсулоти. Лекин аминман, бу соатда ҳам рақамлар жавоҳирдан.

— Фотимага ким берилди?— сўради капитан.

— Билмайман,— жавоб қилди Алиев.— Ҳарҳолда бир нарсаниқ. Шоҳидага ким тақдим этган бўлса, Фотимага ҳам ўша одам берган. Лекин бир нарсага сира ақлим етмаяпти. Соатларни олган одамлар, жувон ҳам, бу қиз ҳам, ё ниҳоятда бойликка бепарво одамлар, ё соатнинг қандайлигини билишмаган. Совға қилган одамнинг нияти нима? Нега иккала совғанинг эгаси йўқ бўлиб қолди. Биттаси йўқолди, биттаси ўзини осди? Фотима назаримда, совғанинг аҳамияти, қимматига тушунмаган. Тушунганида биров орқали синглисига бериб юбормас эди. Колхоз томонидан ҳамма битирувчиларга берилган совғалар бир хил бўлган. Зухра жавоҳирли соатни менинг олдимда кўрди. Уқтам, сен яна бир иш билан шуғулланасан. Эрталаб колхоз идорасига борасан. Фотима соат нечада идорага келди? Ким билан? Кетгунига қадар кимлар билан бўлди, аниқла. Рамз деган бир йигит унга бефарқ эмас экан. Ўша йигитни топиб гаплаш.

— Балки шу йигит бергандир?— тахмин қилди капитан Раҳмонов.

— Агар Фотимага шу йигит берган бўлса, Шоҳидага ким берган? Алижон, сиз яхши гап топиб келдингиз. Мен сизларга гуломимни айтиб қўяқолай. Кўп нарса Уқтамга ҳурмат билан тилга олаётган Тешабой Султоновга бориб тақалаяпти. Биз энди унга ёндошиш йўлини топишимиз керак. Менинг тахминим: Шоҳида билан Тешабой ака дон олишиб юришган. Аммо ораларидан нимадир ўтган, ундан қутулишга тўғри келган, ё Шоҳида ўзини ўлдирган. Эрига доғ туширмаслик учун. Албатта, бу фақат тахмин. Қорадори, кўкнори мана шу муносабатларнинг асосида ётибди. Раис нимадандир чўчиб, бизга хуфия экилган кўкнори ҳақида хабар берган. Аслида, кўкнори уники. Қаердалигини у яхши билади. Бу ҳам тахмин.

— Тахминингга мен ҳам қўшиламан,— деди капитан Раҳмонов.— Лекин билиб қўй, жуда қалтис тахмин. Тешабой акадек одам ҳамма шериклари, хизматкорларини бўсиб-янчиб, сувдан ҳам, ўтдан ҳам қуп-қуруқ чиқиб кетади. Калтак сенинг бошингда синади. Сенинг ёнингда биз ҳам соғ қолмаймиз.

— Ҳали кеч эмас, четга чиқишинг мумкин.

— Чўчидиган одам йўқ. Бирга бошладик, бирга охиригача борамиз. Мен фақат бизни нима кутишини кўз олдинга келтириб қўйдим.

— Биламан, бизни қаттиқ жазолашади,— Алиев бирдан ўрнидан туриб, кийина бошлади.— Кетасан-а ҳозир?

— Қаёққа?

— Уйга!

— Ҳа.

— Мен ҳам. Азонда ўзимнинг машинамда қайтаман.

Исмоилов бошлиғидаги кескин ўзгаришга ҳайрон бўлди.

Буни Алиев пайқади ва очиғини айтиб қўяқолди:

— Қизимдан негадир хавотир оляпман. Кўрмасам, кўнглим жойига тушмайди.

* * *

Ҳамидулла отасининг зўри билан хонасига кириб ётди. Аммо уйқуси келмади. Фотиманинг хати уни ҳушёр торттириб юборган эди. У йигит кишини охир-оқибат абгор қилувчи ҳаёт кечираётганини биларди. У қайси бир ахлатхоналарда ётиб ўлиб кетсам керак, деб ўйларди. Ўзининг бошига оғир кунлар тушишини ҳис қилиб юрарди. Аммо чакки юришининг касри оиласига ҳам уриши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган эди. Ҳамидулла колхозда номигагина экспедитор эди. Аслида Зокирларнинг уйида кунни кеч қилар, раис суриштирмаса, уйига борарди. Зокирларникида асосан раиснинг махсус топшириғини бажарадиган одамлар йиғиларди. Ҳамидулла уларнинг қиладиган ишларини билса ҳам, ҳеч суриштирмас, улар ҳам уни мутлақо ўз ишларига аралаштирмас эдилар. Вужудида титроқ тура бошлаганда билак томирига игна санчиб, дори юборгани, бундан роҳатлангани эсида. Унга шунинг ўзи кифоя эди. Кейин, қийшиқ билан ичгани ортиқча бўлди. Ушандан кейин қимор ўйнадимиз? Синглисини тикдимиз, а?! Ҳайвондан баттар ҳолга тушганини ҳам билмасдимиз? Чиндан ютқаздимиз ё улар фирром ўйин қилдимиз? Хўп, мастликда тиккан бўлса тиккандир. Ўзига келгунча кутишмайдими? Ўрнига топиб бер, дейишмайдими? Шуларни ўйлаб, Ҳамидулла тишларини ғижирлатди. «Ҳунасалар, мен сенларга кўрсатиб қўяман ҳали!» Ҳамидулла ўрнидан туриб кийина бошлади. Унинг уйдан чиқаётганини ҳеч ким сезмади. Икки чақиримча юриб, чапга бурилди-да, ингичка ёғоч эшик олдида тўхтади. Бармоқларини тирқишдан тикиб, ўзи билган йўл билан эшик занжирини тушириб, ичкарига кирди.

Ҳовлида, токнинг тағидаги тахта сўрида кимдир ётарди.

— Одамбой ака!— туртди уни Ҳамидулла.

Одамбой кўзларини ишқалаб, бошини кўтарди.

— Ким?

— Мен Ҳамидман. Ота қаерда ҳозир?

— Нима эди?

— Жуда зарур!— унинг елкаларига ёпишиб сўради Ҳамидулла.— Тепадами ё уйга қайтдимми?

— Ота тепада қолган. Борсанг, мени айтди дема.

Ҳамидулла эшикка отилди. У кетиши билан Одамбой хушёр тортди. Урнидан туриб, водопровод тагида шапиллатиб юз-кўлини ювди-да, кўча томон юрди.

— Қаёққа?— айвонда ётган онаси уйку аралаш бўғилиб сўради.

Одамбой жавоб бермади. Унга Ҳамидулланинг авзойи ёқмаган эди. Унинг назарида Ҳамидулла ўзи ғалати йигит эди. Салга бориб келади, йиғлатиш ҳам осон уни, кулдириш ҳам. Уришса, итга айланади қолади. Ҳозир унинг турқи бошқача. Орқасидан бормаса бўлмайди. Ота қидириб қолса, ёнида бўлгани маъкул. Синглиси увол кетди. Яхши қиз эди. Ота унга олиб бермоқчи эди.

Одамбой қишлоқдан чиққунча етиб оламан, деб ўйлаган эди. Йўқ. Ҳамидулланинг қораси кўринмади. Демак, жуда иши зарур, чопқиллаб кетибди. Барибир, ундан қочиб кетолмайди. Одамбойдан ҳеч ким қочиб кетолмаган. Осмонга кўтарилса оёғидан, ерга кирса қулоғидан ушлаб, ота нима деган бўлса шуни қилган.

— Ҳамидулла!— ҳар эҳтимолга қарши овоз чиқариб қўйди Одамбой. Қоп-қоронғу дала йўл жимжит эди.

Ҳамидулла Йўфонтепанинг юқоридаги шаршаранинг таниш, доимо бир хилда гувиллаб турадиган овозини эшитиб, «Тепабоққа» етиб келганини билди. Атрофи арчазор бу боғ «ота»нинг энг севимли жойларидан эди. Ҳар кимни ҳам бу боққа олиб келавермас, кайфияти яхши пайтлари яқинлари билан уч-тўрт кун шу ерда қолиб кетаверарди. Унинг кайф қилиб, дам олиб ётганини ҳеч ким, уйдагилар ҳам билмай қолишарди. Бор ғуборларини чиқариб, янги режаларини пухта ўйлаб олиб, пастга тушарди. Унинг меҳнаткашлиги, уddaбурро, ақлли, тажрибали раҳбарлигига ҳеч кимда шубҳа йўқ эди. Баъзан ўн кунлаб, ёзда эса бир ярим-икки ойга йўқ бўлиб кетганида ҳам колхозда иш тўхтамас, ҳамма бўлим, хўжаликларда у мўлжаллаб кетган вазифалар тўла-тўкис бажарилар эди. Чунки ҳамма у қайтгач, яхши гап эшитишини, қўшимча мукофот олишини биларди. Топшириқни бажармаганининг эса ҳоли вой эди. Ишдан олиниши, правление томонидан унга катта жарима солиниши ҳеч гап эмас эди. «Ота»нинг колхоз ишларидан ташқари яна талай ишлари бор эди. Бу ишлари жуда тор доира одамлар билар, колхознинг биронта ҳисоб-китоб дафтарида улар ҳақида маълумот йўқ эди.

Ҳамидулла кеча ана шундай ишлардан бирининг гувоҳи бўлди. Таъзиялик, эрталаб синглиси кўмиб келинган одамни пешиндан кейин раис уйдан олдириб кетди. Унинг тепадаги зиёфати тушдан кейин бошланган эди. Ниҳоятда очиққўллик билан Қўй-

ликда икки йилдан бери ишлаб келаётган «Тақсим» қўшма корхонанинг бошлиқларини қабул қилди. Хуфия маҳсулотни олиб, қайта ишлайдиган, кукун қилиб, юз граммлик целлофан халтачаларда мижозларга тарқатадиган энг бой ва ишончли одамлар шулар эди. Раис улар билан камида ўн беш йилдан бери таниш бўлса ҳам, ҳозиргидек кенг кўламда, ҳеч нарсадан деярли чўчимай ишламаган эди. «Тақсим» бошлиқлари эса, қорадори ўз йўлига, унинг обрўйдан, республиканинг деярли ҳамма муассасаларида қўли борлигидан фойдаланиб иш кўришарди.

Ҳамидулла келганида уларнинг иш юзасидан гаплашадиган гаплари тугаган, махсус тайёрланаётган бедана кабобни кутиб ўтиришарди. Ҳамидулла одати бўйича уларга кўринмади. Агар орада гап қочиб, иш бузилса, шунда ҳам ота чақирса киради. Бўлмаса, унинг қиладиган иши ҳам йўқ эди бу ерда.

Меҳмонлар кетгач, ота уни зиёфат қилди. «Тақсим» бошлиқлари ташлаб кетган ташриф қоғозидан бирини берди. «Тошкентда мажлисим чўзилса, зерикмаслик учун кириб чиқарсан», деди...

Ҳамидулла тўғри Зокирникига боришни қасд қилиб уйдан чиққан эди. Аммо ҳар бир ишда аввал отадан маслаҳат олиб ўрганиб қолгани учунми «бир олдидан ўтай» деган фикр уни шу боққа бошлаган эди.

Ит ҳуриди.

— Ким?— сўради қоровул чол.

— Мен, Ҳамидулламан.

Ҳамидулла дарвозани итариб очди.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам?— сўради ҳайрон бўлиб қоровул чол.

— Чақирдилар! Шошиб келдим,— алдади Ҳамидулла ва ичкарига кирди. Ит ҳам уни таниб, бир ғингшиди-да, жим бўлди:

— Етибдилар. Чироқ ўчиқ,— деди чол.

Ҳамидулла индамай таниш бино томон юриб кетди. Хонага кириб, чироқни ёқди.

Раис кўзларини кафти билан беркитиб, бошини кўтарди.

— Ота!

— Ҳамидулла! Сенмисан? Нима гап?

Ҳамидулла раисни кўрдию айтомоққа мўлжаллаб қўйган барча гапларини унутиб, дудуқланди.

— Фотима... синглим... Тўхта қийшиқ, Зокирларни деб, ўзини осган экан.

— Нега?— раис кўзларини очиб, ўрnidан туриб ўтирди.— Нега уларни деб осади?

— Уч киши бўлиб зўрлашибди! Мен аҳмоқ мастликда ютқазиб қўйган эканман шекилли... Фафлатда қолдим, ота!— Ҳамидулла ўзини тутолмай йиғлаб юборди.— Мен уларни соғ қўймайман. Ўлдираман!

Раис ўзига келиб, нима бўлганини, нега Ҳамидулла келганини тушунди. Фотима нима учун ўзини осганини у биларди. Кеча билган эди. Тўхтамуроднинг ўзи, йигирма бир ўйнаб ютганини, Зокир билан Исроил Фотимани тутиб келишганини мақтаниб айтиб

берган эди. Лекин ўзини осиб қўйишини хаёлига ҳам келтирмаган экан, у аҳмоқ. Қанча қиз жим юрибди, бу ҳам шундай юради, деб ўйлаган экан. Раис уни уришди, сўкди. Хушбичим, эсхуши жойида, попуқдек қизга юраги ачиди. Олдиндан ўйлаб қўйган ниятлари барбод бўлганига афсусланди. Фотима чиройли қиз эди. Шоҳида ҳам чиройли эди. Аммо Шоҳида унинг айтганини қилмади. «Битта ўзингиз билан бўлганим етади, ҳалиям уйдагилар олдида уятлиман. Қанча десангиз сиз билан майли, лекин бошқа одамга мени қўшманг. Уни ҳам, ўзимни ҳам ўлдираман!»— деб туриб олди. Тешабой ака унинг бунчалик ўжарлигини билмаган эди. Билмай, биринчи котибга айтиб қўйган эди. Котиб келди. Зиёфат ҳар доимгидек қуюқ бўлди. Шоҳида номига хизмат қилди. Мақсад — уни котибга кўрсатиш эди. Котиб ниҳоятда хурсанд бўлиб кетди. Зиёфатдан сўнг авжи керак пайти, Шоҳида оёғини тираб туриб олди. Кейин қочди. Одамбой уни қувлаб кетди. Кўп ўтмай ёлғиз қайтиб келди. Раис котибдан узр сўради. Аммо унинг кайфи бузилган эди. Яхшиямки, орадан кўп ўтмай ишдан олиниб кетди...

Тешабой ака Фотимани унга ўхшатган эди. Уқитиб, олий маълумотли қилиб, ўзининг энг зарур одамига айлантиришни, уни биринчи кўрганидаёқ дилига тугиб қўйган эди. Жавоҳир соатни шунинг учун берди. У жавоҳирлигини билмайди. Вақт ўтсин, ундан чўчимайдиган, гапига қулоқ соладиган бўлганда ўзи айтади. Бир йил ўтар, икки йил ўтар, бунинг аҳамияти йўқ. Йил ўтган сари совғанинг ҳам, совға қилганнинг ҳам баҳоси ошиб бораверади. Лекин на илож? Ниятлари пучга чиқди. Қизнинг умри қисқа экан. Кўзга яқин экан. Бу ёғига энди эҳтиёт бўлиш керак. Совға-саломнинг ҳам чегараси бўлади. Йигитларни ҳам тергаб қўйиш шарт. Одамбой тез-тез улардан хабар олиб турса, шундай бемаза воқеалар бўлмайди.

— Узингни бос!— Раис Ҳамидулланинг елкасидан ушлаб силкиди.— Уларнинг жазосини берамиз. Сабр қил бироз. Синглинг, Фотиманинг умри қисқа экан. Тақдир бу. Пешона. Нима қилардинг? Бардош қил.

— Улар мендан қутулмайди!

Ҳамидулла бир силтаниб чекинди.

— Бўлди, қўй. Жазолаймиз, деяпман-ку! Ҳозир жаҳл устида ўзингни ҳам абгор қилиб қўясан.

Ҳамидулла бу ерга келганига пушаймон еди. Раисдан бундан бўлак гап чиқмаслигини биларди. Била туриб келди-я... Шу фикр миясига урилди-ю, терс бурилиб хонадан чиқиб кетди.

Раис бирпас жим ўтирди. Кейин эшик томонга қараб бақирди:

— Ким бор?

— Лаббай, ота!

Эшик олдида Одамбой турарди. Раис ўнг қўли билан юзикўзини артди-да, бирпас кафтидаги тер томчиларига тикилиб турди, кейин қўлини мушт қилиб, бош бармоғини ерга қаратди.

— Айнибди,— деди у.

Одамбой гап ким ҳақида кетаётганини тушунди.

— Йўқот уни, ўзинг билган жойда.

Одамбой қуллук қилгандек бошини бир оз эгиб, тисарилди. Ховлига тушганда, Ҳамидулла дарвозага етай, деб қолган эди.

— Ҳамиджон!

Ҳамидулла уни эшитиб тўхтади. Сергакланди. «Қаердан пайдо бўлиб қолди бу одамхўр?»— хаёлидан ўтди унинг, аммо уйига кирганидан кейин орқама-орқа сиртлондек товуш чиқармай келганини, раисга айтган гапларини ҳам эшик тагида туриб эшитганини билмади:

— Сиз... сиз нима қилиб юрибсиз Одамбой ака?!

— Сен кетганингдан кейин хавотирга тушдим. Ҳайтовур, вақтида келибман. Юр, нариги, ёлғизоёқ йўлдан кетамиз. Яқин. Бирпасда етамиз уйга. Ота ҳеч ким кўрмасин, дедилар.

Одамбой орқасига қайтди. Ҳамидулла беихтиёр унинг изидан юра бошлади. Нимадан қўрқиб кетди? Одамбой унга нима қилаоларди? Ота номардлик қилди. «Уларни сенга топширдим» дейиши керак эди. У шуни айтмади. Уларнинг тили бир. Отага улар кўпроқ керак...

— Одамбой ака! — деди Ҳамидулла йўлда кетатуриб. — Бугун Қийшиқ кўринмадими?

— Йўқ, нима эди?

— Биласизми... синглимни ўзи ўлмаган экан. Қийшиқ зўрлабди. Бечора... Чидолмай ўзини осибди кейин. Ман одаммасман, Одамбой ака, одаммасман!... Уни қиморда ютқазиб қўйган эканман...

Одамбой индамади. Шаршара тагига етиб келишганда, у тўхтаб, шарт орқасига ўтирилди.

— Сен чиндан ҳам одаммассан. Садқаи ака кет. Ҳаромсан!

Одамбойнинг узун қўллари Ҳамидулланинг юмшоқ, ингичка бўйнида пайдо бўлди. Ҳамидулла ҳарбийда ўрганган усуллари ишлатишга ҳам улгурмай қолди.

— Одамбой... ака!

Ҳамидулла бошқа ҳеч нарса деёлмади. Нафаси бўғилиб, ичида бир нарса узилиб кетгандек бўлди ва шу ондаёқ кўз олди қоронғулашди. Шаршара қулоғи остида шариллар экан, Одамбой уни кўтариб олганини сезди.

Чиндан ҳам Одамбой чап қўли билан бошини осилтириб, томоғини қисганича, ўнг қўлтиғига кучук боладек уни қўлтиқлаб шаршара орқасидаги ўзи билган ғорга йўл олган эди.

Ҳамидулла шундан кейин нима бўлганини билмай қолди. Миясига охириги ўтиришган нарса — пастликка, ғалати ҳид, ялпизми, райхонми чулғаган пастликка шўнғиб кетаётгани бўлди.

Одамбой ғорнинг оғзида қулоқ тутиб турарди. Анча вақт ўтди. Нимадир ғор ичида «тўп» этди. Одамбой энгашиб яна қулоқ солди. Бошқа ҳеч қандай овоз эшитилмади.

— Айб ўзингда, ука!.. — деди ўзича Одамбой. — Ота синглимни менга бермоқчи эди. Сен уни келиб-келиб ўша Қийшиққа ютқазасанми?

Одамбой боққа қайтиб қўлларини ювди-да, раис ётган хонанинг эшигини қия очиб қаради. Раиснинг уйқуси қочиб, боя қандай ўтирган бўлса, шундай ўтирарди.

— Бўлди,— деди ичкарига кириб Одамбой ва косовдек панжаларни юзига суртиб, фотиҳа қилди. — Ҳеч нарсага тушунмай кетди, ота.

Раис жавоб бермади. Қўлини чўзиб, Тошкент суви солинган шишаларни кўрсатди. Одамбой дарров битта шишани олиб, катта пиёлага тўлдириб қўйди-да, узатди.

Раис симириб ичди. Соқол-мўйловига ёпишган томчиларни артиб, пиёлани чойшаб устига қўйди.

— Тушунмай кетгани маъқул бўпти, — деди у бир маҳал ўрнидан туриб. Узун қора иштон, оқ шоҳи майкада у томоша учун кийинтирилган бесўнақай қора тўнғизни эслатарди.

— Биламан, сенга Фотимани ваъда қилувдим. Умри қисқа экан. На илож? Ундан яхшисини топамиз. Ҳамидуллага ачинма. Ҳаммани бошини жанжалга қолдирарди. Тушундингми?

Одамбой тушунмади. Аммо тушундим, деб бошини қимирлатди. Отага қандай жавоб кераклигини у яхши биларди.

Эртага яна шу ерда бўласан. Ҳойнаҳой, Алиев одамлари билан келади. Мўлжал шундай. Ушанда, ёруғда бир чеккага олиб қўй уни.

Раис гап тамом дегандек, жойига бориб ёнбошлади. Ҳали тонга анча бор эди. Одамбой шу ерда ҳам қолса бўларди. Лекин қишлоқда бўлатуриб, онасини ҳеч маҳал ёлғиз тунагани қўймасди. Шунинг учун, у ўйлаб ўтирмай йўлга тушди. «Яна битта одам қўшилди», хаёлидан ўтказди у.

Биттаси Шоҳида эди. Ақлли одам, уни жаноза очишга кўндирди. Абдулла муаллимни ким кўндираркин? Кўнармикан? Кеча қизига жаноза очса, бугун ўғлидан ажраб ўтирса? Милицияга хабар қилади. Кошки милиция йўқолганларни раиснинг боғидан қидиришни хаёлига келтирса. Милиция келиб, боғни титпитини чиқарса ҳам ёрни топа олмайди. Ёрни Одамбой тўсатдан топган. Қайси бир йили Кавказдан меҳмонлар келиб қолди. Уч кун шу боғда кетма-кет зиёфат бериладиган бўлди. Кун бўйи саёҳат, кечқурун дам олиш... Раис йигирмата кўзичоқ олиб келишни буюрди. Бири-биридан ширин кўзичоқлар келтирилди. Уларни майда-майда қилиб эмас, бутунлигича, кавказчасига гулхан устида арча таёққа тикиб пишириш керак эди. Одамбой ёрдамчи кабобпаз, ошпазлар билан маслаҳатлашиб, ҳаммасини бирдан сўйдирди. Ичларини ювгани шаршара тагига бориб ўтирганда, орқасидан қандайдир илик, ёқимли ҳаво ураётганини сезиб қолди. Бироз юриб, харсанглар орасида тешик борлигини кўрди. Катта бир тошни суриб қаради. Тешик ёр оғзи экан. Ёқимли ҳид шу ёрнинг ичидан чиқаётган экан.

Одамбой бир қадоқ келадиган тошни ёрга ташлади. Анчагача унинг тагига етгани билинмади. Бир маҳал нимадир гумбирлаб кетди. Бу тошнинг ёр тагидаги акс-садоси эди.

Одамбой йигитларни чақириб, улар билан тушиб чиқсамми деган фикрга келди, аммо ўзини тўхтатди. Негадир ёрнинг топилганини овоза қилгиси келмади. Ҳеч қандай нияти йўқ эди. Лекин, нимадир уни тўхтатиб қолди. Ҳеч ким йўқ пайти келиб, шаршара ёнидаги арчага арқон боғлаб ёрга секин туша бош-

лади. Йигирма қадамча тушганида ғор иккига бўлинди. Бир томони қоп-қоронғи, фақат, тепадан тушаёган ёруғликдан нимадир чўзилиб қора сақичдек ялтирарди. «Сув! — фараз қилди Одамбой. Унинг фаразини тўғри эди. Қурама қояларидан эриб тушган қор шу ерда кўл ташкил қилган эди. Ғорнинг иккинчи томони кўлдан баландроқ бўлиб, қаёққадир илонизи бўлиб чўзилиб кетган, икки киши бемалол бошни эгиб юрса бўларди. Одамбой бирпас юрди. У боя ташлаган тош шу томонга думалаб кетганини тушунди. Узи билан шам олиб тушмаганига ачинди. Кўтарилиб, ошхонадан уч-тўртта шам олиб яна тушди. Кўлга етиб, ўннга бурилганда, шамлардан биттасини ёқди. Ғор ёришиб кетди. Камиди ўн қадам нари ҳам яққол кўрина бошлади.

Одамбой ҳайрат ичида қолди. Ғорнинг деворларида ҳар хил ҳайвонларнинг суратлари чизилган эди. Ёй, найзалар, югуриб кетаётган одамлар, итлар, ёввойи эчкилар турли бўёқларда товланарди. Оёқ остида эса темир-терсақлар ётарди. Узун бир темирни Одамбой қўлига олиб қаради. Афтидан қилич бўлса керак, учи ўткир, сопидаги суяклар ҳали бутун эди. Ғор қаёққа олиб чиқишини Одамбой билмади. Юз қадам юриб, орқасига қайта бошлади. Шу пайт у бир сирнинг гувоҳи бўлди ва кўрқиб кетди. Келаётганида бу ёққа тепаликка кўтариляптими ё пастликка тушаяптими, сезгани йўқ эди. Ҳавода ҳам ҳеч қандай ўзгаришни пайқагани йўқ. Аммо қайтаётганида тепаликка кўтариляётганини англади. Ҳаво етмаётганини сезди. Юриш борган сари қийинлашди. Назарида у қадам ташлар, аммо жойидан кўзгалмас эди. Бадани сув бўлиб кетди. Кўл кўринмади. Оғзига нимадир тиқилди. Бақирмоқчи эди, аммо овози чиқмади. Чамаси бир соатлардан сўнг у кўлга етди. Бирпас дам олиб, кейин тепага кўтарилди. Қилич деб фараз қилган темири чиндан ҳам алламбало қилич эди. Зангламаган, оппоқ, фил суягидан қилинган сопи фақат сарғайиб кетган эди, холос.

Уша куни кечқурун ихтиросини боққа келган «ота»сига айтди. Раис қилични кўриб, унинг қадимийлигини, биронта амир ёки бекнинг қуроли бўлиши мумкинлигини фаҳмлади. Лекин ўзи яхшилаб ғорни текширмагунча ҳеч қаёққа хабар қилмаслигини маъқул топди. Ота Одамбойнинг ҳеч кимга айтмаганлигини ҳам маъқуллади. Лекин Одамбой раисга қанчалик боғланган бўлмасин, ҳозир уйига қайтар экан, шу лаънати ғорни топганига пушаймон эди. Бир йилда иккита одамни ютди. Яна нималар бўлар экан? Кимга яна аждаҳо бўлиб оғзини очар экан бу ғор? Ота бўлса ғорни сир тутаяпти. Қилични ҳам ҳали ҳеч кимга кўрсатмаган чоғи? Уша кунлари бу ғалати ғорнинг яна бир сири очилди. Сўйилган қўй-қўзилардан ортиб қолган иккитами, учтасини Одамбой ғорга олиб тушиб, иккига ажраган йўл устига қўйиб чиқди. Ун кунлардан кейин гўшт қандай қўйиб қўйган бўлса, шундай, бузилмай, ҳидланмай турганини кўрди. «Музхона-ку бу!» — севиниб кетди Одамбой. Тағин, тонналаб мол қўйса бўладиган музхона. Шуни ҳам отасига айтиб берди. Отаси олдинги гапини қилди: «Овоза қилма. Керак бўлганда, ўзим айтаман»...

Давоми келгуси сонда

РУҲ НАСИБАСИ

Достон

МУҚАДДИМА

Сахро... Ҳасан-Ҳусан... Биби Фотима...
На бир култум сув, на...
бир тишлам нон бор...

Фақат она-бола.
Одам зоти — на?
На бирор жондор бор.
На бирор жон бор.
Увиллаб йиғлайди болалар.
Чувиллаб йиғлайди болалар:
«Онажон, оч қолдик,
Онажон, нон бер!!!»
Ўт ёқиб,
Қозонга Биби Фотима
Бир тутам майсаю
Тўртта тош ташлар.
Гўё зўр пазанда Биби Фотима
Болаларни алдаб,
Овута бошлар:
«Ана энди бироз
Ухланглар, қўзим,
Сизни уйғотарман
Ош пишгач ўзим!!!»
Зору зор йиғлайди Биби Фотима,
Оллоҳга етгайму нолалар.
Бағрини тиглайди Биби Фотима,
Очдан-оч ухлайди болалар.
Дону дун, егулик, озуқа қаҳат,
Очдан-оч ухлайди болалар.
Кимсасиз саҳрода.
Наҳотки, наҳот?!
Очдан-оч ухлайди болалар.
Алдади бугун.
Оҳ, Биби Фотима,
Уйғонса не берар эгизларига?

Алдади бегуноҳ Биби Фотима,
Утруклашурлар, ёҳ, лафзларида!
Ҳеч овқат бўларми қозонда
Майсаю тўртта тош — думалоқ?
Юмилиб кетади азонда
Кўзлари...
Юмалаабб...
Юмалаа-абб...
— Юмм-мҳ...
— Юмм-мҳ...
— Юм-мҳ...

I

На кўзимни юмдим —
Ухладим.
Бош қўйдим
На баланд,
На паст болишга.
Қумларга...
Қумларга юзимни кўмдим —
Ухладим...
Ҳаво йўқ нафас олишга.
Сахро... Ҳасан-Ҳусан... Биби Фотима...
Айланар бошимда гирди капалак.
Миннатдор жилмаяр Биби Фотима —
Эгизлар талашиб ялар сумалак.
Увиллаб йиғлайман тушимда:
Чувиллаб йиғлайман тушимда:
«Бибижон, оч қолдим,
Бибижон, нон бер!!!»
«Кўзингни юм!» — дейлар,
Юмаман...
«Кўзингни оч!» — дейлар,
Очаман...
О чаман.
Оча
Ман —
Оч...
Оочч!!!
Йўқ-йўқ,
Ишонмайман —
Ҳушимда
Биби Фотима йўқ!
Ҳасан-Ҳусан йўқ!
Қўш-қўллаб муштлайман бошимга,
Қўш-қўллаб муштлайман боошиммгаа!!!

II

Ҳаёт бош косамга шароб қуяр боз,
Хоҳ ичай,
Хоҳ ичмай,

Қуядур зўрлаб —
 Соҳибжамол менга қараб қўяр — ноз,
 Хоҳи қочай,
 Хоҳи қочмай,
 Қўядур хўрлаб.
 Дунё остин-устин бўлар кўзимда:
 Чаманзор — биёбон.
 Биёбон — чаман.
 Ихтиёрим бирла мен ўз-ўзимдан
 Кечаман,
 Ичаман,
 Учаман!
 Мен ўзимни топширдим сизга,
 Оёқларим, бўлингиз бардам.
 Бўшашмангиз, сизлардан ўзга
 Ҳеч ким менга беролмас ёрдам.
 Чархпалакдай айланар бошим,
 Кетмоқдадир кўзларим тиниб.
 Ёниб борар ичим, ҳам ташим,
 Юрак тушар харсангдай синиб.
 Ғўлдирайди тилим эшилиб,
 Қабоқларим юмилар мудраб.
 Соҳибжамол билан қўшилиб,
 Олиб кетинг жисмимни судраб.
 Олиб кетинг жисмимни судраббб!!!

III

Ёлғончи очунда,	Камбағал очунда,
Олчоқ очунда,	Қашшоқ очунда,
Гоҳида борману	Ҳамиша очману
Гоҳида йўқман.	Ҳамиша тўқман.

IV

Ичимда арғамчи.	Тишлам-тишлам нону
(Ичимда: «Оқ илон».)	Хўплам-хўплам чой
Ичимда арғамчи,	Қуйиб қўймоғим керак.
Опп-оқ арғамчи.	(Ичимда: «Оқ илон».)
Ошёни оғзида хурмача.	Емоғи, ичмоғи керак,
Хурмача оғзига оғзимдан	Йўқ эрса.
Култум-култум суву	Инидан судралиб чиқади,
Ютум-ютум томоқ,	Қарайди,
Ошом-ошом ошу	Морайди,
Чайнам-чайнам емак,	Мор айди;

«Вишш-вишш,
 Бўм-бўшш —
 Бу идишш.»
 Буралиб-буралиб чақади сўғин,
 Ҳуралиб-ҳуралиб чақади сўғин.

Сўғин-сўғин,
Ҳозир, Рустам Мусурмон,
Ар-ғамм-чи-нии ўлл-дирр,
Ҳурр-ма-ча-ни синн-дирр!
Ҳеч нима қолмасин ичингда,
Оч, унда.
Оч унда.
Очунда —
Оч,
Оч!

Увиллаб йиғлайман ҳушимда,
Чувиллаб йиғлайман ҳушимда:
«Бибижон, оч қолдим,
Бибижон, нон бер!!!»
Шамоллар изғийди қошимда,
Тупроқлар тўзғийди
Бошимда.
Биби Фотима йўқ,
Ҳасан-Ҳусан йўқ!

V

Янтоқлар тикони тўкилар,
Бозиллаб қизиган қумларга.
Оёғим қоқилиб йиқилар,
Вужудим кўмилар қумларга.
Тураман.
Шамоллар. Саксовул.
Барханлар барчанинг улуши.
Вужудим атрофга қоровул,
Атрофда қашқирлар улуши.
Силласи қуриган танамдан
Кўзларим ўрмалаб чиқодур.
Шўр босган тупроқни аламдан
Каппалаб оғзига тикоодур.
Кўзларим тўймайди тупроққа,
Саҳрода ухламай юродур.
Охири дуч келар бир боққа,
Боғ ичра бир Шамшод туродур.
Боғки боғ — бир бозор
Узундан-узун,
Карвонлар киродур, чиқодур.
Меваларни териб,
Гулларни узиб
Барини хуржунга тикоодур.
Кўзларим қувониб,
Ҳаллослаб,
Чопиб,
Карвонлар олдини ўрайдур.
Йиқилиб,

Сабонинг оёғин ўпиб,
 Мен учун садақа сўрайдур.
 Сарбон биз томонга бурмайди,
 Гузарлардан ўтган теваларини.
 Дарахтзор бизларга бермайди,
 Бозорлардан ортган меваларини.
 Ердан кўзларимни қўяр турғизиб,
 Боғ ичра бир Шамшод туродур.
 Кўкка кўкрак кериб,
 Бирам дарғазаб,
 Боғ ичра бир Шамшод туродур!!!

VI

Дедим: «Нечук либосинг кўк, тошинг кўк?»
 Деди: «Орзу ҳавасим кўк, бошим кўк».
 Дедим: «Тик турибсан, чарчадинг-а, ёт».
 Деди: «Дунёга тиз чўкиш менга ёт».
 Дедим: «Иккимизнинг кўнглумиз-да бир.»
 Деди: «Жим, айтмагилким сўйладинг бир.»
 Дедим: «Сўйламасман, юзларингни оч.»
 Деди: «Қачон тўярсан, кўзларинг оч?»
 Дедим: «Кўзни жамолинг бирла беркит».
 Деди: «Жонни иймонинг бирла бер, кет!»
 Дедим: «Жоним фидо сендай санамга.»
 Деди: «Жонингни боғлаб ос танамга.»
 Дедим: «Қандоқ осарлар бўйла бедор?»
 Деди: «Кеча-кундуз ўйлагин бедор.»
 Дедим: «Жону танимдан кетти-ма-дор.»
 Деди Шамшод: «Қара, топ, сочи-ма-дор.»

* * *

Мен — Шамшодман,
 Шам-шоод-ман,
 Шам-шооо-дд!
 Самарасиз шажар санасаларда,
 Менинг меваларим бисёрдир.
 Мевасиз бир оғоч санасаларда,
 Менинг меваларим бисёрдир.
 Аммо,
 Улар кўринмайди
 Ўғри-каззобларга,
 Қароқчиларга,
 Олиб-сотарларга,
 Келгиндиларга.
 Менинг меваларим бисёрдир,
 Аммо,
 Улар кўринмайди,
 Сезаяпсанми?
 Ғуж-ғуж анжир, анор,

Шиғил-шиғил нок.
 Жуфт-жуфт гилос, олу
 Шода-шоода узум.
 Марҳамат,
 Аларни айла тановул.
 Бироқ, сен,
 Дўзахдан
 Жаннатга қадар,
 Азоб-укубатдан
 Роҳатга қадар,
 Оддий фуқародан
 Миллатга қадар,
 Саодатдан,
 Бахту иқболга қадар,
 Кенжа ботир янглиғ
 Аларга қоровул,
 Аларга масъул.
 Соддадиллар ризки —
 Рух насибаси!!!

Боғда тикка кўкарган, Шам-шоод,
 Фалакка бош кўтарган, Шам-шооод!
 Нав ниҳоллар аввал тик ўсиб,
 Улғайгач тарк этtimi сени?
 Бошин эгиб, бўйнини қисиб,
 Ёлғиз ташлаб кетtimi сени?!

Бу на хиёнатдур?
 Бу на хиёнат?!

Қоронғу ер — Қора қозонда,
 Лим-лим таом пиширган, Шам-шооод,
 Лим-лим шамол шопирган, Шам-шооод!
 Миноралар янглиғ азонда,
 Чор-атрофни чақирган, Шам-шооод!
 Чорлайсан:
 «Барчага етадур таом,
 Ясаниб-тусаниб келинлар тўйга.
 Тортилган неъматни халойиқ; авом
 Қўйнига тўлдириб кетадур уйга...»
 Қозонни тўнтариб ташласа ёмон,
 Барчанинг бошини егайдур замон.

Бу на зиёфатдур?
 Бу на зиёфат?!

Зиёфатга келар қоп-қора булут,
 (Кўзимни қоплайди қоп-қора туман).
 Зиёфатга келар қоп-қора булут,
 Дўк урар ҳаммани гангитиб.
 Учоқнинг бошида,
 (Нафси кўп ёмон)
 Шамолни еб кўяр чангитиб,
 Таомни еб кўяр чангитиб.

Бу на очофатдур?
 Бу на очофат?!

Тўяди.
 Бир бадбўй кекирар,
 Балғамдай ташлайди озонни.
 Туз ичиб, тузлуққа тупурар,
 Тўнтариб ташлайди қозонни.
 Увиллаб йиғлайди халойиқ,
 Чувиллаб йиғлайди халойиқ.

Бу на сиёсатдур?
 Бу на сиёсат?!

Яна саҳар туриб,
Боққа сув селиб,
Юлдузларни супурган, Шам-шооод!
Ниҳоят ғавғоли маърака тугаб,
Ким қолди?
Ким кетти?
Гапиргин, Шам-шооод?!
«Мен ўзим,
Мен ўзим,
Фақат мен ўзим!..
Ахир, тўнтарилиб турибди қозон.
Ахирр, тўнтарилиб турибди қо-зоонни!!!»

Бу на қиёматдур?
Бу на қиёмат?!

Манглайингдан ўпганда қуёш,
Турмакланган мингта кокилинг,
Минг тош ерга ёярсан, Шам-шооод!
Қаро сочларингга бурканиб ухлай,
Қаро сочларингга бурканиб ухлай!

Бу на саодатдур?
Бу на саодат?

ХОТИМА

Сочлари остидан тушгайдур,
Тангадай нур қўнар бошимга.
Ёп-ёруғ хаёлга ўхшайдур,
Сароблар киради тушимга:
«Қозонни осамиз осмонга,
Остига қуёшни қалаймиз.
Кўнглумни тўлдириб қозонга,
Қайнатиб
Сумалак ялаймиз!!!»

ДАРҒА

Ҳикоя

Денгизнинг асотир бағрию кичкина тепалик жажжигина бир гулзор каби мавжланади. Ингичка, узун новдали бодомларнинг олачалпоқ соялари соҳилга қараб пастлаган сўқмоқ йўлга тушар, баҳорнинг майин шабадасидан сархуш бўлган чағалайлар қичқириқлари осмонни тўлдирган эди. Бодомзорнинг ён томони кенг боғ эди. Оқ тошлардан кўтарилган калта деворнинг нариги тарафи зайтунзор бўлиб, то водийга қадар чўзилиб борганди. Боғнинг ўртасидаги вайрона кулбанинг қанотсиз эшигидан бир чол чиқди. Унинг соч-соқоли оппоқ эди. Қаддини тикламоқчи бўлган каби керишди. Қўллари, оёқлари титрарди. У осмон қадар бўм-бўш ва сокин денгизга тикилди. «Яхшиликдир, иншооллоҳ», деди. Девор тагидаги тош уюмига чўкди. Бошини қўллари орасига олди. Эғнида бир қопсифат йиртиқ кўйлаккина бор эди. Яланг оёқлари тупроқ тусида, заиф қўллари хира биринж рангида эди. Яна бошини кўтарди. Само ва денгиз туташган олис чизиқларга диққат билан тикилди. Йўқ, ҳеч нарса кўринмас эди.

У ҳар кеча уйқусида ўзини қутқармоқ учун елканларини ёйиб келаётган кемаларни туш кўриб чиқадиган кекса, шўрлик бир турк денгизчиси эди. Уттиз ёшида, ўзига ғоят ишонган, алпқомат, довюраклик чоғида малталиқ денгиз қароқчилари қўлига тушиб қолганди. Йигирма йил уларнинг эшаккли кемаларида эшакчилик қилди. Йигирма йил икки занжир-ла оёқларидан кишанланган ҳолда кеманинг рутубатли тағхонасида заҳмат чекди. Бу муддатнинг ёзу қишлари, шамолу тўфонлари, жазира-малари унинг пўлат вужудини емиролмади. Занжирлар эскирди, занглади, синди. Фақат унинг пайдор оёқларига ҳеч нарса бўлмади. Фақат таҳорат ололмагани учун хафа бўларди. Доимо кунботар томонни бироз чапда қолдириб, юзини қиблага ўгириб, беш вақт намозини яшириқча, ишоралар билан адо этарди. Ёши элликка етгач, қароқчилар «Бундан кейин яхши эшак эшолмайди», деб бир оролда сотиб юборишди. Янги хўжайини катта ер эгаси эди. Ун йил қуруқ нон еб, унинг хизматини қилди. Ле-

кин, энди тангрига шукроналар айтарди. Чунки, оёқлари ортиқ кишанбанд эмасди. Таҳорат ушата оларди. Қиблага юзланиб, унутмаган оятларини тилга олиб намоз ўқиб, дуо қила оларди. Ягона орзуси — юрти Эдремитга етишмоқ эди. Уттиз йил давомида бир он бўлсин, умидини узолмади, «ўлганимдан сўнг қайта тирилишимга қандоқ ишонсам, эллик йиллик асирликдан кейин бўлса ҳам ватанимга етишажагимга шундоқ ишонаман», дер эди.

У энг шонли, энг машҳур турк денгизчиларидан эди. Йигирма яшарлигида Тариқ бўғозидан ўтган, ғарбий шамолларга қарши ҳафталаб, ойлаб қирғоқ кўрмай сузган, дуч келган ороллар аҳолисидан жузьялар олганди, катта-кичик душман кемаларини ёлғиз ўзи, тезсузар кемаси билан денгизга ғарқ этган эди. Уша вақтларда унинг номи турк элида дoston бўлганди. Султон ҳам уни саройга таклиф этиб, саргузаштлари шарҳини тинглаганди. У Хизр алайҳиссалом борган диёрларни-да кўрганди, шундай денгизларда сузгандики, у сувларда тўлқинлардан, ороллардан ҳам улканроқ муз парчалари бетиним сузар эди. У юртларда йилнинг олти ойи кундуз бўлар, қолган олти ойида фақат тун ҳукмронлик қиларди. Хотинини ҳам мана шу — бир йили бир кеча-кундуздан иборат. бўлган ўлкадан олганди. Кемаси олтин, кумуш, инжу, олма, бандиларга тўлиб ватанига қайтар экан, денгиз ўртасида тўй қилган, ўғли Турғут Чаноққалъадан ўтаётганида туғилганди. Ҳозир у қирқ бешларда бўлса керак. Ажабо, тирикмикан? Чеҳраси қорлардан ҳам оппоқ хотини-чи? Истанбул-чи, унинг ажиб минорали уфқлари-чи? «Бир кемам бўлса, кўзимни юмиб, Каъбатонинг рўпарасига лангар ташлардим», дея ўйларди у.

Еши олтмишдан ўтгач, хўжайини уни озод қилди. Аслида бу — озод қилиш эмас, балки очликка, хорликка итқилиш билан баробар эди. Кейинчалик кекса асир бу вайрона боғ ичидаги хароба кулбани ўзига макон қилиб олди. Ора-сира қасабага тушар, шунда ҳолига ачинганлар қолган-қутган нон бурдаларидан садақа беришарди.

Орадан яна ўн йил ўтди. У буткул куч-қувватдан қолди. Боғ соҳиби ҳам уни ортиқ хушламай қўйди. Лекин, кекса асир энди қайга ҳам кета оларди? Фақат... фақат яна ўша, эски тушларини кўра бошлади. Қирқ йиллик туш... Туркларнинг, турк кемаларининг келиши... Кўзларини қуришқоқ бармоқлари билан узоқ сийпади. Яна денгизнинг осмон билан бирлашиб кетган нуқтасига узоқ-узоқ тикилди. Албатта, албатта келишади! Бунга унинг шунчалар ишончи комил эдики! Ахир, қирқ йил кўрилган бир туш ёлғон бўлмас?

У кулба девори остига чўзилди. Ҳорғин кўзларини юмди. Баҳор бир умид тўфони янглиғ теваракни яшнатганди. Чағалайларнинг «келишяпти, сени қутқармоққа келишяпти», деяётган каби эшитилаётган овозларини тинглай-тинглай, мудраб кетди. Девор тошлари оралиғидан чиққан чигирткалар бадани узра сакраб-сакраб юрар, қалин, оппоқ соқолининг ичларида ғимирлашарди. Кекса асир тушида катта бир турк флотилиясиничг ли-

манга кириб келаётганини кўрди. Музаффар турк байроғини у узоқданоқ таниди. Шаҳарчага олиб борувчи йўлга аскарлар туша бошлашди. Найзалар, қалқонлар қуёш нурида ярқиради.

«Бизникилар! Бизникилар!» дея қичқириб уйғонди у. Қаддини аранг кўтариб, лиман томонга қаради. Чигирткалар сакраб, ҳар ёнга қочишди. Ҳақиқатан ҳам қалъа қаршисида улкан бир флот турарди. У кемаларнинг елканларига, эшакларнинг бичимига қараб туриб, бирдан ранги оқариб кетди. Юраги дукурлаб ура бошлади. Қўлларини кўксига кўйди. Ё раб, булар — турк кемалари эди! Кўзларига ишонмади. «Ажабо, тушимнинг давомимикан бу?» дея шубҳага тушди. Лекин, уйғоқ ҳолда ҳам туш кўриш мумкинми? У бармоғини тишлади. Ердан бир қиррали тош парчасини олиб, пешанасига урди. Ҳа, сезаётир, у уйғоқ! Севинчдан, ҳайратдан мадори қуриб, чўккалаб қолди. Қирғоққа тушган аскарлар қўлларидаги ол байроқни ҳилпиратганларича қалъа тарафга қараб юришди. Қирқ йиллик интизорликнинг кучи билан у ўзини ўнглади. Қоқилиб-суқилиб, бодомларнинг сояси қоплаган йўлдан қирғоққа қараб чопди.

Қирғоқдаги аскарлар оппоқ соқолли бир чолнинг ўзлари томон югуриб келаётганини кўриб, «Тўхта!» дея қичқирдилар. Чол тўхтамади, билъакс, ҳиқиллаганча «Мен туркман, ўғилларим, мен туркман» дея нидо қилди. Аскарлар индамай қолишди. Чол аскарлар ёнига етгач, дуч келганини қучиб, ўпа бошлади. Шўрликнинг кўзларидан тинмай ёш оқарди. Аҳволини кўрганларнинг ҳаммалари мутаассир бўлдилар.

Чолнинг ҳаяжони бироз босилгач, сўрадилар:

— Неча йилдан буён асирсан?

— Қирқ йилдан буён.

— Исминг ними?

— Қора Мамиш.

— Капитан Қора Мамишми?!

Қариянинг атрофида аскарлар шов-шув кўтаришди. «Бейга хабар беринглар! Бейга хабар беринглар!» дея қичқиришди. Қариянинг қўлтиғидан олиб, денгиз қирғоғи томон қуш каби учдилар. Бир қайиққа ўтқазиб, катта кемага элтдилар. Аскарлар ичида унинг ўтмишини билмаган, шуҳратини эшитмагани йўқ эди. Чол эса қирқ йиллик айрилиқдан сўнг миллатдошларини кўргани севинчдан ўзини йўқотганди. Аскарлар унинг эгнига бир кафтан ташлаб, бошига қалпоқ кийдирдилар-да, «Юр, бейнинг олдига», дедилар.

Шоп мўйловлик, сирма тўн устидан зирҳли пўлат совут кийган йирик гавдали бир киши қаршисида тўхтадилар. У сўради:

— Сен капитан Қора Мамишмисан?

— Ҳа, мен.

— Рост сўзлаётирсанми?

— Нега ёлғон гапирай?

— Хизр алайҳиссалом ўтган ерларни кезган сенмисан?

— Ҳа, менман.

— Унг билагингни шимар-чи, кўрай-чи?

Чол кафтанинг енгидан қўлини чиқарди. Енгини шимариб, бей

томон узатди. Билагида хоч шаклидаги чуқур жароҳат изи бор эди. Бу жароҳатни у узоқ шимолнинг олти ойлик тунида, хотинини олиб қочаётиб орттирганди.

Бей чолнинг қўлларидан ўпа бошлади:

— Ота, ота! Ахир, мен сенинг ўғлингман!

— Сен Турғутмисан?

— Ҳа.

— ...

* * *

Кекса асир севинчдан ҳушини йўқотганди. Ўзига келгач, ўғли унга «Мен жанг қилиш учун қирғоққа тушяпман, сен кемада қолиб, ором ол», деди. Кекса қаҳрамон кўнмади: «Йўқ, мен ҳам сен билан бирга жангга кираман».

— Сен қувватдан қолгансан, ота, чарчайсан.

— Мен қирқ йилдан буён жангга ташнаман.

— Жангда бир нима бўлса, Ватанга интизор ҳолда кетсан...

Қора Мамиш ёшариб қолгандек эди. У қоплон каби, ўридан шиддат билан қўзғалди. Қилич, қалқон келтиришларини ислади. Сўнг кеманинг қуйруғида ҳилпираётган байроқни кўрса-тиб:

— Шаҳид кетсам, мени ана шунга ўранглар. Ахир, Ватан — ол байроғинг тикилган ер эмасми?— деди тўлқинланиб.

Темур БИЙТЎРАЕВ ўгирган

УНУТИЛГАН ҚЎШИҚЛАР

* * *

Соғинчларим битикланган бағри тошим
Узра ёнган сўзлар менинг муҳаббатим.
Сочининг ҳар толасига битта ошиқ
Кўзлар ичра бўзлар менинг муҳаббатим.

Қалдирғочнинг қанотига қил боғлаган
Қошларининг орасига олса мени.
Неча тўти тақаллумга тил боғлаган
Ошиқликнинг бозорига солса мени —

Дарёларни ёқалаган сой бўлардим,
Сойда ўсган қамишмикан қизнинг қоши?!
Қоратолдан мўралаган ой бўлардим,
Дарёларнинг ул юзига келса шошиб.

Соғинчларим битикланган бағри тошим
Узра ёнган сўзлар менинг муҳаббатим.
Сочининг ҳар толасига битта ошиқ
Кўзлар ичра бўзлар менинг муҳаббатим.

* * *

Лайлининг кипригидан хок узра унди майса,
Тонг шабнам қатрасига чайилган қуш патлари.
Ишқ қайта тирилгайдир заминни шудринг чайса,
Гулнинг япроқларига ёзилиб ишқ хатлари.

Тун сени олиб келса ёнган оғушлар билан,
Сойда ўсган қамишдай қошларинга тушди ишқ.
Осмон тонг ранглиғ бўлса ошиқ оққушлар билан,
Менинг киприқларимдан учаётган қушдир ишқ.

Умрнинг ҳар онида сарбон қўнғироқ чалар,
Соғинч бехатарлигин тиласанг, ишққа тилан.
Чархнинг чилдирмасида инсон қўнғироқчалар,
Гардун гумбазида гар қуш учса қушлар билан.

Лайлининг кипригидан хок узра унди майса,
Тонг шабнам қатрасига чайилган қуш патлари.
Ишқ қайта тирилгайдир майсани шудринг чайса,
Гулнинг япроқларига ёзилиб ишқ хатлари.

* * *

Муҳаббат сенга гулқанд. Муҳаббат менга гулхан,
Сочинг тўлқинларининг гирдобига сол мени.
Муҳаббатнинг исми ҳам, жисми ҳам токи гулдан —
Бир гулнинг япроғига беркитар хаёл мени.

Тилса гулнинг тикони менинг қўлимни тилсин,
Ошиқ машаққати-ла найга айланди қамиш.
Гулни андалибларнинг ашки беғубор қилсин,
Ишқнинг беғуборлиги кўздаги шабнамчамиш.

Гул ашки майда-майда. Гул ашки танга-танга,
Гулда булбул ашқимас, тонгда ҳижрон ёнадир.
Ҳижронинг ҳам, соғинч ҳам айланади Ватанга,
Қисматинг соғинч ўлса гардун ҳижрон хонадир.

Муҳаббат сенга гулқанд. Муҳаббат менга гулхан,
Сочинг тўлқинларининг гирдобига сол мени.
Муҳаббатнинг исми ҳам, жисми ҳам токи гулдан —
Бир гулнинг япроғига беркитар хаёл мени.

* * *

Гул ашки гулоб ичра. Гул атри болга тушгай,
Соғинса сиғинч шоҳид, сиғинса соғинч шоҳид.
Гул узра шаби ҳижрон шабнамий холга тушгай,
Гулда майнинг аксини англамай ўтди зоҳид.

На майи ноб, на болга айланмаган мушқлар кўп,
Осмондаги бўзтўрғай бўзламасанг на бўлғай?!
Жаҳонда манзилига етолмаган қушлар кўп,
Соғинч сўқмоқларидан ҳижроним чиқди йўлга.

Гул узра шаби ҳижрон шабнамида бўзлаган
Андалибнинг ашқига беркитмасанг, ёр, мени —
Ҳажрини ҳижронгамас, соғинчларга сўзлаган,
Сандин ўзга на соғинч, на ҳижроним бор мени.

Гул ашки гулоб ичра. Гул атри болга тушгай,
Соғинса сиғинч шоҳид, сиғинса соғинч шоҳид.

Гул узра шаби ҳижрон шабнамий холга тушгай,
Гулда майнинг аксини англамай ўтди зоҳид.

* * *

Гулга айланармидинг, бол ари бўлсам агар,
Гулни булбул ашкимас, бол арилар чангламиш.
Сен менинг соғинчимсан, сал нари бўлсам агар,
Муҳаббат кимга ҳижрон, кимга соғинч рангдамиш.

Аксингни солармисан, ойнакўз чашма бўлсам,
Гоҳ баланд, гоҳ паст учган турнага айланса ишқ.
Васлингга интизору васлингга ташна бўлсам,
Тортгали кўзларингга сурмага айланса ишқ.

Кўзинг тўтиёсининг гардига сингдир мени,
Ҳижронинг кўзларимга тортилган милдир мени,
Сумбуланинг сувидай ҳисларим тиндир мени,
Бу дунё гардишига ўхшаган чилдирмани.

Гулга айланармидинг бол ари бўлсам агар,
Гулни булбул ашкимас, бол арилар чангламиш?!
Сен менинг соғинчимсан, сал нари бўлсам агар,
Муҳаббат кимга ҳижрон, кимга соғинч рангдамиш.

* * *

Сабуҳий бўсаларни бол аридан қизганиб,
Излаганим — қайси гул ичра искаб топарман?!
Мен муҳаббат шаклини кипригимда чизганим,
Соғинчларим муҳаббат элчилари — чопарлар.

Бўтакўзлар ичида бўзлаб-бўзлаб топганим,
Анордай бетларингга, ёнардай бетларингга,
Боларидай қўнғали кўзлаб-кўзлаб топганим,
Ишқ ёзилмиш гардуннинг гардишин четларига.

Бир гулнинг яроғига ёзгали ишқ сатрини,
Узилган киприкларим тўкилди баргларига.
Ғунча табассумида элитар гул атрини,
Гулни-гулга чатгали муҳаббат заргарига.

Сабуҳий бўсаларни бол аридан қизганиб,
Излаганим — қайси гул ичра искаб топарман?!
Мен муҳаббат шаклини кипригимда чизганим,
Соғинчларим муҳаббат элчилари — чопарлар.

* * *

Дарёларнинг ул юзида тўним қолди,
Майсаларнинг кипригидан боғичлари.

Менинг қирғий қарашларим — арзи ҳолдир,
Сенинг сирли қарашларинг — соғинчларим.

Совоғида қизил гулдай очилганим,
Дарёларнинг ул юзида жийда қаттик.
Мушки қирмиз чечакларга сочилганим,
Қизил гулга айланмаган сийна қаттик.

Оқ гул билан қизил гулнинг чирмашгани —
Нурлар томган бетларингга хол бўлайин.
Дарёларнинг ул юзида сирлашгани
Балхи рўмол қолган ўша тол бўлайин.

Дарёларнинг ул юзида тўним қолди,
Майсаларнинг кипригидан боғичлари.
Менинг қирғий қарашларим — арзи ҳолдир,
Сенинг сирли қарашларинг — соғинчларим.

Абдумажид Азим

КЎКСИНГДАГИ

МЕҲРИГИЁ

* * *

Бир қалқиб тўхтади пойимда дунё,
Не гўзал ҳисларим ютибди сароб?!
Юрагим қаърида портлади гўё,
Армонли бир оғрик, бўғиқ изтироб.

Не синоат сездим, нимани кўриб
Бу кун туюлмоқда беҳуда, бекор.
Кўзимни бекитиб берибди фириб,
Томоша кўрсатиб чархи кажрафтор.

Қолди сўнги имкон, яшамоқ учун,
Хоин ким, дўст кимдир очсам орани.
Фурсат ғаниматдир, шошаман бугун,
Ажратиб олмоққа оқу қорани.

Фурсат ғаниматдир, тирикдирман то,
Жами сўзларимга берарман жавоб.
Бир қалқиб тўхтади пойимда дунё,
Эзгу туйғуларни айларман тавоб.

Ярадор шер янглиғ кўтариб наъра,
Юрак — суянчимдан сўрайман тўзим.
Мунгли ўйларимга қиларман зарда,
Ё ҳаёт, ё ўлим энди ҳар сўзим!

Суюк ўтмишларим, алвидо, хайр,
Умрим тўлиб кетди сонсиз ёлғонга.
Руҳим зиндонида тутқин бир тайр,
Озод хаёлларим учди осмонга.

Бордир сўнгги имкон тазарру учун,
Хато кечган умрим, тушунгин, қизғон.
Бошимни кундага қўймоқлик букун
Менга фавқулодда табиий, осон!..

* * *

Дурахшон юлдузлар кўкда сочилмиш,
Энг ёруғ юлдузни солдим қўйнимга.
Иқболим чечаги бу тун очилмиш,
Энг нозик билаклар кучди бўйнимдан.

Қаҳқаҳа отишиб кўкдан галма-гал,
Ҳушимни олмангиз, сулув юлдузлар.
Энг бахтли одамга бермангиз халал,
Солманг юрагимга сернағма ҳислар.

Бир журъат уйғонди тўнган қонимда,
Нотавон шарпадек сездим ўлимни.
Дурахшон юлдузлар қаҳқашонида
Энг узун сочларга очдим дилимни.

Хаёлим мулкени этдингиз асир,
Ким айтар сизларни, бепарво, тилсиз.
Кўнглум осмонида инжа, беназир,
Ҳурлар узолмаган энг хушрўй гулсиз.

Шапшар тиғингизни кўксимга қадаб,
Йилларким бошимда қиларсиз ўйин.
Мен букун заминда энг улкан одам,
Энг ёруғ юлдузга етади бўйим!..

Ниҳоят...

Ниҳоят, кўксингдан юлиб ташлайсан,
Орзу-умидларга тўлиқ дамларни.
Ниҳоят, юракдан сева бошлайсан,
Бошингда парвона бўлган ғамларни.

Ниҳоят, гўзаллик келтирар ғашинг,
Хунуклар қошида сажда қиларсан.
Ниҳоят, ҳаётдан тугаб бардошинг,
Ажал ўтрусида ғолиб куларсан.

Илтижо

Уйғонмоқда субҳ беозор,
Кўзингни оч, одамзод, ахир!
Теваракка қарагин ҳушёр,
Кипригинг-ла пайпаслаб бир-бир.

Андармонсан ўз-ўзинг билан,
Ғимирлайсан ўхшаб қарахтга.
Интиқ боққин юрак кўзи билан,
Майсаларга, гулга, дарахтга.

Майда-чуйда хатоларга ногоҳ,
Билиб-билмай очаяпсан йўл.
Хато, хато, хатолар, э воҳ,
Идрокингни емирар буткул!

Уйғон руҳинг тарк этсин ғафлат,
Тирикликка масъул ҳар сўзинг.
Мадор бўлсин кўксингга шафқат,
Бунёд ўзинг, барбод ҳам ўзинг.

Измингдадир бу олам, билсанг,
Нажот сўрар тириклик, ҳаёт.
Бир сония ғафлатда қолсанг,
Ҳаммасини қилурсан барбод.

Юрак кўзи билан қара, бок,
Ёт эмассан борлиқ, дунёга.
Сен тонмагин, тонмагин, бироқ,
Кўксингдаги меҳригиёдан...

ҲУСАЙН БОЙҚАРО

ФОЖЕЙИ ШАҲС ҚИСМАТИ

1. Салтанат учун кураш

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро 1438 йил июл (842 йил муҳаррам) ойида Ҳиротнинг шарқи-шимолидаги Давлатхона саройида оламга келди. Отаси Султон Ғиёсиддин Мансур Мирзо амир Темурнинг иккинчи ўғли Умар шайх Мирзо баҳодирнинг невараси эди.

Онаси Феруза бегим ҳам амир Темур шажарасига мансуб эди. Феруза бегимнинг онаси Қутлуқ Султон Бегим эса Мироншоҳ Мирзонинг қизи эди. Дарҳақиқат, Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро, Заҳриддин Мухаммад Бобур Мирзо таърифлаганидек, «Каримут-тарафайн», яъни ҳар икки томондан ҳам насаби амир Темур Кўрагонга туташган эди.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг отаси, гарчи темурий шаҳзодалардан бўлса-да, ҳеч қаерда ҳукмронлик қилмаган. У умрининг охиригача Ҳиротда оддий одамлардек ўрта ҳол ҳаёт кечиради. 1445 йилда отаси вафот этган пайтда Султон Ҳусайн Мирзо етти ёшда эди. У 14 ёшгача мактабда ўқийди.

Тарихчи Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамирнинг ёзишича, 1452 йил куз ойларида 14 ёшли Султон Ҳусайн Мирзо онаси Феруза бегим билан кенгашиб, Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур Мирзо саройига хизматга киради.

1454 йил кеч кузида Абулқосим Бобур Мирзо Самарқандга қарши юриш қилади. 16 ёшли Султон Ҳусайн Мирзо ҳам қўшин сафида эди. Самарқанд ҳукмдори Султон Абусайид Мирзо, Абулқосим Бобур Мирзо лашкарига қақшатқич зарба бергач, ҳар икки ҳукмдор ўртасида сулҳ битими имзоланади ва шу йилнинг 25 декабрида Абулқосим Бобур Мирзо Ҳиротга қайтади. Бироқ, Султон Ҳусайн Мирзо Султон Абусайид Мирзо саройида қолади. Бу бежиз эмасди, албатта.

Феруза бегим эри Султон Ғиёсиддин Мансур Мирзодан кўрмаган рўшноликни ўғли Султон Ҳусайн Мирзодан кўриш орзусида яшарди. Ёшлигиданоқ унга улуғ бобоси амир Темур ҳақидаги қиссалардан сўзлаб, қўлоғини пишитар ҳамда катта мақсадлар ва мартабаларга ҳавас уйғотишга тиришиб келар эди. У Абулқосим Бобур Мирзога нисбатан Султон Абусайид Мирзони қудратли ва давлатманд ҳукмдор фахмлаб,

ўғлига Самарқандда қолишга ижозат берган эди. Шунингдек, Султон Абусайид Мирзо саройида хизмат қилаётган мулозимлар орасида Умар Шайх Мирзо авлодига мансуб бир неча шаҳзода бор эди. Булар ёнига Ҳусайн Мирзо ҳам қўшилди. Бироқ кўп ўтмай, Ҳусайннинг амакиваччаси Султон Вайс Мирзо (Муҳаммад Мирзонинг ўғли) ҳукмдорга қарши исён кўтаради. Бундан хавфсизраган Султон Абусайид ўз мулозиматида бўлган 13 нафар шаҳзодани ҳибсга олади. Табиийки, улар орасида Султон Ҳусайн Мирзо ҳам бор эди.

Бу даҳшатли хабар тез фурсатда Ҳиротга етиб келади. Феруза бегим Абулқосим Бобур Мирзо ҳузурига бориб, ундан маслаҳат сўрайди ва ўзини Самарқандга жўнатишини илтижо қилиб ёлборади. Хуросон ҳукмдори Феруза бегим Султон Абусайид Мирзо билан холавачча эканлигини назарда тутиб, уни Самарқандга жўнаётган савдо қарвонига қўшиб юборади.

Султон Абусайид Мирзо холаваччасини илиқ кутиб олади. Феруза бегим сўз орасида ҳукмдор ўзига яқин қариндош эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Шунингдек, ўғлининг улуғ ҳукмдорга қарши ҳеч қачон ғарази бўлмагани ва бўлмаслиги ҳақида қаролат беражагини, бинобарин, ўғлини ҳибсдан озод қилиб, Ҳиротга қайтаришини нолаю илтижолар билан сўрайди. Султон Абусайид холаваччасининг зору таваллолари ҳамда кўз ёшларини инobatга олиб, Султон Ҳусайн Мирзони ҳибсдан озод қилади ва онаси Феруза бегим билан бирга Ҳиротга жўнашига фармон беради. Манбаларга қараганда, Султон Ҳусайн Мирзо тахминан 1455 йилда Самарқанддан қайтиб келиб, яна Абулқосим Бобур Мирзо саройида хизмат қила бошлайди. Хондамирнинг ёзишича, худди шу пайтда ёш Алишер Навоий ҳам ана шу ҳукмдор хизматига қиради.

Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига қараганда, 1456 йил октябрнинг бошида Абулқосим Бобур Мирзо Ҳиротдан чиқиб, 14 октябрда Машҳадга келади. Бу сафарда шаҳзода Султон Ҳусайн Мирзо билан Алишер Навоий ҳам бирга эдилар. Ҳукмдор Машҳадда қишлайди. 1457 йилнинг 22 мартада жигари хасталигига қарамай, саройдаги базм асносида меъёридан ортиқ шароб ичган Абулқосим Бобур Мирзо оламдан кўз юмади.

Шундан сўнг, Султон Ҳусайн Мирзо саройни тарк этиб, Марв, Жом ва Моҳан вилоятлари ҳукмдори Санжар Мирзо Марвий ҳузурига боради. Санжар Мирзо Марвий 1455 йилдан буён Ҳиротга тобе эди.

Абулқосим Бобур Мирзо вафотини эшитган Санжар Мирзо марҳум ҳукмдорнинг ўғли — ёш шаҳзода Шоҳ Маҳмудга байъат билдиришни ўзига эп кўрмай, мустақил ҳукмронлик йўлини танлайди. Худди ана шу пайтда 19 ёшли, барваста, навжувон шаҳзода Султон Ҳусайн Мирзо унинг ҳузурига келади. Уни юксак эҳтиром билан кутиб олиб, катта илтифот кўрсатадилар.

Санжар Мирзо ёш шаҳзодага 15 ёшли қизи Бека Султон Бегимни никоҳлаб беради. Қатъиятли ва жасоратли Султон Ҳусайн Мирзо тез кунда қайнотасининг ишончига сазовор бўлади.

1457 йил июл ойида марҳум Абулқосим Бобур Мирзонинг ўн бир ёшли ўғли Шоҳ Маҳмуд Мирзо Алоуд-Давла Мирзонинг ўғли Иброҳим Мирзодан енгилгани ҳақидаги хабарни эшитган Мумзиддин Санжар Мирзо Машҳадни ўз тасарруфига киритиш иштиёқида тараддудга тушади. У Машҳадга жўнаш олдидан ўз ўрнига куёви Султон Ҳусайн Мирзони ҳукмдор этиб белгилайди.

Ёш шаҳзода тез орада қайнотаси кутганидек, ўз шижоати ва қаттиққўллигини намойиш қила бошлайди. Аммо кўп ўтмай Марв акобирларининг энг нуфузлиси вазир Ҳасан Арлот билан Султон Ҳусайн Мирзонинг оралари бузилиб, ҳар хил миш-миш, иғволар вужудга келади. Жумладан, Ҳасан Арлот: «Султон Ҳусайн Мирзо санжарийлар сулоласига ман-

суб бўлган хазина-дафинани қўлга киритгач, Санжар Мирзони ҳокимиятдан азл қилиб, Марвда ўз салтанатини ўрнатмоқчи», деган иғвони тарқатиб, уни асирга олиш тараддудига тушади.

Бу фитнадан огоҳ бўлган Султон Ҳусайн Мирзо фурсатни қўлдан бермай, Ҳасан Арлотни ҳибсга олади. Шу воқеадан сўнг гўё фитна тинчигандай бўлади. Ешлик ғурури билан майлга эрк берган Султон Ҳусайн Мирзо ўз навкарлари билан овга чиқади. Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида талқин қилинишича, шаҳзода ўрдугоҳдан узоқлашгач, Мумзиддин Санжар Мирзонинг мулозимларидан Муҳаммадбек Шерозий, Шайх Зуннун Ироқий ҳамда умаролардан Эл ўғли ўзаро иттифоқ тузиб, ўч олишга жазм қиладилар. Дарҳол Султон Ҳусайн Мирзонинг девонда хизмат қилиб турган яқин кишиларидан Дўлдой Шайх Баҳодир, Жон Али ва бошқалар қатл этилади. Шаҳардан ҳийла билан қочиб чиққан Жон Алининг биродари мазкур машъум хабарни шаҳзодага етказди. Султон Ҳусайн Мирзо 60 нафар навқари билан шаҳарга яқинлашганда, шаҳар дарвозалари маҳкам ёпилганини ва Санжар Мирзога тарафдор амир ва беклар жангга тайёр турганини кўради. Орада қаттиқ жанг бошланади. Кураш асносида Султон Ҳусайн Мирзонинг қўли банд келиб, шаҳарга ёриб кирса-да, бироқ кучлар тенгсизлиги туфайли охири шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Манбаларда ёзилишича, Султон Ҳусайн Мирзо ўша йили қиш фаслини Марв билан Хива оралиғидаги биёбонда ўтказишга мажбур бўлади.

Тарихчи Хондамир ва Абдураззоқ Самарқандийнинг далолатига кўра, 1458 йил баҳорида Султон Ҳусайн Мирзо уч юзга яқин йигити билан Тажанга қараб юради. Шу вақтда амир Бобо Ҳасан Журжонда Жаҳоншоҳ туркман тазйиқидан қочиб, ўз навкарлари билан Обивард орқали юриб, Санжар Мирзога қўшилиш ниятида келмоқда эди. Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Мирзо Анбуҳ яқинида амир Бобо Ҳасанга ҳамла қилади. Орада ҳаёт-мамот жанги бошланади. Султон Ҳусайн Мирзо уч юзга яқин жасур йигити билан жангга кириб, амир Бобо Ҳасан қўшинини тўзатиб, ўзини эса асир олади, сўнгра қатл қилдиради. Амир БОБО Ҳасаннинг омон қолган навкарларини Султон Ҳусайн Мирзо ўз паноҳига олиб, Нисо вилоятига юради. Бу — Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳарб майдонидаги биринчи ғалабаси эди. Шундан сўнг у Нисо вилоятини забт қилиб, ундан Астрободга азм этади. Шаҳар ҳокими Ҳусайнбек Жаҳоншоҳ Туркманнинг амакиваччаси эди. 1460 йил сентябрида Султон Ҳусайн Мирзо Астрободни қўлга олгач, Ҳусайнбекни дорга осдириб, салтанат ва арқони давлатни эгаллайди.

Еш шаҳзода Астрободга ҳужум қилмасдан аввал қайнотаси Санжар Мирзо билан орадаги низони бартараф этиш мақсадида Маҳмуд Туркистонийни элчи қилиб жўнатади. Аммо бир сўзли, қайсар Санжар Мирзо ҳали жаҳлдан тушмаган эди. У мазкур элчини қатлга буюради. Натижادا қайнота билан куёв ўртасидаги адоват яна авжига чиқади.

Султон Ҳусайн Мирзо Астрободда ўрнашиб олгач, Хуросон ҳукмдори Абусайид Мирзо билан музокара юритиб, Астробод вилоятида хутбани унинг номига ўқиттиради. Аммо Султон Абусайид Мирзо ўзининг хавфли душмани Жаҳоншоҳ Туркман билан сулҳ тузиб олгунгача Султон Ҳусайн Мирзо билан дўстона муносабатда бўлиб туради. Ўз салтанатини катта-кичик душманлардан фориг қилгач, Астробод вилоятига, яъни Султон Ҳусайн Мирзога қарши кўз тика бошлайди.

1459 йил март ойида Ҳусайн Бойқаро ҳузурига Султон Абусайид Мирзо томонидан Абдураззоқ Самарқандий элчи бўлиб келади. Бу пайтда Абусайид Мирзонинг душманлари деярли тугатилган, 1458 йилдаёқ Алоуд-Давла Мирзо, унинг ўғли Иброҳим Мирзо ва Санжар Мирзоларнинг бирлашган ҳарбий кучлари Сарахс қўрғони яқинида тор-мор этилиб, шаҳзодалар жанг майдонидан аранг қочиб қутулган эдилар.

Санжар Мирзо яраланиб, асир олинади ва қатл этилади. Шунингдек, бу вақтда Султон Абусайид Мирзонинг энг хавфли душмани туркман ҳукмдори Жаҳоншоҳ билан сулҳ тузилган эди.

Султон Ҳусайн Мирзо 1460 йилнинг бошларида Биёржуманд вилоятида яшовчи араблар исёнини бостириш учун, Абдул Али Тархон бошчилигида ҳарбий гуруҳ жўнатилади. Улар бу вилоятда осойишталик ўрнатиб, у ердан қочган исёнчиларни Сабзавор ва Нишопурга таъқиб қилиб борадилар. Бу хабарни эшитган Султон Абусайид Мирзо амир Али Форси барлос, Ҳасан Шайх Темур, амир Нурсайид ва амир Сайид Мазидларни Биёржумандга юборади. Абдул Али Тархон Хуросон бекларининг келаётган хабарини эшитиб, Астрободга қайтади. Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо Хуросон бекларига қарши илғор юборади. Аммо беклар кетидан катта қўшин билан Султон Абусайид Мирзонинг ўзи ҳам келаётганини эшитиб, Астробод қалъа ва қишлоқларини жангга тайёрлашга фармон беради. Шу аснода қалтис вазият содир бўлиб, Султон Ҳусайн Мирзо амирларидан Аҳмад ва Бобо Ғулот Жалоийр ўз қавми билан биргаликда Султон Ҳусайн Мирзодан юз ўгириб кетиб қолади. Бу воқеадан кейин қўшиндан футур кетиб, хуросонликларга бардош бериш имкондан ташқари бўлиб қолади.

Вазиятни тўғри ҳисобга олган Султон Ҳусайн Мирзо Астрободни ташлаб чиқади ва Амударёдан кечиб ўтиб кетади. Султон Абусайид Мирзо шаҳарга тантана билан киради ва бу вилоятни учинчи ўғли ёш Султон Маҳмуд Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтади.

1461 йил баҳорида Султон Абусайид Мирзо Шоҳруҳияда кўзғолон кўтарган Муҳаммад Жўқий (Абдуллатиф Мирзонинг ўғли) Мирзога қарши лашкар тартади. Қўлай фурсатни ғанимат билган Ҳусайн Бойқаро Астрободга ҳужум қилади ва ёш шаҳзодани енгиб, вилоятни қўлга киритади. Султон Маҳмуд Мирзо эса Ҳиротга қочиб келади.

Султон Ҳусайн Астрободни забт этгач, Абдурахмон Арғунни бу ерга ҳоким қилиб қолдириб, Ҳиротга юриш бошлайди. Бу хабарни эшитган Сабзавор ҳокими амир Сайид Мурод ва Нишопур ҳокими амир Сайид Асил Архунлар тезда Ҳиротга бориб, қалъани мустаҳкамлаш тараддудига тушадилар. Ҳусайн Бойқаро ўз қўшини билан 1461 йил 31 августда шаҳар четигаги «Боғи Зоғон»га келиб тўхтади. Шаҳарнинг барча дарвозалари ёпилган ва жангга тайёр ҳолда турарди. Султон Ҳусайн Мирзо аскарлари Ҳирот дарвозалари ёнида қаттиқ жанг олиб борадилар. Аммо амир Сайид Асил Арғун ва амир Сайид Муродларнинг жонбозлиги туфайли шаҳар таслим бўлмайди.

Ниҳоят, сентябр ойининг охирида Султон Абусайид шошилнч равишда Муҳаммад Жўқий Мирзо билан сулҳ тузиб, Ҳирот томон йўлга тушади. Бир ой муддат ичида ҳеч қандай иш чиқаролмаган Ҳусайн бу хабарни эшитгач, қамални ташлаб, Астробод томонга чекинишга мажбур бўлади. Абусайид Мирзо ҳам рақибини таъқиб этиб, Астробод томонга юради. Сарахс қалъаси муҳофазаси учун қўйилган илғор Султон Абусайид қўшинига бардош бера олмай, Астрободга чекинади. Катта қўшиннинг шитоб билан келаётганини эшитган Ҳусайн Бойқаро ўз аркони давлати билан маслаҳатлашиб, Астрободни иккинчи марта ташлаб, Амударёдан қайиқларда сузиб ўтиб, Хоразмга дохил бўлади.

Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо кўп вақтгача Хоразм билан Бухоро ўртасида сарсон кезиб ҳаёт кечиради. Ниҳоят, 1468 йили Жўжихон авлодига мансуб Дашти Қипчоқ ҳукмдори Абулхайрхон ҳузурига кўмак истаб боради. Хондамирнинг сўзига қараганда, хон ҳузурига кирувчи зот, тахт олдида туриб бир қўли билан бош кийимини кўтариб, эҳтиётмандлик рамзи сифатида бир қўлига бир пой қавушини олиб, эгилиб таъзим қилиши вожиб бўлган. Аммо Ҳусайн Бойқаро бу русумни бажаришдан бош тартади ва ўз одатига кўра хон ҳузурига бир тиззасини

ерга тегизиб, эгилиб таъзим қилади. Абулхайрхон бу вақтда фалаж касалига чалиниб, кўрпа-тўшакда ётарди. Шунга қарамай, Султон Ҳусайн Мирзога кўмак беришга розилик билдиради. Султон Ҳусайн Мирзо Абулхайрхон ўрдасида бир ҳафта давомида шоҳона илтифот ва эҳтиромдан сарафроз бўлиб ҳаёт кечиради. Мазкур фурсатда Султон Ҳусайн Мирзога кўмак учун ўзбек кўшинини йиғишга фармон берилган эди. Бироқ тақдир тақозоси билан Абулхайрхон вафот этиб, ўрдугоҳда бесаранжомлик бошланади. Бундай вазиятда кўмак олиш амри маҳол эканлигига кўзи етган Султон Ҳусайн Мирзо ноумид бўлиб, Хуросонга қайтади.

1469 йил март ойида Султон Абусайид Мирзо Ироқда туркманлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Бу хабарни олган Ҳусайн Бойқаро тезда Ҳиротга қараб юради. Хондамирнинг ёзишича, бу пайтда Қорабоғда турган шаҳзода Султон Маҳмуд Мирзо ҳам отасининг ҳалокатини эшитиб, Ҳиротга шошилади. Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига қараганда, Султон Абусайид Мирзонинг тўнғич ўғли Султон Аҳмад Мирзо 50 минг кўшин билан Самарқанддан чиқиб, Ҳирот мудофааси учун келади. Ниҳоят, 16 март пайшанба куни Султон Маҳмуд Мирзо Ҳиротга киради ва 17 март жума куни унинг ҳамда акаси Султон Аҳмад Мирзонинг номига хутба ўқилади. Бироқ Ихтиёриддин қалъасининг бошлиғи Султон Маҳмуд Мирзога қарши кўзғолон кўтаради. Кўзғолончиларни шаҳар аҳли ҳам қўллаб-қувватлайди. Ташқаридан Султон Ҳусайн Мирзонинг кўшини шаҳарга яқинлашиб келарди. Султон Маҳмуд Мирзо ички ва ташқи душманга бардош беролмаслигига кўзи етгач, жон борида бошни сақлаб қолган маъқул қабилда иш тутиб, Ҳиротни ташлаб чиқади ва ҳали йўлда келаётган акаси Султон Аҳмад Мирзога қўшилиб, Самарқандга кетади. Шундан икки кун ўтгач, 1469 йил 25 март куни Султон Ҳусайн Мирзо тантана билан Ҳиротга кириб келади ва ўша куни жомеъ масжидида Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро номига хутба ўқилади.

1469 йил апрелда Алишер Навоий Самарқанддан Ҳиротга қайтади. Шоир болалик дўсти Султон Ҳусайн Мирзо Бойқарони шаҳаншоҳлик мартабаси билан қутлаб, 14 апрел ҳайит куни «Ҳилолия» қасидасини тортиқ қилади.

Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини қўлга киритгач, кўп ўтмай Шоҳруҳ Мирзо авлодига мансуб, яъни, Бойсунқур Мирзонинг набираси Ёдгор Муҳаммад Мирзо тахт даъвогари свфатида майдонга чиқади.

Ёдгор Муҳаммаднинг отаси Султон Муҳаммад Мирзо ўз акаси Абулқосим Бобур томонидан (1451 йил) қатл қилинган, ёш шаҳзода аммакис Поянда бегим ўз тарбиясига олган эди. У ўз замонасининг оқила ва фозила аёлларидан эди. Унинг сазйи-ҳаракати билан Ёдгор Муҳаммад Мирзо туркман ҳукмдори Мирзо Жаҳоншоҳ мулозиматига ўтади. Мирзо Жаҳоншоҳ вафотидан сўнг Амир Ҳасанбек ёш шаҳзодага катта ўмид боғлаб, уни ҳар соҳада яхши тарбиялаб, унинг ёнига баъзи хурсонлик беқлардан қўшиб, «маврусий мамлакатни эгаллаш»га ундайди.

Еш ва гўл шаҳзода тахт эгаллаш васвасаси билан ҳаволаниб, Жўржон вилоятига қўққисдан ҳужум қилади. Жўржон ҳокими амир Шайх Зоҳид Торимий бу ногаҳоний зарбага дош беролмай, Ҳиротга — Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳузурига қочиб келади. Бу хабарни эшитган Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро дарҳол амир Носириддин Абдуҳолиқ, амир Муборизиддин Валибекни душманни даф этмоқ учун жўнатади. Уларнинг ортидан қўшимча кўмак учун ўз жияни Кичик Мирзо (Муҳаммад Султон Мирзони ҳам юборади.

1469 йил 11 сентябрда Ҳусайн Бойқаро ўз аскарлари билан Ҳиротдан чиқиб, Машҳад орқали Астрободга юради. Чинорон мавзеида кўшинлар тўқнашиб, жанг бошланади. Ҳар икки томондан кўплаб қурбон-

лар берилиб, жанг Султон Хусайн Мирзо Бойқаро ғалабаси билан интихосига етади. Султон Хусайн Мирзо Ҳиротга қайтмай; шаҳар чеккасидаги Боғи Сафедда қўшинлари билан қишлайди.

Едгор Муҳаммад Мирзо Чиноронда қаттиқ мағлубиятга учрашига қарамай, туркман ҳукмдори амир Ҳасанбекдан катта кўмак олиб, Астро-бод вилоятини забт этади. У бу ерда куч тўплаб, яна Ҳиротга кўз тикмокда эди. Унинг ишончли кишилари Ҳиротда махфий иш олиб борардилар. Ҳиротдаги халқ ғалаёнлари бостирилгач, Хусайн Бойқаро Ҳиротга киради. Аммо Ҳирот қалъаси аллақачон сотқин бек ва амалдорлар томонидан эгалланиб, Едгор Муҳаммад Мирзо кишилари ихтиёрига топширилган эди. Султон Хусайн ноилож шаҳардан чиқиб кетишга мажбур бўлади.

Шу пайтда Ҳисор ҳукмдори Султон Маҳмуд Мирзо Балх атрофига яқинлашиб келмокда эди. Эндиликда икки хавфли душман билан курашмоқ лозим эди. Тадбиркорлик билан иш юритилмаса, салтанатининг қўлдан кетиши муқаррар эканлигини тушунган шаҳаншоҳ ўз қўшинини Маймана кўрғони атрофига олиб бориб жойлаштиради ва ўша ердан туриб, душман ҳаракатини изчиллик билан кузатади.

Едгор Муҳаммад Мирзонинг яқин кишилари Ҳиротнинг ичкарасида ҳам, ташқарисида ҳам моҳирона иш юритиб, шаҳзоданинг аммаси — Поянда Султон Бегимни Ҳиротга олиб кирадилар. Малика Ҳиротнинг эътиборли аъёнларини қўлга олиб, Ҳирот кўрғонида қўққисдан карнай ва зурнайлар чалдириб, 1470 йил июл ойида жияни Едгор Муҳаммад Мирзони Хуросон ҳукмдори деб эълон қилади. Шунингдек, жомеъ масжидида Едгор Муҳаммад Мирзо номига хутба ҳам ўқиттиради. Тез орада Едгор Муҳаммад Мирзо Ҳирот доруссалтанатига кириб келади ва тахтга ўтиради.

Бепарво ва тантиқ Едгор Муҳаммад Мирзо мамлакатни идора қилиш, рақиби Султон Хусайн Мирзо Бойқаронинг режаларидан воқиф бўлиб туришни хаёлига ҳам келтирмасди. Аксинча, айш-ишратга берилиб, сарой ичини гўзал қизларга тўлдирган эди. Шаҳзода билан бирга келган туркман қўшини бошлиқлари эса Ҳирот халқини талаб, ўлжа йиғишга киришиб кетадилар. Оддий фуқаро қаттиқ исканжа орасида қолади.

Бу пайтда, Султон Хусайн Маймана кўрғонида туриб, Едгор Муҳаммад Мирзога қарши турли-туман режалар тузар, аммо Ҳиротга дадил бостириб бориб, юзма-юз курашишга юраги дов бермасди. Ниҳоят, кунлардан бир кун шаҳаншоҳ ўз ҳузурига улўф амир Алишер Навоийни чорлаб:

— Олинган маълумотларга қараганда, Едгор Муҳаммад Мирзонинг салтанати омонатдек кўринур. Бинобарин, алҳол мавжуд қўшин билан яшин тезлигида Ҳиротга юриб, қўққисдан босиб кирсак, не дейдурсиз? Мақсадга эришурмизму?— деб сўрайди.

— Бу фикрни пинҳон тутмоқ лозимдур, шаҳаншоҳ. Зеро, мазкур фикр бекар орасида шоъе бўлса, қўшинга ҳам тарқалмоғи муқаррардур. Қўшин аҳлидан эса шаҳзода томон қочиб ўтаётганлар кам эмасдурлар. Алар бу ҳаракатдин шаҳзодани огоҳлантириб, ғафлат уйқусидин кўзини очурлар. Бинобарин, мазкур тадбирни ҳозирча пинҳон тутмоқ маъқул кўринадур,— дея жавоб беради амир Алишер Навоий.

Урдугоҳда пинҳона жанг тараддуди давом этади. Ниҳоят, 1470 йил август ойининг ўрталарида Султон Хусайн Мирзо Бойқаро Майманадан Мурғоб дарёси томон йўлга чиқади. Йўл асносида ҳукмдор Бобо Ҳоки мавзеидаги тоғ ёнбағрида, ғорда истиқомат қилувчи машҳур дарвешни зиёрат қилиш истаги туғилади. Бу дарвеш ёшлигиданоқ узлатга чекинган, ўзини одамлардан четга олиб, ғорда туну кун ибодат билан машғул эди. Шаҳаншоҳ унга ихлос қўйиб, мушкул вазиятдан халос бўлишда, унинг дуоси ижобат бўлса ажаб эмас, деган ақидани кўнглига туғади.

Дарвеш шаҳаншоҳни катта йўл устида кутиб олади. Ҳукмдор оддан тушиб, таъзим қилади ва яқин бориб ихлос билан унинг қўлини ўпади. Дарвеш ўз кулбасига таклиф қилади. Вақт зиқлигига қарамай, шаҳаншоҳ мамнуният билан ичкари кириб, унинг кўнглини олиш учун тақир пўс-такка ўтиради.

Ҳусайн Бойқаро бир лаҳза дарвешона қиёфага кириб, узлатда кечирилган фақирона ҳаётнинг пок ва мусаффолиги ҳамда дунё ҳойи-ҳаваслари эса шайтоний васваса эканлиги ҳақида сўзлаб, қарияни ўзига ром қилади. У шаҳаншоҳга бир сопол косада қатиқ тутади. Шаҳаншоҳ косани икки қўллаб олиб, ихлос билан ичади. Шундан сўнг таъзим билан кетишга ижозат сўрайди ва дуо қилишини ўтинади. Дарвеш ўрнидан туриб қиблага юз ўгириб, қўлларини дуога очганда, шаҳаншоҳ ҳам ўрнидан сакраб туриб қўл қовуштириб сомеъ бўлади.

Дуодан сўнг дарвеш кулба бурчагида ётган учи занглаб кетган бир найзани олиб, ташқарига чиқади ва моҳир найзабоз каби уни баланд кўтариб, кўзларида ғазаб алангаси ёнган ҳолда уни Ҳирот томонга ўқтади. Найзани худди душманга санчгандай, уч марта ҳавога санчади-да, сўнг шаҳаншоҳнинг қўлига тутқизади.

Дарвешнинг ҳаракатларидан бағоят таъсирланиб, кўзлари жиққа ёшга тўлган Ҳусайн Бойқаро чолнинг ориқ, ингичка қўлларини юз-кўзларига суртади. Шаҳаншоҳ отини чоптириб, кўшинга етиб олади ва таассуротларини қувонч билан бекларга гапириб беради. Дарвешнинг найзасини эса энг муқаддас нарса каби маҳкам тутиб, Ҳиротга йўл солади.

Ҳукмдор кечалаб юриб, Ҳиротга яқин келиб тўхтади. Қўшин бу ерда совут ва қалқонларни шайлаб, жанг тараддудини кўради. Шаҳаншоҳ юз кишини амир Музаффар барлосга қўшиб, «Боғизоғон»нинг катта дарвозасини очишга юборади. Бошқа дарвозаларга ҳам одам тайинлагач, ўзи бир мунча навқарни ҳамроҳ қилиб, амир Музаффар барлос кетган томонга қараб юради. «Боғизоғон»нинг асосий дарвозаси бузилиб, қўшин ичкари киради ва шаҳзода Едгор Муҳаммад Мирзонинг хобгоҳи ўрнашган «Боғишамол»га ўтадилар.

Хондамирнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаро ўз аркони давлати билан маслаҳатлашиб, тонг саҳарда «Боғизоғон»га етиб келади. Бу ҳужумда амир Алишер Навоий ҳам бирга эди. Тун. Ҳамма тонги ширин уйқуда. Энди Едгор Муҳаммад Мирзонинг оромгоҳини топиш зарур эди. Бу мушкул ишни амир Алишер Навоий ўз зиммасига олади, ғилофдан чиқарилган қиличини ҳасса қилиб, қаср томон юради. Тунги базмдан ҳориган шаҳзодани мастона уйқуда ётган жойида қўлга олиб, Султон Ҳусайн ҳузурига келтирадилар. У Едгор Муҳаммад Мирзонинг гуноҳини кечиб, қўйиб юбормоқчи бўлади. Бироқ аркони давлат бунга йўл бермайди. 1470 йил 21 августда 19 ёшли Едгор Муҳаммад Мирзо қатл қилинади. Шундан сўнг Ҳирот ва унинг атрофини ўраб турган душман қўшини саросимада, даҳшатдан эсанкираб шаҳарни ташлаб қочади. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Хуросон тахтини иккинчи марта ана шу зайлда ўз тасарруфига киритади.

Шундан сўнг Ҳирот ва бутун Хуросон музофотида осуда кунлар бошланиб, жабрдийда халқ осойишта ва фаровон ҳаёт кечиришга муяссар бўлади.

2. Маданият ва санъат ҳомийси

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳукмронлик даврида Хуросон гуллаб яшнади. Айниқса, Ҳиротда диний ва маданий-маиший бинолар кўп

қурилди. Бу қурилишларнинг асосий раҳнамоси ва мутасаддиси сифатида Алишер Навоийни кўрсатиш жоиздир. Шунингдек, шаҳаншоҳнинг яқин кишилари ҳамда бек ва амирлар ўз номларини абадийлаштириш мақсадида масжид, мадраса, работ, кўприк, ҳаммом ва шунга ўхшаш улуғвор бинолар билан шаҳар кўркини янада жилолантирганлар.

Шаҳаншоҳ Гозургоҳ яқинида ўз номига мадраса қурдирган. Ҳирот ташқарисида бир неча боғлар бўлишига қарамай, ҳукмдор «Боғи жаҳоноро»ни бунёд эттирган. Бундан ташқари, «Боғи байтул имон» ва «Боғи ҳамса оройи» номли боғлар барпо эттирган.

Султон Бадиуззамон Мирзо номи билан аталувчи «Мадрасайи Бадиъа» ҳам Ҳусайн Бойқаро даврининг улкан обидаларидан биридир.

Ана шу йилларда Хуросонда қаттиқ зилзила бўлиб, Ҳирот жомеъ масжиди анча шикастанлади. Манбаларга қараганда, масжид намоз ўқиш учун хавfli бўлиб қолган. Уни таъмирлашга фармон берилади. Бу ишни бажариш амир Алишер Навоий зиммасига тушади. Таъмир жараёнида иккита ёндош иморат ҳамда айвонлар қурилиб, тагидан янгидан пойдевор ҳам ўрнатилади. Бу ишлар 6—7 ойда битирилган бўлса-да, бироқ пардозлаш бир-икки йилга чўзилган.

Жомеъ масжиди улкан бинолардан бўлиб, унинг 403 гумбази, 130 та равоқи ва 444 устуни бўлган. Уни аввалгидан ҳам салобатлироқ ва кўркамроқ тарзда қайта тиклашга фармон берилган эди. Амир Алишер Навоийнинг жонбозлиги туфайли қурилиш ўз вақтида интиҳосига етказилади.

Хондамирнинг ёзишича, қирққа яқин йирик иншоот Ҳусайн Бойқаро даврида вужудга келган. Бинобарин, Ҳиротнинг кўркам ва ободонлиги шаҳаншоҳ ва амир Алишер Навоийнинг буюк хизматлари туфайлидир.

Ҳусайн Бойқаро даврида, Ҳиротга атроф-теваракдан олимлар, шоирлар, рассомлар, хатотлар, муסיқачилар ва бошқа хил ҳунар аҳллари кириб кела бошлаганлар. Жумладан, табиб Ҳусайн жарроҳ ичакни кесиб даволашда чумолидан фойдаланиш усулини ихтиро қилган. Ичакни кесиб, уни қайтадан бир-бирига улаш жараёнида ичак чокини чумолига тишлатган. Чокни тишлаб турган чумолининг эса бўйинини қайчи билан кесиб ташлай берган. Шундай усулда чокнинг охиригача чумолига тишлатиб чиққач, ичакни жойига ўрнатиб, қоринни тиккан.

Муסיқа илмида устод Сайид Аҳмад ғижжак, Устод Шоҳқули ғижжак, Устод Қул Муҳаммад удий, Устод Ҳусайн удий, Устод Шайх Фоний ноийлар Хуросонда ном чиқарган етук муסיқашунос алломалардан бўлган. Наққошлик ва хатотлик соҳасида номдор алломалардан Хожа Мирак наққош, Мавлоно Ҳожи Муҳаммад наққош ва буюк истеъдод соҳиби Устод Камолиддин Беҳзодлар ўз маҳоратлари билан Хуросон доврўғини оламга ёйган эдилар.

«Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг энг яқин умароларидан Муҳаммад Бурундуқ барлос бўлиб, Жоку барлос насландур. Яна бири Музаффар барлосдур. Яна умаролардан Аҳмад Таваккай, Амир Валибек, Ҳасан Шайх Темур, Ҳасан Нўён (Нўёнбек), Жаҳонгир барлос, Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос, Иброҳим дўлдой, амир Зуннун аргун эди». Бу сатрлар муаллифи Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо яна шундай ҳикоя қилади: Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро вафотидан сўнг ака-ука шаҳзодалар — Султон Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Мирзо шерикликда тахтга ўтирадилар. Султон Бадиуззамон Мирзонинг вазири амир Зуннун аргун эди.

Кунлардан бир кун унинг ҳузурига бир неча шайх ва муллалар келиб, «валийлар раҳнамоси бизга башорат қилди, сенга «Хизабруллоҳ» (Оллоҳнинг шери) деган лақаб берилди. Сен ўзбек аскарини енгадурсан», дейишади. Шундан сўнг тез фурсатда Муҳаммад Шайбонийхон Хуросонга бостириб кириб, ҳар иккала шаҳзодани бир-бирига қўшилишига қўй-

май, тор-мор келтиради. Шу аснода гўл ва лақма амир Зуннун арғун ўша дарвешлар айтган гапга чин кўнгилдан ишониб, 100—150 нафар аскар билан Муҳаммад Шайбонийхон қаршисига чиқиб туради. Душман аскар бириинчи ҳамладаёқ амир Зуннунни янчиб ташлайди ва калласини кесиб, ҳукмдор ҳузурига юборадилар. Дарҳақиқат, манбаларнинг маълумотига кўра, амир Зуннун арғун бир сўзли, ўжар ҳамда гўл киши экан. Аммо пок мазхабли, намозхон бўлган.

Умаролардан яна бири амир Дарвеш Али бўлиб, амир Алишер Навоийнинг туғишган укаси эди. Бобур Мирзонинг таърифлашича, амир Дарвеш Али калта фаҳм, ҳунарсиз ҳамда беклик қобилиятдан анча йироқ, кўримсиз киши бўлган. Калта фаҳмлиги юзасидан шаҳаншоҳга бир неча марта нохушлик келтирган. Фақат амир Алишер Навоийнинг обрў-эътибори туфайлигина сарой мулозиматида қолган.

Амир Мўғулбек эса чапани бўлиб, кўпроқ қимор ўйнаган.

Амир Сайид Бадр жуда зўр ва ёқимли ҳаракатлар қилувчи киши бўлиб, рақсга тушишда унга тенг келадигани бўлмаган. У доим шаҳаншоҳнинг ҳузурда майхўрлик ва суҳбатда ҳамнишин бўлган.

Ислон барлос турк бўлиб, қушчилик илмини яхши билган. Ей тортиб, камон отишда моҳир бўлган. Ёйни куч билан отганда тахтани ҳам тешиб ўтказган.

Шайх Абусайидхон «дармиён» (ўртада) лақаби билан машҳур эди. Бобур Мирзонинг эътирофича, қайси бир жангда у шаҳаншоҳга от келтириб берган ва унга қасд қилган душманни даф этган. Ушандан бошлаб мазкур лақабни олган.

Шайхимбек эса «Сухайлий» тахаллуси билан ғазал ёзгани учун Шайхим Сухайлий деб аталган. Ғазалларида доим қўрқинчли ва ваҳимали фикрлар ифодаланган. Ривоят қилишларича, бир кун Шайхим Сухайлий мавлоно Абдурахмон Жомий ҳузурда бир байтни ўқиган. Шунда Жомий ҳазратлари унга қараб: «Мирзо, шеър айтасизми ёки одам қўрқитасизму?» деган экан.

Муҳаммад Валибек, Бобо Али эшик оға ва амир Бадриддинлар улуг беклик даражасида эдилар.

Ҳасан Али жалойирнинг асли исми Ҳусайн жалойир бўлиб, беғам ва исрофгар бўлган. Ҳамиша нарф ва қимор ўйнаган.

Умаролардан яна бири Хожа Абдулло Марварий бўлиб, Бобур Мирзонинг таърифича, аввал садрлик қилган, кейинчалик ички беклардан эди. Хуш фазилатли киши бўлиб, қонун чалишда гирифт йўли хожанинг ихтиросидир. Хатни чиройли ёзган, Баёний тахаллусида ғазал ҳам битган.

Яна амирлардан бири Сайид Урус, Мир Али Мирохур, Сайид Ҳасан ўғлоқчи, Тангриберди самончилар эди. Шунингдек, Ҳожа Айзалидинни беклари ҳам бўлиб, улардан Алихон Боюндур, Тахматинбек ва Асадбеклар Султон Бадиуззамон Мирзо ҳузурда баланд мартабали эдилар.

Вазирлардан Мажиддин Муҳаммад эди. У тадбиркорлигига қарамай, сарой амалдорлари билан чиқишолмайди. Бек ва амирлар иғво қилиб уни мансабдан йикитадилар, ўрнига Низомул-Мулк вазир бўлади. Бир неча муддатдан сўнг уни ҳам қатл қилдириб, Ҳожа Айзалидинни вазирликка тайинлайдилар.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаро замонасидаги олимлар, фозил ва шоирлар ҳақида гапириб, аларнинг ҳаммасининг саромади Мавлоно Абдурахмон Жомийдур, дейди. Шунингдек, Шайхим Сухайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Осафий, Биноий, Сайфий Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммой, Мулло Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Оҳий, Шоҳ Ҳусайн Комий, Ҳилолий Аҳлий, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтади.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Хуросон тахтига ўтиргач, ўз қаламравидаги барча вилоят, туман ва ноҳиялардаги маъмурий бошлиқларни

янгидан тайинлаб, қозилик ва додхоҳлик мансабларига одил ва фозил кишиларни белгилайди. Шунингдек, масжид ва мадраса ишларини етуқ уламою фузалолар қўлига топширади. Хондамирнинг ёзишича, Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро 1470 йил 23 август пайшанба куни Ҳазрат Хўжа Абдулла Ансорий қабрини зиёрат қилиш мақсадида Гозиргоҳга ташриф буюради. Зиёрат асносида қози Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайнни ўз ҳузурига чорлаб: «Ҳирот дорус-салтанатида Султон Сайид замонидаги дастурни қўллаш лозим бўлади ва агар мен томондан ёки биро-дарим ёки фарзандим томонидан шаръий чегарадан ташқари чиқилса, унинг ижроси кечиктирилмаслиги лозим», дейди.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг таъби назми ҳақида Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» асарига қуйидагиларни ёзади: «Ул ҳазратнинг хўб ашъори ва марғуб абёти бағоят кўпдур ва Девои ҳам мурат-таб бўлбтур». Қуйидаги мисралар Ҳусайннинг девонига тааллуқлидур:

**Ишқ аро Мажнун каби ўлсам ғамингдин қайғуриб,
Тошигай қабрим тошин Фарҳод хоро синдурб.
Соқие, умри абад топсун дер эрсанг, жонни
Оғзима етқургил ўз оғзингга аввал етқурб.**

Ҳусайн Бойқаро мамлакатда илм-маърифат, маданиятнинг равнақи учун кўп ҳаракат қилади.

Хондамир Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг вилоятларда бинокорлик ва деҳқончилик ишларини ривожлантириш борасида тузган режалари ҳақида гапириб, қуйидаги воқеани шарҳлайди.

Шаҳаншоҳ Хоразмда бинокорлик, деҳқончилик ва бошқа тадбирларни ривожлантириш учун у ерга уч минг хонадонни кўчириш ҳақида фармон беради. Аммо амир Алишер Навоий бу фармонга эътироз билдириб, уни ўзгартиришни илтимос қилади. Лекин шаҳаншоҳ қабул қилмайди. Амир Алишер Навоий ҳам бўш келмайди, қайта-қайта шоҳ ҳузурига кириб, илтижо қилаберади. Охирида шаҳаншоҳнинг чеҳрасида малоллик зоҳир бўлганини сезган амир: «Шоҳим, ҳар бир иш ўринсиз содир бўлса, тўққиз мартагача айтишга ҳақлидурсиз, деган сўзингизга биноан қайта-қайта илтижо қилмоқдамен», дейди. Шундан сўнг шоҳ Хоразмга уч минг эмас, минг хонадонни кўчирма қилиш ҳақида янгидан фармон чиқаради.

Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ўша давр адабий муҳитининг йирик намоёндаларидан эди. Алишер Навоийнинг таъкидлашича, Ҳусайн Бойқаро қадимги туркий тилнинг тақдирига бефарқ қарамаган. Аксинча, унинг ривожини учун жон куйдириб, қатор чора-тадбирларни амалга оширган. Чунончи, ўша давр адабий муҳитининг баъзи бир мўътабар вакиллари туркий тилни камситиб, мазкур тилда ижод этиш ижодкорнинг истеъдодсизлигини билдирувчи нуқсонлардан бири, деб ҳисоблаганлар. Ана шундай шароитда Ҳусайн Бойқаро давлат ишларида туркий тилни жорий қилиш ҳақида махсус фармон чиқаради. Бу дадил қадам мамлакатнинг сиёсий, маданий ва ижтимоий ҳаётида катта воқеа эди.

Ҳусайн Бойқаро ҳар икки тилда, яъни, форсий ва туркий тилларда ғазал ёзиш иқтидорига эга бўлса-да, асосан туркий тилда ижод қилган.

Навоий Ҳусайн Бойқаронинг идроки, фаҳм-фаросати нақадар юксак эканлиги ҳақида эҳтирос билан гапириб, қуйидаги нақлни келтиради. Баҳор кунларидан бирида Навоий машҳур шоир, замонасининг маликуш-шуароси Мавлоно Лутфий билан учрашиб қолади. Ғоят қаттиқ ёмғир ёғаётган эди. Лутфий ёмғирнинг торлари ҳақида сўзлаб, Амир Ҳусрав Деҳлавий бир шеърда шул ҳақда билдирган гўзал маъно ва ўхшатишни таърифлаб мақтайди. Гўё маҳбуба баҳорнинг ёмғирли кунларидан бирида қаёққадир кетаётган экан, ногаҳон лойда сирғаниб йиқилаёзади. Лекин у шунчалик латиф ва нозик эканки, йиқилаётди ёғаётган ёмғир

торини ушлаб олиб, унинг мадади билан йиқилишдан сақланиб қолади. Бу маъно Навоийга жуда маъқул тушади. У кўпгина шоир ва адибларга буни гапириб беради. Улар ҳам Ҳусрав Дехлавий шеърига таҳсинлар ўқийдилар. Навоий навбатдаги анжуманлардан бирида Ҳусайн Бойқарога мазкур шеър ҳақида ҳикоя қилади ва ундан таърифу тавсиф кутади. Аммо Ҳусайн Бойқаро мазкур шеърдаги ўхшатишга эътироз билдириб, юқоридан пастга эниб тушаётган ёмғир тори йиқилаётган киши учун мадад бўлолмайди, дейди.

Навоий Ҳусайн Бойқаронинг эътирози мантиқан тўғри эканлигини тан олади ва унинг шеърфаҳмликдаги заковатига қойил қолганлигини баён қилади.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Хуросон ҳудудини ички ва ташқи душмандан тозалагач, беғамликка берилиб, айшу ишрат йўлига киради. Кўплаб хотинларни ўз никоҳига олиб, ҳарамини гул руҳсорли паривашлар билан тўлдирди. Саройда турли-туман базмлар кўпайиб, базмаро майхўрлик тобора авжига чиқа бошлайди. Шаҳаншоҳнинг ўзи ҳам майхўрликка муккасидан кетган эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Аввал тахт олгон маҳалда олти-етти йил тойиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушди, қирқ йилга ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, кун йўқ эдики, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале сабуҳий қилмас эди».

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро расман ва норасман (канизакларини кўшиб ҳисоблаганда) ўн бир бор уйланган бўлиб, бу никоҳлардан ўн тўрт ўғил ва ўн бир қиз кўрган.

Биринчи хотини Бека Султон бегим Марв ҳукмдори Санжар Мирзонинг қизи эди. Бека Султон бегимдан Бадиуззамон Мирзо туғилган. Бегим сарвқомат, латофатли бўлса-да, рашкчи, худбин, тили заҳар ва ўта инжиқ табиатли аёл эди. Узининг машҳур санжарийлар авлодига мансублиги ва шаҳаншоҳнинг катта хотини эканлигини рўқач қилиб, ҳарам аҳлига тинчлик бермасди. Ҳатто шаҳаншоҳ ҳарамдаги бошқа хотинлари билан сўзлашиб қолгудай бўлса, уни ҳам чаёндай қақиб мулзам қиларди. Бека Султон бегим ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо шундай ёзади: «Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн Мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлигидан мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ Мирзо жонибида эрди.

**Зани бад дар саройи марди некхў,
Ҳам дар ин оламаст дўзахи ў».**

(Яхши кишининг саройида ёмон хотин.
Шу дунёнинг ўзида унинг дўзахидур).

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро хотинини талоқ қилгач, Бека Султон бегим бу улкан бахтсизликка дош беролмай ётиб қолади ва 1488 йили вафот этади.

Нақл қилишларича, Бека Султон бегим қазо қилганда шоҳ шикорда бўлган. Ҳарамдан эҳрож қилинган маликани қайси тарзда дафн этиш ҳамда дафн маросимида шоҳнинг қатнашиш-қатнашмаслигини дарҳол аниқлаш лозим эди. Шаҳаншоҳ овда нашву намода юргани учун бундай нохуш хабарни унга етказишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди. Ниҳоят, аркони давлат кенгашиб, бу қалтис вазифани фақат улўғ амир Низомиддин Алишер Навоий ҳазратлари уддалай оладилар, деган қарорга келдилар. Бовужуд Алишер Навоий шикоргоҳга етиб боради. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро дўсти Алишер Навоийни юксак илтифотлар билан кутиб оларкан:

— Улуғ амиринг шикорга майллари йўқлигидан хабаримиз бор

эрди, алҳол бемаврид ташрифларидин ҳайратдадурмиз. Не юмуш воқеъ бўлубдур? Сўзлангиз!— дейди.

Ҳазрат Навоий шоҳ томон мунгли боқаркан:

— Сарви гулни соясида сўлди гул, нетмак керак!— дейди.

Табиатан зукко шоҳ гап нимада эканига дарҳол тушунади ва улуг амрга юзланиб:

— Сарвдан тобут ясаб, гулдин кафан этмак керак!— деб жавоб беради.

Шоҳнинг бу жавоби марҳумани шоҳона дафн этиш лозимлигига ва дафн маросимида ўзи қатнашмаслигига ишора эди. Ҳазрат Навоий шикоргоҳдан қайтиб келгач, барча шаҳзодалар ҳамда аркони давлат иштирокида шоҳона дафн маросими ўтказилади. Маликанинг жасадини ўзи қурдирган ва ўглининг номи билан аталган «Бадиъа» мадрасасига дафн қиладилар...

Иккинчи хотини Чўлибегим бўлиб, Озоқ бекларидан бирининг қизи эди. Шаҳаншоҳдан Султон бегим исмли қизи бор эди.

Учинчи хотини Шаҳрибону бегим бўлиб, Султон Абусайид Мирзонинг қизи эди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Ҳиротни олгач, уйланган эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Чекман урушида Султоннинг ҳарамидаги барча маликалар маҳофадан тушиб отга минганларида, Шаҳрибону бегим маҳофадан тушмайди ва отга минишни рад этади. Бу ўжарликни Султонга етказадилар. Султон шаккок Шаҳрибону бегимни талоқ қилиб, ҳарамдан эхрож қияди.

Тўртинчи хотини Поянда Султон бегим бўлиб, Султон Абусайид Мирзонинг қизи, Шаҳрибону бегимнинг синглиси эди. Поянда Султон бегимнинг Султондан тўрт қизи бор эди. Муҳаммад Шайбонийхон Хурсонни ўз тасарруфига киритгач, Поянда Султон бегим Ироққа қочади ва ўша ерда ғарибликда вафот этади.

Бешинчи хотини Хадича Оғо бегим эди. У 1451 йилда Ҳиротда туғилган бўлиб, 1457 йилда Султон Абусайид Мирзо Ҳиротни олгач, унга ҳадя этилган хос канизаклардан бири эди. Султон Абусайид Мирзо Хадича бегимни 1465 йилда ўз никоҳига киритади. Ундан Оқобегим исмли қизи ҳам бўлган. 1469 йилда Султон Абусайид Мирзо жангда ҳалок бўлгач, Ҳирот тахтига ўтирган Ҳусайн Бойқаро марҳум султон ҳарамида Хадича бегимни кўриб, уни севиб қолади ва шаръий иддаси (тўрт ой) тувагач, ўз никоҳига киритади.

Хадича бегим ёш, гўзал, димоғдор, енгил табиат аёл бўлиб, ичи қора, мар-ҳийлага мойил эди. Бобур Хадича бегим ҳақида, «Ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй (кўп гапирувчи, эзма) хотун эди, рофизий (шиа мазҳабининг бир оқими) ҳам экандур», деб ёзади. Дар ақиқат, Хадича бегим тез фурсатда ўзининг жозибали ҳусн-латофатию маккорона илтифотлари билан Бойқарони ўзига ром қилиб, ҳарамда улуг бекалик ўрнини эгаллайди. Султоннинг Хадича бегимдан икки ўғли бўлиб, каттаси Шоҳғариб Мирзо ва кичиги Музаффар Ҳусайн Мирзо эди.

Хадича бегим кичик ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзони валиаҳд қилиб тайинлатиш учун хуфийна тараддуд кўради. Таомилга кўра, валиаҳдлик ҳаққи Султоннинг тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзониники эди. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Бадиуззамон Мирзони унчалик суймас-да, ҳар ҳолда, уни рози қилиш тадорикини ўйлар эди. Айни вақтда Алишер Навоий бошлиқ сарой аҳлининг кўпчилиги валиаҳдликка Бадиуззамон Мирзонинг ўғли Мўмин Мирзони муносиб деб билар ва бу ҳақда ўз мулоҳазаларини Султонга очиқ билдирган эдилар. Аммо Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро севикли хотини Хадича бегимнинг сўзини икки қилишга журъат қила олмас, шунингдек, валиаҳд тайинлаш масаласида суюкли ўғли Музаффар Ҳусайн Мирзога мойиллиги сезилиб турарди. Табиийки,

аркони давлат орасида бўлаётган бундай мулоҳазалар Хадича бегимнинг ҳасад оловини алангалатмасдан иложи йўқ эди.

Олтинчи хотини Попо (Бобо) оғачи бегим бўлиб, шаҳаншоҳнинг севикли хотини эди. У беш ўғил ва тўрт қизнинг онаси эди.

Еттинчи хотини Опоқ бегим бўлиб, ундан фарзанд бўлмаган. Опоқ бегим Попо Оғочанинг эмакдоши эди. Бинобарин, унинг болаларини ўз боласидек тарбиялаб ўстирарди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг таъкидлашича, Опоқ бегим Султоннинг беҳузурлик чоғларида яхши парваришлаб, илтифотлар кўрсатар экан. Ҳарамдаги маликалардан ҳеч қайсиси Султонга Опоқ бегимдек хизмат қила олмас экан. «Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳиридин (Ҳиротдан) келди. Мен ҳам таъзим ва эҳтиромларин иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди. Кобулда Тангри ҳукмини буткармуш», деб ёзади Бобур Мирзо.

Сақкизинчи хотини Минглибий Оғача бўлиб, ўзбек эди. Уч ўғил ва икки қизнинг онаси эди.

Тўққизинчи хотини Латиф Султон Оғача бўлиб, чоршамбихийларга мансуб хос канизақлардан эди. Султондан икки ўғли бор эди.

Унинчи хотини Зубайда Оғо бегим бўлиб, Ҳасан Шайх Темурнинг набираси эди.

Ун биринчи хотини Беги Султон Оғача бўлиб, ундан фарзанд бўлмаган.

Булардан ташқари бир неча сатанг қиз-жувонлар ҳамда канизақлар Султон шабистонининг ёритғичлари эдилар.

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг ўн бир нафар қизи бўлган, дедик. Энг катта қизи — Султон бегим. Онаси Чўли бегим эди. Султон бегимни шаҳаншоҳ ўз акаси Султон Бойқаро Мирзонинг ўртанча ўғли Султон Вайс Мирзога узатган. Султон Вайс Мирзо вафотидан сўнг, 1502 йилда Султон бегимни Абдулбоқи Мирзога узатадилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг маълумотига қараганда, Султон бегим сўз устаси бўлиб, ибора топишдан ҳеч қийналмаган. Унинг Султон Вайс Мирзодан бир ўғли ва бир қизи бўлган. Қизини Шайбонийлардан Йўлбарс Султоннинг иниси Эсонқули Султонга узатган экан. Уғли Муҳаммад Султон Мирзо эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо мулозаматида бўлиб, Қуннуж вилоятининг ҳоқими бўлган.

Султон бегимнинг кейинги эри Абдулбоқи Мирзо 1507 йилда Темур Султон билан бўлган жангда ҳалок бўлади. 1520 йилда Хоним Кобулдан Ҳиндистонга, яъни, Бобур подшоҳ саройига келаётиб, Нилобга етганда бандаликни бажо келтиради.

Иккинчи қизи Оқбегим бўлиб, онаси Поянда Султон бегим эди. Оқбегим Абулқосим Бобур Мирзонинг синглиси Бекабегимнинг набираси Муҳаммад Қосим Мирзо бин Абулқосим Арлотга узатилган. Ундан бир қиз туғилган бўлиб, исми Қоракўз бегим эди. Қоракўз бегим эса Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг укаси Ғазнайн вилоятининг ҳоқими Носир Мирзога узатилган. Оқбегим 1504 йилда вафот қилган.

Шаҳаншоҳ Поянда Султон бегимдан яна бир қиз кўрган бўлиб, исми Бека бегим эди. Бека бегим ўз холаси Робия Султон бегимнинг ўғли Бобур Мирзога узатилган. Бека бегим 1502 йилда вафот этган.

Шаҳаншоҳнинг тўртинчи қизи Оға бегим бўлиб, унинг ҳам онаси Поянда Султон бегимдир. У Робия Султон бегимнинг иккинчи ўғли Султон Мурод Мирзога узатилган. Оға бегим балоғат ёши айни гуллаган кезларда оламдан ўтади.

Бешинчи қизи Кичкина бегим бўлиб, бунинг ҳам онаси Поянда Султон бегим бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг сўзига қараганда, Кичкина бегимга Султон Маъсуд Мирзо кўп иштиёқмандлик қилсада, бироқ Поянда Султон бегим қисқа ўйича, розилик бермайди. Ке-

йинчалик Сайид Ота наслидан Мулло Ҳожага узатилади. Аммо Кичкина бегим ҳам кўп умр кўрмай, шаҳаншоҳ ҳаётлик давридаёқ оламдан ўтади.

Олтинчи қизи Саодат Бахт бегим бўлиб, Бегим Султон номи билан шухратланган. Онаси Попо Оғача бегим эди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг сўзига қараганда, Бегим Султон Султон Маъсуд Мирзога унинг кўзи кўр қилингандан сўнг узатилган. Бир қиз, бир ўғли бўлган. Султон Маъсуд Мирзони Шайбонийлар ҳалок қилгач, қизини шаҳаншоҳнинг Опоқ бегим исми хотини ўз тарбиясига олиб, Ҳиротдан Кобулга келган. Балобатга етгач, Сайид Мирзо Опоққа узатилган. Бегим Султон эса ўғли билан Каъбатуллоҳга кетиб, ўша ерда қолган.

Шаҳаншоҳнинг еттинчи қизи Султон Нажд бегим бўлиб, онаси Попо Оғача бегим эди. Султон Нажд бегим шаҳаншоҳнинг акаси Султон Бойқаро Мирзонинг кичик ўғли Искандар Мирзога, яъни, амакиваччага узатилган.

Саккизинчи қизи Мунаввар Султон бегим бўлиб, онаси Попо Оғача бегим эди. Мунаввар Султон бегим Анхуд сайидларидан Сайид Мирзога узатилган.

Тўққизинчи қизи Байрам Султон бегим бўлиб, онаси Минглибий Оғача бегим эди. Байрам Султон Бегим ўз амакиси Султон Бойқаро Мирзонинг қизининг ўғли Сайид Абдулло Мирзога узатилган. Сайид Абдулло Мирзонинг отаси Анхуд сайидларидан эди. Байрам Султон бегимдан бир ўғил туғилиб, номини Сайид Барака қўйганлар. Заҳириддин Бобур Мирзонинг таъкидлашича, Сайид Барака хизматига Бобур Мирзо Самарқандни ўз тасарруфига киритганда унинг ағзаларида бўлган. Кейинроқ Урганчга бориб, салтанат даъвосини қилган ва Астрободда қизилбошлар қўлида ҳалок бўлган.

Шаҳаншоҳнинг ўнинчи қизи Фотима Султон бегим бўлиб, онаси Минглибий Оғача бегим эди. Фотима Султон бегим Мироншоҳ Мирзо наслидан Едгор Мирзога узатилган. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, Фотима Султон бегим отаси шаҳаншоҳнинг ҳаётлигидаёқ вафот этган.

Ун биринчи қизи Ойша Султон Оғача бегим бўлиб, онаси Зубайда бегим эди. Ойша Султон Оғача бегим Шайбоний султонларидан Қосим Султонга узатилган. Ундан Қосим Ҳусайн Султон исми ўғил бўлган. Қосим Султон вафотидан сўнг унинг авлодидан Бўрон Султон никоҳига кирган. Бўрон Султондан бир ўғил туққан, исми Абдулло Султон бўлган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзонинг ёзишича, Қосим Ҳусайн Султон Ҳиндистонга — Бобур подшоҳ хизматига борган. Бобур подшоҳ унга Бадовун ҳокимлигини инъом қилган, кейинроқ эса Абдулло Султон ҳам Бобур подшоҳ мулозаматига борган. Унинг ҳақида Бобур подшоҳ шундай ёзади: «Бовужудким, кичик ёшлиқтур, хизмати ёмон эмас».

Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг ўғилларидан тўнғичи Бадиуззамон Мирзо бўлиб, у 1454 йили туғилган. Онаси Бека Султон бегимдир. Бадиуззамон Мирзо шаҳаншоҳнинг ўғиллари орасида энг оқил ва тадбиркори эди. Шунингдек, ҳарбий салоҳиятга молик, толиқмас жангчи ҳам эди. Бадиуззамон Мирзо шариат аҳкомларига риоя қилувчи адолатпеша ҳукмдор эди. У ўз саройига олимлар, шоирлар, уламолар, санъаткорлар ва турли-туман аҳли ҳунармандларни йиғиб, анжуманлар ўтказарди. Султон Бадиуззамон Мирзо шеърхонликни яхши кўрар ва ўзи ҳам ғазал битар эди.

Улуғ мутафаккир амир Алишер Навоий Султон Бадиуззамон Мирзонинг таърифини бундай келтирганлар: «Султон Бадиуззамон Мирзо ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигитдур. Рамз атворидан отар-тутарда дилписанд ва базм асбобидин ичмак ва бағишламоқда бемонанд. Таъби ҳам назм услубида мулойим тутубдур. Ва бу матлаъ анингдурким:

**Маҳи ман, бегули рӯят, дилам хун баста чун лола,
Жигар ҳам аз ғами ҳажрат шуда паргола-паргола.**

(Мазмуни:

Эй гўзалим, гул юзингсиз юрагим лоладек қон боғлади,
Жигар ҳам ҳажринг ғамидан парча-парча бўлди).

Бу туркий матлаъ дағи таркибда хўб ва ҳолатда марғуб воқеъ бўллуб-турким:

**Э сабо, гар сўрса ҳолим шаммайи ул сарвиноз,
Уйрулуб бошиға мен саргаштадин еткур ниёз.**

1473 йилда Султон Бадиуззамон Мирзо Хоним бегимга уйланади. Хоним бегим Султон Абусайид Мирзонинг Руқия Султон бегим исмли хотинидан туғилган қизи эди. Руқия Султон бегим эса Шохруҳ Мирзонинг набираси Алоуддавла Мирзонинг қизи эди. 1486 йилда Хоним Бегим ўғил туғади. Номини Муҳаммад Мўмин Мирзо қўядилар.

Султон Бадиуззамон Мирзо 1494 йилда Тахматинбек қизига уйланади. У 1496 йилда ўғил туғади. Номини Муҳаммад Замон Мирзо деб атайдилар...

Гарчи Астробод вилояти Хуросоннинг энг чекка ўлкаларидан бўлса-да, серунум ва даромадли диёр эди. Бинобарин, Султон Хусайн Мирзо Бойқаро Астробод ҳокимлигига ўзининг энг ишончли кишиларини ёки ўғилларидан бирини тайинларди. Шунингдек, Астробод салтанатнинг чегара вилоятларидан эди.

Астрободнинг собиқ ҳукмдори амир Валибекнинг вафотидан сўнг, вилоятга амир Мўғул ҳоким қилиб тайинланган эди. Аммо 1486 йилда туркман ҳукмдори амир Яъқуб билан Султон Хусайн Мирзо Бойқаро муносабатларида совуқчилик вужудга келиб, ҳар икки мамлакат ўртасида жузъий зиддиятлар пайдо бўла бошлайди. Вазиятнинг бундай давом этиши Астрободни хавф остида қолдирарди. Шу боис 1487 йил қиш фаслида Астробод ҳокими амир Мўғулнинг ўрнига, улуғ амир Алишер Навоийни Астробод ҳокими этиб тайинлангани ҳақида шаҳаншоҳнинг фармони эълон қилинади. Тарихчи Хондамирнинг ёзишча, улуғ амир Алишер Навоий шаҳаншоҳдан шу мазмундаги қарорни эшитганда, ҳукмдорнинг хоҳиш-иродасига қарши бир оғиз бўлса-да сўз айтмайди, фақат бошини қимирлатиб, розилигини билдиради.

Аммо баъзи тарихнавислар амир Алишер Навоийнинг ҳоким этиб тайинланиш сабабини пойтахтдан (саройдан) узоқ ўлкага «бадарға» қилиниш деб талқин қиладилар. Ҳолбуки, Султон Хусайн Мирзо Бойқаро етук сиёсатдон сифатида пухта режа тузиб, душман комига яқин турган нотинч Астрободга ўзининг энг яқин кишии амир Алишер Навоийни ҳоким қилиб тайинлаган эди. Шунингдек, шаҳаншоҳ амир Алишер Навоийнинг улуғ мутафаккир шоирлиги, сиёсат ва раёсатда одил ва тадбиркорлиги фақат мамлакат ичкарисида эмас, балки ташқарида ҳам машҳурлигини яхши тушунарди. Ҳарҳолда, шаҳаншоҳ қўшни ҳукмдор амир Яъқуб билан бўлажак муносабатларни тинч йўлга қўйиш борасида, амир Алишер Навоийдан кўра муносиброқ номзодни топа олмаган.

Давоми келгуси сонда

ТУПРОҚҚА СОЧИЛДИ БАХТ МУНЧОҚЛАРИ

Мавжуда Абрайқулова

* * *

Юрагим — орзуга зор бўлган бешик,
Нафис қўнғироқлар садосиз карахт.
Тиконлар гул бўлиб, қайғу сел бўлар,
Чўмилар рўмоли заъфарон дарахт.

Малҳам ухлаб ётар булут қўйнида,
Бағрида чўғ пишган дунёни қучиб.
Хиёнатли ёққан дард ёмғиридан,
Адашган юраклар тирилар чўчиб.

* * *

Маъюс, бағри куйиб йиғлайверар шам,
Вужуд шабнамларга беланар ларзон.
Юрак нуқрасидан сизилмоқда дард,
Руҳимда булбуллар айтади азон.

Соғинч буюк олмани тешиб улгурди,
Ҳиллолнинг қонига беланди жоним.
Хотир тегирмони янчиб ташлади,
Заминни бўяди орзумнинг қони.

Туннинг рўмолини бошимга ўраб,
Жавоҳирлар юртин кездим девона.
Қайғуларни ичиб берганимда жон,
Гуллар мен ҳақимда сўйлар афсона.

* * *

Бармоғинг учида гуллади гумон,
Шубҳадан кўкарди қалбинг хатлари.
Юрагим, зардобга тўлди юрагим,
Юволмас илинжнинг ибодатлари.

Ойнинг қорачиғи ситилиб кетди,
Дийдор ғунчалари бўлдилар хазон.
Юрагим — чигиртка кемирган рўмол,
Узун тушларимда эртақлар меҳмон.

Тупроққа сочилди бахт мунчоқлари,
Беҳушман, имлайди рўёлар.
Юлдузлар айланар юракка,
Мени олиб қочар ҳумолар.

Олтинсой

Ирода

* * *

Уят сочим ўрар эркалаб, суюб,
Андиша боқади қовоғин уйиб,
Нигоҳлар қолади фироқда куйиб,
Сен агар айтсанг бу муқаддас сўзни.

Муҳаббатнинг биллур орзуси сингай,
Ҳуркак хаёлларга кудурат ингай,
Севги атиргулин бағри тилингай,
Сен агар айтсанг бу муқаддас сўзни.

Сенга илтижоли боқувчи кўзлар,
Сирли қиёфангдан ненидир излар
Ва ногоҳ қизарар уятчан юзлар,
Сен агар айтсанг бу муқаддас сўзни.

Йўқ!..
Сен асло айтма бу муқаддас сўзни!

11 сентябрь

Кўзёшимдай сочинг ёмғирни,
Аҳволимга боқмадинг қиё.
Айтиб қўйдим сенга у сирни,
Сендан паноҳ истадим гўё.

«Хайр», дедим, йўқ, шивирладим,
Лабларимда мудраб қолди сўз.
Бўлма менга бунча бераҳм,
Бугун сени севиб қолдим, куз.

Қанотингни майин силадим,
Қалдирғочим, кўзларингни юм.
Тақдир, сендан қувонч тиладим,
Бугун, ахир, мен туғилган кун.

Агар

Ёрим агар кетар бўлсанг, саломат бўл.

Ҳалима Аҳмедова

Сиз мендан кетсангиз, ой бўлсин ҳамроҳ,
Ёлғиз туннинг ўзи менга кифоя.
Қуёш сирдош бўлсин, юлдузлар паноҳ,
Ўзгалар қаҳридан қилсин ҳимоя.

Сиз мендан кетсангиз, нақадар оғир,
Қароғим меҳрлар тўкиб толади.
Аммо қарғамайман, хаёлим оғрир,
Нафратим қайдадир ухлаб қолади.

Сиз мендан кетсангиз, юпатмоқ учун
Уэрлар, тавбалар, ёлғон керакмас.
Фақат Сизни сира унутмаслик-чун
Бир кафтгина армон қолдирсангиз, бас!

Сиз мендан кетсангиз, ўша армонлар
Энг азиз фарзандим бўлиб қолади.
Сиздан ёдгор қўшша-қўшша армонлар
Йўлингизни кутиб-кутиб толади.

Сиз мендан кетсангиз, фақат бахт тилай!...

Тошкент

Раъно Ҳалимова

* * *

Йўллар, оёқларим боғлаган йўллар,
Тошлар, келажагим қонатган тошлар.
Гуллар — мусибатнинг заволи бўлиб,
Бармоғим учидан сирқиган ёшлар.

Умид — тун пардаси ямлаган ёғду,
Қувонч — наволарга кафанланган оқ.
Ишонч — тош тахтага айланган болиш,
Қоматим олмоққа берилган сўроқ.

* * *

Гулимжон, номошомгулимжон,
Оқшомлар файз берган сўлимжон.
Жазира тафтига чидолмай,
Юзингни яширдинг, оҳ, нимжон.
Не учун офтобни севмайсан,
Юзимга боқиб бир кулмайсан?!
Гулимжон, қонимнинг рангидек,
Яноғинг лабимга босаман.
Ҳеч кимга очмаган қалб дардим,
Ёлғизим ўзингга очаман,
Чунки сен, тунимда ошкорсан,
Ёруғлик дунёда туморсан!
Туморсан кўзларда яширин,
Асроринг ичингда пинҳондир.
Ҳеч кимга сотмайсан, айтмайсан,
Ғамларинг гарчи бир жаҳондир.
Тун билан пинҳоний сўзлашгунг,
Қароқчи ёринг-ла юзлашгунг.
Тонгда, сен яшириб ёр юзин,
Уйқуга кетасан кун — ниҳон.
Бўм-бўш хона, яланг деворлар,
Шифт — узилган бир парча осмон.
Фарғонада туғилган орзу,
Деворларни муштар беошон.

* * *

Дил кўзи кўр бўлибдур, очмоққа ҳолим бўлмади,
Ҳуснинг офтобим дедим, аммо, ҳилолим бўлмади.
Ғамзада кўнгул уйингга таъна тошлар отдиму
Кўксима ботди бу тошлар, лек заволим бўлмади.

Бир меҳр истабману ардоғидан бўлдим йирок,
Ҳар дақиқа, ҳар нафас қалбимни эзди бир сўрок,
Не учун, мен мискин-а, меҳру муруватдир финок,
Жону жаҳондин севдиму, кўрсатмади меҳр бинок?!

Чархидун савдосию ғавғосидин жон қийналур,
Учраган сирти бўлак, ичида фитна айланур,
Кеч десам, ёруғ жаҳон оҳанглари чун жойланур,
Бас десам, телба кўнгул борича ўтлар куйланур.

Кўкда офтоб порлагай, менинг-чи офтобим бўлак,
Ул замин шайдосидир, менинг дилафкорим бўлак.
Иқболли ошиқлар ўтиб, етса ёр висолига,
Мен айри васлидин унинг, қилмишим-корим бўлак.

* * *

Сен орзу қилардинг оппоқ кўйлакни,
Бир бора кийишни, фақат бир бора.
Сенга етганида илк бор оқ либос,
Тақдирнинг қарғиши қилди қоп-қора.

Муҳаббат кўмилди қора тупроққа,
Изиллайди совуқ мозорда хаёл.
Бешигин топмаган, ҳу шохдор буғу —
Қуриган дарахтга айланган аёл.

Айрилиқ ўтининг сўнгсиз тафтидан,
Ёниб кетди юрак, ёнди буғулар.
Ҳаттоки бешикка айлана олмай,
Дарахтлар ҳам ёнди, ёнди орзулар.

Сен орзу қилардинг оппоқ кўйлакни.

* * *

Керак эмас, кечирма асло,
Шивирлайди қадам нидоси.
Майли, лочин, олгин хунингни,
Бу дунё ғийбатлар адоси.

Аччиқ сўзлар тирнайди яна,
Юрагимнинг инжиқ ярасин.
Бармоқларим жонини сотган,
Сочингни ой нури тарасин.

Тушунмайсан, мени тушунмас,
Теграмдаги ҳиссиз ғийбатлар.
Беозор ингранар саҳарда,
Тушларингни йиғлатган дардлар.

Асраб қўйган ширин сўзларим,
Ёстиғимга кетди тўкилиб.
Оғриқларга ёлбордим. Ана,
Гадой тўрва бўлди сўкилиб.

Яраланди руҳим исёни,
Тортиб кетди қаърига денгиз.
Минг бўлакка бўлдик дунёни,
Сизмай қолдик унга иккимиз...

* * *

Кўнгул ярасига айланган юрак,
Боласин излаган зим-зиё кеча.
Хаёл қулоғига тақилган зирак,
Бир жуфт қаро кўзни кутади кўча.

Юлдузи йўқолган девона фалак,
Айрилиқ либосин кийган бу дунё.
Сен ўша жаннатдан қувилган вужуд —
Кўнглум ярасини айлаган маъво

Иккала оламга сиғмаган малак,
Ханжаринг руҳимнинг бағрин тилади.
Муҳаббат — ситамкор шаҳзода. Менинг
Юрагим сен учун торлик қилади.

Гулистон

Дилбарой

Ўзганинг безовта соатлари

1

Шаффоф манзилларга ин қурган сабр,
Тилларда қон, шафқатсиз сабр.
Танамни бурдалаб ташлади бу дам,
Малойиклар орзуси — кўкдадир қабр.

II

III

Ана қаршингизда аждаҳо коми	Ҳайиқманг, бир лаҳза шошманг,
Кўзидан нур ёғар,	бир нигоҳ билан қулатасиз,
Оғзидан қаҳр.	аввал бир гаплашиб олинг,
Оҳ!..	қулайди у ёстикларга,
Кўзлари икки эмас,	гоҳ чойшабларга,
Менимча ўнта	юрагида меҳр қалқийди,
ва ажаб ўнта ҳам эмас!	тилларида қаҳр изғийди.

IV

Инграмоқда...
Қарагани кўзим ботинмас,
ҳатто қаҳқашон манзиллар боқмас.
Йиғлайди...
Роҳим сўзларини қўшиқ куйлайди.
Мен эса тилларимдан кечгим келар,
гоҳ тушларимдан кечгим келади.

V

Ҳануз инграмоқда...
Ҳилол ҳам лол боқармиш,
мунгноз чеҳрага.
Мозий кулбасининг шундоқ четида,
гулхайрига суянволиб бир қиз йиғлайди.

VI

Озод қушга айланиб шабнам,
атиргулга видо айтади
ва яна бурдаланган танам
топталган руҳимга варз айтади.

VII

Айтади.

VIII

Айтади.

IX

Ва яна айтади.

* * *

Оҳу бўлсам агар эртақлардаги,
Юрагим ёқардим ўтли нигоҳида.
Ширин сўзга алишиб танҳо севгимни,
Ёниб хок бўлардим ҳижрон чоҳида.
Эртақдаги оҳуларга ўхшатманг мени!

Оҳу бўлсам агар эртақлардаги,
Муҳаббат нелигин билиб яшардим.
Фақат тонг сеҳрига маҳлиё бўлмай,
Булбул янглиғ куйиб куйлаб яшардим.
Эртақдаги оҳуларга ўхшатманг мени!

Оҳу бўлсам агар эртақлардаги,
Шаффоф манзилларга тикилмас эдим.
Ундан севги сўрардим, ҳам чекмоқ учун,
Ўн саккиз минг мўъжизага тўймоғим учун.
Эртақдаги оҳуларга ўхшатманг мени!

Чортоқ

Ризоуддин
ибн Фахриддин

ОДОБИ ТАЪЛИМ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

ИЛМ, МУАЛЛИМ, ТАРБИЯ

Илм — билмак демакдир. Илмнинг фазилатли нарса эканини ақл ила билмак мумкин бўлгани каби Қўрьони шариф ва муборак ҳадисларда ҳам баён этилмиш, таҳсилу таълим ҳақида ташвиқу тарғиб қилинмишдир.

Илм сойасида жаноб Оллоҳни маърифат айламак, абадий бўлган ҳаётга эришмак, сармадий шақоватдан (доимий бахтсизликдан)¹ халос бўлмоқ мумкиндир. Ва илм сабабли ҳар ким ўз вазифасини биладир, файрларга тажовуз қилмайдир.

Илм руҳ лаззати бўлгани учун унинг устида иккинчи бир лаззат бўлуви суврат тутмас. Узи лаззатли нарса бўлганидек, лаззатли нарсаларга ҳам сабабчидир.

Инсонни энг буйук мартабаларга етишдирган ва исмларини кейингиларга қолдирган нарса илмдир. Илм мартабаси мустаҳкам мартаба бўлиб, азл этилмак (бўшатилмак) хавфи бўлмас. Илм изтироб вақтида сирдош, ғурбатда йўлдош, овлоқда қўлдош, душманларга қарши турувчи ишончли бир қўролдир. Илмдан ортиқ бойлик, нодонликдан ортиқ фақирлик йўқдир.

Хотирамдадирки, улуғ бойлардан бири арзон ҳақ ила сотиб олган бир ўйи учун уй мажлисига даъват этмиш эди. Мажлисида ҳозир бўлган мўътабар зотлар уйнинг ҳар ерини тамошо этиб йурганидан ва қилни қирққа йорар мартабасида диққат этганидан сўнг, зийнату безакларига, кўзгуйу девонларига, ҳатто дераза пардаларийу эшик туткичларига қадар ҳақ таъйин этадирлар ва фавқулодат арзон олинганини сўзлайдилар. Ва баъзилари олувчининг зийода бахтли эканидан ва бундай саодатларга қандай зотларнинг хайри дуолари сойасида эришганидан баҳс этар эдилар.

Бу вақтда ёлғиз бир тарафда хайол дарёисига ботиб ва ғарқ бўлиб ўтирган бир дарвишни кўрдим ва яқинига бориб: «Эй ҳурматли афанди! Ҳар ким шавқу нашот (севинч) узра сўзлаганлари ҳолда, сиз нечун буларга қўшилмайсиз, ўйлашимча, сизнинг ҳам қўшажак баъзи бир жумларингиз бўлса керак!» дедим.

¹ Уқилиши осон бўлсин учун айрим нотаниш сўз ва ибораларнинг изоҳи бевосита ўша сўз ва ибора кетидан қавс орасига олиб берилмоқда. Изоҳлар табдил муаллифига тегишлидир.— Таҳр.

Афанди ҳам уйқудан уйғонган каби, бошини кўтарди ва менга тўғри қараб: «Жаноб, Оллоҳ саломат кўз ва кўлимга-да итоатли бир қалам, дўстлик учун йигирма-ўттиз жилдга қадар китоблар ва булардан истифода этажак (фойдаланажак) фурсат бермишдирки, ўзимнинг одам ўғиллари орасида энг бахтли бир кимса бўлганимни фикрлаб, шукронасидан ожиз қолиб ўтирмакдаман. Агарда китобларим ва қаламим баробарига ҳеч ким баҳосини қўя олмаган бу уйни менга бермак ҳақида бир таклифда бўлсинлар, асло қабул этмайман. Бугинами? Устига Аббосий халифаларнинг Жорийаларини, Рўчилднинг¹ ҳисобсиз олтинларини берсинлар, валлоҳул ʻазим, ихтиёр айламайман!» деб жавоб берди.

Илм қадрини билган зотлар олимлар қаҳатчилиги бўлган бизнинг замонамизда ҳам бордир. Фақат булар маърифат айламак учун бизнинг каби комил ҳирс узра илмлик шаробини олдига олиб-да, бир симириб лаззатини билганидан сўнг, косаси олдидан ихтиёрсиз олинмиш бечораларга муйassar бўлса керак.

Муаллим илм ўргатувчи ва сабоқ берувчи ва болаларнинг жонларини тарбия этувчи демакдир. Шогирдларини илм ила тарбийаламак, шаръи шарифда баён этилмиш ахлоқи ҳамида (кўркам хулқлар) ила одатлантирмак муаллимнинг биринчи иши бўлади.

Муаллимларнинг хизматлари савобли бўлганидек, вазифалари ҳам оғиру шарафлидир. Ушандоқ шогирдлари тўғрисида дунё ва охиратда беражак жавоблари-да энгил бўлмас кабидир.

Муаллим бўлур, олтин бўлажак бир шогирдни тупроқ этиб ерда

¹ М. А. Ротшильд — XVIII асрда ўтган жуда катта банкир.

Таниқли тотор олими Ризоуддин ибн Фаҳриддиннинг «Одоби таълим» асари 1902 йили аралаш туркий тилда ёзилган бўлиб, бу асарда устозу муаллимларнинг илм беришдан ташқари гўзал одат, иқдом, ҳиммат, қардошлик, ғайрат, инсоф, иймон, ҳусни хулқ, ҳусни мушоарот, адолат, шижоат каби улуғ фазилатлар ила Оллоҳга муҳаббат ва шаръий адаблар уруғини сочувчи улуғ бир зот эканликлари таъкидланади ҳамда шу фазилатларни шогирдларга-да ошно қилмак йўллари ва усуллари ҳақида баҳс юритилади. Ризоуддин ибн Фаҳриддин ушбу асарини кўп-лаб салаф олиму фозил, адибу муаллимлар асарларидан, сабоқ бериш усулларида фойдаланиб, уларнинг тажрибаларига суюниб яратган.

Халқимиз Ризоуддин ибн Фаҳриддинни муаллиф сифатида яхши танийди. «Шарқ юлдузи» ойнамамиз 1992 йил 10-сонида мазкур олимнинг «Аҳлу аёл» рисоласини эълон этган эди. «Хулофои Рошидин» («Камалак» нашриёти, 1992 й.) китоби ҳам аллақачон халқимизнинг бебаҳо мулкига айланган. Булардан ташқари, устоз таълим-тарбияга оид кўп-лаб рисоалар битганки, таълим одоби, усуллари, муаллим ва шогирд муносабатлари ҳақида жуда чиройли баҳс юритган ушбу каби асарлардан мамлакатимизда миллий мактаб яратиш муаммоси кўтарилган бугунги кунда баҳраманд бўлиш ғоят фойдалидир.

Асар 1908 йилда Қозонда босилган. Иккинчи нусха асосида Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик илмгоҳининг илмий ходими Тешабой Зиёев ҳозирги ўзбек тилига табдил қилди. Жузий қисқартиришлар билан эълон этилмоқда. Туркий талаффузнинг табиийлигини ва тарихийлигини сақлаш мақсадида «я», «ё», «ю» товушлари «йа», «йо», «йу» шаклида ифода этилдики, аслида ҳам шуниси маъқулдир.

қолдирур. Муаллим бўлур, тупроқ бўлажак бир болани олтин қила билур. Неча йиллардан бери келмиш тажриба ва синовлар бунни исбот этмақдадир.

Вазифаларини адо этмак учун ижтиҳод узра бўлган муаллимларнинг шоғирдлари илмдан ҳиссадор (улуш олувчи) бўлгани каби, вазифаларини ижро этмақда мусоҳала (кўнгилчанлик) этган муаллимларнинг шоғирдлари-да кўб вақт маърифатдан насибасиз қолурлар. Бу эса, маълум бир иш бўлиб, озгина тажриба этганларга-да яширин эмас.

Муаллим инсонларга илм ўргатмак, хусусан, охиратда саодатга сабаб бўлган иймону иътиқодни билдирувчи бўлганидан, дунёо йузида фойдали кимсадир. Бир муаллим сойасида неча-неча бандалар жаҳолат хасталигидан шифо касб эта олурлар.

Салафлар замонида муаллимлик хизмати энг муқтадир (иқтидорли, қодир) ва энг буйук зотлар олдида бўлур эди. Удабойи киром ва уламойи изомдан Имом Касоий, Қутруб, Абдулҳамид ал-Котиб, Қайс бин Руббоҳ, Заҳҳок бин Мазоҳим, Абу Маъбад ал-Жаҳний, Абу Омир аш-Шаъбий, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Кайсон, Зажжож, Абу Убайда, Фаро, Абу Йаҳйю ал-Йазидий, Шоғурий, Абу Йусуф ибн ас-Сиккит¹ ва бошқа бу каби улуғ зотлар муаллимлик этганлар ва аксари авом болаларини ўқитган эдилар.

Зотан, одам болаларига Оллоҳ таоло ҳазрати тарафидан йуборилмиш бунча набийлару расуллар жумласи муаллимлик этмаган эдиларми? Албатта, халқларга шаръий таълим берар эдилар. Бу азияларнинг жумласи муаллимлар эди.

Муаллимлик энг буйук ва энг шарафли бир мансабдирки, бу йўлда нақадар машаққат тортилса, жумласи роҳатликка ҳисоб этилса ўринлидир. Шоғирдлик кунларимда, ҳар ҳолда мустаҳиқ (лойиқ) бўлмаган эсам-да, ёш болалар қаршисида бўлган муаллимлар курсиларига мен ҳам бир муддат ўтирмиш эдим. Сўнгра жаноб Оллоҳнинг қисмати узра кўб кимсалар тарафидан улуғ бахтга етишишга лойиқ бўлган курсида уч-беш кун вақт ўтказсам ҳам, ҳайҳот, аввалги лаззатларни топа олмадим.

Тарбия секин-аста, тартиб узра камолот касб этдирмак демақдир. Тарбия этувчининг ҳиммати сойасида болалардаги қувватлар кучланур, табиий истиъдодлари иш қилувга ҳозирланади.

Дехқону боғбонлар дон сочмасдан ва кўчат экмасдан муқаддам ерларини нақадар иътибор ила йумшатганлари, чўпу ўтларни, ҳатто илдизларигача суғуриб ташлашлари маълумдир. Бу эса, ер тарбийаси бўлиб, зироат усулига кўра муҳим бир шартдир. Бу каби буйук ва гўзал инсон этажак кимсаларни ёш вақтларида тарбия этмак лозим бўладир. Тарбийаси бўлмаган ерда гўзал егулик етишмагани каби, лозим тарбия берилмаганида гўзал инсон-да етишмас. Шундай экан, тарбия энг керакли бир иш бўлажакдир.

Болани энг кичик вақтида эмизмак, ухлатмак, едирмак, кийинтирмак, йувунтирмак, ал-ҳосил, она ва йоки она хизматида бўлган кимса қучоғида бўлган тарбийаси тарбия олимлари қошида биринчи тарбия, мактабда бўлган тарбийаси иккинчи тарбия ва ундан сўнг бўлган тарбийаси учинчи тарбия номи ила маъруфдир. Бу тарбиялардан биринчиси оналардан ва оналик хизматида бўлганлардан, иккинчиси муаллимлардан, учинчиси ҳам муаллимлар, ҳам мутолаа қили-

¹ Китобул баён ват-табийн, 1-жилд, 101-саҳифа. Вафиййотул-аъла, 1-жилд, 307, 407-саҳифалар, 2-жилд, 228, 230, 310-саҳифалар. (Муаллиф изоҳи.)

нажак китоблару журналлар, дўст ва муомалада бўлажак зотлардан таҳсил этилуру.

Болаларни мактабга йубормакдан мақсад нима, билурмисиз? Албат-аа, дуруст ва гўзал тарбия этдирмакдир. Йоки йўқми? Лекин таассуфки, дуруст тарбия олинажак мактаблар бизларда ихтиёжимизга нисбат этилганида жуда оздир. Балки, бир кун келур, жаноб Оллоҳнинг лутфи ва марҳамати бизларга ҳам эришур ва болаларимизни гўзал тарбия этажак илм хоналари ортадир ҳам кўпайадир.

Бундан англашилганига кўра, мактабнинг вазифаси ҳам ёлғиз илм ўқитмакка мунҳасир бўлмай, балки ичига йиғилган болаларнинг кўнгилларига муҳаббати Оллоҳ, одати ҳасана, иқдом (қаттиқ тиришиш), ҳиммат, уҳувват (биродарлик), ғайрат, инсоф, ҳусни хулқ, адолат, шижоат, нашот каби фазилат уруғларини тамом иътибор ила сочмак ва тарбиялаб ўсдирмак бўлажакдир. Зеро, бир кимсада ақлу шарият доираси ичида нашот ила иқдом бўлмаса, у кимса ҳар қалай тупроқ устида инсонлар ҳисобида кўрилса-да, ўлиқлару ҳайвонлар ҳукмидадирлар. Бу бир ҳукмдирки, тўғрилигига ҳеч бир одамнинг шубҳаси бўлмас. Энди уммат афродлардан иборат бўлгани учун афродларида ҳайот йўқ бўлса, табиий ўлароқ ҳайъат мажмуасида ҳам ҳайот бўлмас. Бир кимсанинг минг кимсага баробар бўлгани ва минг кимсанинг бир кимсага кадр-ҳурмати бўлмаганининг сабаби будир...

Бизлар кийим тикдирмак бўлганимизда моҳир тикувчилар излаймиз, Бир ходим ёллаганимизда анинг хулқу феълени ўрганамиз, бегоналардан сўраб билиб оламиз, хизматларини қусурсиз ижро этиб-этмасликлари тўғрисида озгина тафтиш этамиз. Шойон таажжубдирки, оддий нарсалар учун бундай диққат этганимиз ҳолда кўзимизнинг нури ва келажак бир замоннинг оталари бўлмиш зотларни таълим этдирмак бобида улғу бир қайдсизлик кўрсатмакдамыз.

Кўлида ўлчови ила қайчиси бўлганларнинг ҳар бири-да бизларга лойиқ равишда кийим бичиб, тика билмаганларидек, ўзига муаллим исмини берган ҳар бир кимса болаларимизни тарбия қила олурми? Бўлмаса, бизнинг болаларимизнинг қийматлари беш-ўн танга қийматида бўлган кийимларимиз даражасида бўлсинми, йўқми? Йоки таълиму тарбия илми кийим бичмак ва тикувчилик этмақдан-да енгил бир нарсамми? Ўйлашимча, бу саволларга тасдиқ ила жавоб берувчи бир зот бўлмаса керак.

Шунинг учун бизлар бу китобда муаллимларнинг қандай зотлар бўлиб-да ва қандай жамъи бўлмақлари лозим келажagini ва вазифалари-да қандай нарсалардан иборат эканини мукаммал сувратда бўлмаса-да, бир миқдор баён айламак қасдидамыз. Тарбия уламосининг айтганларига кўра, муаллимларга йукланажак вазифаларимиз булардир.

Биринчи вазифа

ХУЛҚ ВА АМАЛ

Ҳузурига саф-саф бўлиб тизилмиш шогирдларга ахлоқи ҳамидадан сабоқ бермасдан муқаддам муаллим бўлган кимса ўз хулқини таҳсин этуви ва ўз хулқу феъли ила шогирдларга намуна бўлмағи лозимдир. Бундай бўлмаганида шогирдларга берилмиш насихатлар фойдасиз, ўқитилмиш сабоқлар-да самарасиз бўладир. Бор муаллимнинг ҳусни хулқ тўғрисида бермиш насихатлари ила феъли қобил татбиқ бўлмаса ва йоки сўзини феъли такзиб этса (йалғонга чиқарса; рад этса), у муаллимнинг сўзи ҳеч бир боланинг қулоғига кирмас, кирса-да, турмас. Зеро, кўб вақтда болалар муаллимнинг сўзига эмас, балки орқа кўпчакнинг олд кўпчакка эргашгани каби, феълига эргашурлар. Сўнгра эргашган нарса-

лари уларда бир одат бўлиб қолур. Шунинг учун ҳусни хулқ ўргатмак тўғрисида болалар муаллимнинг «Шундай бўлингиз! Бундай бўлмангиз!» деб берган фармонларига эмас, балки хулқи гўзал бўлувига муҳтождирлар.

Бир муаллим нақадар олиму нақадар закий (зийрак) бўлса-да бўлсин, ҳусни хулқ соҳиби бўлмаса ҳамда ҳусни хулқни ваъзларига татбиқ этмаса ва ўз ҳаракати ила кўрсатмаса, унинг таълимидан фойда кўрилмас. Фойда у ёқда турсин, балки қат-қат зарар кўрилади. Ҳусни хулқдан маҳрум ўлароқ, илми таҳсил этган кимсаларнинг ўзи бузуқ илмлари ила намуна бўлганларидан ва йарамас нарсаларни гўзал кўрсата билганларидан жамъиййати башариййа учун бўлган зарарлари йузлар ва минглар ила нодон кимсаларнинг зарарларидан зийодадир.

Бир муаллим шогирдларига: «Дўстларингиз ила доим гўзал муомалада бўлингиз ва бир ҳақсизлик кўрган вақтингизда авф этингиз!» дейдир, лекин ўзи дўстлари ила йиртқиқлар сингари ғавғо қиладур, ҳақми-ҳақсизликми, нимани кўрса, асло авф этмас. «Йалғон сўзламангиз!» дейдир, аммо ўзи алдамай сўзламакни билмас. Мазкур муаллимнинг сабоғидан қандай фойда кўриладир? Бундай кимсани шогирдлар муаллим эмас, балки икки юзли бир йалғончи ўлароқ қабул этадурлар.

Шунинг учун муаллим бўлган йоки бўлажак кимса фарз бўлган иътиқодлари султонул анбийо афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва асҳоби киромлари иътиқодларига мувофиқ тасҳиҳ этуви зарурдир. Бу муқаддас ва мадори нажот бўлган иътиқод эса, Қуръони шариф исбот этганини исбот этмак ва инкор этганини инкор этмак ва бундан бошқаларидан сукут этмак ила тамом бўлади. Иътиқод тўғрисида раъйи фалонларга мутобат этмак (эргашмак) жоиз бўлгани каби Зайд сўзига мувофиқ бўлуви ва Умар деганига мухолиф кўрилувининг ҳеч таъсири бўлмас.

Ушандоқ шариати мутаҳҳарамиз (пок шариатимиз) ҳукмича, фарзи айн бўлган намоз, рўзаларни вақтида адо этмак, маст қилувчи ичимлик ва бошқа фаҳш ишлардан йироқ бўлмак, ғийбат, бўҳтон, ал-ҳосил, ҳар бири ўз ўрнида баён этилмиш бузуқ хулқлардан комил иътибор ила сақланмоқ, ифрат, итоат, қаноат, садоқат, назофат, тавозуъ, ота-она ҳам жумла ақробалару насл, ўшандоқ диний қардошларни ҳурмат этмак, ҳар ким ила гўзал муомала ва улфат бўлмак каби ахлоқий ҳамида ила сифатланмак лозимдир.

Мажлисларда фойдасиз сўзлар сўзламак, қичқириб кулмак, истиҳзоъю масҳара этмак, бир нарса тўғрисида даражасидан зийода даъволашмак, сўз уриштирмак, бурин¹, тиш, соқол, мўйлов, соч, каллапўш, соат каби нарсалар ила ўйнаб ўтирмак, бармоқ бўғинларни қисирлатмак, зарурат бўлмаганда томоқ қирмоқ, ал-ҳосил, илму виқор аҳлига муносиб бўлмаган нарсаларга одатланмак муаллимлар учун айбдир. Ҳузурида бўлган болаларнинг энг ёмонларига қадар исмлари ила чақирмак йоки ўғлим, болам, қардошим, биродарим демак каби шафқат калималарини истиъмол этмак, лақаб, исм тақмасдан ижтиноб айламак (тортинмак; сақланмак), туғулган шаҳару қишлоқ халқларига ўзини гўзал хулқли, инсофли банда этиб танитмак ҳусни хулқ иқтизосидандир. Баъзи улўф зотлар: «Ҳурматли бўлмак истасангиз, ҳурматсиз халқлардан сақлангиз», демишдирлар.

Шариати муқаддасамиз воситаси ила жаноб Оллоҳ бандаларига муҳим бўлган адабларнинг жумласини ўргатмишдир. Шунинг учун энг кичикларига қадар мазкур буйруқларни ўрнига келтирмак ҳам лозим, ҳам савобли бир амалдир. Ҳазрат Умар розийаллоҳу анҳу жаноблари

¹ Арабчада анфдир, «бурун» ва «бирун» ёзуливи хатодир. Қомуси туркий, 310-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

«Шариатдан адаб ўрганмаган кимса ҳеч кимдан адаб ўргана олмас», мазмунида сўз айтмишдир. Ва баъзи ҳадиси шарифда: «Менга энг сўйукли бўлганингиз хулқи гўзал бўлганингиздир», мазмуни келмишдир. Баъзи муҳтарам зотлар: «Расулulloҳ султонул анбийо афандимиз ҳазратларининг: «Сизлар молингиз ила халқларга гўзал кўрина олмасангиз, бори хулқингиз ила гўзал кўринувга ғайрат этингиз!» деган муборак сўзлари бутун дунё одамларининг гўзал ва ибратли сўзлари ила ўлчанса, албатта ғолиб келур эди», демишдирлар. Бу сўзда шубҳа борми?

Йомон хулқ инсонларни нобуд этган оғу бўлганидек, кўркем хулқ-да саодатга етиштиражак тараққиётдир. Кўркем хулқ сиддиқлар амалининг энг шарафларидан ва русули киром алайҳимуссолат вассалам ҳазратларининг муборак сифатларидандир. Лекин кўб вақт бўладирки, банда ўзида бўлган бузуқ хулқлардан хабардор бўлмай, ғофил турадир. Уз хулқингни билмак ўз нафсингни билмак даражасида мушкулдир. Биноан алайҳ (шунга биноан) инсон ўз хулқини тамом англамак тўғрисида ақлли бўлмак шарт ила энг йақин дўст ва йоки энг қаттиқ душманнинг муованатига (ёрдамига) ихтиёжли бўлур. Йарамас хулқларга йақин дўст танбиҳ берадир. Душман ҳам ҳар қандай ихтиёрли бўлмасин, барибир ғийбат қиладир. Буларнинг ҳар иккиси ила-да бир қадар ислоҳ айламак мумкиндир. Басийратли (зийрак, идрокли) кимса улуғ шайхлардан олажак тарбийага қадар балки зийода тарбийаларни душманларидан олади. Душман тарафидан майдонга қўйилмиш бузуқ одатларни ислоҳ ва йарамас хулқларни таҳзиб (тозаламоқ) ва таҳсин эта биладир.

Муаллим бўлган кимсанинг феъли ўргатажак нарсаларига мувофиқ келса, унинг сўзига шогирдлар эмас, балки ҳавода учган қушлар ҳам итоат этадирлар. Имом Жоҳид ҳазратлари бир муаддибни (тарбия берувчини): «Шогирдларининг ақлларини шу мартабада ўзига жалб айламиш эдики, ҳузуридан чиқаётган ёш болалар улуғ олимлар равишида чиқар эдилар», мазмунида тавсиф этадир. Ҳеч шубҳа йўқдирки, бу нарсга муаддибнинг тарбийаси таъсирли бўлуvidан ва тарбийаси бундай таъсирли бўлуvida феъли сўзини тасдиқ этувидан бўладир. Муаллим шарпа бўлса, шогирд унинг кўланкасидир йоки муаллим бир муаллиф бўлса, шогирди-да унинг таълиф айламиш нусхасидир. Таълиф этилган нухани кўриб, муаллифининг илму ақлда бўлган мартабасини тақдир этмак мумкин бўлганидек, шогирдни кўриб муаллимнинг ким эканини билмак ҳам оғир эмас.

Утба бин Абий Суфйон болаларининг муаддиби бўлган Абдуссамад номли кимсага бундай тавсия этмиш эди: «Болаларга адаб берганда, энг аввал, ўз хулқингни гўзаллаштирамакки киришгин. Зеро, сен гўзал кўрсатмакчи бўлган нарсга улар қошида гўзал ва бузуқ кўрсатганингда улар қошида бузуқ бўлажакдир. Ортиқ зўрлиги ортиқ юмшоқлик қилмаслик шарт ила уларга Қуръони шарифни таълим эт! Чунки ортиқ зўрласанг, улар йалқов, толиқиб қоладирлар, ортиқ йумшоқлик этсанг, балки тамом ўқимоқни унутадирлар. Бундан сўнг ифбатлиқни севдиражак шеърлару ибратли ҳадислар таълим эт, лекин бир илмни гўзал англамасдан муқаддам иккинчи илм ила шуғуллантирма! Зеро, турлитурли сўзларинг қулоқларига бир вақтда кируви фаҳмини адаштирадир. Менинг ила кўрқит! Лекин адабни менинг ҳузуримдан бошқа ерда билдир! Уларни тарбийа айламакда хасталигини билмасдан муқаддам даво бермаган табиб сингари муомала эт! Улар ҳузурида хотун-қизлар тўғрисида сўзламакдан ғоят ҳазр бўл! Мен уларни сенга топширдим. Ноқис тарбийа этсанг, ҳеч узринг қабул бўлмас. Уларнинг тарбийалари гўзал бўлгунча, менинг-да сенга бўлган фойдаларим гўзал бўладир»¹.

¹ Ал-Баён ват-табйин, 1-жилд, 177-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

Бу бир тавсийадирки, ҳар бир муаллим тарафидан ўз хизматини адо этмак тўғрисида дастур этилса ва зарурийяти ила амал этилса арзийдир.

Иккинчи вазифа МАЪЛУМОТ ВА ИҚТИДОР

Муаллимнинг ҳусни хулқ соҳиби бўлуви нақадар лозим бўлса, муаллимга лозим бўлажак маълумотни билуви, муаллимлик этувга иқтидори бўлуви йана ортиқ лозимдир.

Кўз қоралари, кўнгил емишлари келгуси кун, хусусан, қора кунларда бутун умидлар уларда бўлган бугуннинг йош болаларини, бу ижмоҳ (ўжарлик) қушларини тарбия этажак зот маълумотсиз ва йоки иқтидорсиз бўлса, ҳеч бир вақтда таъмир этув мумкин бўлмајажак зарар келтирадир.

Муаллимнинг олдида йғилиб, тизилиб ўтирган болалар ҳар қандай кичкина бўлсалар-да, уларни тарбия этажак илм қор курамак қадар енгил эмасдир. Балки илми тарбия каби буйук ва шарафли бир фаннинг қоидаларидан хабардор ўлароқ, басийрат узра ҳаракат айламоғи зарур бўлади.

Илми тарбия ҳифзи сиҳат ва илми ахлоқ, илми руҳ каби турли фанлардан таркиб этилиб қоида остига олинмиш бир илм бўлганидан, биз айтган илмларнинг ҳар қандай тафсилоти ила бошлануви лозим бўлма-са, негиз ва рукнларни иътибор этилган усулларидан беҳабар бўлмак ҳам жоиз эмасдир. Ал-хосил, муаллимлик этажак зотнинг аллома бўлуви ва йоки халқ орасида нақадар илми бўлса, жумласини билуви шарт бўлмаса-да, муаллимлик учун ҳожат бўлган миқдоридан ғофил бўлуви ҳам раво бўлмас.

Бизнинг энг нодон иътиқод этганимиз молбоқарлар мол боқмақ тўғрисида баъзи нарсаларни билиб-билмай амал этувларига мажбур бўлганлари; молбоқарлик илмидан насибсиз бўлган бир молбоқарнинг ҳайвонларни ҳалокатга йўлиқтиргани ҳолда, илми тарбиядан маҳрум ва таълим учун истиъдодсиз кимса муаллимлик этса, (керак дунёнинг биринчи даражасидаги эзгу бандаси-да бўлсин) фойда ўрнига дунё тўла зийонлар келтирадир.

Ҳар бир санъату касб учун ўзига муносиб бир истиъдод керак бўлса, таълиму тарбия учун жумладан зийода бир истиъдоду хизматни ижро этувида иқтидор бўлмағи муаллим учун лозимдир. Лекин истиъдод дейилмиш нарса касб этувга, ўқиб таҳсил айламакка муҳтож бўлмай, балки жаноб Оллоҳнинг тўғри бир ҳаёдаси бўлганидек, муаллимлик учун лозим бўлган маълумоту иқтидорни таҳсил этмак учун ҳам улуғ одамлар ва буйук мадрасаларда узоқ вақтлар йурувига ҳожат йўқдир. Балки истиъдоди бўлган бир кимса илми тарбия китобларини мутолаа айламак ва йоки илми тарбиядан улуши бўлган кимсаларнинг муомалаларини таржиба этмак сојасида ҳам мазкур камолатни таҳсил этаоладилар.

Агарда иътибори ўрнида бўлса, шогирдларига таълим вақтида шогирдлари ўзларига лозим бўлган сабоқлар ўрганганлари вақти муаддиб бўлган кимса ҳам илми тарбиядан энг керакли қоидаларни ўрганишга мувофиқ бўла олади.

Кўнглидаги илмни очик англата билмак иқтидордир. Ургата билмак қувватидан маҳрум бўлган кимсанинг йўл ўргатувидан ҳам фойда кўрилмаганидек, илм ўргатувидан-да бир самара топилмас. Ургатуви иқтидори бўлмаган зот Арасту қадар буйук бир файласуф бўлса-да, муал-

¹ Иунони қадимда энг буйук бир ҳаким бўлиб, ҳазрат Исо милодидан 221 сана муқаддам 62 ёшида вафот этган. (Муаллиф изоҳи.)

лим бўлмағи жоиз эмасдир. Олиму файласуф бўлмақ бир нарса, аммо муаллим бўлмақ иккинчи бир нарсадир.

Учинчи вазифа

ҲИЛМ. МУЛОЙИМАТ. ВИҚОР.

Муаллимларнинг ҳилм, йъъни, таҳамулли (сабрли, чидамли) ва марҳаматли бўлмақлари лозимдир. Бундай бўлмаган кимса муаллимлик хизматини эта билмас. Этса-да, бунинг тарбийасидан умид этилган фойда кўрилмас. Муаллим тарбийасидан кўрилажак фойда ёлғиз илми ила иқтидоридан бўлмай, балки булар ила баробар шафқат ила марҳаматли бўлуvidан зоҳир бўлур. Ҳол бундай бўлганида ушбу вазифани адо этув қудрати бўлмаган кимсанинг таълиму тарбия ила машғул бўлмаслиги ўзи учун ҳам, болалар учун ҳам хайрли бўлажакдир.

Тарбия усули ила ошно бўлган муаллим ҳеч вақт ўз табиатини шогирдлардан аччиқланажак даражага келтирмас. Келганида эса, ўзини забт этар. Аччиқланганини шогирдларидан йашириб, ўзининг мартабасини ҳифз эта биладир. Бу эса усули тарбия истилоҳига виқор таслимий этиладир.

Инсон нақадар қисқа хулқли ва аччиқланувчан бўлса-да, ризо ва шодлик ҳолларидан тамом маҳрум бўлмас. Ҳар кимдан ризою ҳар кимдан таҳаммул этажак баъзи дақиқалари бўладир. Лекин бу ҳол ҳилм эмасдир. Балки ҳилм айни аччиқланган вақтда аччиқланувга зўр бермасдан нафси забт этмақ ва ақл ўлчовидан бир қарич бўлсин четга чиқмасликдир. Шунинг учун муаллимларнинг ҳалим (кўнгилчан) бўлиб-бўлмаганлари аччиқ келажак бир ҳол бўлганида билинадир.

Виқорли муаллим урфу одатда тубан кўрилмиш нарсалардан бор қуввати ила узоқлашадир. Шунинг учун виқор буйук бир фазилат бўлиб, соҳибини саодатга яқинлаштирадир. Шогирдларни сабоқларига ижтиҳод ва ўқимақ усулига рояя этувга мажбур этажак нарса муаллимнинг илму мулоиматига қоришмиш виқоридан бошқа эмасдир.

Виқор нуфузли бир султон бўлгани учун шогирдлар муаллимнинг аччиқланувидан, сўкинувидан, урушувидан эмас, балки қону тукларига қадар таъсир этмақда бўлган виқоридан қўрқурлар. Лекин бундай қўрқув душмандан қўрқув қабилида бўлмай, балки ҳурмат, таъзим, муҳаббат, дин қўшилиб кетган бир қўрқувдир.

Муаллимликдан қатъи назар, виқор, ҳилм, мулоимат ўз ҳурматини ва илм мартабасини зойиъ этмас шарт ила энг гўзал хулқлардандир. Булар ила сифатланмиш кимса ҳеч шубҳасиз бахтиёрдир. Аҳнаф ҳазратлари: «Аскарлардан зийода йордам берган нарса ҳилмдир», дер эмиш. Умар ибн Абдулазиз ҳазратлари ҳам: «Бир-бирига йақин бўлган нарсаларнинг энг афзаллари илм ила ҳилм, қудрат ила афв», дер эмишдир.

Олиму ҳалим бўлган муаллимлар отлардан бошлаб итларга қадар, гўтилардан сичқонларга қадар, ҳар турли ҳайвонлару қушларни турли-турли нарсаларга ўргатиб, сиркларда тамоша кўрсатганлари кўз ўнгимдадир. Бундай бўлганида гўзал сувратда йаратилмиш ақл ила нутқ ихсон этилмиш одам боласи нима учун илм касб этмақдан маҳрум қолсин? Маҳрум қолса, бунга иқтидорсиз ҳамда вазифаларини билмаган ва ёки билса-да, вазифаларини ижро эта олмаган муаллимнинг тўғри келгани ила ҳукм этмақ лозимдир.

Уринсиз ерда аччиқланмақ ва шогирдларни қўрқитмақ ҳилм бўлмаганидек, керак ўринда танбиҳу жазо бермай, беҳабар турмақ ҳам ҳилм эмасдир. Шарияту ақл доирасида ҳамда илми тарбия қоидаларига татбиқ ила ҳар турли таъбир бермақ муаллимнинг ҳалим бўлуviга зид бўлмас, бу эса ҳар кимга маълум бир сўздир.

Бола устига ҳар турли нақш туширмак мумкин бўлган баҳоли жавҳар ва ёки ҳар нарсга ёзувга солиҳ бўлган оқ қоғоздир. Маозаллоҳ (Оллоҳ асрасин), бунинг узра ҳеч нарса ёзилмаса ва лозим нақш туширилмаса ва ёки фойдасиз нақш ила маъносиз ёзув ёзилса, албатта, нақош ила ёзувчи айбдидир.

Ҳорун ар-Рашид ўз боласининг муаддибига бундай тавсия айлариш эди: «Эй муаддиб! Сенга амирул муъминин жони ила кўнглидан бир бўлаги бўлган боласини топшириб, сенга итоатли бўлувчини мазкур боласига лозим айлади. Энди сен амирул муъминин кўймиш ўринда туриб, мазкурга Қуръони шариф ўргат! Фойдали хабарларни билдир, шеър ила ошно айла, суннатлардан маълумоти бўлсин, мажлису сўзлашмак адабларини, Баний Ҳошим¹ шайхлариға ва амирлариға таъзим этмак қондаларини йахши билдир! Ҳар соатда бир йанги фойда олсин, лекин кўнглини куйдирмакдан, албатта, ихтиёт айла! Зеро, қайғурмағ ва ҳасратға тушмак зехни бузадир. Болага асло бепарво қарама! Бепарво қаралган бола табиий йалқов бўлади, лекин мумкин мартабада йумшоқлигу мулойимат узра тарбия айла! Агарда буларнинг фойдаси кўрилмаё бошласа, тартиби узра таълим эта олурсан»².

Лекин Ҳоруннинг «таъзир» демакдан муроди тўппа-тўғри урмак ва сўкмак эмасдир.

Энди, ҳар кимнинг ўз боласи қалбининг бир бўлаги бўлиб, ҳар қалай халифа бўлмаса-да, ҳар ким ўз оламида Ҳорундир. Ҳар ким боласининг илм таҳсил этувини, фойда ила зарарни айира билувини ва тўғри сўз бўлиб қолувини истайдир. Йахшиликни ва йомонликни қалам йозмаган бир вақтда илм боғига кирмак ва шариат биносига қадам қўймак нийати ила ҳузурига келган болаларининг қийматларини, жумладан, муқаддам муаллимлар тақдир этиб, комил-мулойимат кўрсатсалар керак.

Эй ҳурматли муаллим! Кўзларингга қараб, фармонларингга мунтазир бўлиб ўтирмакда бўлган бу болаларга бир қарра ибрат-ла назар ташла! Булар болалар эмас, балки жаноб Оллоҳи азимуш шаъннинг махлуқлари ва бугун сенинг олдингда энг қийматли омонатдирлар. Эҳтиёт бўл! Тарбияларида бепарволик қилма! Зеро, илм маҳаббатига³ асир ўлароқ ҳузурингга келмишдирлар. Бола тарбия этмак ва шогирд ўқитмак (хусусан, одат бўлсин муроди-ла ўқитмак) энг биринчи мушкилу оғир хизматдир. Агарда бунинг баробарига муносиб бўлган ҳақини бермак лозим келса эди, подшоҳлар, давлатлар бойлиги етишмас эди, лекин бунинг мукофотини даражасидан зийода этиб беражак зот жаноб Оллоҳдир. Бу оғир хизматларингга бўлган мукофот жуда буйук ва энг муҳтож бўлажагинг ва ҳар кимдан умид узган кунинг охират кунда олинувига шубҳанг бўлмасин! Ҳар келажак йақин бўлса, охират куниндан ҳам йақиндир.

Тўртинчи вазифа ИХЛОС. ДИҚҚАТ. САЪЙ

Болаларни таълим этмак ила Оллоҳ таоло ҳазратининг ризосини умид қилмоқ ва қардошларни нодонлик хасталигидан халос этиб, миллат учун илмли кимсалар етишдирмак фикри-ла хизмат айламак муаллим бўлган кимса зиммасидаги фарздир. Бу эса, ихлос ва нийатни дурустламак демакдир. Ихлос ила бўлган хизмат ҳеч вақт самарасиз қолмас.

¹ Баний Ҳошим — Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг боболари Ҳошим авлодлари.

² Муружуж заҳаб. 1-жилд, 146-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

³ Аслида шундай ёзилган. (Таҳр.)

Нийату ихлос банда ила жаноб Оллоҳ орасида йаширин бўлган бир сир бўлганидан, учинчи бир кимса бундан мутталиъ (хабардор) бўла олмас. Шунинг учун нийатини дурустламак ҳар кимнинг ўзи учун зарур бўлганидан, келажак бир кунда фойдасини кўрмак нийати-ла ўзи учун лозимдир. Ушандоқ бир кимса нийати ҳақида сўзламак вазифаси иккинчиларда бўлмас.

Хизмати баробарига ҳақ олмай ўқитмакдан ва йоки «Мен ҳақ олмай, балки Оллоҳ таоло ризоси учун ўқитаман», демакдан нийат дурустлиги лозим келмагани каби, машаққати учун бир миқдор бўлса-да маошлик олиб тарбийа айламакдан нийат бузуқлиги лозим келмас.

Фийл воқийъ (ҳақиқатан), илм ўргатмак баробарига ҳақ бермак Замони Саодатда ҳам йўқ эмас эди. Бадр муҳорабасидан¹ асир олинмиш қурайшлардан фидо учун мол берув иқтидори бўлмаганларга ҳар бири ўн болага ёзув билдирмак ила мажбур этилмишлар ва тамом ўргатганлари сўнггида озод этилмиш эдилар.

Абу Ислоҳ Иброҳим аз-Зажжож ўзининг қўл кучи-ла таҳсил этган бир йарим дирҳам ҳосилининг бир дирҳамини илм ўргатгани баробарига устози Абул Аббос Муҳаммад ал-Мубарридга берар эди. Сўнгра ўзи ҳам мазкур устозининг далолати-ла баъзи вазир болаларига муаллим ўлароқ улуғ бир бойлик йиғадир. Бу шу Зажжождирки, у ҳақида уламоий изом: «Мазҳаби дуруст, иътиқоди кўркам мутадаййину диндор ҳам тақводор эди», деб шаҳодат бермакдадирлар.

Муаллимларнинг жумла вазифалари маълум вақтларида ижро этилмак ва таълим учун ҳам махсус вақтлар таъйин этилмак лозимдир. Қўноқ келмак, зиёфатга даъват этилмак эмас, балки энг йақин бир дўсти қабридан тирилиб қайтганида ҳам сабоқларни маълум соату дақиқадан кечиктирмак дуруст бўлмас. Бу эса, усули тарбийада диққат демак-ла маъруф бўлган бир қондадир. Берилуви лозим бўлган маркофот ва йоки танбиҳларни вақтидан кейинга қолдирмак йоки бутунлай тарк этмак диққатсизлик ва усули таълимга кўра айбу зарарли бир ишдир.

Муаллим ўз вазифаларида диққатли бўлса — муаллим, йўқса, муаллим эмасдир. Диққат ила тарбийа этилмиш шогирд жоҳил қолмоғанидек, сепган донларидан ўсаётган буғдойларини кўриб, муаллим ҳам масрур.

Кўркам ишлар ҳақида хоҳ охиратлик бўлсин, хоҳ дунёлик иш бўлсин, саъй этмак энг марғуб (ёқимли) бир иш экани далилга муҳтож эмасдир. Зеро, ўз маслағида ижтиҳод узра саъй этмаган кимсанинг мақсади тамом бўлмас. Биноан алайҳ, муаллим бўлган зот таълим ишида нашоту адолат узра саъй этуви ва ўзи шогирдларининг тарбийаси хусусида ҳар вақт фикр йурутувига бурчлидир.

Дунёо бойлиги ҳам улуғ бир саъй этувга ҳожатли бўлгани ҳолда илми таҳсил этмак ва йоки таҳсил этдирмак йана зийода саъй айламакка муҳтож бўлгани ҳар кимга маълум бир масъала бўлса керак. Бу кунда илм йўлида саъй этган қавм(ни) ва саъй этган олимларни кўрсатмак лозим келса, ҳеч шубҳасиз, улар фаранг қавми ила фаранг уламосидир. Буларнинг нашри илм йўлида ғайрату саъй, нашоту маҳаббатлари таъриф этилса, одам ўғлининг ақли шошар. Утган замон исломлари орасида илм йўлида саъй этмак ўрнида эди. Буларнинг тарихлари ва таржimaiи ҳоллари ўқилган вақт жумламининг кўнглимизда бир ҳиси маҳаббат уйғонмакдадир. Исломийятнинг бу кунда бўлган интишори (тарқалиши)

¹ Бадр муҳорабаси — Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом раҳбарликларидида мусулмонлар билан Макка мушриклари ўртасида 624 м. йил март ойида бўлган жанг.

² Тариху одобил луғатил арабийяа. 1-жилд, 59-саҳифа; Оғоний. 6-жилд, 27-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи аср ҳижрийда бўлган уламои киром тарафидан этилган саъй самараси эканида низо йўқдир.

Илм йўлида бўлган саъй ортган сари лаззати ҳам ортадир. Бир кимсанинг ўн олтин олиб қилажак бир ишини илм аҳли ўзининг сўнгги порасини бериб ижро этадир. Дунёда илмдан ортиқ бир фазилат бўлмас ва бир болани шариат йўлида тарбийаламак қадар мазиййат (фазилат) ҳеч топилмас. Муаллим бўлган кимсалар учун бу тўғрида комил нашо т узра саъй этмак лозим бўлажаги шубҳасиздир.

Илми таърих кўб кимсаларни кўрсатадирки, қатл ила ҳукм этилгандан сўнг маълум кунни келгунга қадар ҳибсхонада бўлганларга таълим ила машғул бўлмишлар ва наشري илм йўлида бу соатларини комил роҳатликда ўтказмишдирлар. Кутубхонамизни муборак асарлари ила таъйин этган бир зотни билурмизки, муаббад (абадий) бўлмак узра ҳибс этилгандан сўнг ҳибсхонада бўлганларни таълим этиб, ораларида ҳамиййату ғайрат кўзғатиб, ҳибсхонани сабоқхонау илмхона айламишдир.

Энди бу каби ҳар соатда ўлим кутмакда ва тирик экан қабрга кўмилмиш бўлган зотлар илм йўлида бундай саъй кўрсатсалар, тамом ҳурриййатга молик бўлган илмли кимса таълим ошира мусоҳала (кўнгилчанли) этса, нимага керак бўладир? Ҳолбуки, ўрганмак тўғрисида нодонлардан аҳд олинмасдан муқаддам, ўргатмак ила олимлардан аҳд олинмишдир. Ушбунинг учун билганларини ўргатмай турмак тўғрисида ҳеч кимнинг узри бўлмас, бўлса-да, қабул этилмас.

Бешинчи вазифа

ТАШХИС. ТАШВИҚ. ТАҲАММУЛ

Табиблар хастага даво бермасдан муқаддам мизожни тадқиқ этувга ва қандай хасталик эканини англашга мажбур бўладирлар. Заковат, ғабоват (ақлсизлик), ижтиҳод, батолат (ишёқмаслик), риё, ихлос, та-возуъ, такаббур каби сифатларда шогирдлар ғайрат мухталиф даража-ларда бўлурлар. Шунинг учун жумласининг табиату хулқларини ўрганиб олмак ва сўнгра ҳар кимнинг ҳоли иқтисосича тарбийа айламак муаллим учун муҳим, балки энг аҳам бир моддадир.

Шогирдларнинг табиатларини билмак ва мизожлари ила ошно бўлмак учун тадбирли муаллимлар таълиму тарбийатга киришмасдан муқаддам шогирдларни бир неча кунлар ўз ихтиёрларига кўра йурирмак ила тажриба ва синар эмишлар. Ташхис деб ушбу каби ҳолларга айтиладур.

Ташвиқ болаларга илми таҳсилни севдирмак демақдир. Бу эса, муаллимлар учун энг керак ва фойдали бир вазифа бўлур. Зулм остида ижро этилмиш ишларда лаззат бўлмагани ва лаззатсиз хизматлар ҳам махсул бермагани ҳар кимга маълумдир. Шунинг учун болалар жабр ила эмас, балки тамом рағбатлари-ла таҳсилда бўлмақлари нодонлик хасталигини миллат устидан йўқатмак учун биринчи васила (восита, баҳона) бўла оладир.

Болалар муаллимларнинг насиҳатларини жону тан ила севиб тингласинлар. Муаллимларни ўзларини тарбийа этмак учун халқ бўлмиш зотлар деб иътиқод этсунлар. Муаллимларни биринчи даражада севсинлар. Улардан раҳмат калимаси эшитилмагини дунёо баҳосида ҳисоб қилсунлар. Лекин билурмисиз, бундай иътиқодларни болалар кўнглига ўрнашдирмак хизмати кимларда бўлажакдир? Ҳеч шубҳа йўқдирки, бундай шарафли бир хизмат муаллимларнинггина хизматларига амонат этилмишдир. Ҳилм ила марҳаматни, виқор ила диққатни, маълумот ила ижтиҳодни дастуруламал этган муаллимлар бу вазифани қусурсиз адо эта оладилар.

Восил бин Ато ҳазратлари бир ёш йигит мажлисида кўб вақт кўри-лур ва кўлида бўлган дафтариға йозиб ўтирганидан ҳадиси шариф тинг-лагани ва эшитганини йозгани фикр қилинар эди. Кунларнинг бирида ушбу мажлисга танишларидан бири келиб кирганида, Восил ҳазратла-рини кўриб: «Субҳоналлоҳ! Бу йигитдан неча мартаба аълам ва аҳфаз (катта олим ва зўр ҳофиз) бўлганинг ҳолда бу не ишингдир?» деб ҳам таажжуб, ҳам инкор этганида, мазкур ҳам: «Сабр айла! Бу мажлисга ҳозир бўлмаклиғим истифода этмак (илм олмак) учун эмас, балки бу йигитга рийозат лаззатини тотиб кўрсатмакдир. Мажлисимга улуғ шайх-лар келиб истифода этмак бошладилар, деб нашри илм йўлида рағбати ортсин, рийозати илм лаззати кўнглига йахши ўрнашса, илм йўлида жо-нини фидо этишга қадар тиришур, мен ва мен кабиларнинг ҳозир бўл-макларига-да ҳожат кўрилмас», демишдир. Ташвиқ бундай бўлур, тар-ғиб бундай бўлур! Илм лаззатини билмиш кимса Восил бин Ато каби асрининг мумтоз бир шайхи-да бўлсин, кексалар мажлисига кириб исти-фода этар, ёшлар мажлисига кириб ҳар турли ташвиқлар қилур, ҳат-токи, буйук бир устоз бўлгани ҳолда ўзини шогирд сувратига қўйар, истифода айламакда эмишдек кўринур, асло орланмас.

...Буйук бир зотнинг айтганига кўра, дорулфунунларда сабоқни хатм этиб чиқмиш бир шогирдининг олти ёшигача таҳсил эткан илми мазкур йошидан сўнг таҳсил этганига нисбат ила кўб мартаба ортиқ бўлажак эмиш. Лекин, эҳ, бу бахтсизлик! Бизнинг миллатимизнинг болалари бу аҳамийятли бўлган вақтларни энг тарбийасиз бўлган нозирлар ва энг тўғриси-да нозирлар олдида зойиъ этмакдадилар.

Таълим йўлида бўлган огирликларни таҳаммул этмак муаллим зим-масига лозим бўлгани каби, аччиқ сўзларга таҳаммул айламак, қалби эзилган бизларга сабр этмак ва мумкин даражада нафсни забт қилмак ҳам лозимдир. Эшитилган соатида бўҳтону ғийбатларга муқобала этмак қасди ғалаба этиб, ҳаттоки, сабрли бўлмак мушкул кўрилса-да, замон ўтгач сабрнинг лаззати сезилур ва ҳар дақиқада бу лаззат кучланадир. Таъриж ила сўнггида мулойим бир роҳатлик келтирадир. Буни эса ҳар ким ўзида тажриба этгани бордир, бўлмаса, бундан сўнг бир тажриба этиб кўрсин!.. Чиндан, душманларнинг сўзлари керак бўҳтон-да бўлсин, банда учун фойдасиз эмасдир. Бунинг сабабидан таҳзиби ахлоқ ва тарбийаи руҳ этмак мумкин бўладир.

Шабъий ҳазратларини бир кимса дунёда бўлган қабоҳат сўзларнинг ҳеч бирини қолдирмай сўкмиш эди. Имом Шабъий йўз кимсага муқобала этажак қадар фасоҳат ва талоқати лисонга (нутқ раволиғига) молик бўлгани ҳолда хасис одам ила баҳс бойлашмай, фақат: «Хато этмак бўлсанг, жаноб Оллоҳ сени ва дуруст этмакда бўлсанг, мени авф эт-син»¹ деб жавоб бермишдир. Эр киши мана бундай бўладир!

«Шу мартаба аччиқ ва қаттиқ сўкаманки, қабрингга бирга кирар», деган бир кимсага Абу Бакр Сиддиқ розийаллоху анху йолғиз: «Менинг қабримга эмас, сенинг ўз қабрингга кирар»², деб жавоб бермишдир. Бу каби улуғ зотлар бундай равишда таҳаммул этганлари ҳолда улар йўлига кирмакни ва улар изларидан йурувни қасд этганлар таҳаммул-сиз бўлса, айб бўладир.

¹ Китобул баён ва ват-табийн, 1-жилд, 179-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

² Китобул комил ли Абийл Аббос Муҳаммад ал Мубиррид розийаллоху. 1-жилд, 234-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

Олтинчи вазифа

НАСИХАТ. ҒАЙРАТ. ХАЙРХОҲЛИК

Ўқитмакда бўлган бола ва шогирдларига муаллим бўлган кимса ота-оналарининг шафқатларидан зийода шафқату марҳаматли бўлиб муҳиммотии дунвиййа ва диниййалар ҳақида ҳар ҳолда насиҳат узра иршод этгувчидир.

Болаларнинг зеҳнлари очилмак, хулқлари гўзаллашмак учун китоблар ила сабоқ бермакдан зийода муаллимларнинг шафқатли насиҳатлари фойда берур, лекин насиҳат демак йолғиз сўзга мунҳасир бўлмай, балки феълу хулқ ила гўзал намуна бўлмак ҳам насиҳат жумласидан саналадир.

Насиҳатлари қониқарли бўлган муаллимларнинг шогирдлари кўб вақт кўркам хулқли, мулоим сифатли бўлгани каби, насиҳат бобида зикналик этувчилар ҳузурда умр кечирганлар керак олим-да бўлсинлар, тарбийасиз бўладилар.

Одам ўғли маъсум бўлмаганидан сўнг бузуғу йарамас хулқлардан холи бўлиб қолмас. Фақат муаллим бўлган кимса ақлу виждон султони ризо бўлмаган нарсаларни шогирдларидан бир қуввати-ла йаширмаслар.

Токи улар ҳам тақлид этмасинлар.

Бир ўринда «шогирд устознинг нусхаси» демиш эдик. Ҳозир ҳам бу сўзни такрорлаймиз. Шогирд устознинг нусхаси экани шубҳасиздир. Ахлоқлари гўзал, илмлари дуруст, фикрлари тўғри икки-уч дона мударрис ҳазаротларини билурмизки, ҳеч сўрамасдан... буларнинг шогирдларини (устозлари суҳбатада бир қадар муддат мулозамат этган бўлмак шарти ила) билиб олмак мумкин бўладир.

Кўркам ва йоки бузуқ хулқли муаллимнинг шогирдига бўлган таъсири ҳам суръатли, ҳам маҳкам бўлажақдир. Бинобарин, муаллим бўлган энг аввал ўз хулқини тасфийа этмак (соф қилмак) ва сўнгра ўқитадирган болаларига насиҳат айламак ила машғул бўлуви лозимдир.

Дийу Жон номли файласуф шогирдларнинг бирини илм аҳлига лойиқ эмаслигини кўрганида, шогирдга ҳеч бир сўз демай ва хушнудсизлик асари ҳам кўрсатмай, тўғри устози олдига кетадир ва: «Шогирдинг фалон ўринда кўриладир, бундай ноқис тарбийа этмак ва шогирдинг ҳолини бундай эътиборсиз қолдирмак ҳеч йарашурми?» деб устозни хижолат этадир¹.

...Шогирдларнинг кундан-кун тараққий этмаклари ғайратга мадад беруви шубҳасиздир. Лекин шогирд ғайрати-ла иш тамом бўлмай, балки бунинг узра устоз ғайрати кўшилуви ҳам шарт бўладир. Таҳсили илм йўлида устоз ғайрати энг муҳим руқн дейилса, хато бўлмас. Лекин билурмисиз, ғайрат нима? Ғайрат — илми тарбийа қондаси узра сабоқларни давом этдирмак, табиатга муносиб равишда, нашот узра шогирдларга ҳар кун бир фойдали илм кўрсатмак, демакдир. Аммо зеҳн таҳаммул этмас ва табиат йўқламас равишда тиришмак ва тоқатлари етишмайажақ нарсалар ила шогирдларни тақлиф этмак ғайрат эмас, балки лозимсиз бир тақлифу таъзибдир (азоблашдир). Бу хусусга доир сўзлар балки келажакда йана сўзланур.

Шогирдлари учун ҳар вақтда хайрхоҳлик, йаъни, дунёо ва охиратда саодат соҳиблари бўлмаклари учун жаноб Оллоҳга йолвармак ва кўнгил ила интизор бўлиб турмак муаллимларнинг шарафли бир вазифаларидир. Бундай сифатли кимсалар, албатта, пок кўнгилли бўлурлар.

Салаф олимлари шогирдлар учун ҳар турли ваъз ила иршодларига саъй этганлари каби, ҳидоятлари тўғрисида жаноб Оллоҳга ҳам дуо

¹ Дийу Жон (1859—1952) — Амиқо иделист файласуфи.

қилур эдилар. Абу Ҳанифа раҳматуллоҳу таоло ҳазратлари ҳар намоз сўнгида ота-онаси ҳам устозлари учун дуо этгани каби, шогирдлари учун ҳам дуо этар эди.

Ўз шахсига оид ўринларда шогирдларнинг ҳар турли қусурларини авф этмак ва шариат ҳақидаги қусурлари бўлганда, ўрнида байон этилган тариқ ила амр бил-маъруф айламак (яхшиликка ундамак) ҳам муаллим устидаги бурчдир.

Умар ибн Абдулазиз ҳазратлари: «Бу уч хислатга молик бўлган кимса комил бўлур: ғазаби сабабли Оллоҳ таолога итоатсизлик қил-маса; ризосини Оллоҳ таолога гуноҳ этмак мартабасига эриштирмаса; кучи етганда авф этса», демишдир.

Машварат ила хоҳ амал этилажак бўлсин, хоҳ бўлмасин, машварат этганлари вақтда муаллим фикрини шогирдларига очиқу дуруст байон этуви лозимдир.

Дурустни айтсам-да, амал этмас, деб баҳона этиб айтмаслик ва йоки хилофни талқин айламак ал-ҳақ буйук хийонатдир. Бу каби хийонатга ир-тиқоб айламак (киришмак) муаллим эмас, оддий бир мусулмонга ҳам муносиб эмас.

Таълимида иқтидори етмагани сувратда ва йоки илмидан истифода этилмаймажга тақдирда шогирдни бошқа ўринларга бормағида ихтиёр-ли этмак хайрхоҳликдир.

Кўп мартаба кўрилулки, шогирд табиати жазбу (тортиш) таҳаммул этажак илм муаллимда бўлмас ва муаллимда бўлган илмга шогирд табиати мувофиқу истиъдодли бўлмас — ушбу сабабдан икки орада бир ноиттифоқлик ҳосил бўлмағи-ла илм йўлида бўлган зот улушсиз қолур. Комил бўлуви маълум бўлган бир кимсани... ўз ҳузурда ҳибс этмак ила ноқис қолувига сабаб бўлган муаллим бир кун келур, албат-та ҳисобини берадир.

Салафларнинг энг буйук олимлари, ҳаттоки фанларида мужтаҳидлар гуруҳида бўлганлари ўзларининг шогирдларига, ким бўлса-да бўлсин, истифода этувга изн берур эдилар. Зотан, булар қошида ҳеч бир шогирд ҳеч бир устоз ила муқайяд бўлмас эди. Буларда устоз кўб бўлмағи-нинг бир сабаби-да ушбудир. Мубаррид ила Саълаб орасида бўлган ра-қиблик ҳукм тенгида кечгани ҳолда шогирдлари муштарак эди. Ҳолбуки, салафи солиҳлар улуми исломийада етукли соҳиблар ва энг мукамал зотлар бўлганларини хотирга келтирилганда, буларнинг ёлғиз бирига муқайяд (боғлик) бўлганида-да таҳсили камолат айламак ноҳўя кўрил-мас. Энди бизнинг қаҳти рижол (эркаклар қаҳатчилиги) замонамизда турли кимсалар ҳузурига бориб истифода этувга мусоада (ёрдам) этил-маса, умумий зарарларга олиб келади.

Агарда бир кимсага жаноб Оллоҳ табиатига мувофиқ ва илмида ко-мил бир устоз тўғри келтирса, у кимса сафар айламак ва киши изла-мак кулфатидан, албатта, озод бўла олур. Бу каби нийматга ноил бўлган зот ҳам ташаккур, ҳам ғанимат билиб истифода этуви керак.

Бу баҳсга хотима бериб айтурмизки, муаллимлар мавзуъ ҳадислару ва маснуъ ҳикойатлардан тажрид этарак, холис Ислому доирасида ва халқ ҳам замоннинг ихтиёжига муносиб насиҳатларни берсалар, ҳеч шубҳасиз шогирдларга ва улар воситаси-ла фамилийаларга ва бу сабаб-дан бутун миллатга чиройли таъсир этадилар. Лекин бу насиҳат кўн-гил ила бўлуви шартдир. Зеро, кўнгилдан сўзланмаган сўз ҳеч бир вақт кўнгилга кирмас.

Уламои ғазими миллат Исломдан икки зотнинг насиҳатномалари кўз ўнгимиздадир. Оллоҳ раҳмат этсин, буларнинг бу гўзал асарлари жумла диний ва дунйавий адабларга ҳавас уйғотганларидан кўнгиллари-мизда ҳеч унутилмас равишда нақш этилувига лойиқдир. Хайрхоҳ бўл-ган муаллим шогирдларни тарбия этган вақтда буларни дастуриламал

этса ва сабоқларини тамом этиб, айрилув куннда бир мартаба ўқитиб, муҳофазаси ҳақида умидвору танбиҳ этса, муаллимлик вазифасини бажарган бўладир.

Биз айтган асарлардан бири шайхи муҳтарам ва имоми аъзам Абу Ҳанифа розийаллоҳу анҳу ҳазратлари тарафидан шогирди бўлган Абу Холид Йусуф ибн Холид ас-Саммийга сўйламиш васийатидир¹. Иккинчи эса, устозул муҳаддисин Абу Абдуллоҳ Молик ибн Унс ҳазратларининг амирул муъминин Хорун ар-Рашид ёки вазир Ходид ал-Бартакийга насиҳат йузидан ёзмаш рисоласидир².

Еттинчи вазифа

МИННАТДАН САҚЛАНУВ ВА УЛУВВИ ҲИММАТ³

Муаллим ватан ўғлонларийу миллатдошларини таълиму тарбияга этмаги ила фақат зиммасида лозим бўлган бир бурчни адо этмиш ва жаноб Оллоҳга бермиш шарафли бир аҳдни, агар йуз турли қусурлик ила бўлса-да, ўрнига қўймишдир. Иш бундай бўлгани-чун, сабоқ ўқитмак учун миннат айламак зоҳир бир хатоликдир. Агарда илм йўлида дуруст бир миннат кўрилса эди, буйук шарафларга сабаб бўлгани учун бундай миннат айламак ҳақи, ҳеч шубҳасиз, шогирдларга бўлув эди. Чунки бу шогирдлар оналарининг шафқатли қучоқларидан чиқиб, энг роҳатли вақтларини бир четга ташлаб, таҳсил учун мактабга йугурмас эдилар. Бундай буйук савобларга муаллим бўлган зот машриқ ила мағриб орасида йугуриб излагани ҳолда муносиб касб эта олмас эди. Шундай эмасми? Лекин миннат — муаллим бўлсин, шогирд бўлсин — ҳеч кимга лойиқ эмасдир.

Қишлоқларда йонғину ўт қазолари бўладир. Оҳ, бу йонғин машаққатлари!.. Шогирдлик кунларимда ҳамда елкамда йукларим енгил бўлган вақтимда ўз кўзим-ла бир-икки дафъасини кўрмиш эдим. Бунча муддатлар ўтгани ҳолда кеча бўлган бир воқиа каби кўзим ўнгидадир. Бундай қазолар бўлганида қариндошлик, дўстлик, ҳаттоки, мазҳабу қавмига қарамай, авом халқи жонларини фидо этажак сувратда бир-бирига ионалар (ёрданлар) этмакдадирлар.

...Бу каби, (муаллимлар) илмлари учун умр борича миннат этмаслар. Шойад бири келиб, тўғри йўзларига мазкур фидокорликни таҳсин йўлида сўзламакчи бўлса, «Бунда таҳсин этилажак нима бор? Мен эса, устимдаги лозим бўлган вазифадан ташқари бирор нарса кўрсатмадим», деб шунақа мадҳни қабул этмаслар, тингламакни ҳам истамаслар.

...Жаноб Оллоҳга учрашажак бир кун келажагини билган ва у кунда ҳар бир амали учун ҳисоб беражагига мунтазир бўлган муаллимнинг виждони: «Мен унга устоз бўлмиш эдим, ҳақимга вафо этмади, адаб сақламади», деб миннат этмакни раво кўрмас. Балки асл миннат Оллоҳи азимуш-шаън ҳазратларига хос бир сифат бўлганидан тили ила миннат айламак у ёқда турсин, кўнглига келтирмакни-да, Оллоҳ таоло ҳазратларидан бир имтиҳон ва ёки балога йўлиқишу

¹ Басра аҳлидан бўлиб, 189 (804) тарихида вафот этган. Ал-Фавоидул-Баҳийя, 296-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

² Бу рисоланинг мамлакатимизда бўлган нусхаси 1311 тарихида Қоҳирадаги матбааи амирыйида учинчи дафъа ўлароқ 30 бет узра босилмишдир. (Муаллиф изоҳи.)

³ Улувви ҳиммат — олий ҳиммат.

бебахра қолмоқ ихтимолини фикрлаб, кўрқади. Самимий қалби-ла устозга айтур ва кўнглидан чиқармоқ учун мужоҳада (ғайрат) қилади.

Халқни иршоду тарбия айлмак тўғрисида русули киром соллаллоҳу алайҳим ажмаъийн не даражада саъй этганлари, тош йуракларни йиғлатажак даражада машаққат тортганлари ҳолда миннат айламакни хотирларига келтирмак эмас, балки буйук адабсизларнинг қабоҳатларини афв этмак ва бунинг ила баробар ҳидоят топмоқлари ҳақида дуо-лар этадилар.

Абу Бакр ал-Балисий Шом вилоятида машҳур бир шайх бўлгани ҳолда миннат бўлмақдан хавф этиб на шогирдларидан ва на бошқалардан, ҳаттоки, қўлини ўптирмас эди¹.

Шогирдлардан таъзим кутиб ва хизмат умид этиб турмак илм ўргатгани баробарига ҳақ олмак демақдир. Басийратли (зийрак) муаллим бу каби дунёо кечирмак тўғрисида йордами бўлмаган ҳақларга кўз ташламак. Зотан, таълим ила машғулотдан асл мақсад инсонлардан таъзим кутмак бўлмай, балки жаноб Оллоҳнинг ризосига ноил бўлмақдир. Оллоҳ таоло ҳазратининг ризосини одам болаларининг таъзиму саноларига сотувчи кимса савдода, албатта, зийон кўрувчи бўлса керак. Охират амали ила дунёо сотиб олувчи бахтсиздир².

Бу сўзлардан муаллимларни ранжитмак дуруст экани англашилмас ва англашилмасин. Ота-онага оқ бўлмак каби устозга ҳам оқ бўлмак (сабаби шаръийдан бошқа ўринда) гуноҳдир. Лекин бизнинг сўзимиз шогирд ҳар қандай қусурлик кўрсатса-да (шариати муқаддас хилофата бўлмаса), муаллимнинг вазифаси афв этмак, демақдир. Ҳар икки тараф учун фойдали бўлажанидан бошқа худди шу ўринда афв этмак олижаноблик ва уламога муносиб бир сифат бўлса керак. «Кичиклардан адашмак, улуғлардан бағишламак», дейдилар. Ердан чанг кўтарилгани ҳолда кўкдан раҳмат ёғар, шундай эмасми?..

Шу билан бирга, Ислом ила мушарраф бўлган кимса устози ҳузурдан қувилса, унинг абадул-абад қувғинда бўлуви лозим келмас, Оллоҳ таоло ҳазратининг раҳмати шу мартабада восиъдирки, маъсум (гуноҳсиз, пок) бўлмаган минг муаллим ҳузурдан қувғин бўлганларга ҳам ҳисса чиқса керак. Жаноб Оллоҳнинг мулки ҳеч ким ила ўртоқ бўлмаганидек, иродаси ҳам махлуқ иродасига мағлуб эмасдир.

Бу дунёда инсонларнинг орзулари бир-бирига ғоятда хилоф равишда йаратилгани жуда ҳайратлидир. Бирининг мақсади олтину кумуш жамламақ бўлиб, «қандай бўлса-да бўлсин, киссага тушсин» қондаси бунинг тириклиги учун бино этилмиш программдир. Иккинчиси сафоҳатхоналардан (фоҳишахона) лаззат топиб, бутун вақтини у ерда ўтказадир. Учинчиси ҳақу ноҳақ бўлувида таъмиқи назар (чуқур фикр) этмай, жумла қасди инсонларни ғийбат этмак бўлиб, ҳаттоки қабрда йотган чирик суйакларга қадар этадир, дўсту душман жумласининг этини ейадир. Қон йиғламоққа тегишли бўлган бир амали учун, «Елкамдаги бурчимни адо этдим», деб ўз-ўзини мадҳ этадир. Тўртинчиси бутун умрини маддоҳу нифоқ ила кечириб, бу ҳолидан мамнун ўлароқ «политика» деб атайдир. Ҳасан, кўнгли ўлсин учун, янги нарсаларни йомонлайдир. Ҳусайн ёнига келганда эскиларни хўрлайдир. Авлоқ қолганида ҳар иккисидан масҳара этиб куладир. Ўрнига кириб ётганда дунёдан воз кечган кимса мисолида роҳат қилиб ухлар. Бешинчиси жумла қасди емак-ичмак бўлиб, фурсат келганида шуни сўзлар ва унинг

¹ Фавотул-вафайот. 1-жилд, 8-саҳифа.

² Ибнул-Муқафъанин «Китобул адабис-сағир» асари. 9-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

ортидан йўрар. Дунё остун-устун бўлсин, асло ғам чекмас. Булар каби йана кўб табиатлар бўлиб, ҳаммасини ишора ила бўлса ҳам бу ўринда сўзламак мумкин эмасдир.

Лекин ҳар қандай нодир бўлса-да, баъзи зотлар кўриладирки, айтганимиз забуну пес (ожиз ва йомон) табиатлар ила мубтало бўлмай ва тараққий сафарларида мазкур даражаларнинг ҳеч бирида тўхтаб қолмай ва тўхтовига ҳам ризо бўлмай, балки шарафли ва буйук матлабларга йўл олмишдирлар. Булар қошида саодат сохта ва тақлидий эмас, балки дуруст илми таҳсил этмак ва бутун миллат қайғуси-ла қайғурмак ва жумла инсонлар ила гўзал муомалада бўлиб, мумкин бўлганда фойда келтирмақдир. Ҳақларида нима айтилса, айтилсин, булар ўз матлабларидан бир тарафга оғмаслар, жаноб Оллоҳ ризоси-чун эшитган аччиқ сўзлардан хавф этмаслар. Булар пок кўнгилли зотлар бўлиб, бошқалар мажозий бўлганлари ҳолда мазкурлар (мазкурлар) ҳақиқий инсонлардир. Улуви ҳқмат дейилмиш — ушбу муборак кимсалар бўлган ҳолатдир. Муаллим бўлган зотларга ҳар нечук келиб қўшилмак оғир кўрилади, фақат буларга муҳаббат этиб, йироқдан бўлса-да, ҳолларини билиб турмак ҳам буйук шараф бўлганидан, одат ҳам ҳаракатларини дастуруламал айламак лозимдир.

Саккизинчи вазифа

ҲУРМАТ ВА МУҲАББАТ

Муаллим бўлган кимса илму уламога фавқул одат муҳаббату ҳурмат этувчидир. Дунё саодатига ва охират нажотига биринчи сабаб илмилар бўлса, унга муҳаббат айламак ила йолғиз муаллим эмас, балки ҳар ким бурчлидир.

Муқаддам замон халқининг илмга бўлган муҳаббатлари ва олимларга таъзим этмаклари шойон ҳайратли эди. Муҳаммад ибн Абдулмалик исмили вазирга Имом Сибавайх ҳазратларининг наҳвда бўлган «Ўитоби»¹ ҳадйа этилганида «Валлох, бундан ортиқ ҳадйа бўлмаст!» деб изҳори хушнуд айламишдир.

Ҳазрат Имом Молик розийаллоҳу анҳу, ҳатто қарилик кунларида таҳоратсиз бир ҳадиси шариф сўзламас ва афандимиз султонул анбийо ҳазратларининг жисми муборақлари бўлганидан адаб сақламак йузидан Мадина шаҳрида отга миниб йурмас эди. Илм аҳли ҳар вақт бундай иътиборли ва бундай адабли бўлади!

Одоби исломийадан насиби бўлмаган зотларни салафи солиҳлар муаллим этмак эмас, энг забун бир хизматларида ҳам бўлдирмас эдилар. Бу эса уларнинг илмини муҳтарам тутганларидандир. Имом Молик розийаллоҳу анҳу: «Тентакдан, бидъат аҳлидан, ёлғончидан, маърифатсиздан илм олинмас», деб айтмишдирлар. Дурусту камолат соҳиби бўлган олимларни, ҳар қандай мазҳабда бўлса-да бўлсин, ҳурматини тутмак ва ҳақларида адаб узра бўлмак ва жумласига маҳаббат узра муамола этмак лозимдир.

Бор эди бир замон, вазирларга бўлмаган ҳурматлар олимларга қилинур эди! Бор эди бир замон, олимларнинг ҳутба ва нутқларини

¹ Ушбу «Ўитоб» Петербург кутубхонасида бўлган ёзма нусхадан тасҳиҳ этилиб, Дорнбург исмили бир фаранг тарафидан икки жилд узра 1881 йил милодийда Парижда таъб этилди. Ҳозир кўз олдимизда бўлган нусхаси икки жилд узра 1361 хижрий (1898 милодий)да Қоҳирада таъб бўлиб, ҳошийасида Имом Сайрофий шарҳи ва чизиқ остида Иусуф аш-Шантамрий исмили зотнинг шарҳи шавоҳиди қайд этилган. (Муаллиф изоҳи.)

эшитмак учун подшоҳлар йугурар эдилар! Бор эди бир замон, бир масъалани ўзининг аҳлидан эшитмак учун ойлик сафарларга кетар эдилар!

Насроний бўлган Абу Исҳоқ ас-Собий вафот этганида шийъа уламосининг улуғларидан бўлган Шариф Ризо ҳазратлари тош йуракларни йумшатар даражада таъсирли ўлароқ марсийа сўйламиш эди. Ўзига: «Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам боласи (уммати) бўлганинг ҳолда бир христианни бундай муболаға узра мадҳ этмагинг шайнингга лойиқмидир?» дейа иътироз этувчиларга «Христианни эмас, илму камолатни мадҳ айладим», деб айтган эдилар¹.

Абул Ало ал-Маарий ҳазратлари сабоват замонидан сўқир бўлгани ҳолда фунуни адабда беназир бир аллома бўлиб, куйламиш шеърлари ҳисобсиз, таълиф айламиш китоблари саноқсиздир. Бу жумладан «Сақатуз занд»² ва «Лузум ма ла йазам» исмли девонлари неча дафъа матбуъ ўлароқ нашр этилмишдир. Илмга маҳаббат бундай бўладир! Маҳаббат комил бўлгандан сўнг илми таҳсилга на кўз йўқлик ва на бошқа бирор нарса моний бўладир.

Машхур устодлардан бўлган Йаҳйё ибн Муъин ҳазратлари ўз қўлила олти йуз минг ҳадиси шариф ёзмиш ва отасидан мерос бўлиб қолган, русий ҳисоби ила тахминан йуз қирқ минг сўм ақчасини илм йўлида тамом сарф айламиш эди. Илмга маҳаббати бўлган кимсалар дунйо молини эмас, ҳатто бутун дунйосини фидо этиб илми таҳсил этадирлар, аммо дунйого маҳаббати бўлганлар озгина илмларини ҳам қурбон бериб, мол жамъ айламакдадирлар.

Бағдод удабосидан ва илми наҳв алломаларидан бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Абий Муҳаммад ал-Қосим барча улуғ таълифлар вужудга келтиргани ила баробар иснодлари (манбалари) ила йуздан зийода Қуръони шариф тафсири ҳифзида бўлгани ҳақида хабар берадирлар.

Абу Сулаймон Довид ибн Алий ал-Исфаҳоний ҳазратларининг илм мажлисида ҳар кун тўрт йуз миқдори («Шамсиййа» дарсида «Шарҳи виқойа», «Ҳидойа» дарсида «Тавзиҳ» китоби олиб ўтирувчи нокас шоғирдлар эмас, балки мутабаҳҳир) олимлар жамъ бўлиб, ҳадиси шариф ва илм тинглар эдилар.

Имом Абул Аббос Саълаб ҳазратлари илмга шу қадар маҳаббат айламиш эдики, ҳатто йўлда йурганида қўлида китоб бўлиб, мутолаа этиб бораётганида ортидан от келиб босмиш ва бундан мутаассир ўлароқ вафот этмишдир.

Фуқаҳойи изомдан Шамсул Аимма ас-Сархасий Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад раҳимаҳуллоҳу таоло ҳазратлари ўн беш жилддан иборат бўлган «ал-Мабсут» номли китоб(ларини) Ўзжанд шаҳрида қайғу ичида — маҳбус бўлгани ҳолда таълиф айламиш ва шоғирдлари-да қайғу устида туриб илмосини ёзмакда бўлмиш эдилар.

Басра олимларининг улуми арабиййа ва мазоҳиби арабда аъламларидан бўлган Абу Амру ибнул Ало ал-Мозоний ҳазратларидан ривойят этилурки: «Фаржа» калимасида «фо» фатҳалими³ йоки заммалими¹

¹ Субҳатул маржон фий осори Ҳиндистон. 136-саҳифа.

² «Сақатуз занд»нинг бизларда бўлган нусхасининг муаллифи ғофараҳуллоҳу таолонинг «ат-Танвир» номли шарҳи ила баробар ал-Қоҳирада 1304 ҳижрий (1886 милодий) таърихда, 227 саҳифада «Аъломиййа» матбаасида босилмишдир. Маарий мазкурнинг одоби луғатда бир рисолаи бўлиб, бу кунда Порж кутубхонасида маҳфуз экани айтиладир. (Муаллиф изоҳи).

³ Фатҳа — сўздаги ҳарф устига қўйилувчи, қисқа «а» товушини билдирувчи белги.

¹ Замма — сўздаги ҳарф устига қўйилувчи, қисқа «у» товушини билдирувчи белги.

эканини билмаганимдан ғоят музтарибу беҳузур бўлдим ва шу оралиқ бир воқиа сабабидан Ҳажжонинг аччиғини чиқариб, ундан халос бўлмак нийяти ила араб қабилалари ичига кириб яшириндим. Кунларнинг бирида араб шоирининг шеър ўқиганини тингладим. Менинг матлубим «фаржа» калимасини фатҳа ила ўқиди. Худди шу соатда Ҳажжонинг вафоти хабари келди. Бу икки шодликнинг қайси бири учун ортиқ шодланганими билмай ҳайрон қолдим», дермишдир¹. Бир калима йоки бир ҳарфни дуруст ўқимагани учун жонига қасд этган ва бутун аҳли Исломни безор айлаган золимининг вафот хабарига баробар иътиқод этган зотнинг илмга маҳаббати нақадардир! Шойон таажжуб эмасми? Биз каби араб калималарини маҳорабага кирган аскар мисолида қирмоқ-янчимоқ ўқувчиларга шойон таажжуб бўлса-да, илм аҳлига асло таажжуб эмасдир. Чунки салаф олимлари сўзларни бузиб айтувчиларни сўхбатларига ҳам қабул этмас ва хато сўзловчиларни уламо гуруҳидан ҳисоб қилмас эдилар.

Салаф олимлари илмга маҳаббат этмакда шу даражада эдиларки, агарда илм йўлида жон бермак лозим келса, жонларини севина-севина фидо этар эдилар. Бу бобда ахборот ғоятда кўб бўлиб, бизнинг ушбу йозганларимиз фақат денгиздан бир томчи, ердан бир тўзон нисбатидан бўлса керак. Таворих ва тарожим китобларини мутолаа этган зотлар уламоий киромнинг илму фазилат ва ҳусни хулқ ва олий табиатга молик бўлганларини, маҳаббату ҳурмат айламак-да ғойасига эришганларини истихрож эта билурлар.

Ҳарқалай, сўнги аср олимларидан бўлса-да, шайх Абу Муъйс Қашшош ал-Мағрибийнинг кутубхонасида ёлғиз Бухорий шариф нусхаси минг адад етгани ҳақида сўзлайдилар². Фикримча, бунинг асрида бутун Русия Исломи орасида бир адад бўлсин саҳиҳ нусхаси йўқ эмишдир. Арабий калималар ва хусусан таъсирли дуоларда муъжама ва муҳмалаларга (маъноли ва маъносиз сўзларга), вақфу васл (тўхтаб ва қўшиб ўқиш) қоидаларига риоя этувни ўргатмак, аҳодиси шарифа ва умуман ибораларни наҳв қоида-сига татбиқ узра ўқувчи шогирдларни ўргатмак муаллимнинг ўз вазифаси бўлганидан, бошқа адабу илми ҳурмат айламак аломати ҳамдир.

Далолати бўлмагани ҳолда Қуръони шариф ва муборак ҳадисларни бўлар-бўлмас нарсалар учун далил келтирмак бўлиб пеш қилмак, тўғриси, ҳурмат ва таъзимга муҳолифдир.

Араб олимларидан ва машҳур устозлардан бири бўлган ҳолда Имом Асмаъий ҳазратлари Қуръони шариф ва аҳодиси жалилани тафсир айламак тўғрисида фавқул одат ихтиёр этар ва: «улуми арабиййани назарда тутиб, оятнинг тафсири бундай бўлмағи лозимдир ва бу ҳадиснинг маъноси шундай фикр этиладир, аммо мурод надир мен билмайман!» дер эди.

Келди бир замон! Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар эмас, балки араб масъалалари анъанага кўра тафсир этмак камолатдан маҳрум бўлган кимсалар тарафидан, ҳаттоки, ўз лисонимиз узра йймону иътиқод ўрганмак, маозаллоҳ, мамнў бўла бошланди. Бунга қадар Қуръони шариф ва султонул анбийо афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратларининг каломи муборакларини камситиш бошланган эди, қандай даҳшат! Бу одат эса, ҳам кулдирувчи, ҳам йиғлатувчи ҳолларнинг биридир.

Қуръони карим ва ҳадиси шариф ила истидлол айламак замони бит-

¹ Тариху адабил луғатил арабийя. 2-жилд. 11-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)
² Муҳаммад Халил ал-Муродийнинг «Силкуд-дурар» асари. 1-жилд, 141-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

ганини ва ёки истидлол арбоби ўн беш-йигирма нафарга мунҳасир бўлажagini иътиқод этганлардан эмасман, ўшандоқ «туйамнинг тушови йўқолса, Қуръони шарифдан излаб топарман», деган кимсанинг сўзини тинглаганлардан эмасман. Фақат бундай даввони ҳар бир киши эта билмас. Бўлар-бўлмас нарсалар учун бир оз бўлсин тафаккур этмай, илму зикр аҳлларига мурожаат айлаламай, сакраб туриб Қуръону ҳадисга ёпишмак муносиб бўлурми?.. Истидлол қоидаларига бино бўлмагандан сўнг бу калимоти тоййибалар ила душманларга муқобала айлаламак масъаланинг аҳамийятини орттирмак эмас, балки ойати жалила ва ҳадиси шарифнинг мартабасини, маозаллоҳ, туширадир. Бу мавзига муносибати бўлган баҳонинг тафсилини саккизинчи аср мужтаҳидлари бўлган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Муртазо ал-Йамоний розийаллоҳу анҳу баён этмишдир¹.

Ислом олимларидан бир зот: «Агарда фарз бўлмаса эди, жаноб Оллоҳнинг исмини бир мартаба бўлсин зикр этмас эдим, биз каби ҳақир инсонлар у каби азамат соҳиби бўлган зоти муқаддасани зикр айлаши ҳеч мустаҳиқ эмасдир», деб айтар эди. Эски файласуфларнинг шайхларидан бўлган Фисоғурс² Оллоҳ таоло ҳазрати ила онт ичмакни, шоҳид келтирувни буйук гуноҳ деб билар эди. Ҳол бундай бўлганида бизлар ҳам бир қадар бўлсин диққату иътибор узра ва адаб доирасида ҳаракат этсак, балки зарар бўлмас эди.

Илмга ҳурмату маҳаббат этмак энг буйук далили — асҳоби киром ва аслофи изом ҳазратларининг йўли узра йурмак ва улар хулқи каби гўзал хулқда бўлмак, хусусан, илм аҳлига муносиб бўлмаган нарсалардан мумкин қадар йироқ турмакдир. Такаббур, ҳасад, ҳирс, тамаъ, ҳубби интиқом, ҳубби нафс, ҳубби дунё, ғазаб, йомон фикр ва бузуқ хулқлар кимда бўлса-да бўлсин, йомон экани маълумдир. Лекин баъзи бир хулқлар бўладики, бошқаларда ҳеч ажабланарли кўрилмагани ҳолда олиму муаллимлар учун улуг айб саналадир. Бу нарсалар ҳисобга кирмаганидан ва китобларга ҳам тўлиқ ёзилмаганидан ва баъзилари табдил этилатурганидан, муаллим бўлган кимсалар буларни ўз фаросатлари ила билмакларини, ижтиноб айламакларини, хусусан, бошқаларга адабсиз ишлар ҳақида намуна бўлмасликларини тақозо этадир. Илмга маҳаббатли бўлмакни исбот этажак далиллар шу нарсалардир.

Тўққизинчи вазифа

СИДҚУ ИЪТИБОР

Муаллим бўлган кимса сўзида, феълида содиқ бўлуви лозимдир. Йахши ва бузуқ хулқлар инсонларда йузлар ила саналгани ҳолда, илми ахлоқ уламози ахлоқи ҳамиданинг жумласини «сидқ» ва ахлоқи замиманинг барчасини «казб» калималари остида жамъ айламакдадирлар. Булар қошида: «Болаларга сидқ ўргатингиз, сидқ уларга жумла йахшиликни ўргатадир», сўзи тарбия бобида тўғри ва ўз аксини топган бир қоидадир.

Дарҳақиқат, фикрида содиқ бўлган кимса ҳеч вақт ўзини алдамас, сўзида содиқ бўлган кимса иътиқодига хилоф сўз айтмас. Феълида содиқ бўлган кимса видони рози бўлмаган нарсаларга киришмас. Бу тақ-

¹ «Ийсорул ҳақ ала-л-хулқ» номли китобга мурожаат этинг. (Муаллиф изоҳи.)

² П и ф а г о р — эрализгача бўлган олтинчи асрнинг охири, бешинчи асрнинг бошида яшаб ўтган қадимги йўнон файласуфи.

дирга кўра фикрида, сўзида, феълида содиқ бўлган зот пок, фозил, шижоатли, муҳсин, мустақил бўлганидек, ҳақсиз ерда кишини қатл этмас, зинога берилмас. Уғрилиқ, зулм, хийонат айламас, чунки бу нарсалар виждонга хилофдир. Агарда одам ўғли, маозаллоҳ, йолғончи бўлса, унинг учун ҳар бир разолатни қилмоқ энгил бўлади.

Шогирдларни садоқатга ҳавас ва йолғонга нафрат уйғотажак муаллим учун узундан-узоқ васийатлар ва шиддатли амрлар йурутмак лозим бўлмай, балки ўзлари сидқ ила мавсуф бўлмаклари ва бунинг ила баробар оз-оз бўлса-да, танбиҳ этмаклари, ҳеч бўлмаса, йолғон сўз айтмасликлари лозимдир.

«Муаллиму мураббий бўлган кимса бола шогирдга ҳеч йолғончиликдан таълим берурми?» деб бу ўринда бир савол келади. Лекин сўзни йана бир қадар чўзсам, балки мазкур саволга жавоб ҳам чиқар.

Ахлоқ уламосининг айтганларига кўра, йолғончилик ушбу икки турли сабабдан майдонга келади: кўрқув, тақлид. Ут учқун вақтида сундирилмаса, бора-бора одат бўлиб кетади. Фараз этайлик, боласининг тарбийасига иътибор берган оталарнинг бири бўлганингиз ҳолда, бор-йўқ нарсалар учун аччиқланмак одадингиздир. Бир вақт косангиз синса ва йоки бошқа бир нарсангиз нобуд бўлганини билганингизда, уй ичидан бўлган ҳар кимни уришувга ёпишдингиз. Ҳеч шубҳа йўқдирки, бу вақтда синмиш ва нобуд айламиш болангиз-да кўрқувидан инкор этадир. Ким бўлса-да, бошқаларга иснод этувига мажбур бўлади. Йоки хотунингиз келур-да, кичкина болаларга йоки уйда бўлган мушукка иснод этадир. Ҳеч фикр этмаганингиз ҳолда, ушбу тарбия этмакда бўлган болангизга йолғончиликдан улуғ бир сабоқ берган бўлуригиз.

Ушандоқ энг даҳшатли бир муаллим бўлсангиз ҳам, шогирдларингиз кўриб-билиб турганлари ҳолда, бир кимсага қарши йолғон сўзлаган бўлуригиз. Бу амалингиз ила ҳам шогирдларингизга йолғончилик ўргатган бўлуригиз. Бундан сўнг йолғончиликка одат этмак улар учун оғир бир нарса бўлмай қолур.

Ушбунинг учун болаларига йолғон ваъдалар этган йоки ўйин-кулгу воситаси ила уларга йолғон сўзлаган ва йоки улардан сўзлатган отанинг боласи ҳеч вақт дуруст сўзли бўлмас. Ушандоқ сидққа одат этмаган муаллим, туну кун сидқ таълим этса-да, шогирди содиқ бўлмас, йўқорида айтганимиздек, сидқ тилдан зийода феълдан касб этилади. Сўзи сидқи таълим этгани ҳолда, феъли казби таълим этса, вой у муаллимнинг ҳолига!

Муаллимлар шогирдларни ҳар нарсада сидққа одатлантирувлари лозим бўлса-да, бунда одатлантирмак баъзи нарсаларда жуда ҳам керакдир. Буни эса, муаллим бўлган зот ҳар вақт дастуруламал этиб, асло иътиборсизлик узра бўлмаслиги керак. Садоқатнинг биринчи даражада керакли ўрни иътиқодда бўлган сидқдир. Иътиқодда сидқ бўлмаса, у кимсадан ҳеч бир кутилган хайр чиқмас.

Иътиқодда сидқ Расули акрам фахрул анбиё соллаллоҳу алайҳи ва саллам ва асҳоби киром тутган йўл узра бўлмакдан иборатдир¹. Қуръони шариф ва ҳадиси набавий саломат бўлганидан шарикқати исломийа бугунга қадар ўзгарув-бузилувдан саломат бўлгани каби, бундан сўнг ҳам саломат бўлса керак. Шунга биноан муаллим бўлган кимса қуруни нозила арбобининг раъйларини ва хуффози Ислому инқирозидан сўнг зухур айламиш зотларнинг ишлаб чиққан мунозара ва баҳсларини дин исмидан талқин этмай, балки жаноб Расул соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратлари келтирган нарсаларни ғоят диққату иътибор узра талқин этувчидир. Ҳар қалай, бу сўзнинг арбоби бу

¹ Абий Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Йаманийнинг «Китобу ийсариллоҳ ала халқ» асари. 108-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

асрларда кўб бўлмаса-да, ҳақлик ҳамиша булар тарафидадир. Инсон ўзига нажот ва саодат мадори бўлажак нарсаларда кўб тарафни эмас, ҳақ тарафни изловчидир.

Оз сўздан кўб, қисқа жумладан катта маъно англовчи кимсалар бу ўринда ишора этган сўзларимиздан далили ақлийларни қувватсиз ва иътиборсиз фикр этган, деб англамасинлар. Ақлий далил (шубҳали эмас, ақлий далил бўлмақ шarti ила) йана жаноб Оллоҳнинг бандаларига ихсон айламиш бир ҳужжати дир. Фақат, ақлий далил ила исбот этилган нарсаларнинг жумласи дин йоки диндан бўлуви лозим келмас. Дин бўлмоқ иътиқоди фарз бўлмақ учун динни келтирмиш бўлган зоти шариф тарафидан келтирилмиш бўлуви шарт дир.

Жаноб рисолатпаноҳ ҳурматли йўлбошчимиз ва Қуръони каримда ҳақ муршидимиз (тўғри йўл кўрсатувчи) бўлганидан иътиқоди фарз бўлган моддаларни инсонлардан йаширмаганлари ва йоки чистону муаммо сувратида байон этиб келмаганлари ҳолда, маозаллоҳ, булару қаноат этмай, маъсум бўлмаган зотлар тарафидан пайдо этилган нарсаларни ҳам Расул соллаллоҳу алайҳи ва саллам келтирган нарсалар жумласига тизмак ва уларни ҳам дин исмидан талқин айламак ҳеч муносиб бўлурми?

Ушбу сабадан муаллим бўлган кимса иътиқод сабоқларида йолғиз жаноб Расул келтирган ва уни иътиқод айламак ила Қуръону суннат тақлиф этган нарсаларга асосланадир. Бундай бир иътиқодни мустаҳкамламак учун ақлий далил истиъмом этса, албатта, ҳеч бир монълик йўқ дир.

Тақрор айтамикки, охират саодатига, ҳинд ҳақимларига, миср қоҳинларига, йунон файласуфларига мутобаат (тобеълик; мутобақат — мувофиқлик эмас) айламак бўлмай, балки Қуръони карим ва набийи раҳим афандимиз султонул анбийо соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратларига итоатда экани шубҳасиз дир. Ким билади, шориъ тарафидан хабар берилмагани ҳолда ўз ақлимиз ила хулоса чиқармиш бир матлабимиз ақлимизнинг қусурлигидан йоки ботил бўлган бир муқаддамасининг ботил эканлигини англамакка одам боласининг иқтидори йўқлигидан ва йоки асрнинг истиъдоди комил бўлмаганидан, эзгулик этилмай қолганидан бўлса керак.

Муқаддам асрнинг мазкур олимлари тарафидан ақлий далил деб келтирилмай ва рад этувчиларни ақлсиз мажнун ҳисоб айламиш нарсалардан баъзилари бордирки, бу кунда тараққий айламиш фану қуроллар қуввати-ла йўқ этилиб, ҳеч ҳукмлари қолмагандир.

Лекин дин, хусусан, Ислом дини бундай эмас дир. Балки Ислом дини фан тараққий этгани қадар қуввати ҳам майдонга чиқмакда, хусусан, табиийот шариати исломийа фойдасига буйук хизмат этмакдадир. Фақат хабардор бўлмағу иътибор айламак тақозо этадир.

Муаллим бўлган зот ҳар бир муомаласида иътиборли бўлуви лозим бўлганидек, нашри илм ва касби маърифат бобида фавқул одат иътиборли бўлуви энг гўзал бир вазифадир. Зеҳни етмаган нарсаларни инкор этмаслик, хотун-қиз ва авом орасида майдон олмиш хурофот нарсаларга иътиمود айламаслик жумласи итибор дир. Илм керак диний ва керак дунявий бўлсин, тафтишу тадқиқ айламак сойасида ортур ва қувватланур. Илм тўғрисида баҳсу тафтиш этажак ўрин ғойатда кўб бўлиб, фақат иътибор айламак керак бўлур.

САБОҚ УСУЛИГА РИОЯТ

Илм ўзича санъат жумласидан бўлгани-чун бошқа санъатлар мисолида маданийатга тобеъ бўлади. Маданийат тараққий этганда илм тараққий этар, маданийат гўзалланганда илм муътабар ва илмга ихтиёж ҳам зийода бўлур. Ушбу сабаб усули илм бир ҳол узра доим бўлса-да, замону маданийат ихтиёжига кўра фаръу шуъбаларида умумий ўзгариш воқиф бўлади.

Илмнинг ўзи санъат жумласидан бўлганидек, таълим равишлари ҳам санъат жумласидандир. Шунга асосланиб замону маданийат тараққий этганида ва, иккинчи таъбир ила, ихтиёж, зарурат каби нарсалар кўпайганида, таълим равишлари ўзгарар — бунда ҳам ақл аҳллари иммифоқ этмишдирлар.

Асри Саодатда илмлар қалбларда маҳфуз, умумий таълимлар жомияларда ва баъзи ҳожатли ерларда бўлур эди. Сўнгра маслаҳат иқтисосига кўра нашри илм учун махсус ўринлар (мактабу мадрасалар) бино этилгани, ихтимолки, бу нарсалар йунону ва румолилар одатларидан маъхуз бўлмишдир (олинимишдир). Арастунинг «Лайси» номли ўринда бўлган мактабининг ва Афлотун академиясининг шуҳратлари арабларга энг муқаддам ўлароқ етишган эди.

Илмлар тадвин (тартиб) этилди, асоси шариатимиз бўлган Қуръони карим узра нуқта ва ҳаракатлар қўйилди ва энг охирида жумла шариат китобларимиз тошу ҳарфлар узра таъб этилуви бошланди. Лекин санъатларда бўлган тараққий ҳануз беқарор бўлиб, тўхтамаганидан, ҳамisha ўзгаруви мумкин дир. Ихтимолки, келажак асрларда ҳеч бир ўқув ва ёзув билмаган инсон бўлмас. Ихтимолки, бизнинг йигирма сана ўқиб, таҳсил айлаган нарсаларимизни келажак замон инсонлари ҳеч ўқимаганлари ҳолда билурлар. Ихтимолки, бу кунда улуг мактабда ва буйук мадрасалар воситаси-ла таҳсил этилажак дақиқ (чуқур маъноли) фанларни саккиз, тўққиз ёшда бўлган болалар оналаридан ва бола қаровчи ходима хотунлардан ўрганурлар. Ихтимолки, бу кунда мукаммал даражада ишловчи темирйуллар, телғирф, телефонлар келажак замон аҳлининг йолғиз тарихларида қолур ва булар ўрнига ҳам бошқа нарсалар хизмат этмакда бўладир. Ихтимолки, ҳаж кунда Арофотда ўқилмакда бўлган хутбани Қозон, Оренбург, Уфа шаҳарларида турган муслмонлар тинглаб ўтирурлар. Ихтимолки, ҳар ким ўзига керагини ўз уйда жумла таҳсил эта олур ва бу сабабдан ақча истиъмолига лозим кўрилмас-да, олтину кумушларнинг тупроқ-тошлардан фарқи қолмас.

Энди бундай равишда ўзгариб йангиланувларига замон бизларни мажбур этадир. Агар этса, йолғиз бу соатда сакраб чиқиб-да усули таълим ва мадрис ҳақида иътироз этган кимсанинг қандай ҳақи бўла оладир? Магар ҳеч нарсадан хабари йўқ кимса бўлса, у вақтда, албатта, бир айтажаги бўлмас.

Дарс усули ва тарбия қавоиди Ислом орасида энг муҳим бир фан бўлиб, унга мансуб бўлган олимлари-да энг буйук зотлар бўлур эди...

Сабоқ усули муаллим бўлган кимсанинг ҳар бир муомаласига мезон бўлуви ва дарсларининг ҳам унга татбиқ этилувчи хусусида диққату ижтиҳод узра бўлуви лозимдир. Сабоқ усулига рийоа этмаган муаллим ўз қайдисизлиги сабабидан болаларнинг зеҳнларини эзмақдан бошқа бир фойда келтирмас. Болаларни бундай муаллимларга бермақдан эса, ўз табиий ҳолларича қолдирмақ яхшидир.

Бу дунёда ҳар қалай нодир бўлса-да, муаллимлар хизмати ила эмас, балки замон тарбийаси ва жаноб Оллоҳдан ҳадйа этилмиш ис-

тиъдод воситаси-ла камолот топмиш олий фикрли улуғ зотлар зуҳур этгани кўриладир.

Сабоқ усули ва тарбия қондаси буйук ва шу нисбатда муборак бир фан эканини билдирмиш эдик. Агарда лозим мартабада иқтидоримиз ва истифода этажак мол-мулкимиз бўлса эди, бу масъала ҳақида ҳеч эринмай йозар эдик. Шу билан бирга, сабоқ қондаларининг энг муҳим ва асосийларига бу ўринда ишорат этмак бўлдик. Сабоқ усулида диққат этилажак улуғ қондалар шулардир:

1. Китоб. Агарда таълим китобдан бўлажак эса, у китобнинг сабоқ учун ёзилган бўлуви ва таълим уламози тарафидан сабоқ учун қабул ва интиҳоб этилган бўлуви керакдир. Қандай фан бўлса-да, сабоқ китоби ортиқча баҳслардан, лафзий жанжаллардан холий бўлиб, фақат усули фаннинг кўрсатуви лозим бўлсин. Агарда кўб-қисқалик узра ёки фаннинг усули фалсафасидан фарқ қилмай ёзилмиш ва ёки усули фан ила муносабати бўлмаган нарсалар ила аралаш тартиб этилган бўлса, у китоб сабоқ китоби бўлмас.

2. Иқтисор. Берилажак сабоқ оз, лекин фойдали бўлуви керак. Узун иборалар, мужмал лафзлардан ихтиёт бўлмак шарт-ла сабоқ вақтида энг илк асоси модда англашилур ва сўнгра лозим қадар тафсил этилуур. Шунга кўра, сабоқ вақтида муаллим олдида шарҳлар, бир қанча ҳошийалар эмас, балки ҳеч бир китоб бўлмаслиги керакдир. Муаллим китобий эмас, кўнглида борини таълим этувчидир. Шундай бўлмаган муаллим иқтидорсиздир. Агарда берилажак сабоқлар хотирдан чиқмасин учун қалам ила қайд этиб, ҳожат вақтида кўз солинса, зарар қилмас. Шарҳу ҳошийаларнинг таълиф этилувлари шогирдларга сабоқ бермак учун бўлмай, балки баъзи вақтларда муаллимлар махсус ўзлари мурожаат ила истифода айламак учундир. Ораларида баъзилари бордирки, олтинчи аср сўнгида Ислому орасида тарқалган урфга мажбур ўлароқ ёзилгани оз тааммул (мулоҳаза) ила маълум бўлуур. Салаф асарлари зийода равшану лаззатли бўлганлари ҳолда, олтинчи аср охирларида баъзи кимсалар тарафидан ихтисор этилуви бошланди. Биридан кўриб иккинчиси осори Исломдан ёдгор қолмиш асарларни фурсат бўлганда ихтисор этдилар. Сўнгра уларга халаф бўлган зотлар мазкур мухтасарларга шарҳ ёзувга, ҳаттоки, бир қанча шарҳлар ёзмакка киришдилар. Учинчи даражада бўлганлари уларга ҳошийалар, ҳошийаларга ҳошийалар ёздилар. Бизнинг асримизда бўлган кимсаларнинг салаф асари деб озиқ тишлари ила ёпишмиш китоблари салафлардан энг йироқ қолмиш кимсалар ёдгоридир. Кошки осори аслоф ихтисор бало-сига йўлиқмаса эди, аҳли Ислому орасида таълим олиш ва таълим бериш тариқлари балки бузилмаган бўлуур эди. Баданнинг қуввати на бўлса-да бўлсин, мутлақо миъдага бир кўб нарсалар тўлдирмак сабабидан бўлмаганидек, илм-да на бўлса-да бўлсин, шарҳу ҳошийалардан иборат эмасдир. Шу ҳошийаларга аввалги исломларнинг қасд айламиш матлабларини сўнг келган исломларга унутдирувчи миллатни севмак ҳамиййат, ғайрат каби нарсаларнинг аҳли Ислому орасида уруғлари йўқолувиға кучли сабаблар бўлмишдир.

3. Татбиқ. Берилимиш сабоқ шогирдларга амалийоти ила татбиқ этилувидир. Амалийоти ижро этилмаган сабоқдан шогирд фойда олмас ёки олган фойдаси тортган машаққати баробарида турмас. Шунга асосланиб, ҳисоб сабоқларида жамъ, тафриқ, зарб, тақсим қондалари таълим этилганида бармоқ, қалам, тош каби нарсалар ила; таҳорату намозга доир сабоқларда амалий сувратда таҳорат қилдириб ва намоз ўқитдириб кўрсатмак-ла; жуғрофийо сабоқларида лозим бўлган хари-та-курраларни шогирднинг кўз ўнгида бўлдирмак ила татбиқ этдирилуур. Ҳар нима бўлганда ҳам, амалиётни ижро этмасдан муқаддам бошқа сабоқга кўчмак муносиб эмас.

4. Такрор. Сабоқ нақадар оз бўлса ҳам, унутмаклик хатари бордир. Бунинг учун биринчи чора, сабоқни такрор айламакдир. Шундайки, бугун берилажак сабоқлар ўтган сабоқларга биноан ўтилиб ва бугун ўқитилажак сабоқ ичида ўтган сабоқлар такрор этилиб таълим бериладир. Бундан ташқари ҳар бир сабоқ оз-оздан икки-уч мартаба такрор этиб кўрсатиладир. Шундай бўлганида шогирдлар учун икки ҳисса фойда кўриладир.

5. Ҳифз. Тарбия уламози ҳар қандай шогирдларга бўлар-бўлмас нарсаларни ҳифз (ёд) этдирмакдан ихтиёт қилсалар-да, биз аҳли Ислом узра шариасти мутаҳҳарамиз белгилаган баъзи нарсаларни ҳифз этмаслик мумкин бўлмас. Воқиян, шариаат томонидан ҳифзи лозим кўрилган нарсалар тарбия уламози ихтиёт этгани қадар кўб эмас, балки улар муҳим кўрганларини адолати-ла ҳифз этдирадирлар. Зеро, улар ҳам ҳифз этдирмакдан манъ этганлари ҳолда қуввайи ҳофизани муҳмал қўймак (ташлаб қўймоқ) ила буйурмаслар.

Ибтидоий мактаб болалари учун иймони шариф калимларини фотиҳа ила баробар икки-уч қисқароқ суралари, сано ва ташаҳхуд ҳам салавати шарифани, баъзи бу каби қисқа ва фазийлатли, таъсирили дуоларни ҳифз этдирмак болалар ва ёшларда қуввайи ҳофиза кучли бўлганичун оғир бўлмас ва бу қадар бўлсин нарсаларни ҳифз этмакдан ҳеч бир мусулмон озод бўлиб қолмас. Бунинг-ла баробар ушбу ҳифз этилмиш сура ва дуоларнинг маъноларини билдирмак ҳам шартдир. Зеро, маъно билинмагани ҳолда сўзларни ҳифз этмак учун бир қоида кўрилмас.

...Тарбия уламози ўзлари лозим кўрмаган ва фойдаси бўлмаган нарсаларни ҳифз этдирмакни манъ этганлари ҳолда ҳифзга ҳожати бўлган фанлардан муқаддам ўқитмак тўғрисида тавсия айламакдирлар. Бунинг сабаби эса, кичик болаларда энг аввал қуввайи ҳофиза куч-қувват касб этмакда ва ёш ила баробар ҳамиша ортиб, сўнгра тадриж ила заифланмакда, аммо қуввайи ҳоқима эса, аввалда ҳеч бўлмай, сўнгра майдонга келиб қувват олмакда эмиш. Шунга асосланиб таълим этилажак нарсалар буларнинг вақтларига муносиб бўлмағи лозимдир.

Масалан, лисон илмлари ўз луғатимиз араб луғатининг ва йоки ғайри луғатларнинг қоидаларини, жуғрофийо фанини, кучли тафсил этилмас шарт ила тарих илмларини ўқитмак қуввайи ҳофизанинг кучли бўлган вақтида муносиб бўлиб, аммо муҳокамага муҳтож бўлган ҳандасайу мантиқ каби фанларни кейинроқ, йаъни қуввайи ҳоқима кучли бўлган бир вақтда ўқитмак муносиб бўлур. Лекин ҳар нарсада истисно бўлганидек, бу тўғрида баъзи бир истиснолар бўла оладилар. Масалан, баъзи кимсаларнинг қуввайи ҳофизаси кейинроқ ва қуввайи ҳоқимаси эрта-роқ кучланган бўладир. Лекин бизнинг айтганимиз умумға иътиборандир.

6. Дийонат ва ахлоқ. Муносабат бўлганида сабоқлар орасида, муносабат бўлмаганида сабоқ охирида ва йоки мустақил сабоқ этиб ҳар вақтда дийонату ахлоқ хислатлари бобида сўзламак муаллимнинг вазифасидир. Дин дунёо ва охирада нажот топувчи ва кўркам адаблар ила мақталувчи сабабдир. Дини маҳкам бўлган кимсадан ҳар эзгуликни умид этмак мумкин бўладир. Биноан алайҳ, дин ўргатмак бобида улуг бир иътибор берув ва динни кўркам оуқиқ таълим этув, билдирув керак бўладир. Дин ўргатмак йош болаларга ақоид ҳифз этдирмак йоки бароҳийни мантиқийа (мантиқий асослар) узра далиллар байон айламакдан иборат бўлмай, балки салафи киром йўлини кўрсатмак ва уларга мутабаат тариқани билдирмакдир. Бунинг тафсили ушбудирикки, шариасти исломайида бўлган эътиқод дини илоҳийят, нубувват, самъийят дейилмаш уч матлабдан иборат бўладир.

Илоҳийят ўзи азалий ва абадий бўлган энг тўлиқ сифатлар ила мавсуф ва қарама-қаршиликлардан пок бир зотнинг вужудидан баҳс эта-

жак нарсадир. Бундай иътиқод этмак, дин назарида, биринчи мартаба ўлароқ ва бундай зотга алоқали ва орада тааллуқ борини билмак иккинчи мартаба иътибор этилур. Жаноб Оллоҳнинг сифатларига нисбат орқали бандалардаги аҳволларда ўзгариш воқеъ бўладир. Масалан, жаноб Оллоҳнинг азаматини тасаввур этганда бандада кўрқув, қудратини тасаввур этганда ажз (ожизлик) ва тавозуъ, карамини тасаввур этганда шукр, раҳматини тасаввур этганда маҳаббат, қурбини тасаввур этганда ризо, саҳтини (қаҳр, ғазаб) тасаввур этганда хавф пайдо бўладир. Иътиқодот илмидан асл мақсуд ушбу мартабаларнинг ҳар иккиси ила кўнгилни тарбия айламақдир. Бу икки мартаба банданинг кўнглига маҳкам ўрнашса, зарурий ўлароқ маҳаббати Оллоҳ ҳосил бўлур. Маҳаббати Оллоҳ муродларнинг ғойаси ва мақсудларнинг охири бўлганидек, маҳаббати Оллоҳ бўлганидан сўнг банда жаноб Оллоҳнинг амру тақлиқларига моли лаззат-ла бўйсунадир. Бу равиш узра шогирдларга таълим бермақда икки турли йўл бўладир. Бири — шогирдларга жаноб Оллоҳнинг азаматига қудрат, улуғлигига ирода ва ризосига далолат этган Қуръони шарифда бўлган қиссаларни ўргатмақдир. Зеро, Қуръони каримда карроту маррот зикр этилган бу қиссалар мужтаҳидлар ёки йуз-икки йуз олим учун зикр этилмай, балки ақли халқларнинг ҳар бири десак-да, аксари учун зикр этилган бўлса керак. Энди бундай бўлганида мумкин қадар буларни истиъмол этувчи ҳамда энг биринчи ўлароқ шогирд ила муаллим орасида истиъмол бўлуvidир. Бу сойда шогирдлар Қуръонни ғайри бир умматга эмас, балки ўз умматимиз истифодаси учун нозил бўлганини билурлар ва ҳақ муршидимиз ўз кўлимизда деб севиурлар. Ҳолбуки, иътиқодот тўғрисида бўлган оятлар ҳар бир улуми арабийани билувчи англр қадар енгилдир. Фақат бир қадар истидлол (далиллаш) равишини кўрсатувчига ихтиёж бўлса керак.

Иккинчи — дунёда кўриниб турган бор нарсаларни, масалан: ер, оғоч, ўлан, ҳайво, йулдуз, ой, қуйош, дарёо, йомғир, ел каби нарсалар ҳақида ва ҳаммасини фойдаю қандай хосийатлари ҳақида маълумот берилиб, ҳар бири бир Яратувчи Қодирнинг асари экани англатилдир. Хусусан, одам ўғлининг ўз аъзолари ва ҳар бир... ҳаттоки, қошу киприқларга қадар қандай хизмат учун яратилганини, агарда муаллим бўлган кимсанинг қудрати бўлса, ичида бўлган аъзолар — қон йурмак ва ҳар турли томирларга махсус амаллар ҳақида очиқ байон этур ва бу каби ғариб равишда йаратилган жиҳатлар Ҳақийми Мутлақнинг санъати эканини байон қилур... Инсон ўз хилқатини (яратилишини) тафаккур этиб, бу ажойиб асарда асрорни кўрганида мажбурий ўлароқ Худосини биладир ва камоли ҳайрати-ла таъзим этиб сажда қиладир. Сўзлаганимиз ушбу икки турли йўл Қуръони шариф, набийи муҳтарам, аслофи изом йўлларидир. Қуръони карим аввалидан охирига қадар бундай олами мушоҳид ила жаноб Оллоҳнинг борлигига истидлол айламиш, тафаккур учун ақл арбобларини даъват айламишдир.

Нубувват — анбийойи киром алайҳумс-салом ҳазратларининг аҳволдан баҳс этажак нарсадир. Буларни таълим вақтида сиёри шарифлари ва аҳволи тарихийа ва таржимаи ҳоллари баён этиладир. Ва Қуръони шарифда мазкур бўлгани узра гўзал ахлоқлари, кўркам амаллари хулқи ҳидоят йўлида нақадар жафо ва зулмлар чекиб-да, сабр узра бўлганлари ҳақида маълумот берилур. Бундай равишда бўлган зотларнинг содиқу амин бўлмақлари маълум ҳамда қалбларда маҳкам ўрнашган бўлажақдир. Биноан алайҳ, шогирдларга булар ҳақида комил таълим бериб-да, зеҳнларини тарбия этмасдан муқаддам пайғамбарларнинг содиқу амин бўлмақларидан ибтидо этиб сабоқ бермак муносиб эмас-

¹ «Мэн арафа нафсаҳу фақод арафа роббаҳу», яъни, бирор кимса ўзини билса, Оллоҳни ҳам билади. (Муаллиф изоҳи.)

дир. Чунки бундай этмак жадал (жанжал) ва ваҳм бобини очадир, тарбия уламози эса, шогирдлар иътиқодот ва бошқа нарсалардан ҳам сабоғу таълим берилганда жадал тариқи ила таълим этмақдан қўрқитмақдадирлар¹.

Самъийот — аҳволи охиратдан баҳсдир. Буни эса, Қуръони шариф ва дуруст ҳадислар этганича ғойатда соф этиб ўргатмак керакдир. Қуръону ҳадислар баёнидан ўтмай ва тафсилларига киришмай, хусусан, баъзи воизлар ва қисса сўзловчилар тарафидан ихтиро этилмиш хурофоту ваҳмлардан ихтиёт этмак лозимдир. Қуръони шариф ойатигина буъсу нашри Ҳақ; савобу азоб бўлажак, сироти мизон ва бошқа хабар берилмиш нарсалар воқия бўлажак тафсилга эса, жаноб Оллоҳнинг ўзига маълум, деб қисқа этиб билдирмак кифойа эса керак. Аҳволи охират иккинчи бир одам бўлганидан ихтимолки, рисолат ила мушарраф бўлган зоти шарифлардан бошқа инсонларнинг ақллари буларни керагича фаҳм эта билмаслар. Ихтимолки, охиратда бўлажак аҳволнинг дунёда бўлганларига йолғиз исм жиҳатидан ўшар йоки охиратда бўлажак аҳволи таъбир айламак учун бу лафзлар истиорагагина олинмиш бўлурлар. Ихтимолки, охират аҳволини билажак сезгилар инсонларда дунёда(лик) вақтида балки йўқолгандир. Бу тақдирча, китобу суннат байон этганидан зийода сўзламак шогирдларни тарбия эмас, адаштирмак бўладир. Олами арвоҳ вужудини, малоика, жину шайтонлар борлигини иътиқод этмак ҳам самъийот қисмига дохилдир. Мухофатуллоҳ (Оллоҳдан қўрқиш), тоат, улфат, саломат, зимма, сидқ, ҳайо, ҳашмат (ҳурмат), таовун (ўзаро ёрдам) — буларнинг баҳс этажак ўринлари ахлоқ китобларидир — каби шариасти исломийада фазойили ахлоқийа усулларини муаллим бўлган зот ифроту тафритдан (кўпидан ва камидан) қочиб шогирдларига таълим айламағи лозимдир.

7. Ҳозирланмак. Муаллим бўлган кимса беражак сабоқларини энг аввал хонасида тартиб этиб, шогирдларига шу тартиб ила таълим берувчи лозим. Бунинг ила муаллим ҳаттоки энг энгил дарсларга қадар масъулдир. Аввал тартиб этмаган муаллим сабоқ вақтида шогирдларининг кўз ўнгида разилдир.

8. Фасоҳат. Хонасида ҳозирлаб келган сабоқларни муаллим бўлган кимса бор қувватини сарф этиб, фасоҳат узра сўзламағи керакдир. Макруҳ иборалар, ўринсиз, такрор сўзлаган калималар тингловчиларнинг кўнгилларини хасталантирадир.

9. Тажриба ва икмол (мукаммаллик). Муаллим ҳар бир сабоқлардан бир тажриба олиб, ўз нуқсонини икмол этмоғи лозим. Бу сана сабоқларидан келажак сана сабоқлари ҳақида улғу бир илм ҳозирламак мумкиндир. Тажриба сойасида шогирдларнинг таҳсил мартабалари, йалқовлар ила тиришқоқларнинг айримлари англашиладир. Буларни билмак ва билдирмақдан сўнг чораларини топмак, албатта, муаллим хизматидир. Ривоятларга кўра, тарбия уламосидан буйук бир устознинг кўзи ўнгида муаллимларнинг бири шогирдларга таълим берар экан, олма оғочини ва баъзи хоссаларини билдирмак бўлиб, бир қоғозга олма оғочининг расмини тушириб, шогирдларга кўрсатиш. Бу ҳолда шогирдларнинг баъзилари: «Бизлар фалон боғда олма оғочини кўрганмиз, бундай қоғозда (гидай) эмас, ҳаттоки, бу хонага ҳам сигарлиқ ҳолда эмас», деб шубҳаларини арз этмишлар. Муаллим эса, табассум қилиб: «Сизнинг билганингиз оғочнинг айна ва бу қоғозда бўлгани эса, расмидир», деб сўзловга ҳозирланганини сезиб (фаросат ила билиб олиб), ҳозир бўлган устоз ҳам муаллимни бир тарафга олиб чиқиб: «Бир нарсанинг зотини шогирдга кўрсатиб билдирмак мумкин бўлганда расми кўрсатилмас», деб муаллимнинг хатосини билдирмиш ва ўзи ҳам бу

¹ Китобул байдо жузйал илмийа ли ҳазратниш шайх Ҳасан Тавфиқ. Мударрисул мадрасатил шарқийа. Берлин. Ал-жузъус-соний. 41-с.

илми ушбу мажлисда олганини иътироф ила китобига бир қоида этиб йозмишдир. Муаллим бўлган кимса шогирдларига ифода этмагидан зийода ўзи истифода этуви керакдир. Асарда муаллимнинг шогирдига ифода айламиш илмига нисбат ила усули тарбия ҳақида бўлган истифодаси оз бўлса, у муаллимнинг ҳеч-да комил бўлмагани зоҳир бўлур.

10. Муносабат. Берилажак сабоқ шогирдларнинг зеҳну истиъдодлари-ла муносиб бўлуви лозим. Бунинг учун синфда энг уқувсиз шогирд ҳолига кўра сабоқ берилур, энг енгил нарсаларни шогирдлари билмаган фараз этиб, очиқ, лекин қисқалик узра таъриф этилур. Ушандоқ йошларнинг қуввайи ҳофизалари қуввайи ҳоқималаридан ўткир бўлгани учун қуввайи ҳофизага муносиб бўлган лисон ўргатмак, илми ҳайвонот ва илми наботот ҳеч тафсил этилмас ва муҳокамаларига киришилмас шарти ила тариху жуғрофийо ўргатилур. Ёош бир қадар ортиб, қуввайи ҳоқима камолат топганидан сўнг фунуни мужаррададан (мавҳум фанлардан), ҳандаса, мантиқ ва бошқа рийозийот таълим этилур.

11. Мукофат ва мажозат [жазолар]. Ялқов бўлган шогирдларга мажозат ва ғайратли бўлганларига мукофат бермак тарбия қоидасининг улуғ бир рукнидир. Мукофату мажозатнинг муносиб ўринлари ва мухталиф мартабалари бўладир. Ақлли муаллим бир «офарин» калимасини тамуғдан озодлик калимаси каби маҳаббатли бир калима иътиқод этди-рур ва буни эшитдирур учун шогирдларни сабоқу мактабга тўла севинч узра давом этдира оладир. Раҳмат айтмак, шодлик аломати кўрсатмак, офарину таҳсин айтмак, рисолайу китоблар ҳадиё қилмак мукофат навъларидан бўлгани каби, кўнгилсизлик аломати кўрсатмак, қошки яна бироз ўқисанг эди, мазмунида танбиҳ бермак, бундан сўнг бундай ўқимасанг, жазо берилур, мазмунида бўлган сўзлар ила огоҳлантирмак, сабоқ охирида синфда олиб қолиб уч-беш дақиқа ўрнида тутмак, синфдошлар ўйинга, дам олувга чиққанларида ўрнида қолдирмак, дафтари-га жазо рақамларини йозмак ва шунинг каби нарсалар жумласи мажозат бўлур. Лекин бўлар-бўлмас нарсалар учун шогирдларга мукофат берилса, мукофатнинг қиймати оз бўладир. Шунинг учун бу хусусда бир даража диққатли ва хасислар муомаласи каби муомалали бўлмак лозим бўладир. Мажозат тўғрисида ҳам ушбу қоидага татбиқан амал этиладир. Сабоқларни билиб ўқимақда бўлган бир шогирдда йалқовлик ва қайдсизлик кўрила бошланса, қаттиқ жазо бермасдан олдин бунинг сабабини тафтиш айламак лозимдир. У шогирднинг одатга хилоф ўлароқ дарсни билмагани, ихтимолки, саломатсизлигидан йоки оилада воқеъ бўлган бир қайғу шумлиғидан ва йоки бошқа бир мажбурий бўлган сабаблардан бўладир. Агарда шошилич жазо берилса, марҳаматга лойиқ, балки жуда лойиқ бўлган бир тушкун кўнгилли мискинга жазо берилган бўлур. Бу эса, энг лаззатсиз ва энг хайрсиз бир ишдир.

Сабоқдан бошқа нарсалар учун бўлажак жазолар яна зийода диққат талаб қиладир. Берилуви лозим бўлган жазоларни кечиктирмак йоки тамоман тарк этмак нақадар зарарли иш бўлса, очиқ сувратда гуноҳи исбот этилмиш шогирдга жазо бермак ва йоки унинг бунинг сўзига иътиқод этарак муҳокамасиз мажозат айламак айбдир. Асл тошни майдаламак енгил, лекин тузатмак оғирдир.

12. Истироҳат. Шогирдлар, хусусан, йош болалар сабоқ орасида йоки сабоқ сўнгида бирор нозир кўзи ўнгида гўзал ҳавога чиқарилиб ўйнатилур. Сабоқ устида узлуksиз ўтирмиш болаларда пай хасталиклари ва бош оғриғи ҳар вақтда кўрилуру. Шунинг учун гўзал ҳавода бир муддат йуриб кирмаклари бундай хасталикларга моний бўлганидан бошқа ўзларининг нашот узра ўқимакларига ҳам боис бўлур. Саломатликни ҳифз этмак ҳар қандай керак нарсалардан муқаддам лозим экани шубҳасиздир.

13. Имтиҳон. Уқимакда бўлган шогирдлар муносиб вақтларида имти-

хон этилурлар. Имтиҳон умумий ва хусусий бўлиб, маслаҳат иқтизосига кўра ижро этилур. Имтиҳон эта билмак ўқита билмак қадар мушкул ишдир. Хусусан, йош болаларни имтиҳон айламак улуг бир камолат бўлиб, ҳар ким бунга муқтадир фикрида бўлса-да, тўғриси ҳар ким муқтадир (иктидорли) эмасдир. Имтиҳон демак музокарайи илм бўлиб, ҳамда музокарайи илмнинг энг гўзал бир тариқидир. Шогирдларнинг табиатларини англамак, ногоҳ хато жойлашмиш бир изтиқодлари бўлса, уни таъдил айламак (тўғриламак) имтиҳон сабабли мумкин бўлур. Музокарайи илмнинг мақтовга сазовар бир нарса эканини иътироф этган зот имтиҳонни инкор айламас. Ақобири тобиъиндан бўлган Саъид бин Жайбар ҳазратларини устоз муҳтарамлари бўлган Абдуллоҳ бин Аббос розийаллоҳу анҳум ҳазратлари ўз ҳузурда ҳадиси шариф ривоят этдирмак ила имтиҳон айламиш эдилар¹.

Самарқанду Бағдод шаҳарларида бўлган муҳаддисуни киrom Муҳаммад бин Исмоил ал-Бухорий розийаллоҳу анҳум ҳазратларини имтиҳон этганлари ва бу сояда шайх ҳазратларининг камолатлари маълум бўлгани тарих китобларида машҳур, балки ҳар кимга маълумдир.

Муовийа бин ал-Ҳаким ас-Силмий номли саҳоба розийаллоҳу анҳу жорийасидан Расули акрам султонул анбийо афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратлари тарафидан иймон тўғрисида айтилмиш саволи шарифлари² албатта имтиҳон бўлса керак³.

Имом Бухорий розийаллоҳу анҳу «Саҳиҳ»и муборақларида имтиҳону ихтиборга доир айрим бир боб қўймишдирларки, мазкур бобни ва, хусусан, «Китобул илм» сарлавҳаси тахтида жамъ айламиш аҳодиси шарифани мутолаа айламак ҳар бир завқи салим учун фойдалидир.

14. Тафҳим (фаҳмламак). Ўқувчи шогирдлар хоҳ кичик, хоҳ улуг бўлсинлар, таълим амрида асл мақсад ва ниҳоят матлаб ҳеч шубҳасиз тафҳимдир. Тафҳим демак ўқилганини англамак демак бўлиб, бу сояда шогирд ҳар ўқиганини фаҳм этиб, қандай иш учун фойдали эканини ҳар сабоғида билур. Тафҳим бўлмагани сувратда шогирд бўлган зот тўлиқ китоб ўқисин, омборлар сиғмас даражада нарсалар ҳифз айласин, (барибир) ўзининг истиқболи учун бир нарса ҳозирлаган бўлмас. Илм қоғозларга йозилганларни ҳифз айламақдан иборат эмас. Ҳифз этмак бир нарса, илм ўрганмак иккинчи бир нарсадир. Илм тарбия уламози сабоқ ўқитган вақтда ҳар бир ўқитганини татбиқу амалиёти-ла билмак йўлини қабул ва бундай таълим этувни тавсию айламақдирлар.

Булар фикрига кўра, масалан: бугун алифбо ўқувга бошлаган бир бола икки-уч ҳарф англаган соатда бу ҳарфлардан калима таркиб этиб, ёзуви ва таркиб этилмиш калималарни керагича таҳлил айлови лозимдир. Дуруст тажрибалар ақллари ҳайрон этажак даражада бўлган фойдасини майдонга қўйганидан сўнг ҳамиша ўз фикрида доим ўлароқ фойдасиз ва оғир йўл узра ўқутмак учун даъво этган кимса сўз англамас кибрли эканини ёки ҳақни кўрмас даражасида баҳслашувчи эканини майдонга қўймиш бўладир.

Араб лисонининг сарфу наҳвларини ўқумакдан мақсад надир? Буни эса, албатта кўб кимсалар билурлар. Мақсад эса, араб калималарининг таркибу таҳлил жиҳатидан иъроб, бино дейилмиш ҳодисалари ила бўлган аҳволини билмак ва арабча араблар каби дуруст сўзлашувга иқтидор касб этмақдир. Иш шундай бўлганида «Бидон», «Шарҳи Абдуллоҳ», «Қавоид», «Форсий таркиблар», «Анмузаж», «Қофия», «Шарҳи

¹ Вафиййатул аъюн. 1-жилд, 204-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

² Сунанул Имомин-Нисоий ва захрур-риббий лил Имомис-Суйутий. 1-жилд, 180-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

³ 1-жилд, 22-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

Жомий», «Исом», «Абдулғафур», «Сийолкутий» ва йана бир қанча бошқаларни ўқимиш ва ўн санадан зийода умрини фидо айламиш шогирдлар нечун, авом таъбирича, уруғу ер бўлса ҳам, арабча сўзловни билмаслар? Ҳолбуки, буларнинг ўқиган нарсалари бу миқдор кўб бўлиб, ҳифз айламиш нарсалари ҳеч бўлмаганда Ферузободийнинг «Қомус»и қадардир.

Лекин шарқшунос (мушташир)лардан ўқимақда бўлган зотлар арабчанинг ҳуруфи ҳижосидан ёпишиб, икки сана таҳсил кўрсалар, саҳро арабининг хотунидан туғилмиш бир араб қадар араб лисонини билурлар ва нима истасалар уни йозурлар ҳам сўзлаша олурлар. Энди бу икки турли халқларнинг қайси бири асл мақсад ортидан борурлар? Фикримча, бунинг жавобини билмаган кимса йўқдир.

Биринчи фирқа ўқувчилар қавоиди таълим бузилгандан сўнг таълиф этилмиш китобларни фаҳмсиз ва татбиқсиз ўқиганлари ҳолда, иккинчилари зеҳнлари китобларга ва баҳсларга, ал-ҳосил, мақсад бўлмаган нарсаларга сарф этмай, балки мақсаддан бир қарич айрилмай давом этмакларидир.

Таълим ҳақидаги усули жадида ила усули қадиманинг энг бошлича ҳисоб этилган фарқи ушбулардан иборатдир. Бўлмаса, баъзи кимсаларнинг фикр этганларидек, усули жадида ила таълим на шариатимизга хилоф ва на охиратда мунтазир бир хатари бордир.

Ўн биринчи вазифа

ИХТИЕРИ ИЛМ

Илм ўқитмақда бутун дунё уқалоси (оқиллари) тарафидан қабул этилмиш бир қоида бўлса эди, у ҳам ҳеч шубҳасиз: «Керакдан сўнг керакдиларни талқин айламак лозим», дейилган қоида бўлажақдир. Шунга кўра, ҳар бир муаллим ушбу йўл йуруви зарурдир.

Ибн Масъуд розийаллоҳу анҳу: «Илмлик энг кўб, лекин сизлар ҳар бирдан энг гўзалини ихтиёр этингиз!» деб айтмишдир¹.

Шогирдларнинг кўнгилларига илм учун нашоту ҳамийят, ҳубби миллат ва ҳубби ватан каби ҳиссийоти шарифа уруғларини сочмак муаллимлар иқтидорига омонат бўлгани шубҳасиздир. Бундай нарсалар бўлмаганида муаллимларнинг тарбия айлаган шогирдлари керак. Арасту даражасида бир ҳаким ва Ибн Рушд мисолида бир аллома-да бўлсинлар, бутун ҳимматлари кисса ила қорин тўлдирмақдан иборат бўлиб қолур (эди). Ҳолбуки, бундай нарсалар илм аҳлига ўхшаган сифатлар эмасдир. Бундан бошқа миллат орасида бундай олимлар йуздан йигирма нисбатида бўлсалар-да, фойда жиҳатидан сифр (нўл) даражасида қолурлар.

...Энг керак бўлган илмларни кераклардан ва керак бўлганларини керак бўлмаганлардан муқаддам ўргатмак лозим экани маълум бир қоида бўлгани ҳолда, керакли бўлмак ва керакли бўлмаслик тўғрисида бир даража изоҳ этувга муҳтож бўлур. Бир илм бўлурки, дунёси ва охирати учун одам ўғли ундан ихтиёжсиз бўлмас. Илм бўлурки, муқаддам замондаги аҳамийяти ҳаддан ортиқ бўлгани ҳолда бу кунда ундан ихтиёжсизлик ҳосил бўлмишдир. Ва бунинг аксича, ўтган кунда аҳамийятли бўлмаган бир илм бу кунда энг муҳим илмлар жумласига кирмишдир. Ушандоқ бир ўринда керакли бўлган илмнинг аҳамийяти иккинчи бир ўринда ҳеч керак бўлмас. Муносабати бўлганидан, бу ўринда шуни ҳам айтаманки, баъзи кимсалар ўзларига ҳеч керак бўлмаган

¹ Ал-Иъжоз вал иъжоз, ли-Абий Мансур ас-Саолабий. 37-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

бир илмни муҳим иътиқод этиб, тишлари ила ёпишмақдалар. Ва бу фикрларининг асоссиз эканини танбиҳ этган бўлса, бошига қийоматлар солажақдирлар. Ва бунинг акси ўлароқ ҳар кун ва ҳар соат ихтиёжлари бўлган баъзи илмлар акйотлар (ўткир зеҳнлилар) даражасида бўлсин, керакли деб билмаслар. Бу қабилдан баъзи зотлар бўладирки, ўзи устозидан нима ўқиган ва нима эшитган бўлса, шуни таълим этар, керак ва керакисиз масъаласини тафтиш айламакни эмас, эшитмакни ҳам истамаслар. Зурафодан бир зот буларни «фунугрофлар»¹ деб йод этмақдадир. Бу баҳсининг учи узун ва бир сўзга уч-тўрт турли сўз қўшиб уланганидан бу ўринда тўхтамак муносиб кўрилув.

Энди мазкур баҳс тўғрисида очиқ бир қоидага ихтиёж бўлса: «Сиз авлодингизни ўз замонингиздан бошқа бир замон учун таълим этингиз! Зеро, улар сизнинг замонингиздан бошқа бир замонда яшамоқ учун дунёга келмишдирлар», маъносида бўлган: «Аллимун авладакун ли-замани ғойри заманикум, ли-иннаҳум холлиқу ли-замани ғойри заманикум», дейилмиш муборак сўз қадар умумий ва аксинча бир қоида бўлмас.

Бу бир сўздирки, агарда қоили (айтувчи) фарангистонли бўлса эди, ҳеч шубҳасиз фаранглир мактабу мадраса, жумла тарбияхоналарига кумиш тахта узра олтин-ла ёзиб осар-қўйар эдилар.

Бу бир сўздирки, агар эшитсалар эди, ҳавода учаётган қушлар, тоғлардан оқиб тушаётган чашмалар таъзим йузидан тўхтар эдилар.

Бу бир сўздирки, йашиндек учиб бораётган локомотивлар, агарда буни эшитсалар эди, сеҳри ва тўғрилигига ҳайрон қолиб, ўринларида турар, йурмас эдилар.

Баъзи янги асарларни мутолаа этганимизда, бу муборак сўзнинг айтувчиси жаноби Муртазо каррамаллоҳу ваҳҳаҳу айтмиш. Шубҳа йўқдирки, бундай тўғри ва нафис маъноли сўзни сўзламак мазкур каби ақллино соф кўнгилли зотларга муйassar бўлса керак.

Шунга кўра, шогирдларга берилажак таълим, улуғ ва йигит бўлганларида истиъмол этилажак ва унга муҳтож бўлажак нарсалардан иборат бўлуви лозимдир. Бир нарсага шогирд вақтларида ўқиб-да, мактабдан ажралишларида унутсалар, уни ўқитмак истиқболида фойдаси кўрилмайдиган нарса ила шогирднинг бошини оғритмак ва умрини барбод этмақдан иборат бўлур.

Бугун ўқимақда бўлган шогирдлар ва йош болалар умматнинг қони манзилида бўлиб, бутун уммат бир жисм бўлажақдир. Қон бузилгандан сўнг жисм хасталанажак бўлганидан, йош йигитлар бузуқ хулқ ила хулқлансалар, ҳеч шубҳа йўқдирки, умматдан иборат бўлган жисм ҳам ҳалок бўлажақдир. Иккинчи иборат ила, бир умматнинг саодату бахтсизлиги йош йигитлар қўлидадир. Йош йигитлар фано хулқли бўлсалар, кексалари ибодатхоналарда тўлиб ётсалар, фаришталар каби соф бўлсалар (ҳам), миллат истиқболи учун фойда кўрилмас.

Шунга кўра, жаҳолату фасод ахлоқ аскарига қарши турмак учун шогирдларнинг қўлларига ҳужум ва мудофаа хизматларида қўлланмак учун икки турли қурол бериб, истиъмол кайфийятини ҳам ўргатмак лозим бўлур. Зеро, истиъмол равиши билинмаганида йолғиз қурол бир ишга йарамас. Бу эса, ихтилофли бир масъала эмасдир.

Ҳужум ва мудофаа қуроллари нималардир? Ахлоқ уламози асарларидан англаганимизга кўра, ҳужум қуроли рийозати баданиййа воситаси-ла шогирдларнинг жисмларини ва умуман аъзоларини қувватландирмак, ақлларини-да қола (айтди), қийла (айтилди), иътареза (қаршилиқ қилди), занна (ўйлади), тафаррада биҳи (у ҳақда ёлғиз қолдим), ақувлу (айтаман), ажийбу (жавоб бераман), тадаббара (мулоҳаза қилди), таам-

¹ Фунугроф — овоз ёзиб олувчи. (Тахр.)

мала (чуқур ўйлади) каби нарсалар ила эмас, балки дурусту ҳақиқий илмлар ўргатиб кўнгилларини нурлантирмақдан иборатдир. Хужум қуроли шогирдларнинг камолатлари учун ҳар қандай лозим бир нарса бўлса-да, мудофаа қуроли улар учун зарурдир. Мудофаа қуроли деган нарсаларимиз шулардир:

1. Дин илми. Дин — ҳар кимга маълум бўлгани узра жаноб Оллоҳдан инсон турининг дунёвий тирикчилик ва борар жойида нажоту яхшиликка сабаб бўлмақ узра таълим этилган бир қонун бўлганидан, одам болалари учун энг муҳим бўлган бир нарсадир. Бундай халқдан иборат бўлган ҳайъати мужтамиъанинг интизоми ва бир фикрда иттиҳоди диндан бошқа нарсада суврат тутмас. Дин бўлмагандан кейин инсон ҳеч бир разолат иртиқой айлмақдан (қилишга киришишдан) қўрқмас. Диндан бошқа маданийят асоси бўлмас. Динсиз кимсадан хайри умид айламақ қадар кераксиз бир нарса бўлмас.

Ўғрилиқни жаноб Оллоҳдан қўрқиб ва, иккинчи таъбир ила, жаноб Оллоҳ ризолигига ноил бўлмақни умид этиб тарк этган кимса ила маҳкама ва зобитлардан қўрқиб тарк этган кимса орасида ер ила осмон орасида айирма борлиғи ҳеч кимга яширин эмасдир.

Сукрот тангрилик ва ваҳдонийят, баҳойи руҳ каби нарсаларга иътиқод этгани каби, шогирдларига-да энг ибтидо дин таълим этар, ифрату салоҳни, ибодату зухдни маҳбуб кўрсатмақ тўғрисида ғайрат этар, шаҳватга берилмақ ва дунёгоа ҳирс қўймақдан зиёда нафрат этдирар эди¹.

Биз аҳли Исломига нисбат ила тобиъ бўлганимиз Исломи дини ва фахри коиноти афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратларининг тўғри ўли жумла одобу фазойили ахлоқийани жамиъ бўлганидан шогирдларимизга энг ибтидо бунинг аҳкомини (халис Исломи қавоиди бўлмақ узра) таълим этмақ фарз бўлажағи шубҳасиздир...

Агарда тавҳид аҳли калом усули узра бўлса, ул вақтда саноати илмлари жумласидан бўладир². Зеро, аҳли калом усули диний фалсафага татбиқ ва кўб ўринда фалсафа қондаси узра тасарруф этмақдан иборатдир. Илми каломнинг Исломдан бир мазҳабга ихтисоси бўлмақ у йоқда турсин, ҳатто Исломига ихтисоси-да йўқдир. Шойон таажжубдирки, ҳар диннинг мактаблари, ўз усуллари ва, иккинчи таъбир ила, асри салаф сўнгиди тартиб айламиш усули жадидларини³ бундай-бундай мадҳ этганлари ҳолда, булар кўрсатгани ва буларнинг саноларидан умид этилмиш мартабада самара кўрилмагандир.

Калом фани кучли бир машинадирки, Исломи фойдасига амал этдирилганда фойда келтиргани каби, зарарига ишлатганда, шу нисбатда зарар келтира оладир. Лекин кўб вақт кўриларки, бундай бир машинани қўлланувига ҳаракат этмаган зотлар фойда кўрмақ нияти-да ишга ёпишиб, тадоруки (чораси) мумкин бўлмаган бир зарар келтирадурлар. Сийару ахлоқ илмларини татаббуълари сойасида ҳар замоннинг, ҳаттоки, бу асримизнинг бир қанча ҳақимлари Исломининг фазилатларидан ва қавоиди олиййасидан хабардор этиб Баний Одам саодати-чун улў бир восита бўлганини иътироф этувга мажбур бўлганлари ҳолда, бунча асрлар ўтгани ила аҳли калом далилларига қаноат этиб, ўз мазҳабини тарк

¹ Тарихул фалсафа. 79—80-саҳифалар. Қомусул аълом. 2585-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

² Ҳидойатул атфол ли-Шайх Ҳасан Тавфиқ ал-мударрис би-Берлин. 2-жилд, 39-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

³ Илми каломнинг тартиб этилуви учинчи аср ҳижрийга тўғри келадир. (Муаллиф изоҳи.)

этган ва ёки душманининг сўзига ҳақ берган кимсалар борлигини тарих бизларга кўрсатган эмас.

Аҳли тажриба фикрига кўра, бунинг бошлича сабаби калом усули ҳар бир динни ва ҳар бир динларни фирқа ва ҳизбларга тақсим этиб, ҳеч вақтда иттиҳодга келтирмак мумкин бўлмаган суврат ила ораларига адоват уруғини сочувидир. Хусусан, Ислому каломини усули шариатдан эмас, бошқача таъбир ила, шорий тарафидан тақлиф этилмаган нарсалари ҳақида «сифат масъаласи ва хулқи афъол баҳслари каби¹ буларнинг назирлари кўбдир» мавзуида баҳс этиб, икки тарафдан одам ҳозирлаб, бир-бирига ҳамла этдирмиш ва дунёо тургунча мусолаҳа қабул айламас равишда бир муҳораба очмишдир. «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун»².

Пийоз бошларини йиғиб ғарамламоқ мумкин бўлмаганидек, фирқа ва ҳизбларга тақсим этилган миллат ҳам ойоқ узра тура олмас. Аҳли Исломининг бу кунда бўлган заифлигининг сабаби бир-биридан айрилиб қолувидир. Бунинг учун катта далил келтирувга ҳожат бўлмай, ҳар кимга маълум бўлган Бағдод воқияси майдондадир.

Ал-ҳосил, илми дин аҳли калом маслагига кўра таҳсил этилганда умматни фирқа ва ҳизбларга тақсим айламак ва жузъий нарсалар тўғрисида ташний этмак (айбламак) лозим келгани ҳолда, салафи киром усулича таҳсил этилганда, бунинг акси ўлароқ, умматни нуқтаи воҳидага жамъ айламак лозимдир.

Илми каломни мадҳ этган зотлар ва бу фанда етук бўлган ақобирлар ўзларида илми калом усулини таҳсил этмаги умум шогирд учун муносиб кўрмай, балки бир қадар шартлар ила таҳдид этмишдирлар. Шогирдининг фасоҳату заковат ва йана диндорликдан бебаҳра қолуви шулар жумласидандир. Булар улар учун озми?

...Бу тўғрида ҳар қалай узоқ сўзласак-да, кўнглимиздагининг алифбосини ҳам баён эта олмадик. Мақсаддан йироқ кетмак ихтимолидан сақланиб, мақсад бўлган нуқтага ҳануз восил бўлувдан илк сўзни тўхтатиб, айрилиб кетган еримизга қайтайлик.

Фаҳрул коинот Расули акрам афандимиз султонул анбийо соллалоху алайҳи ва саллам ҳазратлари бизларга таблиғи шариат этмак учун буйурилмиш қуллари адабнинг ғойасига ва макорими ахлоқнинг охирига эришмиш бандалари бўлганидан биз аҳли Ислому учун зоти покларнинг сийратини камо йанбағий (тегишлича) билмак ва шогирдларга ҳам билдирмак керак бўлиб, Қуръони шариф ва ҳадис илмлари шариатимизнинг асли бўлганидан, буларни ҳам фикр йуритув узра ўқимак лозим бўладир.

2. Иқдом. Иқдом — қуввати баданийя ва ақлийяни нашот узра тасарруф айламак демақдир. Агарда шогирдларга иқдом ўргатилса, уларда бу машаққатли дунёога чидамак ва таҳсили ризқ йўлини йахши биладирлар. Дунёо маишатларини ҳам унга кўра кечирмак йўлини тутадирлар. Одам ўғли ўз маишатини таҳсил айламак ҳавасида бўлмаса, камбағаллик ила дўстларидан шикоят этиб умр кечирувга мажбур бўладир.

3. Иқтисод. Иқтисод узра бўлган кимса касбининг маҳсули бўлган нарсалар ва маишат мадорларини исроф этмак ва муносабатсиз сарф айламақдан амин бўлур. Шу сабабдан афроддан иборат бўлган, оила ва

¹ Китобул кашф ли-алломатиш шаҳийр Шайх Абий Валийд бин Рушд. 47-саҳифа. Китобу йисорил ҳақ алаҳ хулқ. 11—341-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

² «Албатта, биз Оллоҳнинг (бандаларимиз) ва албатта биз У зотга қайтгувчилармиз». «Бақара» сураси, 156-оят.

оилалардан ташкил бўлган уммат ҳоли гўзаллашар ва суръати ажиба узра саодат тарафига йўл олура.

4. Фазийлат. Фазийлат сойасида одам ўғиллари жаноб Оллоҳга ибодат, ота-онага итоат, туғишган ва бошқа йақину йироқ қариндошларга ва умуман диндошларга ихсону шафқат, мактабга борганида ҳиммат шодлик узра таҳсил, муаллимларга ҳусни ташаккур, таҳсини ахлоқ, адабу назофат, ҳифзи сиҳат каби нарсаларга риоят этадир. Фазийлат сабабидан инсонлик, олимлик, мукулмонлик номини ҳавога учирмакдан ва номусларни таптамак каби бадбахтликлардан соф бўладир. Инсон нақадар олим бўлса-да бўлсин, фазийлатга молик бўлмагандан сўнг ҳар турли фано йўлларга кира оладир. Фазийлатли бўлмаган олим қуролни ишлата билмаган аскарга ўхшар.

5. Одоби муошарат. Ҳар турли йақину йироқ кимсалар, хусусан, болалару хотун ҳам эрлар ила маишат этмак йўлини билмак — одоби муошаратдир.

6. Тарбийайи фикриййа. Инсон дарахт мисолида йолғиз жисмдан иборат бўлмай, балки ҳайоти фикриййага ҳам моликдир. Шунинг учун тарбийайи фикриййа шогирдлар учун фавқул одат лозим бўладир. Тараққийоти маданияйа ва тараққийоти илмиййа жумласи тарбийайи фикриййа сойасида ҳосил бўладир. Замонамизда хизмат этган машиналар, пару электриклар жумласи тарбийайи фикриййа самараси бўлиб, бундан сўнг яна нималардан хизмат этдиражаклари фақат Оллоҳ таоло ҳазратларига маълумдир.

Тарбийайи фикриййа инсонларни олий табиатли этадир. Тарбийайи фикриййа бўлса, қон сўрувчи зулук мисолида одамларнинг сарватларини ҳақсиз тортмакдан ижтиноб этадир (узоқлашадир), дунйого хизмат этмакни ўзининг улуғ бурчи деб биладир.

Булардан бошқа ғайрат, иқтисод, хизмат, таҳаммул, сабр, шафқат, ҳубби миллат жумласи мудоффа қуроли бўлажак ва шогирдларга таълим этилувлари биринчи даражада кераклидир.

...Бир миллатнинг йошлари, маозаллох, гўзал тарбийадан маҳрум бўлганлари сабабидан умрлари саfoxатхоналарда йалқовлик ва исроф ила ўшандоқ йолғон маҳаббатларга ва рийоли дўстларга йор бўлмак ва алданмак ила ўтса, у миллатга инқироз йуз тутмайди, балки инқироз кўзи ила қараладир. «Йошларининг фисқу фасодга берилганликлари сабабли инқирозга йўлиққан миллат ҳақида кимлар масъулдир?» мазмунидаги бир савол хотирамизга келгани каби, бошқаларнинг хотираларига ҳам балки келади. Агар бундай саволга жавоб бермак лозим келса, шубҳа йўқдирки: «Буларга гўзал тарбийа бермиш мактаблар ила олимлар, мактабу муаллимларга йордамларини дариф тутган давлатли кишилар ва жигар пораларини ҳомийсиз ва кўзсиз ташлаган оталар ила валийлар!» деб жавоб бермак лозимдир.

Русу фарангларда бўлган ажойиб ихтироълар эзгулик ишларга бундай ихсону ионалар жумласи тарбийайи фикриййа ва тарбийайи рух сойасида фойдали илмлар таълим этилмак сабабидан майдонга келмишдир. Устимиздаги кўйлақларимиз, остимиздаги кўрпачаларимиз, ченайу араваларимиз, ҳаттоки сийоҳу қоғозларимиз, ал-ҳосил, йалонғоч танимиздан бошқа нимамиз бор бўлса, жумласи булар қўлидан ишланиб чиққани уларда тарбийа дуруст бўлиб бизларда дуруст бўлмагани учундир.

Русларнинг манфаати умумиййа учун берайотган поралари, ўз динлари ҳақида этайотган ионалари, болаларни тарбийа айламак ва умум халқнинг феълу хулқларини таҳсин айламак йўлида кўрсатмиш саъйу ғайратлари сўзланса, одам ўғлининг ақли шошадир.

Лекин бизлар қанча вақтга қадар йунонлилардан мерос бўлиб қолмиш ва йуз турли хатолар ила нақлу таржима қилиниб орамизга кир-

миш кичкина бир фалсафа атрофида айланиб умр ўтказмакдамиз. Бизнинг умрларимиз ўтди, битди, лекин бундан керакли ибратни олмай, болаларимиз умрларини ўтказмакдамиз! Бизлар қайси вақтга қадар асло сабоқ китобларининг бўлмаганликлари ва Исломнинг равнақи учун заррача фойда келтирмаганликлари ҳолда, шундай китоблардан сабоқ бермак ила болаларнинг зеҳнларини заҳарлаб, истиқболларини барбод этмакдамиз!

Шеър:

**Иза кунта ла тадрий фа-тилка мусийбат
Ва ан кунта тадрий фал мусийбат аъзам¹.**

Бизнинг шу кунларда қўлларидаги дафтарларга муаллим тарафидан тушунтирувга мувофиқ оғизларини очиб, бошларини бир тарафга солиб: «Бир кимса дунёо истаса, илм ўргансин, бир кимса охират истаса, илм ўргансин, бир кимса дунйойу охират (яъни, ҳар иккисини) истаса, илм ўргансин!», деб йозмакда бўлган болажонларимиз, ким билсин, балки келажак замоннинг оталари ҳамда бизнинг каби сўз англамас ва англата билмас оталари бўлмай, балки ҳамийятли ва жаноб Оллоҳ ризосини таҳсил йўлида ҳеч кимнинг маломатидан қўрқмас оталари бўлурлар. Бу тақдирга кўра буларни ўз замонамизга эмас, балки ўзларининг замоналарига мувофиқ тарбия этмаклигимиз лозим бўлур...

Ўн учинчи вазифа

ОДОБ

Бу ергача биз айтган вазифалар муаллимлар учун бўлиб, булардан бошқа йана баъзи бир адаблар борки, агар муаллимлар булар ила йана фазилатлансалар, камолатлари ортадир. Айтажак адабларимиздан муҳим бўлганлари шулардир:

1. Фасиҳ сўзламак. Инсонларда бўлган тил маҳорат кўрсатувчи қурол бўлиб, кўнгилда бўлган нарсаларни ва йироқда бўлган воқиаларни англаувчи бир таржимондир. Тил ила жавоб берилур. Керак бўлганда маслаҳат олинур, қайғуларни таъриф этилур, ҳасратлиларга тасаллий, қабиҳ ишлардан манъ, гўзал нарсаларга ҳавас қўзғатилур. Тўплар етмаган жойга тил эришур, машиналар қуввати етмаган ишларни тил бажарур.

Сўзловчи агарда сўзловга моҳир, ҳаракат ҳам сокинлиги мутаносиб бўлса, тингловчиларга ваъзларини енгил қабул этдирур. Муддаосини ҳам очик англатадир, рақиб устидан қўб вақт ғалаба қиладир. Шунинг учун муаллим бўлган зотнинг сўзлаша билмак тўғрисида комил иътибор бўлмағи ва хитобат одобларини ўз ўрнида истиъмом этмағи керак.

Муаллим агар насихатларини қондаси ила сўзласа, у вақтда шогирдлар тарафидан ҳурмат узра тингланур, ғойибларга ва кичикларга ҳам етказа олур. Шундай сўзланмиш сўзлар ҳавога тарқалиб битганлари ҳолда таъсири ҳамон қолур.

Машҳур вазирлардан Ҳасан бин Саҳл Киндий ўғилларига хитобан: «Эй ўғилларим! Нутқ ўрганингиз, инсоннинг бошқа ҳайвондан айирмаси фақат нутқ соясидир, нутқингиз комил бўлса, инсонлигингиз ҳам комил бўлур», дер эмиш. Лекин сўйламак вақтида тингловчиларнинг ҳолларига риоя этмак лозимдир. Улар таҳаммул этажак миқдордан зийода сўйламак йоки уларга керак эмас маълумотларни байон қилмак адабга зиддир.

¹ Мазмуни: Ҳеч нарса билмасанг мусийбатдир, билсанг, яна оғир мусийбатдир (арабча).

Имом Жоҳиз ҳазратлари: «Сўзнинг ғойаси ва тингловчилар нашотининг ниҳойаси бордир, таҳаммул этажак даражадан зийода бўлган сўз гўзал бўлмак у йқда турсин, балки ҳақимлар назарида манфурдир»¹, демишдир.

Гўзал сўзларни, умумий фойда ва шариат маслаҳати учун истиъмол этган кимса охиратда савобларга ноил бўлажигидан бошқа дунёда ҳам бу ҳунари баробарида мукофатдан маҳрум қолмас. Салафлардан бири: «Қуръон ҳофиз, шеър ривоят этувчи, наҳв, аруз, ҳисоб, китобат илмларида моҳир бўлган муаллим болаларимизни олтмиш дирҳам ҳақ ила таълим этувига ризо бўлгани ҳолда, бу камолатларнинг аксаридан маҳрум, лекин байони гўзал, англови кўркам бўлган муаллим минг дирҳам ҳақни ҳам оз кўрадир», дермишдир.

Муаллим сўзлаш маҳорати сабабли оғир нарсаларни шогирдларига очиқ таъриф этадир ва энгил англата биладир. Моҳир сўзлаган муаллимнинг насиҳатлари шогирдларнинг кўнгилларида ўрнашур, то қабрларига боргувчи йўлдош бўлур...

Сўзлашганда, ўқиганда, йозганда хато қилмаслик улўф камолатлардандир. Бу хусусда удабойи киромнинг иътибори шойон ҳайратли эди. Назр бин Шумайл ҳазратлари Маъмун халифа мажлисида «сини» касра ила бўлган «сидод»ни «сини» фатҳа ила бўлган «саод»дан фарқлаганида (аввалгиси «боғламак, банд этмак», сўнгиси «динда мустақим бўлмак» маъносидадир) саксон минг дирҳам совға олувга муваффақ бўлмиш эди...¹

2. Китобат ва иншо. Китобат ва иншо ҳунарлари инсонга ҳадйа этилган улўф камолатлардандир. Буларнинг наشري илму таълим хусусида улўф йордамлари бўлгани-чун муаллим бўлган зотларнинг ҳам булардан насиблари бўлса гўзал бўладир.

Умар бин Абдулазиз ҳазратлари: «Илми китобат ила қайд айлангиз!» дер эди.

Она тилимиз бўлган туркийча бу кунда фавкул одат тартиб-қоида-сиз расм узра ҳар кимнинг ирода ва кайфига тобиъ равишда йозилмакда бўлганидан, низомга қўйилмағи фақат муаллимлар ҳиммати сойасида бўла оладир. Агарда муаллим бўлажак зот бундан хабарсиз бўлса, мулкида йўқ нарсани сотувчига ва кассасида бўлмаган нарсани садақа қилувчига ўхшайдир...

Тил ила сўзлануви айб бўлажак нарсалар қоғозга йозилсалар, зарари икки ҳисса ортадир. Сўз эса, балки бир вақт хотирдан чиқар, йозилмиш, хусусан, матбуъ (чоп этилган) бўлса, қийоматга қадар боқий қолур.

Инсон маъсум бўлмагандан, хато сўзловни билур. Ногоҳ бир сўзни таҳқиқ қилувчи олимлар ва рост сўзли оқиллар софу пок кўнгиллилар иттифоқ ила нотўғри тутсалар, у вақтда ғайрлар мутобаъат (тобеълик) этиб хато йўлга кирмасинлар нийятида рад айламак жоиз, балки ўрнига кўра фарз ҳамдир. Лекин сўзни англар-англамас ва сўзловчи мурад этган маънодан бошқа иккинчи бир маъно чиқариб дарҳол рад этувга шуруъ айламак ва шу соатда адаб доираси бир баҳри бало соҳил экан, унга қаноат этмай, сўзнинг қоилага киришмак ва жузъий баҳона ила таҳқир айламак олимлигига эмас, ҳатто инсонлигига мувофиқ бўлмаган нарсалардандир.

Аслофи киром ва уламои ъизомнинг бир-бирини камситуви динга хизмат бўлурми? Бир-бирини сўкмак ила наشري илм этадирларми? Фикримча, бу саволга инкор ила жавоб берувчи бир кимса бўлмас. Зеро, буни тарих инкор этмакдадир. Инсоннинг қадр-қиймати шу мартабада

¹ Китобул баён ват таъйин. 1-жилд, 43-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

² Вафиййотул аъйон. 2-жилд, 161-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

муҳтарамдирки, султонул анбийо афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг аҳодиси шарифаларини мутолаа этган кимса бундан фарсахлар ила йироқ турадир.

Умри борича қўлидан қалами тушмагани ва жумла қайғуси миллат тараққийси бўлгани ҳолда адаби шаҳир Камолбек жаноблари ҳеч кимсани ҳажв қилмаган экан¹. Одамлик бундай бўлур, инсоф бундай бўлур!

Шайхул муҳаддисин Имом Молик розийаллоҳу анҳу: «Бизнинг Мадинада айбсиз кимсалар бор эди, киши айбини тафтиш этувга киришганларидан сўнг ўзларида ҳам айб зуҳур этиб, халқ тарафидан сўзланувга бошландилар. Бизнинг Мадинада айбли кимсалар бор эди, киши айбларидан сукут этганларидан сўнг айблари унутилиб, халқ тарафидан сўзланмай қолдилар», дер эди.

3. Истифода. Илму маърифатнинг ғойаси, адабу камолатнинг ниҳойаси йўқ экани маълумдир. Шунинг учун муаллим бўлган кимса мулоқоти ила мушарраф бўлган адиблардан, ақобиру шайхлардан, мутолаа этилаётган китоб, рисолайу мажалла, ўшандоқ жарийдалардан ҳар вақт истифода этувчидир. Илм аҳли хоҳ муаллим, хоҳ мутааллим (ўқувчи) бўлсин, ўз илмига иътиқод айламак ва зеҳни ила мустабид бўлмак айб бўлур.

Машойхлардан бири: «Кўб улуг зотлар замонасига эришган эдик, лекин илм ривоят эта олмадик», деб таассуфу надомат этган эди². Дарҳақиқат, дуруст илм аҳллари кўрмасдан муқаддам ўзининг фазийлати қанча эканини билмаслик ихтимоли бўладир. Имом Заҳрий ҳазратлари: «Бир миқдор илм таҳсил этганимдан сўнг кифойат қадар илмим бўлгани фикрида бўлдим, сўнгра Убайдуллоҳ ҳазратларига мулоқат этдим ва шу вақтда ўзимда ҳеч нарса йўқ эканини билдим», дер эди³.

Муаллим бўлган кимса агарда илм Оллоҳ таоло ҳазратидан бандаларига ихсон этилмиш бир камолат деб иътиқод этса, ҳар вақт ва ҳар соат, балки ҳар дақиқада истифода узра бўлуви зарурдир. Ҳар вақт кимсада хотира дафтари бўлиб, эшитилган ва йоки кўнлига келган сўзларни дарҳол йозиб қўймак ва сўнгра лозим бўлган ўринларига мурожаат этмак истифода жумласидандир. Имом Шаъбий ҳазратлари: «Эшитган нарсаларингизни ҳатто девор узра бўлса-да, йозиб қўйингиз» дер эди⁴.

4. Тарих ва табақот. Илми тарихдан маълумоти бўлмаган қавм кунлаб эмас, соатлаб тубан кетадир. Ушбу сабабдан бу илм тўғрисида муаллимлар ижтиҳодли ва маълумотли бўлсалар, улардан шогирдларига ва шогирдлари воситаси-ла умум халққа бу илмнинг маҳаббати нашр бўлур, фойдасини-да ому хос билиб ўрганмак қасдиға кирурлар.

...Агарда сабоқ ўқитмак китобдан бўлган вақтда, сабоқ бошланганида, мазкур китобнинг муаллифи, устозлари, мамлақати, асри, келиб чиқиши, хулқу феълнинг мартабаси хусусида, ал-ҳосил, муфассал сувратда таржимай ҳолини сўзлаб билдирмак лозимдир. Шунга асосланиб, муаллим бўлган кимса қандай илмга мансуб бўлса ҳам тарих, табақот, асмойи рижол, жуғрофийо фанларида буйук маълумот соҳиб бўлуви лозим бўладир.

Шаъбий ҳазратлари мужоҳиддини асҳоб маноқибларини (ғўзал хислатларини) сўзлаган мажлисдан Абдуллоҳ бин Умар розийаллоҳу анҳу

¹ Ал-ҳилол. 5-жузъ, 165-саҳифа, ас-сана. 5. (Муаллиф изоҳи.)

² Таълимул мутааллим тариқот тааллум ли-Зарнавжий раҳимаҳуллоҳу таоло. (Муаллиф изоҳи.)

³ Вафийотул аъён. 1-жилд, 271-саҳифа. Муружул заҳаб. 5-жилд, 90-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

⁴ Умдатул Қорий Шарх ал-Бухорий. 1-жилд, 572-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

ўтганларида мушор илайҳининг (мазкурнинг) ривоятларини эшитиб: «Мен буларга эришдим ва булар ила бўлдим, лекин ушбу ривоят этувчи зот (Шаъбий) буларнинг сийратларини билмакда мендан ортиқ», демиш эдилар. Бу эса, тарих билганлари-чун Шаъбий ҳазратларига буйук бир мадҳ бўладур.

Тажрибаларга кўра, тарих билган кимса ақлли, тўғри фикрли ҳам тадбирли бўладир. Бу кунларда фарангларда илмул иқтисод ва илми ҳуқуқуд-дувал номида зоҳир бўлмиш икки муфид фанларнинг онаси илми тарихдир.

Сиз ҳарнақадар моҳир сўзли бир хатиб бўлсангиз-да, мажлисингиз-да бўлган савдогарларга ва касб ила машғул кимсаларга: «Ижтиҳод айлангиз, миллионер бўлмасангиз-да, улуғ бир сарват соҳиби бўлурсиз!» деб сўзласангиз ва йоки севиқли бир муаллим бўлганингиз ҳолда шогирдларингизга: «Ўқингиз, буйук олим ва шухратли бир муаллиф бўлурсиз!» десангиз, балки ихтимолдан йироқ кўринур, сўзларингизга лозим даражада аҳамийят бермаслар, шунга кўра насийҳатингизнинг самараси бўлмас йоки оз бўлур. Аммо уч-беш танга ила касбга киришиб-да, ўз умидларида йуз минглар таҳсил этган ғайратли ва тужжор аҳволини ҳикоят этар бўлсангиз йоки бир чўпоннинг буйук бир аскар бошлиғи ўлароқ ярим дунёга ҳукм этганини ва йоки балиқчи бола бўлгани ҳолда йўқчилару йўлчилар орқасидан яланг ойоқ йугириб, асл ватанидан кетмак ила таҳсилга киришиб, улуғ бир адибу шухратли ижодкор бўлган кимсаларнинг таржимайи ҳолини сўзлар бўлсангиз, сўзингизни тингловчиларда бир ҳис уйғонур, нашот келур, жисмларида иқдом руҳи таралур, «ғайрату ижтиҳод этгандан сўнг бу дунёда биз каби одам болалари бой-да бўлурлар, олим ҳам бўлурлар экан», деб касбу таҳсилга ҳавас уйғотувчи бир қувват пайдо бўлур.

Ушандоқ Боғдоду Андалус Ислому давлатларининг гўзал хулқли, ҳунарли ва ғайратли бўлган замоналарида қандай буйук маданиятга эришибда, сўнгра танларварликка берилиб, сафоҳат дунёсига мағлуб бўлганларида кўкдан йиқилиб тушган қуш мисолида ажиб суръат ила тубан кетганлари сўзланса ва баъзан шогирдларнинг ўзларидан ҳам муҳокама этдирилса, ҳар бирининг кўнглида бир фикр уйғонур, миясида ибрат ила ҳасрат, шавқ ила ғайрат жумласи бирга қўшилиб, аъзойи бададини тараққий эттирадир, завқини қўзғатадир. Ушбу сабаблар учун бўлса керак, Имом Шофиий розийаллоҳу анҳу: «Тарих билмиш кимсанинг ақли ортадур», демиш¹.

Тарихга асосли далил ҳеч вақтда мағлуб бўлмас. Бу эса, ҳар кимга маълум бир масъаладир.

5. Адолат. Гўзал хулқларнинг энг гўзали адолатдир. Дунёвий ва охиравий ишларда адолат узра бўлмак ҳар ким учун лозим бўлса-да, тарбия ила машғул бўлганларидан, ақлларни ва руҳларни тарбия этмак учун улуғ бир мадҳал (алоқадор) бўлганидан, муаллимлар учун йана зийода лозим бўлса керак. Асҳоби адолат ҳар мақсаднинг йўлига қараб борурлар ва ҳеч кимга тош отмаганлари ҳолда умидларига йана эркину тўғри бориб эришурлар.

Бир сўзни ҳақ сўз бўлгани-чун қабул этмак ва ботил сўз бўлгани-чун рад айламак адолатдир. Ва, иккинчи ибора ила, ҳақ сўзни ким сўзласа-да — ботилдир. Ушбу қоида ҳукмига кўра, бир сўзнинг ҳақ ва ботиллигини йолғиз Зайд сўзи бўлганлигидан ва Умар сўзи бўлмаганидан истидлол айламак адолатсизликдир. Чунки маъсум бўлмаганлари учун Зайд ва Умарнинг ҳақ сўзни сўзлашлари ҳам ва ботил сўзни сўзлашлари ҳам жоиз бўладир. Тамом ғойасига етишувга замонаси йордам

¹ Ажоибул осор фит-тарожими вал ахбор. 1-жилд, 5-саҳифа. (Муаллиф изоҳи.)

берадир ва ёки табиъати истиъдодли бўлмаган шогирдларни ихтилофоти мазҳабийга киргизмак ва уларни рад айламак йўлларини талқин этмак ила шуғуллантирмак адолатдан бир тарафга чиқмак бўлур. Инсон шариасти исломийа иқтисосича ўз мазҳабини тасхих, (аммо) иътиқоду амалларини фахрул анбийо соллаллоху алайҳи ва саллам тутган йўлга мувофиқ этмак ила аҳд қилган Зайд, Умар, Бакр, Халид мазҳабларини сохта ва ҳақорат айламакда на маъно бор?

Ихтилофоти мазҳабийа баҳси соҳилсиз денгиздирки, бир миқдор хабардор бўлмак учун ҳам жумла монийлардан ўтмак ила узоқ умр шуғулланмакни тақозо этадир. Хусусан, мазҳаб арбобининг таржимайи ҳолларини ва таълиф айламиш китобларини билмаса, йолғиз рақиблари ҳикоят айламиш сўзлар ила инобат этилур бўлса, ҳеч бир самараси бўлмас.

ХОТИМА

Ҳасан ила Сулаймон исмли бойлар бир асрда йашар эдилар. Болалари кўб, ўзлари саломат бўлиб, молларининг ҳисобларини ҳатто ўзлари ҳам билмас эдилар. Ҳасан оға бунча давлатли бўлгани ҳолда ҳар турли касбларни қилур, аҳли Исломга муносиб бўлиб-бўлмаганини тафтиш этмас эди. Бир вақт қарздор кимсанинг жумла мулкини гўё сотиб олган бўлиб, қарз эгаларига бир нарса бердирмаган эди. Ва иккинчи бир вақтда бир золиму бадбахтга улуғ фойиз баробарига қарз ақча бериб, шаҳарда ҳар бир инсоф аҳлини йиғлатган буйук бир фахшу сафоҳатхона очилувига сабаб бўлган эди.

Ҳасан оғанинг болалари олди-ортига қарамай молни исроф этувга киришдилар. Бу каби иззатларга фарқ этгани ва кийим-кечаклар тўғрисида ҳеч бир мулкини дариг тутмагани ҳолда болаларининг ҳар бири бир тарафдан исроф этганини кўриб жони чиқар ва фавқул одат қайғур эди.

Ҳолбуки, Ҳасан оға болаларининг қоринлари ила танлари учун бунча мол сарф этгани ҳолда жонларини тарбия айламак тўғрисида улуғ бир кўнгилчанлик қилмиш эди. Туркийча ва ўрчисча ўқув-йозувни билдирмак ила болалари ҳақида устидаги лозим бўлган вазифаси тамом бўлди, деб ўйлаган эди. Ҳасан оғанинг хатоси шундадир. Чунки ўқимак, йозмак, сўзлаша билмак тарбиянинг тамоми эмас, балки алифбоси манзилида ибтидосидир. Тарбия эса яна зийода муҳим бўлиб, бунинг учун болаларни ахлоқ олимлари ва адаб муаллимлари бўлган зотларга топширмак лозимдир.

Ҳасан оға болаларининг жонларини тарбия этдирмак эмас, бунинг лузумини-да билмас эди. Шунинг учун бугун сафоҳат оламига кирган болаларидан шикоятни йўлда қоқилган сўкирни коймак қабилидек фойдасиз эди.

Агарда эзгулик учун мол сўралса, Ҳасан оға болаларини ва хотунларини йонига олиб: «Ҳолимиз хароб! Бугун масжидга, эртага мактабга, бундан жамъийяти хайрийага, ундан майиб-мажруҳларга ақча талаб этадилар. Ақча сўралмай қолган бир кунимиз ҳам йўқ. Бер! Бер! Бундай бўлса, уйқусиз қолиб, пешона теримизни оқизиб йиғган сарватимизни бериб тамом этамиз-да, ўзимиз фақир қолажакмиз!» дер эди.

Бечора Ҳасан оға, ҳузурида тоғ каби уйулиб турмиш молларни ўз моли деб ҳисоб этиб: «Молим, менинг молим, давлатим, бойлигим!» дер эди. Лекин устига кийиб тўздирмиш ва қорнини тўлдирганларидан бошқасининг ҳеч бири бунинг моли эмас эканига фаҳми етмас эди. Ҳақиқатда, ўн аршин оқ бўздан бошқа ўзи ила узоқ, жуда узоқ сафарига ҳеч нарса олиб кета олмади. Кеча устида йурган молларга бугун бошқалар соҳиб бўлмишлар, гўёо дунёо йаратилган кундан бери ўз-

ларидек тасарруф этар эдилар. Бунда эса, Ҳасан оға деган бир кимсанинг исми ҳеч йўқ эди.

Ҳасан оға дунёдан ўтди, лекин зикр этилувига лойиқ бир амали ва шукр этилувига муносиб бир асари қолмади. Жаноб Оллоҳ унга улўф бир бойлик бермиш эди, лекин тасарруф йўлини билмагани, ўзининг бахиллигини ақллилик, бошқаларнинг Оллоҳ таоло йўлида бўлган ихсонларини мол тута билмаганлик таъбир этиб, болаларининг сафоҳатларида ҳеч кимни айбдор кўрмай, йолғиз тақдирга ҳавола этар эди. Қора кўнгилли, қаттиқ бағрли Ёўлиб, фақирни кўриб йумшамас, шогирдини кўриб шафқат этмас, масжидни кўрмас, мактабларнинг исмларини эшитмас ва булар ила ҳеч иши бўлмас эди.

Ҳасан оға умрининг баракасини ҳеч ким истамаса-да, ўғиллари ҳиссасига тушажак мерос молидан минг сўм олмак шарти ила йўз сўм ақча берган мол ошиқлари вафотини сабрсизлик ила кутмақда эдилар. Шунинг учун Ҳасан оғанинг, ҳатто ўзи саломат вақтида мулкдан улўф бир қисми йолғиз суврат илагина ўз тасарруфида бўлур эди.

Ҳасан оғадан сўнг ворислари молнинг остидан кириб устидан чиқдилар, йуртлар музойада (ким ошди савдоси) ила сотилди, ерлар хизмат ҳақи ўлароқ даъво вакиллари кўлига тушди, хотунларини йош куйовлар, қизларини молпарастлар никоҳ этди. Ўзи сабаб ўлароқ очдирмиш фахшхонада ўғиллари-да вужудларини чиритиб, ҳар турли хасталикларга мубтало бўлиб дунёдан ўтдилар.

Сулаймон ҳам кунларнинг бирида дунёдан ўтди. Зеро, ҳеч ким абадий тириклик этмасдир. Лекин Сулаймоннинг исми дунёдан ўтмади, балки ҳамиша тирикдир. «Эзгу бола, бугунги садақа, фойдали илм қолдирган кимсанинг амали боқий», мазмунидаги муборак сўзга мувофиқ миллату жамъийят Сулаймонга хайри дуо қилурлар, исмини ҳурмат ила йод этурлар. Мактабга ойоқ босган, ҳаттоки кўшниларнинг исмини билмаган болалар жумласи Сулмаймон афандини валий ниъмат билурлар. Воқиян, Сулаймон афанди валий ниъматдирлар. Чунки илми таҳсил этмак учун бўлган бир гўзал хонани Сулаймон афанди бино этиб, муаллимлар ва мактаб ходимлари, ўтину шам, китобу қоғоз жумласи унинг қолдирмиш вақфларидандир. Сулаймон афанди хайроти (яхшиликлари) сойасида жаноб Оллоҳга иймон келтирмак ва ибодат тариқларини ўрганурлар ва устларига йўқланмиш нарсалар ила ҳақида маълумот касб этадилар. Бундай кимсалар ҳеч вақтда унутиладиларми!

* * *

Бу ерда йозилмиш Ҳасан ила Сулаймон маълум зотлар бўлмай, балки бир зарбулмасалдир. Лекин бу дунёда, хусусан, орамизда Сулаймон ҳам бор, Ҳасанлар ҳам бор.

Рисоланинг ибтидосидан бошлаб муаллимларга тавсийалар йоздик, уларнинг сабру таҳаммулларига ва макорими ахлоқларига ишониб, баъзи бир қисқа битажак сўзларни узоқ сўзладик. Лекин шогирд ўқитмак, хусусан, бизнинг мактабларимиз каби мингдан бир керак нарсаларни ҳозир бўлмаган ерларда бунинг ила иштиғол этувга кўб кимсаларнинг тоқати етишмас.

Замонамизнинг энг кўб билувчилари ила энг оз билувчилари шогирд ўқитмак тўғрисида қусурлик этганларни койимақдирлар. Лекин моддий ва маънавий йордам бўлмаганидан сўнг на равиш ила шогирд таълим этилур? Бу эса, оту омочи бўлмаган бир кимсанинг ер ҳайдамагани учун ходимини койигани қабилидандир. Гарчи баъзи имомлар мактаб очиб таълим ила шуғуллансалар-да, буларнинг бу амаллари Ганибал ила Бонапарт аскарининг Олп тоғларини ошиб чиққани қабилидан хориқул одат (одатдан ташқари) бир ижтиҳод самарасидир. Бу

каби ижтиҳодлар ҳар кимга муйassar бўлмас. Ҳар ишнинг бир кишиси ва ҳар кишининг бир иши бўладир.

Бу сўзни йозмадан мақсад эса, имом ва ёки илмли кимсаларни шогирд ўқитмак хизмати учун авф айламакка интилмак эмасдир. Илмли кимсага таълим хизмати шариат тарафидан тақлиф этилгандан сўнг бундай сабаблар ила бўлмай, бундан улўф сабаблар ила ҳам авф этилмак мумкин эмасдир. Балки авлоди Исломга дину иймон ўргатмак тўғрисида бутун қайғуларнийу бурчларни билувчилар ва имомлар устига йўқлаб, гўёо улардан бошқалар жавоб беражак эмасдек беҳабар турмак муносиб эмас эканини байон айламақдир.

Муаллимлар зеҳн хизмати тўғрисида жавоб беражаклар ва бу хизмат-да улар устида бўлса, молу ақчага ва бошқа хизмату йордамлар ҳақида жавоб беражак кимсалар кимлардир?

Бу дунёнинг саъю амаллари мухталиф кимсаларга тақсим этилмаги қонуни илоҳий бўлгандан мактабнинг ҳам баъзи хизматлари ва, иккинчи таъбир ила, энг кучли хизматлари муаллимлар устида бўлиб-да, мол ва шу каби энгил хизматлар ҳеч шубҳасиз давлатли кимсаларга (хоҳ давлати оз бўлсин) оид бўлса керак. Ушбу сабаб учун шогирдларни ва аҳли Ислом болаларини ўқитмаганлари ва тарбия этмаганлари тўғрисида муаллимлар ва илмли кимсалар масъул бўлганлари каби, мактабни ва ёки мактабнинг ҳожатларини ҳозирламаганликлари учун шу маҳалланинг ва ёки шу атрофнинг бойликлари нисбатиде давлатли одамлари масъул бўладирлар.

Мактабда бўлган шогирдлар Холид ила Валид боласи эмас, балки миллат болаларидир. Шу сабабдан миллионер боласи ила қоровул боласи йонма-йон ўтириб таҳсил этадирлар. Баъзи вақт бўладики, миллионер боласи жазо олгани ҳолда қоровул боласи муқофотга ноил бўлур. Мактаб дунёодир! (Ҳарнақадар ғаму ҳасрат ила ўтказган бўлсам-да, мактабда ўтган кунларимни соғинаман ва ўртоқларимни кўз ўнгимда кўраман!) Шунинг учун кимнинг боласи ўқиса, мактабни у кимса кўрсин демак буйук бир хато сўз бўлўб, мусулмон бўлган одамга ҳеч муносиб эмас. Бундай сўзламак: «Мен бу уммат оиласидан эмасман», демак каби бир маънони хотирга келтирадир.

Гўзал хоналарда, тақаллуфли кийимларда, йахши оту араваларда йуруб-да мактабнинг аҳволини ҳафтада бир мартаба бўлсин кузатмаган кимса ҳарнақадар сўзи ила энг ҳамийятли мусулмон бўлсин, ал-ҳақ ҳамийятсиздир.

Рочилдлар, фалон кишилар бир тарафда турсинлар, тул қолган бир рус хотуни етимхонага ўн минг сўм тасаддуқ этадир. Кийим тикувчи бир рус ўзининг васийятномасида йигирма минг маблагни жамъийяти хайрийага таъйин этадир. Соатчи бир йаҳудий ўз миллатига махсус ўлароқ тарбияхона очмоқ учун беш йўз минг сўм иҳсон этадир. Бу нарсалар жумласи жарийдаларда йозилмиш ҳақийқатлардандир. Лекин бизнинг энг дийонатли кўринмак орзусида бўлган Холид оға ва ҳар ким тарафидан тақволиқ исми ила сўзланган Валид оға васийятномаларида ҳеч бу каби нарсалар кўрилмайдир. Ҳолбуки, булар бизнинг мустансо бойларимиздандир. Бакр ила Салим васийятларида нима йозажаклари маълум бўлмаса-да, бугун жумла ихтиёрлари қўлларида экан, мактабнинг номини бўлсин зикр этмаслар! Ҳолбуки, мактабу илм йўлига сарф этиш учун энг азиз нарсалар ва ёки давлатнинг ўндан тўққизи бўлмақ шарт бўлмай, балки муштарийсиз ва модадан чиқмиш ашйолар ва емак-ичмақдан ортиб қолмиш нарсалар бўлса ҳам жонздир.

Эй муҳтарам бойлар ва миллатнинг истинодгоҳлари (таянч жойлари)! Бир фикр этиб кўринг, мулкнингизда бўлган бу давлатларни йолғиз ижтиҳодингиз сойасида топдингизми? Ҳолбуки, сизнинг ижтиҳодингиздан ўн мартаба ортиқ ижтиҳод этганлар ҳалқум тўқлигига хизмат этмақдалар

ва бир кун хизмат этмасалар, бутун оилалари очу йалонғоч қолмоқда-дирлар. Шундай экан, сизларга буни ва ижтиҳод сабабларининг жумласини жаноб Оллоҳ бермишдир. Бермиш-да, лекин берганининг кўпини эмас, энг оз бўлган ҳиссасини ҳам сизлардан сўрамиш ва сўрамакдадир. Бундан хабарингиз, албатта, бордир.

Энди шукронасига вафо этмак ва жаноб Оллоҳнинг амри шарифларига имтисол айламак (бўйинсунмоқ) нийати ила бир озини берувчисиз, лекин ўрнини билиб берувчисиз. Бутун молдан айрилиб қолгани ҳолда, боридан ҳисоб беражак бир кун бордир. Агарда бу кунда мурувват бўлмаса, вой, банданинг ҳолига вой! Хайр сабабларига сарф айламак тўғрисида жасуру мурувват узра бўлган зотга шойад ўзи каби мурувватли бир муомала бўлур, балки бундан устун сарф айламиш ихсонларига мукофат ўлароқ кўнглига келмаган икромлар этилур. Одам ўғли экканини ўра.

Фахрул мурсалин афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазратлари бир пайт қурбонликка кўй сўйиб, уммул муъминин ҳазрат Ойша розийаллоҳу анҳога фақирларга улашувга буйурмиш эдилар. Ойша ҳазратлари: «Кўйни тарқатиб тамом этдик, ўзимиз учун йолғиз бошини олиб қолдик», деганларида афандимиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Бошидан бошқа бутун аъзоси ўзимизга қолибди», деб айтганлари ривоят қилинадир.

Бундан англашилганига кўра, одам ўғлининг ўзига қолажак ашйоси фақат Оллоҳ таоло ризоси-чун хайр ўрнида сарф этилган бўлиб, бундан ғайри қўб вақт душманларга қолажакдир. Душманга қолажак молнинг ҳисоби бўлгани ҳолда савоби йўқдир.

«Молингни болаларингга қолдир!» деганларига қарши салафи солиҳлардан бир зот: «Молимни ўзимга, болаларимга (эса) Оллоҳнинг раҳматини қолдирдим», деб жавоб бермиш эди. Лекин мақсад ворисларни маҳрум этажак даража ила ийсор (инъом) айламакка далолат этмак бўлмай, балки тасарруф йурган замонда молнинг энг оз улушини бўлса-да, илму маърифат йўлига сарф этмак лузумининг байонидир.

Бизнинг муаллимларимиз болаларимизга (миллат болаларига) дин ўргатувчилар ва мактабларимиз-да шаръи шариф ўргатилажак ўрин бўлса, буларга кўз солмоқ ва қўлдан келгани иона узра бўлмақ ҳар бир иқтидорли кимса зиммасига лозим бўлса керак.

Агарда давлатли зотлар бундай фидокорликда ва жаноб Оллоҳ ҳазратидан кўйилмиш муборак йўяни таъмир этмак қасдида бўлмасалар ва бир-бирининг амалига заҳирялик (ёрдам) этмасалар, таълим амри нечук давом этар? Таълиму нашри иям доим бўлмаганида, шариатимизни тасарруф этувчи зотлар нечук етишадир? Ва келажакларга раҳбар бўлиб кимлар қоладир?

Бу ўринда қаламни тўхтатиб, узоқ бир нафас олмақни тақозо этадир. Зеро, жавоби жуда оғирдир. Агарда айтганимиз мактабу муаллим ҳусни хулқли, адабли, ота-онага итоатли, қариндош-қабиллага шафқатли, заифларга марҳаматли, ожизларга ёрдамчи, олий табиатли, саъйу ғайратли, йахши ва йамондан хабардор, муҳибби миллат, соҳиби ҳиммат болалар ўстирса, тасдиқ ила йоки инкор ила жавоб бермак лозимдир.

Шойон таажжубдирки, руслару фаранглар бор сарватларини ва азиз умрларини, энг муҳим лаззатларини, охирида баҳоли вужудларини илму миллат тарбийаси ҳақида фидо этиб, абнойи жинс ва авлоди миллат ҳақида бўлган хизматларининг ўндан бирини вафо эта олмаганларига ишонч ҳосил этмаганлари ҳолда, бизларда миллатга бўлган бурч чой ичмак мартабасида энгил бўлган бир амал ила адо этилмакдадир.

КЕЛ-ЭЙ ҲИЖРОН, ВАТАНИМ БЎЛ...

* * *

Қошингда мен йўқман, ёлғизсан жуда,
Ёлғизсан ҳатто сукунатдан ҳам.
Энди орзулар ҳам ҳуда-беҳуда,
Муҳаббат-да энди бўлолмас малҳам.

Энди кўшиқлар ҳам тигдир, ханжардир,
Осмон ҳам торайган кўнглумиз каби.
Виқорли тоғларнинг туби йўқ жардир,
Саробга ем энди дилнинг матлаби.

Ёлғизсан ҳатто эркимиздан ҳам,
Ойдан-да маъюссан ғам маликаси.
Уртада ягона айрилиқ баҳам,
Энди севинчлар ҳам хаёл эркаси.

Энди ҳаётимиз ширин бир ўтмиш,
Ширин бир соғинчдир сенинг хаёлинг.
Қисматга шўр тақдир азоблар битмиш,
Сукунат, айрилиқ энди иқболинг.

Ёлғизсан етим ҳақиқатдан ҳам,
Тул қолган ишқдан-да маъсумсан бироқ.
Энди қисмат мангу ҳижронга ҳамдам,
Иккимизга энди Ассалом фироқ.

Акбар Жонузоқов — ёш, иқтидорли шоир. Сўзнинг юкини кўнглида кўтарадиган қуввати бор. Унинг шеърларини кузатиш, ўқиш мобайнида хаёлимдан шундай таассурот ўтди. Ёш шоир шеърларида руҳият ҳодисаларини, ҳаракат кечимларини муайян ҳолатларга айлантиради. Оҳорли нисбатлар топади. Фикрини жўяли, фавқулудда ташбеҳлар билан тўлиштиради. Улар — қалбнинг товланиб турган самимияти. Юракнинг ёниб турган ҳарорати. Ёш шоирнинг юракдаги ҳарорати кучайишига умид тилайман.

* * *

Бинафша, чучмома, исмалоқ.
Қалдирғоч — аёздан қора хат.
Турнанинг товуши — ҳарорат.
Қўнғизнинг дуоси — ижобат.
Минг йиллик келинчак — садоқат.

Бинафша, чучмома, исмалоқ.
Масиҳнинг нафаси — дилижон.
Шаббода, ҳур шамол — дили тонг.
Уфқда эрк юзи — тили қон.
Эрк-илдиз, эрк-илдиз элихон.

Бинафша, чучмома, исмалоқ.
Гуноҳкор қон қизи — қизғалдоқ.
Тумшуғи тунтешар — зарғалдоқ.
Юракнинг қонидан — камалак.
Заминнинг «оқ сути» — сумалак.

Бинафша, чучмома, исмалоқ.
Тилларда мушк ҳиди — тиловат.
Дилларда ишқ ҳиди — малоҳат.
Эсонлик юз шукр — саломат.
Омонлик юз шукр — саломат...

* * *

Дил денгизим қуриб борар, салом сенга қирғоғим,
Сочларимни ҳижрон тарар, керак энди маёғим,
Осмонларга мангу хитоб бўлиб кетган сўроғим,
Дилим — денгиз, тўларманму,
Мен ҳам ошиқ бўларманму?!

Тотли хаёл оғушида орзум энди осмон бўлди,
Банди бўлдим қарашингга, кўзинг энди зиндон бўлди,
Ақл-хуш ҳам ихтиёрсиз, сўзинг энди фармон бўлди,
Дилим — денгиз, тўларманму,
Мен ҳам ошиқ бўларманму?!

Юрагимни аллалар ишқ, маст бўлурман қўшиғийга,
Кел-эй ҳижрон, ватаним бўл, жоним фидо ошиғийга,
Висол энди бешик тебрат, умрим юрган бешиғийга,
Дилим — денгиз, тўларманму,
Мен ҳам ошиқ бўларманму?!

Чимилдиқ

Янгажон, ўланинг — қаҳратон,
Тангалар жаранги — ҳақорат,
Оқ кўйлак, оқ орзу — зимистон,
Чимилдиқ, чимилдиқ,
Кафансан, ғамингга кўмилдиқ!

Шохулоқ, шохулоқ — бош улоқ,
Ким бости юракни, ким босди,
Уч олов, уч гулхан, уч дўзах,
Чимилдик, чимилдик,
Бизга ҳам азобтўн минг қуллуқ!

Тўққиз товоқ — тўққиз жон,
Юз кўрсатар — дил очар,
Куёв совға — ғам маржон,
Чимилдик, чимилдик,
Ҳижронинг сувига чўмилдик!

Қиз сўров оғзингга талқон от,
Ун сепиб оқ қилгин севгини,
Кунгулга чегара — баққон торт,
Чимилдик, чимилдик,
Кафансан ғамингга кўмилдик!

* * *

Чиқ-чиқ-чиқ...
Тегирмон тошидек зил-замбил.
Ошиқнинг оҳидек аламли.
Қисматнинг ошидай серғавғо.
Айрилиқ ёшидай шўппа-шўр.

Юракка қадалган бир ханжар.
Дилларга қўйилган минг тузоқ.
Осмондан тўсилган панжара.
Айрилиқ, ғайрилиқ, елпуғуч.

Кавсарнинг сувидай шип-ширин.
Умиднинг отидай чип-чирой.
Севинчнинг дудидай ғир-ғир-ғир.
Юрак синишидай чарс-чарс-чарс.

Тошларга лиқ тўла палахмон.
Тиламчи — сипсила дилтўрва.
Борлиқни ўраётган тилўроқ.
Соқоли чиқаётган умршом.

Ёзилган насиба — ғамсурпа.
Ягона бир инъом — ишқандир.
Суйилиб сийланган гулкесов.
Чегара — қиёмат — вақтнампар.

Юракни чўқиётган кўрқарға.
Бошларни эзаётган зўртўқмоқ.
Қулоқни кесаётган исирға.
Бир жимлик, бир жавоб, бир сўроқ...
Чиқ-чиқ-чиқ...

ҚУРЪОНИ КАРИМ ЭЪЛОН ЭТИЛГАНДАН СЎНГ

Муфасссир Алоуддин МАНСУР билан
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФХОН суҳбати

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм,

САВОЛ. Алоуддин ака, Қуръони Каримнинг Сиз амалга оширган ўзбекча маъно таржимаси журналимизда эълон қилинганига ҳам, мана, икки йил бўлибди. Руҳоний ва дунёвий ҳаётимизда улкан ҳодиса бўлган бу ишнинг фойдаси, аҳамияти, иншооллоҳ, келгусида янада яққолроқ кўринажак ва хайрли бўлажак. Ҳозир бевосита таржима хусусида ва жамиятнинг бу таржимага муносабати ҳақида бир-икки оғиз суҳбатлашиб олсак. Аввало, билишни истаймизки, таржимадан кўнглингиз тўлдими?

ЖАВОБ. Ҳақ таолога беадад ҳамду санолар ҳамда Ул зотнинг ҳабиби ва сўнги пайғамбари ҳазрати Муҳаммад Мустафога дурудуд саломлар бўлсинки, Яратганнинг инояти билан кейинги йилларда диёримиз мўмин-мусулмонлари учун дину иймон йўли очилиб, халқимиз динсизлик асоратидан аста-секин халос бўла бошлади. Инсониятни жаҳолат зулматларидан қутқариб, иймоннинг мунаввар йўлига бошлаган Оллоҳнинг каломи бўлмиш Қуръони Каримни, барча пайғамбарлар сарвари Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак ҳадисларини ва аллома аждодларимиздан бизларга маънавий мерос бўлиб қолган диний китобларни ўқиб, ўрганиб, мутолаа қилиш имкониятига эга бўлдик. Қуръони Карим маъноларининг замонавий ўзбек тилидаги изоҳли таржимаси дунёга келди. Каломуллоҳ маъноларини халқимизга биринчи бўлиб етказиш бахти жумҳуриятнинг етакчи адабий ойнамаси «Шарқ юлдузи»га насиб этди. Мен ўша ёруғ кунларни миннатдорлик ва мароқ билан эслайман. Журнал ходимлари — бош муҳаррирдан тортиб мусаҳҳиҳгача бу савобли ишга катта диққат-эътибор ва масъулият билан киришган эдилар. Агар Қуръони Карим таржимаси журналда тўла икки йил давомида эълон қилинган бўлса, қарийб ҳар бир сон учун тайёрланган жузъ устида таржимон билан муҳаррирлар ўртасида кескин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтар эди. Ҳар сафар янги қилинган таржимани етказиб берар эканман, телефон олдида тахрир учун масъул Омон Мухтор ва Анвар Турсунларнинг «ҳужум»ларига қарши ҳозирлик кўриб турар эдим. Чунки улар таржиманинг илк ўқувчилари ва, таъбир жоиз бўлса, илк танқидчилари ҳам эдилар. Шунинг учун ҳар бир сура, балки ҳар бир оят таржимасини ўта диққат билан ўқишар ва иложи борица бирон камчилик топишга «ҳаракат» қилишар эди. Муҳаррирларимиз бу Илоҳий асар таржимасини имкон қадар ўқувчига тушунарлироқ бўлишига аҳамият беришар, шу сабабдан айрим ўринларда то мен улар талаб қилган изоҳларни ёзиб бермагунимча ёки Уткир ака ўртага тушиб ҳар икки тарафни инсофга чақирмагунча, Тошкент билан Уш ўртасидаги «телефон жанги» давом этаверар эди. Табиийки, бундай баҳс-мунозаралар натижасида таржима фақат ютар ва сайқал топар эди. Лекин шу ўринда мен муҳтарам ўқувчиларимизни хотиржам қилиш учун шуни маълум қилиб қўйишга бурчлиман-

ки, муҳаррирлар томонидан камина амалга оширган таржимага бирон сўз қўшилгани ҳам ёки қисқартирилгани ҳам йўқ.

Энди саволингизга келсак, хўш, менинг ўзим бу таржимадан кўнглим тўлдими ёки йўқми? Аввало, Илоҳий Калом маъноларини У нозил бўлган тилдан бошқа бир тилга ўгириш шунчаки ҳавас билан ёки қўлдаги қаламни чархлаб олиш учун қилиб қўяверадиган осон иш эмаслиги аён бир ҳақиқатдир. Бинобарин, мен ҳам қарийб йигирма йиллик тайёргарлик сўнгида бу муборак ишга қўл урар эканман, кўзим ўнгида ва дилим тўрида мудом Оллоҳнинг ризолиги, ул Зот олдидаги буюк масъулият ва рўзи маҳшарда Унинг ҳузурдаги жавобгарлик юки турди. Бу шундай шарафли ва айна пайтда ўта вазмин бир юк эдики, унинг олдида ўзимга ўхшаган ожиз бандаларнинг менинг таржимамга нисбатан билдирадиган муносабатлари — уларнинг олқишлари ёки танқидлари жуда энгил нарсага айланиб қолади. Шунинг учун мен Яратганининг Ўзидан мадад тилаб, ниҳоят даражада чекланган диний билимим ва иқтидорим етганича бу Илоҳий Калом маъноларини, Унинг услубидаги пурмаъно тифзлик, таранглик ва шиддат билан ёнма-ён келадиган, ҳар бир оят тахтидан уфуриб турган Қудсий Меҳрни, сўз ила ифодалаб бўлмайдиган даражада бемисл фасоҳат-балоғат билан баробар турган, ҳар бир ақл эгаси англаёладиган буюк соддаликни ва ниҳоят Илоҳий амру фармонлардаги турфа оҳанг ва мазмун товланишларини ало қадри ҳол миллатдошларимизга етказишга ҳаракат қилдим. Лекин Қуръони Карим шундай тубсиз денгиз эканки, ундаги тенгсиз ва бебаҳо жавоҳиротни то қиёмат териб битказиб бўлмас экан. Шу боисдан ҳам неча асрлардан буён не-не алломайи замонлар бу Илоҳий китобларга юзлаб тафсирилар — шарҳлар битдилар-у, аммо биронта инсон мен бу денгизнинг тубига ета олдим, деб даъво қила олмайди. Қўлимиздаги таржима ҳам ўша ўтган устозларнинг китобларидан фойдаланиб, халқимизни Каломуллоҳ томонига буриш илинжида қилинган бир ҳаракат бўлиб, шундай шарафга муваффақ қилгани учун мен Яратганга беадад шукрлар айтаман.

Шу ўринда муҳтарам ўқувчиларимизга уқтириб ўтмоқчиманки, Қуръони Карим кўз қири билан ўқиб қўя қоладиган китоб эмасдир. Уни фаҳхламоқчи бўлган киши чин ихлос-ла, бутун вужуди билан берилиб қайта-қайта ўқиган тақдирдагина бу азиз Китоб маъноларига етиб бора олади.

САВОЛ. «Қуръони Карим маънолари таржима қилиняпти экан, яқинда эълон қилинаркан», деб кутиб юрилган кунларда халқ орасида қизиқиш ниҳоятда катта, умумий кайфият ҳам бўлакча эди. Кейинроқ, назаримда, бу қизиқиш бир оз сусайгандек, одамлар сал бепарво бўлиб қолгандек туюлди. Сизга ҳам сезилдими бу ҳол? Таржима муаллифи сифатида бу ҳолнинг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

ЖАВОБ. Менимча, бу ҳолнинг бир неча сабаблари бор. Биринчидан, Қуръони Карим таржимаси бошланаётган ўша даврда инсонларнинг руҳоний ҳаётларини оёқости қилиб келган дахрий тузум энди емирила бошлаган, руҳоний ташналикдан азийат чекаётган минг-минглаб кишиларда Каломуллоҳ маънолари билан танишиш имконияти вужудга келгани ҳақидаги хушxabар катта қизиқиш уйғотган эди. Иккинчидан, эсласангиз керак, ўша пайтларда оммавий ахборот воситаларида диний-руҳоний мавзу марказий ўринларни ишғол қилган эдики, бу ҳодиса ҳам халқимизда динга ва диний китобларга муайян қизиқиш уйғотиши табиий эди. Лекин, кейинчалик, кишилар Қуръони Карим маънолари билан таниша бошлагач, аввало, улар бу Китобда ўзлари учун нотаниш бўлган янги бир услубга рўбарў келдилар ва, табиийки, улар учун бу қадимий ва айна пайтда янги Сўзни қабул қилиш осон кечмади. Эҳтимол, бу ҳолга, айрим биродарларимиз тўғри таъкидлаганларидек, таржимадаги изоҳларнинг камлиги ҳам муайян таъсир кўрсатгандир. Аммо, менинг назаримда,

асосий сабаб бошқа ёқда. Асосий сабаб шуки, Қуръони Карим, ушбу Илоҳий калом, бошқа башарий китоблардан фарқли ўлароқ, ўқувчининг олдига, ўқиган ҳар бир оятга амал қилиш вожиб, деган қатъий талабни кўндаланг қилиб қўядики, ҳамма ўқувчилар ҳам бундай олий ҳимматга эга бўлмасликлари турган гап. Демак, Қуръон нашрига «бир зўр классик асар» деб ёки бир «маданий-маънавий обида» деб кўз туган кишилар учун эҳтимол Каломуллоҳ юки вазминлик қилгандир. Ҳар ҳолда, биз бу ҳолни Қуръон ўқувчилари камаяётибди деб эмас, балки сараланаётибди деб баҳоласак, тўғрироқ бўлар. Қолаверса, Қуръони Карим таржимаси турли нашриётларда кетма-кет, мисли кўрилмаган саноқда — милён нусхада чоп этилиб, халқимизга тарқалиб кетганини ҳисобга олсак, бу азиз Китобнинг харидорлари унчалик ҳам кам эмаслигини кўрашимиз.

САВОЛ. Бизнинг кузатишимизча, Қуръони Каримнинг таржима этилишини юз фоиз қўллаб-қувватловчилардан тортиб, «Каломуллоҳ таржима қилинмаслиги керак эди, энди у илоҳийлик мартабасидан ерга тушиб қолди», деган маънода кескин рад қилувчиларгача бўлди. Қизиғи шундаки, бу масалада дунёвий уламолар ҳам, диний уламолар ҳам иккига бўлиниб қолдилар. Ҳатто ўша пайтларда жумҳурият компартияси марказий кўмитаси котиби номига бир дорилфунун доцентидан «Қуръоннинг «Шарқ юлдузи» журналида босилишини ахлоқсизлик деб ҳисоблайман», деган мазмунда телгром ҳам юборилган. Жамиятнинг бу тариқа турфа муносабатини Сиз қандай шарҳлайсиз?

ЖАВОБ. Дарҳақиқат, Қуръони Карим таржимаси дунё юзини кўриши билан жамият томонидан хилма-хил муносабатларга дуч келди. Аввало, халқимизнинг аксари қисми бу муборак ишни хушнудлик билан кутиб олганликларини таъкидлаш жоиздир. Энди қаршиликларга келсак, айрим диндорларимиз, гарчи ўзлари Қуръони Карим маъноларининг таржиматафсир қилинишидан хурсанд бўлсалар-да, лекин уни алоҳида китоб шаклида бўлмай, балки бир адабий журналда чоп этилаётганидан хавотирга тушган ва бу иш Қуръонга нисбатан ҳурматсизлик бўлмасмикин, деган андишани изҳор қилган эдилар. Уларнинг бу хавотирларига журнал ўз вақтида ўринли жавоб қилган эди («Шарқ юлдузи», 1990 йил, 7-сон, 169—170-бетларга қаралсин). Дарвоқеъ, ўша сонда Сиз эслаб ўтган телгромнинг матни ҳам тўла берилган эди. Гарчи, ҳозирги вазиятимиздан қараганда, Қуръон таржимаси хусусида компартия идорасига арз қилишнинг ўзи ахлоқсизлик бўлиб кўринса ҳам, ўша вақт нуктаи назари билан боқиб шикоятчини айблаб бўлмасди. Аммо мени телгромдаги иккинчи жумла ҳайратга солган эди. Унда: «Уни (Қуръонни) яхшилаб тайёрлангандан кейин алоҳида китоб қилиб, фақат обуна йўли билан олий ва ўрта махсус маълумотли одамларга тарқатиш...» кераклиги ёзилган эди. Ушанда мен: «Бу доцент акамиз Қуръони Каримни ўқиб, ўрганиб, унга амал қилиб ўтган ота-боболаримизнинг ҳаммаларини олий ва ўрта махсус маълумотли кишилар, деб ҳисоблайдилар шекилли», деб ўйлаган эдим.

Энди «Каломуллоҳ таржима қилиниши билан осмондан ерга тушиб қолди», деган хавотир билан бошлари қотиб юрган биродарларимизга келсак, улар ё ҳақиқатан ҳам Қуръон осмондан — Оллоҳ таоло томонидан ерга — Муҳаммад алайҳиссаломга ва у зот воситалари билан бутун инсониятга тушганидан беҳабарлар, ёки халқимиз Қуръони Карим маъноларидан хабардор бўлиб қолишдан қўрқадилар. Ҳолбуки, Каломуллоҳ Жаноби Ҳақ томонидан бизларга уни фақат қабристонларда ёки ўлик чиққан хонадонларда ўқишимиз ёхуд сандиқларда авайлаб-асрашимиз учун эмас, балки онгли ҳаётимизнинг ҳар бир нафасида ўқиб, маъноларининг фаҳмига етиб, унга амал қилишимиз учун туширилган-ку! Ҳолбуки, Қуръон, агар таъбир жом з бўлса, Парвардигоримиз томонидан бизларга юборилган Илоҳий Мактубдирки, унда, агар ўқиб, ўқиб, амал қил-

сак, икки дунёимиз саодатини таъмин этадиган Илоҳий йўл-йўриқ ва амру фармонлар бордир. Хўш, энди агар Қуръон тилидан беҳабар бўл-сак-чи? У ҳолда бу азиз Китобнинг маъноларини ўз тилимизга ўгириб, имкон қадар Каломуллоҳга яқинлашиш бизларнинг эзгу вазифамиз ва муқаддас бурчимиз бўлиб қолмайдими?! Ахир, мактуб юборган Зот ўқувчилар фақат у мактубнинг оҳангларига маҳлиё булишларидан ёки ўша мактуб битилган варақнинг хошиясидаги безакларга ҳушлари учиб, мафтун бўлиб қолишларидан рози бўлмаса керак. Аксинча, шундай Илоҳий Мактуб олиш бахтига ноил бўлган ҳар бир ўқувчи — Инсон дарҳол ундаги Илоҳий фармонларни ўқиб-ўрганиб, уларни имконияти етганича ижро қилишга киришмоғи лозимдир. Мен мана шундай мулоҳазалардан келиб чиқиб Каломуллоҳ маъноларини миллатимизга етказишга ҳаракат қилдим. Ҳа, Қуръони Карим таржимасига нисбатан турфа муносабатлар бўлди. Лекин, нафсиламрни айтганда, мен ўз таржимамни эълон қилар эканман, етмиш йиллаб динсизлик оғуси билан заҳарланиб келаётган халқимиздан бундан-да кескинроқ, бундан-да нохушроқ қаршилик қилишларини кутган эдим. Қолаверса, арабларда шундай бир нақл ҳам бор-ку: «Ман саннафа, фақод истаҳдафа», яъни, «Ҳар кимки бирон асар тасниф қилса (ёзса), муҳаққақи, у ҳар тарафдан отиладиган ўқлар учун нишонга айланади». Яратганга шукроналар бўлсин, У зот аввал бандаларининг дилларини ўз каломига мойил қилиб қўйиб, сўнгра бизга ушбу Каримни таржима қилишни насиб этган эканки, мутлақ кўпчилик ҳам-миллатларимиз бу воқеани хурсандлик билан кутиб олдилар.

САВОЛ. Таржима журналда эълон этилиб бўлгач, бир неча марта ва турли нашриётларда китоб ҳолида чоп этилди. Лекин, афсуски, матнда бир оз фарқлар кўзга ташланяпти. Имловий хатолар ҳам анча-мунча. Ҳатто бир нашрда «Хужурот» сурасидан 4-оятнинг давоми ва 5-оятнинг бошлари тушиб қолиб, иккала оят қўшилиб кетган. Буларнинг сабаби нимада ва масъулиятини ким бўйнига олади?

ЖАВОБ. Нуруллоҳ, бу саволингиз билан Сиз менинг ҳам дилимни ўртаётган бир муаммони ўртага ташладингиз. Айтиб ўтганимдек, Қуръони Карим таржимаси журнал саҳифаларида, «Чўлпон» нашриётида ва Ғафур Ғулом нашриётида кетма-кет қарийб милён нусхада чоп этилди. Мен ҳар бир нашрни таржима муаллифи сифатида интиқлик билан, лекин шу билан баробар хавотир билан кутадиган бўлиб қолдим. Чунки қайси нашрни олиб қараманг, ортиқ даражада имловий хатолар, ҳатто айрим сураларда бутун-бутун оятлар таржимаси тушиб қолиши кишини ранжитади. Аёнки, бу бир томондан ўқувчини чалғитса, иккинчи томондан нашриётнинг Каломуллоҳга нисбатан бепарволигини кўрсатади. Тўғри, китоб чоп этиш, хусусан, Қуръони Карим тафсиридек ўта мураккаб китобни нашр қилиш жараёни жуда қийин ва меҳнатталаб жараён экан, лекин бу ҳол ҳеч бир нашриётни ўтиб кетган хатолар учун масъул бўлишдан озод қила олмаса керак.

САВОЛ. Қуръони Каримда Оллоҳ таоло ақл эгаларига кўп бор мурожаат қилади. Ниҳоят Қуръони Каримнинг маъноларини ўз она тилларида ўқишга муяссар бўлган аксари ақл эгаларида «Нега? Нега? Нега?» деган саволлар кўпайиб қолди. Яъни, мукамал тафсирларга муҳтожлик сезиляпти. Агар тез орада бу «Нега?»ларга қониқарли жавоб берилмаса, жамият яна боягидай қоронғиликда қолавериши мумкин... Масалан, бир ёзувчи акамиз бир куни: «Қуръони Каримни ўқиб чиқдим, аммо жаннатда ибодат қилинадими, йўқми — жавоб тополмадим», деди. Яна бир куни: «Нега Оллоҳ таоло яхши амал қилганларга охиратда нуқул моддий неъматлар ваъда қилади? Нега маънавий неъматлар ҳақида сўз йўқ? Нима, жаннат фақат моддий неъматлар маконими?» деб қолди. Албатта, бундай саволлар рад маъносида эмас, ҳақиқатан билгиси келганидан ту-

ғилган саволлардир. Демак, ақл уларга жавоб истайди. Шу масалада нималар дея оласиз?

ЖАВОБ: Дарҳақиқат, мукаммал тафсирларга муҳтожмиз. Чунки бизнинг авлод Қуръони Карим сирлари билан энди-энди ошно бўла бошладики, бу азиз Китобнинг мазмун-моҳиятини тўлароқ англаб етишимиз учун бизлар ўнлаб, балки юзлаб шарҳу тафсирларга муҳтожмиз. Иншооллох, келгусида бу орзу-истакларимиз ҳам рўёбга чиқар. Аммо ҳозирча бориға барака деганларидек, қўлимиздаги тафсир-таржимага мурожаат қилиб, уни қайта-қайта ўқисак, ўйлайманки, ўзимизни қийнаб юрган кўплаб «Нега?»ларга жавоб топсак керак. Зотан, ақл эгаларининг вазифаси фақат турли саволлар топиш эмас, балки, ўқилган оятлар зимнидан, жумлалар орасидаги ҳаводан — иқлимдан ўзгаларнинг фаросати етмаган жавобларни ҳам топишдир. Бунинг учун, аввало, қўлимиздаги Китобнинг эгаси аввалу охири, дунё ва охирадни Ўз қабзасида ушлаб турган Зот эканлигини бир нафас бўлсин унутмаслигимиз керак. Оллоҳнинг Каломи ҳам У зотнинг Ўзи каби юксак, қудратли ва ҳикматли эканини ҳар дақиқа ёдимизда тутишимиз лозим. Яъни, бу азиз Китоб ҳузурига йиллар давомида кўнглимизга инган ғуборлар ва ақлимизни ишғол қилган шубҳалар билан эмас, балки тоза дил ва соф ақл билан келсак, чин иймон ва ихлос билан келсак, ана шунда ундан кўнглимиз таскин топадиган, ақлимиз ором оладиган барча жавобларни оламиз. Ана шунда барча оламлар Подшоҳининг ҳузуридан бизнинг саодати абадийяти-мизни таъмин этадиган тўхтам-қаноатни ва собит эътиқодни топамиз. Ана шунда, сиз юқорида эслаб ўтган саволларнинг жавоби Қуръони Каримда қайта-қайта келадиган: «У жойда (жаннатда) жаннат аҳллари-нинг кўнгли тилаган барча нарса муҳайёдир», деган мазмундаги ояти каримада эканлигини жуда осон кўра оламиз ва инсониятни мудом маънавий-ийат юксакликларига кўтарилишга ундаган, моддага қул бўлиб қолмасликка буюрган Оллоҳ таоло, маънавий баркамол, собит эътиқодли кишиларга жаннат неъматларини ваъда қилган Парвардигоримиз ҳеч қачон аҳли жаннатни у жойда маънавий неъматдан маҳрум қилиб қўймаслигига иймон келтирамиз.

Нуруллох, мен бу сўзларим билан Қуръони Каримни ўқиганларда ҳеч қандай савол туғилиши мумкин эмас, демоқчимасман, балки дилимизга келган ҳар қандай савол-иштибоҳ билан яна Қуръоннинг ўзига мурожаат қилсак ва уни диққат-эътибор билан, ихлос-эътиқод билан мутолаа қилсак, барча «Нега?»ларнинг жавобини Каломуллоҳдан топа олишимизни айтмоқчиман. Оллоҳ таоло барчаларимизни Қуръони Каримни ўқиб, унга амал қиладиган бандалари қаторига қўшсин!

Қадри журналхон!

Мана, сўхбат билан танишиб чиқдингиз. Умид қиламизки, Қуръони Каримнинг ўзбекча маъноларидан ҳам баҳраманд бўлгансиз. Эҳтимол, кўнглингизда ойдинлаштиришга эҳтиёжманд саволлар ҳам пайдо бўлгандир. Марҳамат, ёзиб юборинг. Иншооллох, сиз азизларни қизиқтирган саволларга асосланиб, бу мавзуга яна қайтиш ниятимиз бор.

Таҳририят

Раҳматулла Иноғомов

ҚОДИРИЙ ЖАҲОН КЕЗАДИ

Абдулла Қодирий ўз даврининг улкан маърифатли сиймоси эди. У ўзбек ҳамда бошқа туркий халқлар бадий ижодини, шунингдек, Шарқ ва Ғарбий Оврупо адабиётларини зўр муҳаббат билан ўрганган эди. Бугина эмас, адиб турли тилларда яратилган энг яхши мумтоз асарларни она тилига маҳорат билан таржима қилиб, халқимиз маънавияти бойишига муносиб ҳисса қўшди.

Қодирий романлари 20-йиллар ўзбек адабиётида улкан воқеа бўлди. Улар янги давр адабиётининг юксак талабларига жавоб бера оладиган, беқиёс санъат дурдоналари билан бемалол рақобатлашадиган асарлар сифатида майдонга чиқди. Шу боисдан ҳам атоқли қозоқ адиби Мухтор Аvezов: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) йигирманчи йиллардаги бутун совет туркий тиллар адабиёти бадий насрининг энг зўр устасидир», — деган эди.

Санъаткор ўз халқи, қолаверса, жаҳон адабиёти тарихида маълум из қолдириши мумкин. Лекин ҳамма ҳам адабиётда ўзига хос мактаб ярата олмайди. А. Қодирий эса янги ўзбек романчилик мактабига асос солган эди. Бунинг атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельс шундай таъкидлайди: «Дунёда бешта: яъни, француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди. Энди олтинчисини, яъни, ўзбек романчилик мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди».

«Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари майдонга келиши биланоқ минг-минглаб ўзбек китобхонларининг севимли асарларига айланди. Қозоқ, туркман, озарбайжон, қирғиз, уйғур, татар ёзувчилари ўзбек халқи ҳаёти ғоят ҳаққоний ва қизиқарли кўрсатилган мазкур романлардан таъсирланиб, 20-йиллардаёқ уни ўз тилларига таржима қилдилар. Мухтор Аvezов, Собит Муқонов, Берди Кербобоев, Хидир Деряев, Жалол Икромий, Тугулбек Сидиқбеков сингари машҳур адибларнинг ижодий камолотида, миллий романчиликка асос солишларида А. Қодирий асарлари ижодий тўртки, маҳорат мактаби вазифасини ўтади.

Мухтор Аvezов 20-йилларда Урта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетида таълим олади, кейинчалик шу ерда аспирантурада ўқийди. «Йигирманчи йилларга келиб Абдулла Қодирий етишиб чиқди. 1928 йилдан бошлаб мен унинг асарларини ўзбек тилида ўқий бошладим. Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 20-йилларда гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди. Қодирий асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куйларини тинглагандек ҳузур қилиб ўқийсан киши...» деб ёзганди кейинчалик М. Аvezов. Қодирий романларини ўқиш туфайли қалбида пайдо бўлган чўғ, оташин муҳаббат энг яхши совет тарихий романларидан бири «Абай йўли» асарининг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардан бири бўлди.

Тожиқ совет адабиётининг машҳур намояндаси Жалол Икромий ҳам ўзбек ёзувчиси асарларининг мафтунӣ эди. Образ, ҳаётӣ лавҳа ва деталарнинг ҳаққоний ва мантиқан асосланганлиги уни қойил қолдирганди: «Абдулла Қодирий ўзининг ғоят сиқик, аммо чуқур лирика билан йўғрилган жумлалари билан китобхонни мафтун қилади. Унинг асарларидаги ҳар бир деталь ўзида юксак маъно ифода этади, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади». («Тошкент ҳақиқати», (1990 йил, 12 январь).

Атоқли туркман адиби Берди Кербобоев ҳам Навоий, Ҳамза, Абдулла Қодирий асарлари ўзининг ижодий камолотида муҳим ўрин тутганини алоҳида мамнуният билан таъкидлайди. У «Шухрат ёр бўлсин» мақола-сида ёзади: «Наср соҳасида илк бор қалам тебратган ёш ёзувчилардан Сарихонов, Оғахонов, Коушетов, Исмоилов, Сейтоқов, Қурбонсахатовлар Чеховга, Гоголга, Горькийга, Иброҳимовга, Абдулла Қодирий ва бошқаларга эргашишга, улардан ибрат олишга интилдилар.

Менинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини, «Қозоқ қизини»ни, «Теран илдизлар»ини, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»ини, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб, шулардан ибрат олмасам, «Дадил қадам»ни бошлай олмаган бўлар эдим».

Адабий алоқалар ҳақида гап кетганда, Қодирий асарларининг туркман совет адабиёти классиги, машҳур романапис Хидир Деряев ижодига таъсири тўғрисида сўзлаш, «Ўтган кунлар» ва «Қисмат» романларини қиёсан ўрганиш ҳам мароқлидир.

Хидир Деряев «Ният шу ердан бошланган» номли мақоласида шундай ёзади: «Менинг ўзбек романчилиги билан танишим 1927 — 1932 йилларда Тошкентдаги Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқшунослик факультетида ўқиб юрган кезларимдан бошланган. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган, илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақидаги роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романи устида иш бошладим». («Ўзбекистон маданияти», 1966 йил, 16 ноябрь.)

Ёш адиб Туркменистонга қайтиб борганидан кейин биринчи туркман реалистик романи «Қонли панжадан»ни яратди. 1937 йилда босилиб чиққан бу асар марказида инқилоб арафасидаги туркман воқелиги, меҳнаткаш халқнинг аянчли қисмати, яхши турмуш, озод замонлар тўғрисидаги орзу-умидлари туради. Кейинчалик роман устидаги иш давом эттирилиб, 1956 йилда «Қисмат» номи остида қайта нашр қилинади. Ёзувчи асар устида ишлаш жараёнида унга жуда кўп қўшимча лавҳалар киритади. Янги қаҳрамонлар, воқеалар, боблар билан бойитади. Натижада бутунлай бошқа асар вужудга келади. Шу боисдан романнинг номи ҳам ўзгаради. Халқ ҳаётининг кенг тасвирланиши, зиддиятларнинг ўткирлиги ва тўқнашувларга бойлиги, қаҳрамонлар тақдирининг бир-бирига яқинлиги жиҳатидан «Қисмат» Қодирий романларига ғоят ҳамохангидир.

Мазкур асарлар ўртасидаги муштарақлик, энг аввало, мавзу яқинлигида кўзга ташланади. «Ўтган кунлар», «Уаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, «мозийдан, тарихимизнинг энг кир, энг қора кунлари бўлган кейинги хон замонлари»дан ҳикоя қилади.

«Қисмат» романида ҳам туркман халқининг оғир турмуши, бой-феодалларнинг зўравонлиги, эскича урф-одатлар, меҳнаткаш омма онгининг тобора ўзгараётгани кенг тасвирланади.

Ўзбек ва туркман халқлари қисматининг яқинлиги ҳар иккала романнинг мавзу жиҳатидан ўхшашлигига олиб келган. Бу тўғрида Х. Деряев шундай деб ёзади: «Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи менинг ёш қалбимга унутилмас таъсир кўрсатди. Шу таъсир натижасида

менда бир фикр туғилди: Туркман халқининг ҳам ўтмиши бор-ку, бу ўтмишдан мен ҳам роман ёзсам бўлмайдими? Шу фикр Тошкентда ўқиб юрган кезларимда ҳам, кейинчалик Ашхободга ишга қайтганимдан кейин ҳам менга тинчлик бермади. Аммо ёзилажак романнинг воқеалари, унинг қаҳрамонлари юрагимда ўрнашиб қолган бўлса-да, роман ёзишга ҳадеганда кириша олмадим. 1933 йилнинг бошларигача қоғозга тушира олмадим». (Х. Деряев. Иқбал. Ашхобод. 1962 йил 6-бет.) Ўтган аср учун ниҳоятда муҳим бўлган ва ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотмаган ижтимоий масалалар, мавжуд тузумдаги носозлик ва адолатсизликлар «Ўтган кунлар»да теран кўрсатилган. Ҳаётдаги бундай тартибсизликлар асар қаҳрамонларининг қисмати, хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари орқали очилади. Отабекнинг Марғилон савдогарлари билан суҳбатида ўша даврдаги мавжуд тартиблар, мамлакатнинг идора усуллари ошқора танқид қилинади, Россиянинг нисбатан илғорроқ идора усуллари билан ибрат олишга даъват этилади.

Ёзувчи хон ва беклар ўртасидаги ўзаро низо ва келишмовчилик юртни хароб этганлиги ҳақида куюниб сўзлайди, нола қилади. Отабек билан Кумуш муҳаббатининг фожиа билан тугаши ҳам мавжуд тузумнинг адолатсизлиги ҳамда қоқоқ урф-одатлар билан изоҳланади.

«Қисмат»да ҳам шу ғоя ифодасига кенг ўрин берилган. Бош қаҳрамон Бердининг дарбадар кезиши, Узук дуч келган мислсиз азоб-уқубатлар, Худойберди ва Мурод оғалар бошига тушган хўрликлар, Бекмуродбой, Субҳонбой, Омонмуродларнинг халққа кўрсатган жабр-зулми — буларнинг ҳаммасига ижтимоий ҳаётдаги тенгсизлик ва адолатсизликлар сабабчи қилиб кўрсатилади.

«Ўтган кунлар» ва «Қисмат» романлари учун муштарак яна бир жиҳат бор. Бу — инсон бахтиёрлиги омили бўлган оилавий бахт-саодат масаласи. Мазкур ғоя «Ўтган кунлар»да Отабек ва Кумуш, «Қисмат»да эса кўпроқ Узук тақдири орқали ифодаланган. Оилавий бахтиёрлик масаласига эркин муҳаббат ғояси бирлашиб кетади.

Х. Деряев «Ўтган кунлар»да ғоят усталик билан қўлланган сир сақлаш услубидан кенг фойдаланган. Бу усул Қодирий романининг кўпгина ўринларида ишлатилгани маълум.

«Ўтган кунлар»да рўй берадиган воқеаларни китобхон қандайдир ички туйғу билан олдиндан сезиб туради. Лекин ёзувчи у билан китобхонни дарҳол таништира қолмайди, сир сақлайди. Баъзан воқеанинг давоми ёки интиҳосини яширади: аммо ҳали ўқувчига маълум бўлмаган воқеа муносабати билан ёзувчи қаҳрамон руҳиятида рўй бераётган муайян ўзгаришларга ишора қилади. Айниқса, Отабек билан Кумуш муҳаббатлари ва уларнинг тўйи, Отабекнинг икки маротаба жаллод қўлидан эсон-омон қутулиши воқеалари тасвирланган бобларда ёзувчи маҳорати ўзининг бутун жозибаси билан ўқувчини мафтун этади, лол қолдиради.

«Қисмат»нинг биринчи китоби хотимасида ҳам Узук Бекмуродбой хонадонидаги хўрлик ва азобларга чидай олмай ўзини дарёга ташлайди. Ёзувчи унинг кейинги тақдири қандай тугаганини — омон қолдими ёхуд дарёга фарқ бўлиб кетдими — буни айтишга шошилмайди. Ўқувчи эса бу хабарни сабрсизлик билан кутади. Адиб китобхоннинг бу ҳолатидан фойдаланиб, характерлар ва воқеалар мантиқидан келиб чиқадиган бошқа тўқнашувларни, Бекмуродбойнинг Бердини қамоқда ўлдириш учун қилган ҳийла-найранглари, унинг қамоқдаги ҳаёти ва қочиши, инқилобий кайфиятдаги кишиларнинг саргузаштларига ўхшаш воқеаларни ҳикоя қилади. Узук қисмати ҳамон сир сақланаётганлиги туфайли ўқувчи бу бобларни қизиқиш билан ўқийди, ўзи севиб қолган қаҳрамоннинг тақдирини тезроқ билишга ошиқади. Аммо иккинчи китобнинг еттинчи бобидан кейингина асарга Узук образи қайтадан кириб келади.

Ёзувчи Бердининг қамоқдан, ажал чангалидан қандай қутулганини

ҳам китобхондан сир тутади. Бу усул орқали унинг воқеа тафсилотлари-га қизиқишини оширади.

Хидир Деряев етакчи характерларни яратишда ҳам маълум даражада Абдулла Қодирийдан таъсирланганлигини сезиш қийин эмас. Масалан, у қаҳрамонларининг қиёфасини чизишда, хислатларини очишда устоз йўлидан борган. Узук ҳам Кумушбиби сингари соф севиги ва садоқат, маънавий гўзаллик тимсолига айланади. Шу маънода Кумушбиби ўзбек, Узук эса туркман қизларининг гўзаллиги, жозибадорлиги намунаси деса арзигулик.

Абдулла Қодирийнинг татар адабиёти билан алоқалари ҳам алоҳида эътиборга молик. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, татар вақтли матбуоти, атоқли татар шоир ва адибларининг асарлари адиб дунёқараши ва ижодининг шаклланишида маълум даражада роль ўйнаган. Татаристонда қиқиб турган «Ялт-ялт», «Чаён», «Чўкич» каби ҳажвий-юмористик журналларда босилган ҳикоя ва фельетонлар А. Қодирий ижоди-га самарали таъсир этган, баъзи асарларининг ёзилишига туртки бўлган, ундаги ҳажвчилик маҳоратининг кучайишига ижобий таъсир кўрсатган. Абдулла Тўқай шеърлари, Олимжон Иброҳимов романлари ўзбек адибида кучли таассурот қолдирган. Олтойнинг хотирлашича, А. Қодирий бир йўғинда: «Татар ёзувчиси Олимжон Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар» номли тарихий романи менда ўчмас таассурот қолдирди», деган.

Адабиётшунос Шерали Турдиев «Адабий ҳамкорлик самаралари» китобида А. Қодирийнинг баъзи ҳажвий ва юмористик асарлари бевосита Абдулла Тўқай таъсирида майдонга келганини таъкидлайди: «А. Қодирийнинг «Биз ким ва нималардан қўрқамиз?», «Нима қаёққа кетади?», «Билдиришлар», «Олти йиллик базм», «Бир йил», «Муштум» журналига, «Кавоидул Умаро» каби фельетон ва шеърий пародияларида А. Тўқай асарларининг таъсирини сезиш мумкин». Бугина эмас, А. Қодирий М. Файзийнинг «Ёшлар алдамайдилар» комедияси таъсирида «Ҳеч ким билмасин» номли сахна асари яратганлиги ҳам маълум. Шу билан бирга татар адабиёти классиги саналмиш Абдулла Тўқай, Олимжон Иброҳимовлар Ўзбекистонда қанчалик машҳур бўлса, Абдулла Қодирий 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида татар китобхонлари ўртасида шунчалик чуқур ҳурмат қозонганди. Шу даврда ўзбек шоир ва адибларининг кўпгина асарлари татар тилида босилиб чиқади. Айниқса, 1930 йилда Қозонда нашр этилган «Ўзбек адабиёти» мажмуаси татар китобхонларига манзур бўлади. Мажмуага Шокир Сулаймон, Ғайратий, Миртемир, Ойдин, Боту, Собира Холмуродова асарлари билан бирга Абдулла Қодирийнинг «Калвак Махдумнинг хотира дафтаридан» ҳикояси, «Ўтган кунлар» романидан ҳам парча киритилган эди. Роман 30-йилларнинг ўрталарида татарчада тўла ҳолда нашр этилгач, халқ ўртасида машҳур бўлиб кетади. Шу боисдан бўлса керак, Абдулла Қодирий 1936 йилнинг ёзида Зиё Санд, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Шокир Сулаймон, Зиннат Фатхуллин ва бошқа ўзбек адиблари билан биргаликда Татаристон ёзувчиларининг қурултойига борганда, унга катта иззат-икром кўрсатилади. Қурултой тугагач, мезбонлар таклифига биноан Абдулла Қодирий Шокир Сулаймон, З. Фатхуллинлар татар халқининг ҳаёти, қишлоқдаги аҳволни ўрганиш, ёзувчилар билан суҳбатлашиш, одамлар билан учрашиш мақсадида бир неча муддат шу ерда қолишади.

Абдулла Қодирий татар халқи ҳаётини қизиқиш билан ўрганади. Адиб «Қачида икки ҳафта» очеркида татар қишлоғидаги турмуш ва меҳнат тарзи ҳақидаги таассуротлари билан ўртоқлашади. Илк мартаба «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1936 йил 24 октябрь сонида чоп этилган бу очерк шундай бошланади: «Менга Татаристоннинг Арча районига қарашли Качи овулида икки ҳафтала қолишга тўғри келди. Овулни, ундаги

колхозни ва халқ аҳволини ўрганиш учун келган бир кишига икки ҳафталик бир муддат жуда қисқа бўлса-да, кўп нарсалар ўргана олдим. Татар овул деҳқони қандай ишлайди, нечук яшайди, унинг молдорлиги, колхозга уюшгандан сўнгги ҳоли каби жиҳатларни кўздан кечириб қайтгач, ўз таассуротим билан газета ўқувчиларини ҳам таништиргим келди».

«Қозон овулида» деб номланган сафарнома ҳам ўз руҳи ва моҳиятига кўра «Качида икки ҳафта» асарига ҳамоҳангдир. Абдулла Қодирий Татаристонда бўлган даврида Шариф Камол, Қави Нажмий, Фатхулла Бурнаш, Иброй Ҳозий сингари атоқли ёзувчилар билан танишиб, дўстлашади. Улар Абдулла Қодирийни эъзозлаб, ўзларига устоз деб биладилар. Уша сўхбатларнинг шохиди бўлган Зиннат Фатхуллин шундай ҳикоя қилади:

«Едимда, бир гал ўтиришда Қави Нажмий Абдулла акага деди:

— Абдулла оби, прозада бизга устозсиз, сизга ташаккуримиз зўр...

— Ёзувчилик ҳунари шундай, ҳамма бир-бирдан ўрганади, — деди Абдулла ака. — Сизлар мени устоз деб билсангиз, менинг ҳам сизларнинг улуғ ёзувчиларингиздан ўрганган жойларим бор».

Абдулла Қодирийнинг татар адабиёти билан алоқалари шулар билангина чекланмайди. Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг маълумотига қараганда, 1928 йилда Қодирий татар олими Абдулла Шунсийнинг уч бўлимдан иборат ўрта мактаблар учун ёзилган «Физика курси» ўқув китобини таржима қилади. Ёзувчи шу йиллари машҳур француз адиби Дюманинг Зариф Баширов томонидан ўзбек тилига ўгирилган «Қамар» ва «Тамилла» романларини таҳрир қилганлиги ҳам маълум.

А. Қодирий номи ва асарлари фақат Туркменистон ва Татаристон сингари жумҳуриятлардагина эмас, туркий тилда сўзлашувчи бошқа халқлар ва юртларда ҳам машҳур. Озарбайжон, қозоқ, уйғур, қорақалпоқ китобхонлари ҳам улуғ ўзбек адиби асарларини қизғин кутиб олдилар. Шунингдек, бу асарлар тожик, украин, литва сингари ўнлаб халқларнинг тилларига ўгирилди.

Моҳир адиба ва таржимон Лидия Соцердотова 1935—36 йилларда «Меҳробдан чаён» романини меҳр билан рус тилига таржима қилди.

Қодирий асарлари, фарзандларига, хонадонига садоқатини умр бўйи сақлаб қолган олижаноб қалбли бу ижодкор тез орада яна «Обид кетмон» асарини, шунингдек, ёзувчининг қатор ҳикоялари ва мақолаларини маҳорат ва қалб ҳарорати ила рус тилига ағдаради. Бу ҳол ёзувчининг китобхонлари доирасини ғоят кенгайтириб юборди.

А. Қодирий рус адабиётининг машҳур намояндалари ижодига жуда эрта қизиққан. Ёзувчи адабиётга ихлос қўйиб, ўзбек ва умуман Шарқ адабиёти дурдоналари билан танишгач, рус адабиёти намуналарини дастлаб озарбайжон ва татар тилларида ўқий бошлайди. Кейинчалик, айниқса, 1925—26 йилларда Москвадаги Валерий Брюсов номи адабиёт институтида ўқиётган пайтларида эса рус адабиётини синчиклаб ўрганади, дунёга донғи кетган ёзувчиларнинг маҳорат сирларидан воқиф бўлади.

А. Қодирий рус мумтоз адабиётидан ўрганиш лозимлиги ҳақида қатор мақолларида тўлқинланиб ёзган. Жумладан, ёш ижодкорларга бағишланган «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак» деган мақоласида Чеховнинг «сўзга хасислиги»ни шундай таърифлайди: «Майда ҳикоялар устаси Чехов сўз тўғрисида келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, керакликларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади. Узи айтади: «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни ортиқча исроф қилгандан кўра керакликларини мумкин қадар озроқ ишлатиш керак». «Унинг ҳикояларида сўз исрофгарчилигига сабаб бўладиган ортиқча деталлар ҳам бўлмайди». А. Қодирий Чеховнинг бу сўзларига жиддий амал қилган ҳолда унинг «Хамелеон» ҳикоясини «Буқаламун» номи остида маҳорат билан таржима қилади. Юқоридаги мақола-

сини ҳам айнаи шу муносабат билан ёзади. Шунингдек, адиб Гоголнинг «Уйланиш» комедиясини ҳам алоҳида меҳр билан ўзбекчалаштиради.

А. Қодирий ўзининг машҳур романларини яратаётганда Журжи Зайдон, Вольтер Скотт каби романнавислар қаторида рус ёзувчиларидан ҳам маълум даражада таъсирланганлиги аниқ сезилади.

А. Қодирий ўзига замондош баъзи рус адиблари билан яқин муносабатда бўлган. Москвада ўқиб юрганида танишган совет ёзувчиси Алексей Толстой кейинчалик Қодирийлар уйига бир неча бор келган. Ҳ. Қодирийнинг хотирлашича, адиб ва драматург Фулом Зафарий ва партия ходими Исмоил Обидов иштирок этган икки улуғ ёзувчи ўртасидаги учрашувларда Шарқ шеърляти, ҳозирги замон адабиёти мавзуларида қизгин ижодий мулоқот бўлган. А. Қодирий 1934 йилда совет ёзувчиларининг I қурултойига борганда, М. Горький билан танишганлиги ва бошқа қатор рус адиблари билан суҳбатда бўлганлиги ҳам маълум. Кўпгина рус адиблари ва олимлари Қодирий асарларига юксак баҳо берганлар.

Ҳозирги кунда «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» минглаб рус китобхонларининг севимли асарларига айланди. Ёзувчи номига кўплаб мактублар келиб, уларда мазкур романлардан олинган таассуротлар, фикр-мулоҳазалар ифодаланарди. Мана, украинлик китобхон Люда Неломняшенинг фикри: «Қўлимда «Ўтган кунлар»нинг сўнгги саҳифаси... Уни икки кун ўқидим. Тасвирланмиш воқеанинг «иштирокчиси» бўлдим. Абдулла Қодирий! Биласизми, китобингизнинг севимли қаҳрамонлари билан видолашиш менга нақадар оғир! Воқеа ўтмишдан, шундай эса-да, у менинг юрагимда сира-сира унутилмас таассурот қолдирди ва ишонтира оламани, бу таассурот ҳамма китобхонларда ҳам бирдайдир... Шу кунгача менга номингиз таниш эмасди. Энди «Ўтган кунлар»нинг ҳар бир сатрини, умуман асарларингизнинг ҳаммасини қайта-қайта ўқишга тайёрман». (Ҳ. Қодирий. «Отам ҳақида». Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1983 йил, 114-бет.)

А. Қодирий асарлари ана шу тарзда миллионлаб китобхонлар ўртасида машҳур бўлиб кетди. Бугина эмас, рус тили орқали адиб романлари халқаро миқёсга чиқди, жаҳоншумул аҳамият касб этди. Чет элларда ҳам унинг ижодига қизиқиш кучайди. Покистон, АҚШ, ГДР сингари хорижий мамлакатларда Қодирий ҳаёти ва ижоди хусусида, ёзувчининг ўзига хос маҳорати ҳақида илмий-тадқиқот асарлари яратила бошланди. Кейинги йилларда жаҳоннинг турли мамлакатларида чоп этилган ҳар хил адабий-бадиий нашрларда, тўплам ва альманахларда, адабий қомусларда Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодий йўли тўғрисида мақола, тақризлар эълон қилинмоқда.

1958 йилда Карочиде А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» асари араб алифбосида ўзбек тилида босилиб чиқди. Тақдир тақозоси билан ўша йиллари Покистонда истиқомат қилиб турган юртдошимиз Жўра Қори Бўтакўз бу нашр учун жонбозлик кўрсатди ва улуғ адиб асарларининг жаҳон бўйлаб сафарини бошлаб берди. Чет ўлкада бу ишни амалга ошириш, албатта, жуда катта саъй-ҳаракат ва фидойилик эвазига содир бўлди. «Ўтган кунлар»нинг ношири бу тўғрида шундай ҳикоя қилади: «Мен шу унутилиб бораётган тилимизни сақлаб қолиш, шу баҳонада ўзбек совет адабиёти, маданияти билан уларни таништириш мақсадида, аввало, уларга ҳамиша ўзаро ўзбекча хат ёзишни тарғиб қилдим ва ўзбекча китоблар ёзиб тарқатишни жазм этдим. Қайси китобни нашр этишни ўйлаб, ўқувчиларни қизиқтириш учун, бадиий жиҳатдан етук, ҳаётий, тили равон, тоза прогрессив асар деб танилган «Ўтган кунлар» романини биринчи галда қайта нашр этиб, ватандошлар орасида тарқатишни мақсад қилиб қўйдим.

Романнинг II ва III қисмларини Карочи (Покистон) шахрида ўзим ношир бўлиб, минг нусхада бостирдим. Босиш харажатларини ўз ёнимдан

сарфладим... Романни турли мамлакатларга олиб бориб, ўқишни билганларга (ҳатто пулсиз) тарқатдим, билмаганларга эса баъзан ўргатишга ҳам тўғри келди». (Бўтакўзнинг ушбу ҳикояси Ҳ. Қодирийнинг «Отам ҳақида» (Т., 1983 йил, 11-бет) китобида келтирилган.)

Шу тариқа Жўра Қори Бўтакўз чет элдаги ўзбеклар ўртасида Қодирий романининг тарқалиши ва шуҳрат қозонишига жонбозлик кўрсатди. Ёзувчининг номи ва асарлари Осие мамлакатларида маълум ва машҳур бўлгач, аста-секин Европа қитъасига ҳам ёйила бошлади. Бунда «Ўтган кунлар» романининг немис тилида босилиб чиқиши улкан аҳамият касб этди. Асар ГДРнинг Берлиндаги «Культур унд Фартшритт» нашриёти томонидан Ардо Шнехт таржимасида 1968 йилда «Тошкентлик ошиқлар» номи остида чоп этилади. Китобга ўзбек адабиётининг билимдони, юртимиз мафтуни бўлган олима Ниота Туннинг «Сўнгги сўзи» илова этилган. Унда А. Қодирийнинг ҳаётий ва ижодий йўли, ўзбек совет адабиётининг тараққиёт босқичлари, улўф адибнинг ўзбек ҳажвчилиги ва романчилигидаги ўрни тўғрисида батафсил мулоҳаза юритилган. Олима А. Қодирийнинг адабиёт тарихи, миллий тил тараққиётидаги ўрнини тўғри белгилайди. Н. Тун А. Қодирийнинг ўзига хос маҳорати тўғрисида шундай фикрни ўртага ташлайди:

«Абдулла Қодирий адабиётнинг миллий аънаналарини сақлаган ҳолда, уни янги ижтимоий муаммоларни очиб беришга хизмат қилдирди. Шаклланиб улгурмаган янги адабий тилни ривожлантиришга катта эътибор берди, янги тасвирий воситалар қидирди, фикрнинг аниқлиги ва сўзларнинг ихчамлиги, соддалигини бундай воситалар учун асосий мезон қилиб олди... Абдулла Қодирий... бугунги кунда ўз мамлакатида ҳам, чет элларда ҳам жуда кучли қизиқиш уйғотаётган совет Урта Осие адабиётининг ўша йиллардаги тўлқинли тараққиёти бошида турган эди».

Н. Тун немис адабиётшунослигида А. Қодирий ижоди тўғрисида тадқиқот яратган ягона мутахассис эмас. Роман немис тилида босилиб чиққанидан кейин ўзбек адибининг ижодига қизиқиш анча кучайди. «Тошкентлик ошиқлар» — «Ўтган кунлар»дан таъсирланган қатор немис олимлари ва адиблари ўз таассуротларини матбуот саҳифаларида изҳор этдилар. Булар орасида адабиётшунос П. Кирхнернинг мақоласи ҳаққонийлиги, ёзувчи ижодининг хусусиятлари ва асосий моҳиятини тўғри очиб бериши жиҳатидан ажралиб туради: «Қодирий тарихий материални беришда шарқона ҳикоя усули билан Вольтер Скотт мактаби услубини санъаткорона омухта қилган. Роман бу тахлид асарлардан турмушни ҳаққоний тасвирлаши билан бўёқлар ранг-баранглиги, тил оҳангдорлиги, ифодавий-тасвирий воситаларнинг хилма-хиллиги билан фарқланади». (Ш. Каримов. «Диллардан дилларга», Т., 1980 йил, 16-бет).

Сўнгги даврда Европа, Лотин Америкаси, АҚШ мамлакатларида ўзбек адабиёти, жумладан, унинг энг атоқли намояндаларидан бири Абдулла Қодирий ижодига қизиқиш янада кучайди. Адиб асарлари ҳақида илмий тадқиқотлар яратилди, диссертациялар ҳимоя қилинди. Ўша юртларда нашр этилаётган «Жаҳон адабиёти», «Чет эл адабиёти», «Совет адабиёти» қомусларида, турли тўплам, ойнома ҳамда адабиётга оид маълумотномаларда ҳам адиб ижоди тўғрисида кўплаб мақолалар босилган. Буларнинг ҳаммаси улўф ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирий асарлари жаҳон миқёсига чиққани, дунёдаги миллионлаб китобхонларнинг маънавий мулкига айланганини исботлайди.

Фикр айлағил

Оқило, фикр айлағил, ки, на ишлаюр аҳли ватан,
Қайси фосиқ, қайси жоҳил, қайсиси бўлди чапан?

Қилдилар бир-бирға душманликни ҳар вақт беибо,
Бир-бирини айбин очмоқға киришдилар бажо.

Ер сотарлар элда неча тўй бажо этмак учун,
Чунки бидъатни йўлида ҳам фидодур жону тан.

Пулни кўб исроф этармиз, бизға тўғри келмағай,
Тўлибон тошти бу вақтда ақчалардин рестўран.

Занлари соҳибжамолу ҳам сатанг деб ўйлама,
Еб-ичиб жир битмаган андоғ сигири белабан.

Қизларин бўйнида кўруб зебигардон ҳам тумор,
Ўйламангиз олима деб жумласи нафъсиз, зиян.

Туhsа пул қўлиға гар, соатча тўхтаб турмағай,
Чунки нодонни қўлида мушти туфроқдур суман.

Қодирӣ, наздингиза оз, ҳасратидан сўйлади,
Айб этуб қилманг ҳақорат, муҳтарам аҳли ватан.

Аҳволимиз

Кўр бизинг аҳволимиз, ғафлатда қандай ётамыз,
Жойи келган чоғида виждонни пулға сотамиз.

Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
На худони буйруғи бўлган улум ўрготамиз.

Коримиз шундан иборат бўлди ушбу вақтда,
Ўнтадан бедана боқиб, ёзу қиш сайротамиз.

Ҳамда ҳар кун такяларда наша, кўкнори чекиб,
Баччаға кокил солиб, оҳ-воҳ илан ўйнотамиз.

Қаримиз, боёнмиз, балки бу вақт охвондамыз,
Ногаҳон кўрсак агар бесоқолни қотамиз.

Ўртадан чиқса агар миллатни яхши суйғучи,
Биз ани даҳрий санаб, тўфангча бирла отамиз.

Келингиз, ёшлар, зиёлилар, бу кун ғайрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

Тўй

Келди бул вақт бизда жавлон тўй,
Оқчаси йўқни этди ҳайрон тўй.

Бир-биридин ошурдилар тўйни,
Топди равнақ ғайрат ила боён тўй.

Беш кун ўтмай тўйни сўнгидан
Кетибон мулклар боис фиғон тўй.

Боён тўйга ерлилар қараб,
Этди сарф токи тандаги жон тўй.

Эй ғаниларимиз, эй фақирларимиз,
Амр этубдурму, бизга Қуръон, тўй?

Бундайин ишлар шаръимизда йўқ,
Кори маъжуси, кори шайтон тўй.

Ишламас асло ақиллик киши,
Йўламас асло аҳли виждон тўй.

Ўтса тўй бирла ёзу қишимиз,
Айлагай бизни ерға яксон тўй.

Келингиз, дўстлар, дин қариндошлар,
Ташласун бўлса гар мусулмон, тўй.

Миллатимга бир қарор

Кел, эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун,
Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлсун.

Қилайлук бул кунни ғайрат, ҳама бирлан қилиб ҳиммат,
Жаҳолат чўл-сахросига минбаъд сабзавор ўлсун.

Бу нодонлик биза қилмиш эди тўрт фаслни қишдек,
Жаҳолатни зимистони дўнуб, фасли баҳор ўлсун.

Аяшмай кумуш-олтунни ҳама боёнлар асло,
Солиб дорилфунунлар ҳам макотиблар ҳазор ўлсун.

Ўқушсун миллат авлоди бизи доим дуо айлаб,
Қилиб таҳсил улумларни фунуна яхши ёр ўлсун.

Очайлик жамиятлар, кўб йиғайлук ҳам ионатлар,
Ки, токи ярим ва бечора, бекасга мадор ўлсун.

Неча чоғлар бўлубдурким, қочибмиз биз тараққийдин,
Бу кун бир илтифот бирлан бу йўлга бир гузор ўлсун.

Жаҳолат сассиғи бизни ҳамиша беҳузур этди,
Бу кун илмнинг бўйи бирлан думоғлар мушкибор ўлсун.

Бизинг жоҳиллигимизни кўриб ул шод бўлганлар,
Кўриб машғулиятимизни илмга, шармсор ўлсун.

Кимиким журъат айлаб бул каломларга амал қилса,
Жаҳонда исми они паҳлавони номдор ўлсун.

Бу кун мен сўзладим оз нутқ сизга то Қодир ўлгунча,
Илоҳи айласун таъсир, шу сўз сизга бакор ўлсун.

1915 йил,

«Жувонбоз» китобининг охирида чиққан. Шеърларни
нашрга Хондамир Қодирий тайёрлади.

ШИДДАТ

Роман

Сулаймон Раҳмон таржимаси

Юзқулоч қўши

Эрта янги йил деган кунни, тушга яқин Тошқудуқ деб номи кетган юз қулочлик қудуғи билан машҳур Юзқулоч қўшига¹ икки бегона киши келди. Чўпон билан чўлиққа, Халқ назорати кўмитасиданмиз, устингиздан арз тушган, қўиларингни санамоқчимиз, дейишди.

Чўлда меҳмон айрича иззат қилинади; дарров ўтов атрофи супуриб-сидирилди, ичкарига намат устидан янги, чиройли гилам тўшалди. Чой дамланиб, қовурма тортилди, ароқ қўйилди.

Йўлда, от устида анча совуқ қотган меҳмонлар кенг-ковул ўтов қуббаси тагида ўзларини бемалол сезиб, яйраб, ичкилик таъсирида юзларига қизил югуриб, тилларининг тугуни ечилиб, иш юзасидан бўл-маса-да, очилиб-сочилиб, чақчақлашиб ўтиришди.

Тўғри, ўтовдаги чойхўрлик шинам шаҳар уйидаги чойхўрликка ўхшамайди: бу ерда ёриқ тирқишлардан осмонни кўриб турса ҳам бўлади, ташқарида ёз эмаслигини билдириб, гоҳ-гоҳ биқиндан шамол ҳам уриб қўяди. Лой ўчоқдан чирсиллаб учиб чиқаётган чўғлар ҳаводаёқ ўчиб, қора-қора кўмирчаларга айланиб, тўппа-тўғри дастурхонга, ҳатто еяётган таомингизга, ичаётган чойингизга келиб қўнади. Учоқ атрофида уймаллашиб юрган чўлиқнинг кети ер искамайди — ҳали бирпасда ловуллаб ёниб адо бўлаётган оловга саксовул қалайди, ҳали сув қайнатади, ҳали пешма-пеш бўшаётган чойнақларни пешма-пеш дамлаб узатиб туради.

Меҳмонлар анча хўрон чиқиб қолишди, ҳаш-паш дегунча қовурма сузилган товоқнинг таги кўринди. Йўлда қоринлари роса очган шекилли, иштаҳалари карнай эди. Меҳмонларнинг хўронлигидан кекса чўпон ҳам, унинг чўлиғи ҳам хурсанд бўлди. Меҳмон дегани шундай бўлиши керак — олдига қўйилган таомни қолдирмай едими — сени хўрмат қилгани шу. Пазандалигинга берган баҳоси шу.

Чўлиқ меҳмонлардан бирини илк кўришдаёқ ёқтирмади, шунинг учун нуқул ўша меҳмоннинг кўзидан кўзини олиб қочишга, иложи бори-ча, у томонга қарамасликка тиришди. Бу меҳмон наригисига қараганда анча ёшга борган эди, у ёстиққа ёнбошлаб ётганча ҳар замон-ҳар замонда чўлиққа худди нинадай ўткир нигоҳини қадаб қўяр эди. Чол жуда кўп овқат ер, еганда ҳам нуқул ёғини териб еб, гўштини бир чеккага суриб қўяр, босиб-босиб, устма-уст чой ичар эди.

Давоми. Бошланиши ўтган сонда. Қўш — қароргоҳ, қўналға, манзил...

Чўлиқ ўнг томонда, юмшоқ кўрпачада ёнбошлаб ётган нариги меҳмонга тез-тез қараб қўярди, у ҳам аллақандай ғалати эди. Бола меҳмон келиб отдан тушаётгандаёқ унга эътибор бера бошлаган, унинг хирри-лиги, оғир-оғир ҳансираб нафас олиши диққатини тортган эди. Уни меҳмоннинг тақир қирилган боши ҳам ҳайрон қолдирган, шу заҳотиёқ унга ўзича Фантомас деб ном қўйиб олган эди.

Чўлиқ қадрдон ўтовиди ўзини бегона сезар, бир амаллаб бу ердан сирғалиб чиқиб кетишга баҳона изларди. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ўтовдан чиқиб кетса беодоблик бўлади, шунинг учун у чўпоннинг бирон иш-пиш буюриб қолишини кутар, илинж билан унга тез-тез қараб қўяр эди: ҳатто чўпоннинг диққатини ўзига қаратиш учун бир-икки марта йўталди ҳам, лекин чўпон қайрилиб қарамади, унинг ичи пишиб кетаётганини сезмади. Чўпон меҳмонлар билан шу қадар оворда, шу қадар андармон эдики, ёнида чўлиқнинг бор-йўқлигини ҳам унутган эди. Назот бола кутмаган томондан — меҳмон томондан келди.

— Бу чўлиғингиз ишлақли қилишни биладимиз, Сара оға? — деди Фантомас. Унинг хирриллаган овози шу қадар гумбурлаб чиқдики, қурум босиб қорайиб кетган ўтов ичида худди қувур қалдирагандай бўлди.

Саран жавоб беришдан олдин, бўшаб ётган ароқ-шишани бир четга думалатиб юбориб, хўржундан янгисини олди-да, дастурхонга қўйди.

— Уртоқ Хўжакаев, илгариги чўлиғим ҳам ишлақли пиширишга уста эди. Қўли гул пазанда эди... Шунақа ширин қилардики, у пиширган таомни еган одам яна бир есам, дерди!... Дутор чалишини айтмайсиэми, ўйнатиб юборарди! — Саран шижани қўлига олди. — Зўр йигит эди: қувноқ, ҳазилкаш. Уйландию — айнади! Қўшда тургиси келмай қолди, қозикқа бойласанг ҳам турмади. Бир куни келиб: «Нима қилай? Қишлоқда дув-дув гап: ферма мудир хотинимга кўз олайтираётган эмиш...», деб қолди. Хотини соғувчи эди. Маслаҳатимга қулоқ солмади, ишни ташлаб, уйига кетди. Кейин билсам, ферма мудир билан ёқалашибди... менга бошқа чўлиқ, институтга киролмаган бир болани беришди худо урган бола экан ўзим: қўлидан на чой қайнатиш, на нон ёпиш келади денг... Колхоз раҳбарларига айтдим, менга дуч келган болани чўлиқ қилиб бераверманглар, дедим. Берсанглар, комсомолдан беринглар, дедим. Лекин, дедим, нуқул институтни ўйлайдиган бўлмасин... Илтмосимни инобатга олишди... — Чўпон гапни атай чўзаётганга ўхшарди. Шишани очиб, ароқни тўрт пиёлага шошилмасдан бўлиб-бўлиб қўйди. Чўлиқ ўзига қўйилган пиёлага қўл ҳам урмади. — Қани, олдик! — деди Саран пиёлани кўтариб, узоқ симирди-да, пиёлани дастурхонга тўнкарди. Кейин Хўжакаевга қаради: — Бунинг ишлақли қилишга қандай усталигини ҳали ўзингиз кўрасиз. Ҳозир бу хамир қоришга тушади, қўй сўйишни менга қўйиб берасизлар. Соғ-саломат бўлсам, буниям ўргатаман: ҳали бундан зўр қассоб чиқади...

Саран ота бир қўлини кўтариб «Омин» деганча фўлдираб ўрнидан турди. Эшикни тўсиб турган зилдай наматпардани кўтариб, энди ташқарига чиқмоқчи бўлганида, орқасидан ҳокимона овоз келди:

— Шошма, Саран!

Чўпон ўгирилди.

— Менга қара, Саран, агар биз кетганимиздан кейин қўйимни бўри тортиб кетди, деб рўйхатдан ўчирадиган бўлсанг, сўймай қўяқол уни, — деди. — Биз сенинг ўз қўйингни едик, деб ҳисобла! Агар бизни чиндан ҳам ишлақли билан сийламоқчи бўлсанг, албатта биздан қўйнинг пулини оласан. Биз колхоз мулкани талон-тарож қилиш учун келганимиз йўқ. Хафа бўласанми, хафа бўлмайсанми, у ёғи сенинг ишинг. Хўжакаев, чўлиғинг ишлақли қилишни биладимиз, деб ҳазиллашди, холос. Сен ҳазилни чин деб тушунма. Шунини билиб қўйи, Хўжакаев билан Уруссамов топшириқ юзасидан келган. Ё биздан бозор нархида қўйнинг

пулини оласан ёки ҳеч қандай ишлақли-пишлақлининг кераги йўқ... Қани, чўлиғинг айтсин-чи, менинг гапим тўғрими ё нотўғрими?

Чўлиқнинг:

— Саран оға, ўртоқ Уруссамов тўғри айтаяптилар, — дейишдан ўзга чораси қолмади. — Агар келган ҳар бир одамга биттадан қўй сўя-варадиган бўлсак, ҳадемай колхозга чўпоннинг ҳам, чўлиқнинг ҳам кераги бўлмай қолади. Уртоқ Уруссамов тўғри айтдилар: ишқилиб, меҳмон оч қолмаса бўлди-да. Агар ростини айтадиган бўлсам, ўртоқ Уруссамовга ўхшаш меҳмонлар жуда кам келади. Лекин, — деди у энди бевосита Уруссамовга қараб, — бизнинг ҳар ойда битта қўй сўйишга ҳаққимиз бор, ўртоқ Уруссамов. Қолаверса, Саран оға меҳмонларни ҳар доим ўз ҳиссаларидан сийлайдилар. Яқинда йиллик мукофотга йигирмата қўзи олдилар! Агар бизнинг ишлақимиздан емай кетсанглар фақат Саран оға эмас, мен ҳам хафа бўламан. Мени ҳам камбағал деб ўйламанглар. Мендаям ўнта қўзи бор. Бу Саран оға олган мукофотдан менга теккан улуш, Саран оға ўзлари бердилар!

Ҳамма чўлиқнинг оғзига қараб қолган эди. Кўрпачада ёнбошлаб ётган Хўжакаевнинг туссиз лаблари билинар-билимас қимирлаб қўйди.

— Чўлиқдан ёлчибсиз, Саран оға! — деди у. — Гаплари менга маъқул бўлди. Буни район раҳбарларига ҳам айтиб қўямиз. Баракалла, ўғлим! Ашхободга йўлинг тушса, албатта кир, сенга штатсиз инспекторлик дафтарчаси берамиз.

Ана шу сўзлардан сўнг чўлиқ енгил тортди. Кўнглидаги ғубор тарқалди. Энди бу чолдан ҳам ҳайиқмайди, айниқса телпагини бостириб кийиб олганида ғалати кўринадиган Фантомасдан ҳам кўнгли тўқ.

Сараннинг ўтовдан чиқаётганини кўриб, меҳмонлар ҳам ўринларидан қўзғалишди, акс ҳолда, улар узоқ вақт уй эгасисиз қолиб, меҳмонлик обрўсини йўқотган бўлар эдилар. Елкаларига пальтолларини ташлаб, чўпонга эргашдилар.

Улар чиқиб кетганидан сўнг чўлиқ тоғорада апил-тапил хамир қорди, кўзачадан сув қуйиб қўлини ювди, шимарилган енгини тушириб, тугмаларини қадади. Дастурхонни бир четга суриб, ўрнига клеёнка тўшди, клеёнка ёнига гўшттахтани қўйди-да, ўзи қайроқни олиб, узун, гўлдор дастали пичоқни қайрашга тушди. Бош бармоғини пичоқ тиғи бўйлаб юргизиб кўриб, яхши қайралганига қаноат ҳосил қилди.

Ташқарида овозлар эшитилиб қолди. Чўлиқ ирғиб туриб пешвоз чиқди, наматпардани суриб, эшикнинг икки тавақасини ҳам ланг очиб юборди. Биринчи бўлиб, қўй тўшини қорнига қўйиб кўтариб келаётган Саран оға кирди. Гўштни тўппа-тўғри клеёнка устига ташлади. Орқасидан изма-из совуқдан юзлари қизариб кетган меҳмонлар киришди. Чолнинг қўли бўш, Фантомас — Хўжакаев эса бир қўли билан қўйнинг оёқларини чангаллаб олган, иккинчи қўли билан қўлоғидан ушлаб қўйнинг калласини кўтариб келарди.

— Буларни қаққа қўяй, бошлиқ? — деди у чўлиққа қараб.

Чўлиқни умрида ҳеч ким бошлиқ деган эмас эди. Бу ерда фақат колхоз раисини бошлиқ дейдилар. Бошлиқ деган сўзини эшитиб, чўлиқ биров борми, деб, ҳатто орқасига бир қараб ҳам олди, тили танглайига ёпишиб қолганини сизди. Фантомасга индамай, унинг қўлидаги каллапойчани олди-да, гузуриб ўтовдан чиқди, қайтишда қучоғини тўлдириб саксовул олиб келди. То гўштни тайёрлагунарларича, ўтин ёниб, чўғ бўлиши керак. Саран оға гўшт майдалашга тушди, меҳмонлар ҳам ёнларидан пичоқларини олиб, унга қарашворишди.

— Э, қойилман сизга, Саран оға! — деди Уруссамов. У қўйнинг орқа сонидан каттагина бўлагини кесиб олиб, кейин уни тилим-тилим қилиб кесди, ундан сўнг ҳар бир тилимни бурдалаб чиқди, кейин ҳар бир бурдани майда-майда қилиб қиймалади. — Бор-йўғи ўн беш дақиқада уш-

лаб, қўл-оёғини боғлаб, бўғизлаб, ичак-чавоғини тозалаб ташладин-гиз-а! Гап йўқ... Кичкиналигимда қўй сўйишса ҳеч қараб туролмасдим, гўштини еёлмасдим. Ейиш у ёқда турсин, кўрсам — кўнглим айнирди. Гапнинг очиги, ҳозир ҳам қўй сўёлмайман. Агар биров менга, «Бор, қассоблик қил, бўлмаса, очингдан ўласан», деса, яхшига ўлишга рози бўлардим... Сиз ўрганиб кетган бўлсангиз керак-а? Сизга бу эшакнинг тўқимини ечиб олишдай гап-да, а, тўғримми?

Гўшт билан ёғни аралаш-қуралаш қилиб чаққон-чаққон майдалаётган Саран оға мийиғида истехзоли кулиб қўйди. У ўзининг туя сўйса ҳам бўлаверадиган узун пичоғини латтага артатуриб, пешонасини тириштирганча чолга қаради:

— Қўйнинг ичак-чавоғини тозалаш мен учун иш эмас. Зарурият. Бошқа нима ҳам қилардим. Ростдан ҳам кўникиб кетганман. Агар ҳафтада бир марта қўй сўймасам, зерикаман. Тўғри, лекин илгаригидай, қушхонада ишлаган пайтларимдагидай эмас. У пайтда сўйиш бир касалликка айланиб қолувди. Сўйган молимизнинг сон-саноғини билмасдик, пиёла-пиёла қон ичардик — соғлиққа фойдаси бор, деб... Саран оға ўчоқ олдида чўнқайиб ўтирган чўлиқ унга ҳадиксираб қараб турганини илғаб қолди. У меҳмонларга кўз қисиб қўйиб, чўлиққа ишора қилди. — Ҳали бунинг кўзи қотмаган, лекин ўргатаман... Бу касбимни қандай ташлаганимни айтиб берай. Агар кечаси ёстиғимнинг тағида пичоқ қўйиб ётмасам ухлай олмасдим. Бир гал шамоллаб, касал бўлиб қолдим, оғир ётдим. Узимга келиб тузала бошладим-у, бир кеча билмай ёмон иш қилиб қўйдим. Уйғонсам, хотиним юзимга шапатилаб уриб ётибди. Нима гап, деса, йиғлайди: «Бир кунмас, бир кун мени сўйиб қўясиз, ҳа, сўйиб қўясиз...», дейди. Маълум бўлдики, уйқусираб ёстиғим тағидаги пичоқни олиб, шартта хотинимнинг бўйнига тирабман. Яхшиям, уйғониб қолибди. Бўлмаса... Ушандан сўнг дўхтирлар менга бу касбингизни ташланг, дейишди. Тузалиб, колхоз раисига бордим. «Чўлга юборинг», дедим. Мана, ўшандан бери қум билан ун аралаш нон чайнаб юрибмиз...

Уруссамов кетини узмай «Памир» чеккани-чеккан — уч-тўрт тортади-да, кулдонга ташлайди. Шунга қарамай, у тўғраган гўшт уюми бошқаларникидан кам эмас. У гўштни маҳорат билан, қўли-қўлига тегмай тўғрарди. Агар тез-тез йўтали хуруж қилиб турмаса, агар вақтининг кўпини чекишга сарфламаса, ишлақлига кетадиган гўштининг ҳаммасини бир ўзи тўғраш ташлаши ҳеч гап эмасди. Саран оға гапириб турганида, унинг йўтали тутиб қолди, бўғилиб, қийналиб, узоқ йўталди. Саран оға гопдан қолиб, то Уруссамов кўкрагини чангаллаб ўзига келгунича, индамай кутиб турди. Йўтал хуружини навбатдаги тамаки тутуни билан даф этган Уруссамов Саран оғанинг гапини бўлиб қўйгани эсидан чиқиб кетиб, ўзи гапга тушди:

— Ҳа, ҳар кимнинг қобилияти ҳар хил, — деди у. — Пичоқ ишлатишга келсак, мен Хўжакаевдан ҳам нўноқман. Бу-ку товуқ сўйиши, балиқнинг калласини кесиши мумкин, мен шуниям эплаёлмайман. Бир куни кешилик оғайним меҳмонга айтиб қолди. Бордим, ҳовлида энди юзқўлимни ювмоқчи бўлиб турувдим, биров енгимдан тортадандай бўлди, қарасам, бир кампир, ҳали ҳушимни йиғмай туриб, қўлимга битта ўрдак билан пичоқни тутқазиб қўйди. Кампир оғайнимнинг қўшниси экан, «Барака топкур, шу ўрдакнинг бўйинини узиб бер» деди. Қўлимдан келмайди, дейишга уялдим. «Бўпти», дедим-да, ўрдакнинг бўйнидан пастроғига пичоқ солдим. Қани энди кесса! Кампир: «У ердан кесолмайсан!» деб бақириб, қаердан кесишни ўзи кўрсатиб берди. Жаҳлим чиқиб пичоғиниям, ўрдагиниям башарасига улоқтиргим келди. Лекин пичоқни пастроқдан солганимни билиб қолдим, ўзларинг биласизлар-ку, ўрдакнинг бўйни қанақа узун бўлади, устига-устак, пичоқ ўтмас пичоқ экан.

Қарасам, кампир менга ялинмаяпти, аксинча, сўкиб, қарғаб, буйруқ беряпти: «У еридан кес, бу еридан кес», деб. Бир амаллаб бошини кесдим, кампир бўлса, раҳмат ўрнига роса уялтирди: «Э, эркак бўлмайдими!» деди. Қисқаси, шарманда бўлдим... Ҳеч бўлмаса, товуқ сўйишни ўрганиш керак экан, бўлмаса, ўшанақа кампирдан яна биттасига дуч келиб қолсанг: «Эркакмисан, аёлмисан!» деб дакки бериши тайин.

У гапирар экан, лаблари жилмайишга мойил бўлиб, чимирилган қошлари тўғриланиб, кўзлари чақнаб турди. Гапини тугатдию қулқуллаб турган товушлар бўғзидан отилиб чиқди, унинг кулиши шунақа эди. Афтидан, табиат уни жонли, қувноқ кулиш қобилиятидан бенасиб қилмаган, у ана шунақа кулиш қобилиятига эга, лекин унинг кулгисига қувонч кўпми, аламми, буни билиб бўлмасди.

Хўжакаев Саран оға билан кўз уриштирди:

— Бир одам бир одамга қараб: «Ёшинг қирқдан ошган бўлса, ғижжак чалишни ўрганиб нима қиласан? Нима, нариги дунёда битта-яримтасига чалиб бермоқчимисан», деб, койиётганини эшитган эдим бир вақтида. Сизнинг гапингиз ҳам ўша одамнинг гапига ўхшаб кетди, ўртоқ Урусамов, — деди у кулиб.

Унинг гапи чулиққа ҳам кулгили бўлиб туюлди шекилли, ўчоқ ёнидан унинг жарангдор кулгиси эшитилди.

— Агар, сиз ҳозир олтинчи ўнталикни майдалаяпсиз, десам, янглишмасам керак-а, — деди Саран оға пичоқ билан қуролланган Урусамовга қараб. Урусамов «тўғри», дегандек бош силкиди. — Янглишмадимми!.. Хафа бўлмаган. Агар унақа ўрдакли кампирлар олтмиш йилда бир марта йўлингизда дуч келса, бунинг ҳеч бокиси йўқ...

— Ўрдак сўйишни ўрганмоқчи эмасман, бу турган гап, — деди у жиддий овоз билан, худди ҳаммага ҳазил вақти тугади, демоқчи бўлгандай. Раҳбар одам кўп кулиши мумкин эмас, ўз устидан кулишга йўл қўйиб бериши эса, ўз обрўсини тўкишидир... Чол навбатдаги тамакисини бош бармоғи билан кулдонга эзғилар экан, Саран оғага қараб, қатъий: — Мен ҳазиллашаётганим йўқ, чўпон, — деди. — Агар сенинг қўйларинг бизни отарга оралаган бўри деб ўйлаётган бўлса, унда ҳеч қанақанги ишлаклининг керағи йўқ... Чамамда, биз сени шусиз ҳам анча ишдан қолдирдик... Ҳозир, билишимча, мол суғорадиган вақт ҳам бўп қолди. Қўйларингни кунига неча марта суғорасизлар? Камиди икки марта суғорарсизлар-а?

Чўлиқ ўтирган жойдан, ўчоқ ёнидан жаранглаб кулги овози чиқди. Чўпонни чўпонлик ҳунарига ўргатмоқчи бўлган меҳмон ўгирилиб чўлиққа қаради, кейин чўпонга юзланди. Чолнинг дарғазаб кўзларидан пинагини ҳам бузмаган Саран оға майдаланган гўшتلарни шошилмасдан бир жойга тўплади, устига тўғралган пиёз селди, пичоғини латта билан яна бир артди-да, кейин жавобга оғиз жуфтлади:

— Бунақа қиш кунларида қўй икки кунда бир марта сув ичади, — деди. — Ишимиз масаласига келсак, сурувни эрталаб ёйиб олганмиз. Бу, қизиғар, ҳавони кўрмайсизми! Қиш қаттиқ келди, қўй, кўп юриши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам қораётоқда ушлаб турибмиз қуриворларни, ўртоқ Урусамов.

— Қораётоғингиз нимаси? — деди Хўжакаев.

— Ҳозиргина кўрдинлар-ку.. Қизиғар шамол ғарбдан эсяяпти, шунинг учун сурувни барханнинг шарқ томонида тугиб турибмиз. Узининг қийини ўзининг тағига ташлаймиз, таппа-тайёр тўшак-да, иссиқкина... Кўппакларимиз бўлса, уларни қўриқлайди... Ана шунақа кўрани қораётоқ деймиз... Нима, пойтахтдагилар ҳали эшитмаганми буни?

— Эшитмаган... — пиёз аччиқ экан, Хўжакаевнинг кўзи ёшланди, лекин тили тийилмади, у клеёнкадан юзини буриб, нари сурилди. —

Ия, бу ёғи қандоқ бўлди, сурув тушгача чўл айланса, басми, шу билан қорни тўядими? Колхоз ем-пем берадими?

— Беришга беради, лекин бу емни мол емайди... Яхшиси очидан ўлади. Керакли ўтни ўзимиз жамғариб қўйганмиз, керагича бериб турамиз. Оқшоқ ҳам бор, лекин унча хуш кўриб ейишмайди уни. Шундай бўлсаям, оз-оз бериб турамиз, ҳарна-да.

Саран оға чўлиққа қаради:

— Қани, чой қўйиб, ишлақини бошлайвер. Биз қиладиган ишимизни қилдик, бу ёғи — сенга.

Улар яна бир пиёладан чой ичдилар, чўпон меҳмонларга сурувни кўришни таклиф этди, лекин улар ишлақининг тайёрланишини кўрамиз, деб унамадилар. Саран оға жимгина қараб туролмади, ишлақли тайёрлашга ўзи ҳам уннаб кетди. Катта тоғорани олиб, унга бугдой оқшоғидан куюк «бўтқа» — хамир қорди. Уруссамов:

— Бу нимага керак? — деб сўраган эди, чўпон, ўз хунарининг усталарига ўхшаб, сирини очишга ошиқмади.

— Сўраманг... ҳозир ўзингиз кўрасиз, — деди.

Чўлиқ оштахтага ун сепиб, хамирни ёйди — иккита катта-катта, қалин кулча хамир пайдо бўлди. Биттасининг четини уч бармоқ бўйи қайириб чиққан эди, худди кўрғон деворига ўхшаб қолди. Кейин Саран оға тайёрлаган «бўтқа»ни гўшт билан пиёз аралашмаси устига қўйди, яхшилаб аралаштириб, қоришмани ҳалиги хамирга солди, яхшилаб текислади, иккинчи кулчахамирни устига ёпди, бармоқлари билан четларини бир-бирига ёпиштириб чиқди. Ишлақлининг устига қалин қилиб ун сепди.

Уруссамовнинг сабри чидамади, оғзидан тамакисини олиб:

— Унни нега сепдинг? — деди.

— Ҳа, — деди энди Саран оға. — Уннинг нега керак бўлишини энди кўзингиз кўрмайди. Ҳозир у ишлақлини қизиб турган қумкўрага қўяди. Ун сепмаса, куйиб кетади, ишлақли бузилади... Ун сепилса — қаттиқ иссиқ унни куйдиради-да, хамир билан гўшт бир текисда ҳил-ҳил пишади.

Бу пайтда чўлиқ қизиб тайёр бўлган жўн ўчоқни жойидан жилдира бошлади, қумкўрадаги охиригача ёниб бўлмаган куюндиларни оташкурак билан олиб ташлади, устини қоплаб олган кулни елпиб, чўғни тозаллади, қумнинг қизиган устки қисмини бир жойга тўплаб, йиғиб олди. Кейин хом ишлақлини қизиб ётган қумкўрага жойлаштириб, хамирнинг икки-уч ерини тешди, тешилган жойларга тунука карнайчалар қўйиб, ҳалиги йиғиб олган қизиган қумни ишлақли устига бир текисда тўшаб чиқди. Бир неча дақиқадан сўнг тунука карнайчалардан буғ отилиб чиқди, демак, гўшт пишди, ишлақли тайёр, энди уни қумкўрадан олиб, дастурхонга тортса бўлаверади...

Эртасига эрта саҳарда меҳмонлар сурувдаги қўйларни санаб, чўпонга тегишли ҳужжат бериб, чўпон билан ҳам, чўлиқ билан ҳам хайр-хўш қилдилар, Ашхободга йўли тушиб қолганда Саранми, чўлиқми уларни кига кириб ўтмаса, хафа бўлишларини айтиб, жўнаб кетишди. Кекса чўпон ҳам, чўлиқ ҳам яқин орада пойтахтга бормаса-да, таклифни рад этмади.

Усмирлар одатда янги одамларга эргашувчан бўладилар. Гарчи бошида чўлиқ меҳмонларни, хусусан, қарироғини унча хушламаган бўлса-да, энди уларга бошқача кўз билан қаради. Хизмат бурчларини ўз манфаатларидан устун қўядиган одамлар ёмон бўлмайди. Энди уларни яқин орада кўрмаслигига чўлиқнинг ишончи қолмади эди, бундан улар ачинар ҳам эди. Меҳмонлар ҳам яқин ойлар ичида келолмасликларини айтдилар... Аммо...

Тошкент

Ҳайитқули Тошкентга имкони борича ёруғроқда келишни хоҳлаган эди. Лекин иложи бўлмади. Об-ҳаво туфайли самолёт уч соат кечикди. «ЯК-40» шаҳар устида айланаётган пайтда, ғуж-ғуж чироқлари чарақлаб яшнаб ётган Тошкент худди улкан афсонавий гиламга ўхшар эди.

Кўлида «дипломат»и билан зинадан тушаётган Ҳайитқулининг юзига муздай, лекин ўз шаҳридагидан кўра илиқроқ шамол урилди. Шундай бўлса-да, одатига кўра, плашининг ёқасини кўтариб, қўниш йўлаги билан аэровокзал ўртасида юрадиган автовагончининг охири вагонига чиқди. Худди чайқов бозорини эслатадиган гавжум майдонда, таксилар тўхтайдиган жойда навбатда турувчиларнинг сонун саноғи йўқ эди. Лекин машиналар тез-тез келиб-кетиб турганидан Ҳайитқули тутатган тамакисини охиригача чекиб тугатолмади ҳам — навбати етиб келди. Ёнига яна уч йўловчи ўтирди. Улар айни шаҳарга кираверишда тушиб қолишди. Шундан сўнг машина яна салкам ярим соат юрди. Ниҳоят ҳайдовчи хушмуомалалик билан:

— Келдик, Охунбобоев, 12, — деди.

Ҳайитқули муҳташам бино эшигидан кирди. Ички ишлар вазирлиги бўйича навбатчи, формали қора плаш-пальтоси ўзига қуйиб қўйгандай ярашган, бўйчангина милиса йигит Ҳайитқулининг ҳужжатини текширди.

— Сизни кутаётган эдик, — деди у кейин. — Ҳозир машина келади, меҳмонхонага борасиз, жой айтиб қўйилган... Эртага эрталаб гаплашамиз. Яхши ётиб туринг, ўртоқ капитан! — У бир парча қоғозга вазирликнинг керакли телефон рақамини тез-тез ёзиб, Ҳайитқулига узатди, қўлини чаккасига олиб бориб, ҳурмат бажо келтирди.

Навбатчи «Волга» кенг, чироқлари чарақлаб турган кўчада унча узоқ юрмади, бир неча дақиқадан сўнг Ҳайитқули «Тошкент» меҳмонхонасига кириб борди. Ҳайдовчи, капитаннинг йўқ деганига қарамай, унинг юқини хонага олиб чиқиб берди. Ҳайитқулига хонанинг маъқуллигини кўриб, бошқа топшириқлар йўқми, деб сўради, Ҳайитқули миннатдорчилик билдирди. Ҳайдовчи кетди...

Эрталаб, соқол олаётганда унга кўнғироқ бўлди. Кўнғироқ қилган киши ўзига керакли одам билан гаплашаётганига ишончи комил бўлгач, ўн дақиқалардан сўнг хонангизга борсам майлими, деб сўради. Ҳайитқули розилик берди.

Роппа-роса ўн дақиқадан сўнг эшик тақиллади. Агар оёғида хизмат пойабзали бўлмаганида, Ҳайитқули бошига Тальят Ҳасановникига ўхшаш сомсанусха қоракўл телпак, эгнига бўйнидан этагигача тушган тиллатугмали куртка кийиб олган тўладан келган бу одамнинг кимлигини билмасди.

— Ассалому алайкум, ўртоқ Мавлонбердиев! — деди у Ҳайитқулига лўппи кафтларини чўзиб. — Мен майор Маллаевман. Вилоят бошқармаси мени сизнинг ихтиёрингизга юборди, ҳамкасаба. Агар қаршилиқ қилмасангиз ҳозир бориб чой ичсак...

— Туркманларда «меҳмон — мезбоннинг қули» деган мақол бор, ихтиёрим сизда, ўртоқ майор.

— Ўзбекларда эса меҳмон отангдан улуғ деган гап бор, ўртоқ Мавлонбердиев... Туркманлар чойхўр бўлишини биламан. Ҳарбий хизматни Мари яқинида, Марвда ўтаганман. Йўқ, демасангиз тамаддини «Зангори гумбаз»да қилсак, бу бизнинг машҳур чойхоналаримиздан.

Майор тўладан келган, паст бўйли бўлса ҳам, юриши жуда илдам экан. Ҳатто тез юриш ишқибози бўлган Ҳайитқули ҳам ҳамроҳидан қолмаслик учун қадамини жаддаллатишга мажбур бўлди. Йўллари йўл-каларни юпқа муз қоплаган, тонг туманли, совуқ эди. Бунақа йўлда сирғалаб кетиб, йиқилиб тушиш ҳам ҳеч гап эмас. Лекин майор қадамини

дадил-дадил босиб, шитоб билан борарди. Агар кўзини бойлаб қўйсанг ҳам йўлидан адашмас керак у... Меҳмонхонадан чиққач, ўннга бурилиб, ерости ўтиш жойи орқали Тошкентнинг энг машҳур хиёбонига чиқишди. Эни юз газдан мўлроқ узунаси икки чақиримдан зиёдроқ бу хиёбонни асли баҳорда кўриш керак: чаппар уриб гуллаган дарахтлар, чаман-чаман очилган гуллар... Тошкентликлар хиёбон тепалигида жойлашган «Зангори гумбаз» деб аталмиш ошхонаю чойхонани яхши кўрадилар.

Капитан билан майор чойхонага кириб боришди. Тўртта-тўртта кишига мўлжалланган, усти махсус соябонли чорпоялар, чорпоялар тагидан ўтган, ёзнинг жазирама кунларида салқин уфуриб турадиган ариқчалар ҳозир оппоқ қор тагида.

Улар қишки чойхонага киришди. Ҳозиргина кўриб ўтган чорпояларга ўхшаш, лекин устларига гиламчалар солиниб, хонтахталар қўйилган чорпояларда одамлар бамайлихотир чой ҳўплаб, нонушта қилиб ўтирар эдилар. Қўлида қўша-қўша чинни чойнак, оппоқ ятак кийиб олган дарозгина чойхоначи, худди тоб солиб қўйилган кўфирчоққа ўхшаб, елиб-югуриб хизмат қилади. Бақирлаб қайнаб турган иккита улкан самовар жўмрагидан бўш чойнакларни дам-бадам тўлдириб, чойхўрларга узатади; қанд, парварда, новвот тортиб беради.

Майор Маллаев вақтни тежаш мақсадида дастурхонни ўзи тузади, чойхоначи билан ҳам биратўла ҳисоб-китоб қилиб қўйди. Гап аввалига чойдан, миллий услубда безатилган чойхонадан бошланиб, кейин иш хусусига кўчди. Ҳайитқули майорга Чоржўй пароми орқали ўтиб, Тошкентга келган машиналар рўйхатини кўрсатди.

— Агар кеча самолёт кечикиб келмаганида, уларни йўлдаёқ ушлаган бўлардик. Энди уйма-ўй юриб, топишимизга тўғри келади, ўртоқ майор, — деди Ҳайитқули.

— Ия, бор-йўғи шуми... қиладиган ишимиз? — деди Маллаев ҳайрон бўлиб.

— Ҳозирча шу.

— Хўп десангиз, яна бир чойнакдан чой...

— Йўғ-э, бўлди, ўртоқ майор, чойнакларингиз катта-катта экан...

Ташқарига чиқишди. Туман тарқаган, шаҳар анча ёришиб қолган эди, Ҳайитқули беихтиёр ҳақиқий боғ бўлмиш — хиёбоннинг қишки манзарасига маҳлиё бўлиб қолди. Хаёллари уни кутилмаганда Ашхобод яқинидаги Феруза дарасига олиб кетди. Ҳайитқули ўқиб юрган кезлари ўртоқлари билан у ерга тез-тез бориб турар, ҳатто кўпинча тунаб ҳам қолар эди. Эҳ-ҳе, ўшандан бери қанча вақт ўтиб кетибди-я! Гўзал жой, бошқа бунақа жой фақат Туркманистондагина эмас, бутун дунёда ҳам топилмас керак... Кўпдан-кўп ҳовузларнинг бўйларида бутун Шарқ табобот оламининг нодир намуналари ўсади. Феруза — истироҳат боғи ҳам, ботаника боғи ҳам эмас, нақ жаннатнинг ўзи! Лекин охириги вақтларда нима бало бўлди — Ҳайитқули ҳайрон: одамлар у ерга бормай қўйди; ташландиқ жой бўлиб қолди, дейиш қийин-у, аммо илгаригидек гавжум эмас. Илгарилари бу ерда туркманлар ўз чолғулари билан, курдлар ўзларининг суоқли сибизғалари билан, озарбайжонлар ўз доиралари ёки ликопчалари билан келиб, соҳир мусиқалар чалар, қўшиқлар айтар, ўйин-кулги қилар эдилар. Дам олиш кунлари Ферузанинг хилват, соя-салқин гўшаларида дабдабали тўйлардагидан ҳам кўпроқ ўйин-кулги, шоду хуррамлик бўлар эди. Нега Ферузадан одамлар совидийкин? Боғ ўша-ўша гўзал, чор атрофи тоғ, соя-салқин, серсув, кўмкўк. Лекин одам оёғи тортилиб қолган. Нега? Нега одамлар тўп-тўп бўлиб, давра-давра бўлиб ўйин-кулги қилишни ёқтирмай қолдилар? Нега ҳамма бир-бирдан нарироқ, узоқроқ юргиси келиб қолди? Ёки шахсий машиналар кўпайиб, улар узоқроқ, хилватроқ гўшаларга бориш имкониятига эга бўлдиларми? Эски оромгоҳларини унутдилар-

ми?.. «Нега бунақа бўлдикин?» деди Ҳайитқули ўзига-ўзи.

Чоржўйга етиб келганида ҳам шу аҳволни кўрди. Шаҳарнинг ажойиб боғи бор! Талабалик йиллари Ҳайитқули бу ерга ҳам дўстларини олиб келарди, у пайтлари одамлар ҳордиқ чиқаришни, ҳаётдан баҳра олишни билар эдилар. Шундоқ боққа кираверишда шахмат ишқибозлари учун махсус каттагина майдонча бор эди, ҳозир у йўқ; майдонча дунёда энг қадимги ўйин ишқибозлари билан гавжум бўларди; сал нарироқда, хиёбон бошланар, бу хиёбонга одамлар қримтатарларнинг қўшиқларини эшитиш, уларнинг шўх, ўйноқи рақсларини томоша қилиш учун келар эдилар. Хиёбон ҳозир ҳам бор, яна ҳам чиройлироқ, файзлироқ бўлган, лекин энди на қўшиқ, на ўйин-кулги бўлади унда... Кундузлари шу яқин-атроф йигитчалари тўпланишиб, тамаки тутатишгани-тутатишган, оқшомлари, айниқса, кечаси бу ердан ўтишга унча-мунча кишининг юраги дов бермайди. Эрта саҳарда боғни супуриб-сидирадиган фаррошлар эса халта-халта бўш шиша йиғиб кетадилар...

Чўнтак рацияси орқали навбатчи машина чақирган майорнинг овози Ҳайитқулининг хотираларию безовта хаёлларини бузиб юборди. Хиёбон бошига етиб келганларида, уларни «Жигули» кутиб турарди. Биринчи бўлиб рўйхат бошида турган Мирсаид Ғуломов уйига борадиган бўлишди.

Руставели кўчасидаги 46-уйга етиб келиб, Ҳайитқули қора дерматин қопланган эшик тугмасини босди. Эшикни мойли жомакор кийиб, қўлида ҳар хил асбоб-ускуналару челак кўтариб олган киши очди. Ҳайитқулининг саволига: «Ҳа, мен Ғуломовман», деди у.

— Нега турибсизлар, қани, ичкарига, — деди у очиқ эшикни кўрсатиб. — Киринглар...

— Мирсаид ака, билишимча, машина ювишга кетяпсиз шекилли, — деди Ҳайитқули кирмасликка яхши баҳона топилганидан хурсанд бўлиб.

— Ҳа, ҳа, — деди Ғуломов, — тўғри...

— Кўриб турибман, вақтингиз зиқ, — деди Ҳайитқули. — Биз ҳам шошиб турибмиз. Сизни безовта қилишдан мақсадимиз шуки... Агар йўқ демасангиз, бирга борсак? Гаражингиз узоқ эмасми?

— Йў-ўқ, шундоқ ёнгинамизда... — деди у ҳайрон бўлиб.

Ғуломов темир гараж эшигини очишга унаётганда, майор:

— Еревандан келишда машинангизда қанча одам бор эди? — деди.

— Мениям қўшиб ҳисобласак, икки киши, — деди Ғуломов, худди уларнинг кўзидан оппоқ «Волга»ни яширмакчи бўлгандай елкаси билан гараж эшигини тўсиб. — Ҳужжатлари жойида, агар ишонмасанглар, кўрсатаман. Ҳалол пулга олинган. Ишонмаяпсизларми? Омонат кассага боринглар, тасдиқлашади. Тўрт кишимиз оилада, ойига уйга минг сўм киради.

— Сиз мақсадимизни тушунмабсиз, Мирсаид ака, — деди майор. — Йўлда одам олмадингизми, деяпмиз? Масалан, Чоржўйда?..

— Байрамалидами ё йўлдами, ё шаҳарнинг ўзидами? — деб гапга қўшилди Ҳайитқули.

Бу саволларнинг тагида нима борийкан, нима деб жавоб берсам маъқул бўларкин, дегандай Ғуломов ўзича ўйланиб чиқди. Ҳайитқули уни бу оғир аҳволдан қутқармоқчи бўлди:

— Мирсаид ака, — деди у. — Биз оғир жиноят қилган кишиларни изляпмиз. Байрамали билан Чоржўй ўртасида уларнинг изини йўқотиб қўйдик. Улар йўловчи машиналардан фойдаланган бўлишлари керак. Улар учун энг хавфсиз йўл шу. Шунинг учун биз ўшв кўни кечаси Амударёни паромда кечиб ўтган ҳамма одамлардан суриштириб юрибмиз. Совуқда қўл кўтарган кишини ҳамма ҳайдовчиям олиб кетади-да, пул учун бўлмасаям, одамгарчилик юзасидан...

— Йўқ, мен одам олганим йўқ. Мусулмон одамсизлар, билишларинг керак: ёнимда хотиним бор пайти, мен бегона одам олмайман.

— Уша ерларда, йўлда, қўл кўтарган одамларни кўрмадингизми?

— Йўқ, олакетинг деб қўл кўтаргани йўқ ҳеч ким эсимда йўқ. Балки бошқа бирон машина олгандир?.. Паромда бир ҳайдовчи бор эди, оти эсимдан чиқиб қолди... У билан Ашхободда, бензин олаётганда ҳам учрашувдик. Машинасида йўловчилар бор эди, Ленинграддан келяпмиз, девди. «06»да. Балки ўшалардир...

— Неча киши эди улар?

— Машина эгаси эсимда, улар эсимда йўқ, билмадим, неча киши... Безовта қилганликлари учун узр сўраб, берган маълумотлари учун раҳмат айтиб, Ҳайитқули билан Маллаев шаҳар чеккасига, Талабалар шаҳарчасига йўл олдилар.

«Ўртоқ Баракаев уйдадилар?» деган саволига, Ҳайитқули: «У кишини Бешёғоч бозоридан, хўроз уриштирадиган жойдан топасиз», деган жавоб олди.

Бешёғоч йўлида Ҳайитқули Баракаевдан ҳам тайинли бир гап чиқмаслигига кўзи етиб турганини майордан яширмади:

— Турган гапки, бу ҳам ўз одами билан борган бўлиши керак. Шунча узоқ йўлга ҳеч ким бир ўзи бормайди машина оламан, деб. Мирсаид ака айтди-ку, кимдир бор эди, деб. Ҳа, кимдир бўлиши керак... Хуллас, ўртоқ майор, Баракаев билан ҳам бир гаплашиб кўрайлик, кейин мени аэропортга ташлаб қўясиз.

Бешёғоч бозорида улар керакли одамни излаб овора бўлмадилар. Бозорнинг бир чеккасидаги катта тут тагида одамлар гужғон ўйнардди. Бу ерда эски замонлардан бери хўроз уриштирилади. Майор Маллаевнинг эсида: муштдеклигидан шу ерда катта бўлган, худонинг берган куни шу ерда ҳозир у нозир эди. Еши улғайдию бу ерга қатнамайдиган бўлиб қолди, лекин бозорнинг бошқа кунда-шундаларини бу текин томошадан на телевизор, на кино ажрата олади. Ёшроқларини-ку қўяверинг, ҳатто соч-соқоли оппоқ қариялар ҳам хўрозларини қўлтиқлаб, қани, бунинг бир кучини кўрай-чи, деб узоқ-яқин қишлоқлардан келади бу ерга.

Баракаев шу ерда эди. Хўрозини энди жангга қўяман деб турган экан. Майор билан Ҳайитқули тўхтатиб, уни сўроққа тутсалар ҳам бўлаверарди. Маллаев шундай қилмоқчи ҳам бўлди, лекин Ҳайитқулининг ишқибозларга қўшилиб берилиб кетганини кўриб, шаштидан қайтди, ўзининг бир томоша қилгиси келди.

Ишқибозларнинг бир қисми қўлларида пиёла, чойхона чорпоясида чсрдона қуриб, бир қисми бўлса ерда, остларига дуч келган нарсани солиб ўтирар эди. Бир чеккада ошпаз ош дамлаш билан овора, вақти-вақти билан чой ҳам дамлаб туради. Майор бир чойнак чой айтиб, иккита пиёлани олди-да, Ҳайитқулини ёнига чорлади:

— Утиринг, капитан! Чойдан хўплаб-хўплаб, томоша қилаверасиз.

— Йўқ, раҳмат. Яқинроқдан кўрмоқчиман.

— Э-ҳа, бу дейман, хўроз уриштиришни кўрмаган экансиз-да... Ҳа, олишув зўр бўладиганга ўхшаб турибди... Ҳозир бошланади. Хўш, Баракаев нима бўлади?

— Чапани ўйинчи экан, олишадиган ўзи эмас, хўрози-ю... уни қаранг... Ҳарис, чапани, жўмард, кекирдагини чўзишига қараганда доим омади чопадиган... Фақат ютиб ўрганган...

Майор ҳам Баракаевни кузата бошлади. Унинг ташқи қиёфаси эсда қоладиган эди: қоқчакак, япалоқ юз, пучуқ бурун, чап қоши яримта, қолган ярми то чеккасигача кип-қизил чандиқ. Майор ичида Ҳайитқулининг фикрига қўшилди. «Капитан ҳақ, — деб ўйлади Маллаев, — лекин у Баракаевнинг фақат ютиш учун ўйнашини қаёқдан билақолдидийкин? Хўрозидан билдимикан? Йўғ-э, у хўрозни қаёқдан танисин? Еки Баракаевнинг ўзини тутишидан билдимикан?» Баракаевнинг хатти-ҳаракатларини бир

муддат синчиклаб кузатиб ўтириб, майор: «Меҳмонимиз чакки эмас! Нонини ҳалоллаб ейдиганга ўхшайди», деб қўйди ичида. Буни овоз чиқариб айтмоқчи бўлди-ю, лекин тўйдан олдин ногора чалиб юрмай, деб индамади. Устига-устак, худди шу пайт Баракаевнинг жанг бошланаётганидан ҳаммани бохабар қилувчи ўткир, жарангдор овози эшитилиб қолди:

— Ҳўрозингизга ишонасизми ўзи, амаки? — деди у рақибига.

— Ишонмасам, Янгийўлдай жойдан келармидим, жиян, — деди «амаки» ҳам бўш келмай. Чўтир юзлари офтобда чуйқаб кетган бу одам бекасам тўн кийиб олган, бошида дол қўйилган қўқондўппи. У ҳўрозига ҳар замон — ҳар замонда тирноқдай-тирноқдай қилиб тўғралган хом гўшт ташлайди: ҳўроз гўштни ҳаводалигидаёқ, ерга туширмасдан илиб олиб, лиққа-лиққа ютади. — Шартингизни айтовуринг, йўқ, деган номард!

— Шунақами? Бўлмаса, битта чўп олиб, доира чизинг, амаки, — деди Баракаев гердайиб. — Кейин, ўпкакасалингизнинг қулоғига шивирлаб қўйинг, чизикдан чиқмасин. Босарим ўлдириб, ўзи чиқариб ташлайди жасадини, ваҳ-ҳаҳ-ҳаҳ-а... Қани, бўлинг энди, хасислик қилмай, айтинг довини...

— Биламан, сиз отнинг қашқасидай маълум-машҳур Баракаевсиз, — деди амаки сал жаҳли чиқиб, қизаринқираб, — Лекин илтимос қиламан: ҳўрозимни ҳақорат қилманг. Айтдим-ку, шунча узоқ йўлдан бекорга келганим йўқ: худо хоҳласа менинг бургутим сизнинг жўжангизни қочиради. Бунинг оти Қаҳрамон, Янгийўл чемпиони, бунга ютқазмаган ҳўроз йўқ у ерда... Агар дови баландроқ бўлсин, десангиз, ўзингиз айта қолинг. Айтдим-ку, қочган — номард. Агар Қаҳрамон шу жўжангиздан қочса, шартта бўйинини узиб ташлайман. Узиям билади буни, шунинг учун то енгиб чиқмагунча олишаверади. Ана кўрасиз!

— Дов — битта қўй! — деди Баракаев чўтирга қараб. Кейин айна пайтда кўлидан чиқиб кетай-чиқиб кетай деб турган, кўпдан кўп жангларда тожидан жудо бўлган Босарни силаб туриб қўшиб қўйди: — Битта қўй, устига бир яшик пивоси билан! Розимисиз? Рози бўлмасангиз, даврани бўшатинг!

Ишқибозлар жанг олди бўладиган бундай сўз жангини яхши билардилар. Ҳўроз уриштиришдан қолишмайди гоҳи бундай сўз уриштириш. Кимки рақибининг гапидан хафа бўлиб, жиззакилик қилмаса, қойилмакда билиб жавоб берса, ишқибозлар ўшанинг ёнини олади. Сўз жангида ютқазмиш ўша одамнинг ҳўрози ютқазмишидан дарак берадиган аломат деб тушунишади. Мана ҳозир ҳам чўтир амаки ўзининг сўз жангида ютқазмишганини сезиб бир қизарди, бир бўзарди, охири қони қайнаб, ўзини тутаолмади:

— Ҳой, укам, қарамайсизми-а, бу калингизнинг сўлаги оқиб кетди-ку? Бир парча гўштни қизғанасизми ундан? Ё бир-икки туюр қарз бериб турайми? — деди.

Беш-ўнта маъқуллаб кулганлар бўлди, аммо Баракаев бўш келмади:

— Э, амаки, қўяверинг, менинг Босарим ризқини майдонда топадиганлардан. Бунинг бир айби бор; гўшт емайди, мия ейди! Ана кўрасиз. Ҳозир ўша силкасалингизнинг миясини чўқилаб-чўқилаб ейди!

Баракаев гапини маъқуллаб, кулиб, бош ирғаб турган ишқибозларга мағрур қаради, чўтир амаки бўлса, даҳанаки жангни ўзининг зарарига буриб юборди:

— Менга қаранг, укам, агар ҳўрозингиз менинг ҳўрозимни чизикдан чиқаролмаса, ютқазган бўлади, бўптимми?.. Узингиз айтдингиз-ку, чизикдан чиқариб ташлайди, деб... Тўғрими? Ҳа, баракалла! Менинг

Қахрамонни мурдани итлару мушукларга ташлаб чиқади, шунга ўрганган. У — жангчи, ўлакса ийғувчи эмас!

Баракаев бу шартга кўнмади, лекин ўз гапида ҳам туриб олмади, фақат ютқазган одам битта қўй устига бир яшик пиво қўшиб беришни талаб қилди. Томонлар то хўрозлардан бири батамом ютиб чиқмагунича жанг давом этаверади, деган қарорга рози бўлди, бу қарорни ишқибозлардан сайланган суд хайъати чиқарди.

Хўрозлар ўртага чиқди. Гап-сўз тинчиб, қўллардаги пиёлалар дастурхонга қўйилди.

Хўрозлар қанотларини ёйиб, панжаларини керганча бир-бирини чўкилашга тушди. Улар гоҳ бир-бирига ўмган урар, гоҳ нари қочиб, ёлғондакам хезланар, айни пайтда нафасини ростлаб олар эди. Янгийўлдан келган Қахрамон анча ҳаракатчан чиқди. Бир маҳал у худди кўршапалакка ўхшаб, қанотларини кенг ёйганча, оёқларини ердан узиб, кутилмаганда калхўрознинг елкасига миниб олди. Унинг қайтоқи тумшуги Босарнинг бошини чўқир, худди чангакка ўхшаш тирноқлари унинг бошинларига беаёв ботар эди. Калхўроз эсанкираб, бир неча лаҳза бошига тушаётган зарбалардан гангиб қолди. Баракаевнинг ичидан қиринди ўтиб кетган бўлса керак. Босар худди эгасининг юрагини тимдалаётган аламини сезгандай, Баракаевга қараб қолди, гўё ўтирган бўлиб, елкасидаги Қахрамонни бир силтаб тушириб юборди-да, вақтни бой бермай, дарҳол унга ташланди. Улар ўмганларини уриб, бир-бирларини чўкилай кетдилар. Босар жон-жаҳди билан Қахрамоннинг бошини чўқиди.

Шунинг ўзиёқ ғалабага ўхшарди, Баракаев хурсанд бўлганидан ўрнидан сапчиб туриб, майдончада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. «Яша, Босар! Баракалла, Босар!» деб хўрозига далда бериб турди, худди чапак чалгандай кафтини кафтига урди...

Аммо Қахрамон бир сониялик шармандалик учун ўч олишга аҳд қилган эди. У бир четга қочиб ўтди-да, чираниб, пусиб хезланганча, ҳолдан тойган Босарга ташланди, яна қочиб, яна шундай қилди, аввалига секин-секин, кейин тез-тез бу қилиғини такрорлаб, охирида яна ўзининг усулини қўлади — учиб келиб Босарнинг елкасига минди. Босарнинг патлари учиб кетди, у бошини қанотлари билан буркаб олишга мажбур бўлди, агар шундай қилмаганда, Қахрамон чўқиб миясини ўйиб юборган бўлар эди.

Чўтир амаки сапчиб туриб, бақирди:

— Кўринглар, кўринглар, биродарлар, калжўжанинг патини юлишини кўринглар! Ҳа, шунақа бу, Қахрамон! Олдин душманининг патини юлиб, кейин ўлдиради! — У Баракаевга юзланди: — Укажон, бозор тарқамасдан қўйнинг тараддудини кўраверинг, кейин кеч бўлиб юрмасин.

Қахрамоннинг қайтоқи тумшуги Босарнинг бошига эмас гўё Баракаевнинг юрагига санчилаётгандай эди. Баракаевнинг боши айланиб кетди... Қани эди, ҳозир унинг ўзи шу Қахрамонни шартта ушлаб, ерга босса-да, калласини чўрт узиб ташласа!..

Янгийўллик хўроз ўз ишини жуда билиб қиларди — у Босарнинг бўйини худди ўзининг эски душманидан ўч олаётгандай жаҳл билан юлқилаб-юлқилаб чўқир эди. Азбаройи ғужанак бўлиб олганидан Босарнинг боши кўринмасди.

— Бос, Босар! — дея бақирди Баракаев, лекин шу заҳотиёқ хўрозимнинг бўйин умуртқаси ишдан чиққан бўлиши мумкин, деб нафаси ичига тушди.

— Бўлди, жанг тамом! — деди ўрнидан туриб чўтир амаки. У тўнининг барини қоқиб, белбоғини бошқатдан қисиброқ бойлади.

Аммо шу пайт ҳеч кимнинг тушига кирмаган ҳодиса рўй берди. Босар хўрозларнинг энг нозик жойи ҳисобланган бошини зарбалардан ҳимоя

қилиш билан бирга, дам олиб, куч тўплаб турган экан шекилли, ўрнидан даст туриб, тузуккина ҳансираб қолган, азбаройи ҳолдан тойганидан зўрға-зўрға қимирлаётган Қаҳрамонни устидан итқитиб ташлади. Аҳволи жуда аянчли эди, лекин, чамаси, бунақанги жангларда патни ҳам, биқинни ҳам аямаслик кераклигини биларди. Босар Баракаевга худди: «Агар сизга ғалаба керак бўлса, уни ҳозир олиб бераман, хўжайин», дегандай қаради-да, шу заҳотиёқ қанот қоқиб, Қаҳрамонган ўмган урди, уни гир айлантириб дуч келган жойидан чўқилай кетди.

Чойхўрларнинг кўлидаги чойи, ошхўрларнинг олдидаги оши аллақачон совуб қолди. Ишқибозлар иккига бўлинди: бир гуруҳ Қаҳрамон тарафида бўлса, бир гуруҳи Босарга ён босди. Унисига ҳам, бунисига ҳам дов тикканлар бор, шунинг учун ҳам қалтис вазиятларда ўзини тутолмаган ишқибоз ҳай-ҳайлаб, қичқириб дов тиккан хўрозига далда беради, уни гиж-гижлайди.

Майор Маллаев фақат жангни эмас, томошабинларни ҳам кузатиб, кўп қизиқ воқеаларнинг гувоҳи бўлиб ўтирди. Ёнидаги одамнинг пиёласидаги совиб қолган чой ундан сал қуйироқда ўтирган кишининг бошига шир-шир тўкилади, у бўлса, парвойи фалак, ўйинга азбаройи берилиб кетганидан, буни сезмайди ҳам. Маллаев ичида кулади...

Ҳайитқули эса фақат хўроз жангини эмас, Босарнинг эгасини ҳам кўздан қочирмайди. У назарида, хўроз жангининг ўзига хос томонларини сезгандай бўлди: хўроз энг аввало ўз эгасининг диққат-эътиборини жуда яхши ҳис қилар экан. Бундан ташқари, хўроз қўллаётган жанг усули ҳам унга эгаси, яъни устозидан ўтганлиги кўриниб турибди. Хўроз ўз эгасининг феъл-атворини ҳам шундоққина кўчириб олар экан. Қаҳрамондаги собитлик, қайсарлик, мардлик ўз эгасининг табиатидаги тўғрилиқка, жўмардликка, қайтмасликка мос; Босарнинг айёрлиги, тадбиркору уddaбурунлиги ҳеч сўзсиз Баракаев табиатидаги айрим жиҳатларни акс эттирар эди.

Рақибининг кескин, шиддатли ҳужумлари Қаҳрамонни ҳолдан тойдирди, у ҳимояга ўтди. Аммо ҳимояланиш учун ҳам куч керак. Тўғри, теваарак очик, майдон катта, қочиб қолиш ҳам мумкин, лекин чегарадан чиқиш — енгилиш дегани, шармандалик дегани. Қаҳрамон буни яхши биларди, шунинг учун у охириги томчи қони қолгунча жанг қилишга тайёр эди. У чўтир амакин тўққиз марта ҳурсанд қилган — зўр жангларда ютиб чиққан. Баъзан осонгина ғалаба қилган, баъзан ютиш учун жон олиб, жон берган, лекин ҳеч қачон чўтир амакини шарманда қилмаган. Бугун ҳам шарманда қилиши керак эмас.

Шу орада устига миниб олган Босар унинг қоқ миясини аёвсиз чўқилай бошлади. Қаҳрамоннинг кўзлари юмилиб, батамом ғужанак бўлиб олди, бироқ Босар кўзиб кетган жаҳлини босолмас, ўч олиш истагидан воз кечолмас эди... Фақат ўз рақибининг бутунлай кучсизланиб, жим бўлиб қолганини билганидан кейингина унинг бўйнидан чўқиб, даврадан ташқарига судраб чиқди. Оқсоқланганча бошини мағрур тутушга ҳара қилиб, эгасининг олдида борди. Гўё у томошабинларга: «Хўш, қала. Бопладимми?» деяётгандай эди.

Ҳайитқулининг Қаҳрамонга ичи ачиди. Унга бу хўрознинг шиддаткорлиги ёқиб қолган эди. Бунақанги жангчи учун мағлубият ҳам шармандалик эмас. Бундай мағлубият маккорлик, қувлик билан қўлга киритилган, салкам фирромликка яқин йўл билан эришилган ғалабадан кўра кўпроқ меҳр уйғотади...

Жаҳли чиқиб, қорайиб кетган чўтир амаки ўзини юзтубан ташлаб, заранг ерни чангаллади. Алами шу қадар оғир эдики, ҳозир унинг, мабодо хўрози ютқазиб қўйса, шартта сўйиш учун, ҳар эҳтимолга қарши этигининг қўнжига тиқиб қўйган пичоғи ҳам эсида йўқ эди.

Баракаев энди ўз қаҳрамонининг ёнига бормоқчи бўлиб турганида,

«Бу ёққа келинг», деб имлаётган кишига кўзи тушдию ғалати бўлиб кетди... Юраги шиғ этди...

Баракаев ҳеч нарсани яширмади, бор гапни айтди. Ҳайитқули Бухорога учидан воз кечди. Тошкентда бир-икки кун эмас, кўпроқ туриб қолишига тўғри келди.

Чоржўй

Тажрибали прокурор-криминалист Мартирос Ғозитдинович Тамакаевни ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ то ҳалигача марҳумнинг шахси аниқланмаганлиги ташвишга соларди. Гарчи ҳозир бу иш билан жиноят қидирув бўлими ҳам, прокуратура ҳам шуғулланаётган, бу борада прокуратура хоналарида тўхтовсиз фикр алмашувлар, ҳар хил таклифлар, тахминлар, фаразлар айтилаётган бўлса-да, бирор натижа чиқаётгани йўқ.

Ҳозиргина тушликдан қайтган, бутун гавдасида бир вазминлик ҳис қилган Тамакаев гардиши кенг шляпасини ҳали илгакка илиб улгурмаган ҳам эдики, телефон жиринглаб қолди. У дастакни олишга ошиқмади, лекин жиринг-жиринг ҳам тинмади, ниҳоят, уни кўтаришга мажбур бўлди.

— Нима гап, ким керак сизга? — деди у. Тамакаевнинг кайфияти бузуқ эди. Кўнғироқ қилаётган одамнинг кимлигини билгач, яна ҳам кескинроқ гапирди: — Ечинишга ҳам қўймайсиз! Нима ишингиз бор менда, очик айтаверинг! Яхши бўларди ўлдирилган одамнинг кимлигини аниқлаб, сим қоқсангиз... Қачон аниқлайсизлар, ахир?

Афтидан, кўнғироқ қилган киши Тамакаевга эътиборга моликроқ гап айтди чоғи, прокурор-криминалист сал пастроқ тушди: — Бўпти... Келинг... ҳозир.

Кўнғироқ қилган одам Талъат Ҳасанов эди. Милисахона билан прокурорхона биноси бир кўчада, рўпара эди, шу боис кўп ўтмай, даҳлизда унинг илдам қадам товушлари эшитилди.

У кириб, қўлидаги қоғозни Тамакаевнинг олдига тантанали равишда қўйди.

— Биз ўз ишимизни биламиз, ўртоқ Тамакаев! — деди.

Прокурор-криминалист жинсат қидирув бўлими инспекторига боплаб жавоб бериши мумкин эди-ю, лекин бундай қилмади. Қўлидаги қоғозни узоқ ўқигани, қайта-қайта ўқигани сайин лаблари ҳам тобора чўзилиб, чўччайиб борар эди. Аслида қоғозда атиғи беш-олти оғиз сўз бор, холос, бироқ Тамакаев шундан ҳам кўзини узолмасди:

«Радиограмма.

Саран чўпоннинг чўлиғи Тошқудуқ яқинидаги Юзқулоч қўшини ташлаб кетиб қолган. Эрталабдан бери дарағи йўқ. Агар зудлик билан чоратадбир кўрилмаса, бала нобуд бўлиши мумкин. У чўлни билмайди. Алоқачи (исми-насаби)».

Тамакаев қоғозни Талъатга узатди:

— Тошқудуқ... Саран...

— Сиз Саран оғани танийсизми? — деди ҳайрон бўлиб Талъат.

— Тошқудуқни, Саранни керак бўлганда сен ҳам кўрасан. Бордию бу радиограмманинг бизга алоқаси бўлса... Дарвоқе, бор. Бу сенинг олдигма келишингдан ҳам билиниб турибди, юз-кўзингдан ҳам... Қачон юборилган бу?

— Қотиллик бўлган куни.

— Чўлик тўғрисида бирор маълумот борми?

Талъат силлик папкани очди-ю, лекин ичидаги қоғозларга қарамасдан, ёдаки гапир бошлади:

— Йигитнинг исми Ака, насаби Давронов. Силада ёлғиз ўғил. Мактабни ўтган йили битирган. Аввал политехника институтига кирмоқчи бўлиб юрган, лекин битириш имтиҳонларини топширганидан сўнг дарҳол фикридан қайтган. Ҳаммани ҳайрон қолдириб чўпонликни танлаган. Камтар, самимий, меҳнаткаш бола. Ҳамма шундай дейди: дўстлари ҳам, ўқитувчилари ҳам. Қизиқçonлик қилган пайтлари ҳам бўлган. Чўлиғининг ота-онаси билан Саран чўпоннинг муносабати яхши. Ҳеч ким чўпондан шубҳаланаётгани йўқ...

Эшик тўсатдан очилдию Талъат жим бўлди. Котиба қиз кириб: «Сизни прокурор сўраяптилар», деди. Шундай деб ортига бурилди, лекин Тамакаев қизни тўхтатди:

— Прокурорга айтинг: мен бандман, бўшасам, кираман... ўн дақиқалардан сўнг... Ҳўш, энди сизга айтиб қўяй: бундан буён менинг хонамга тақиллатмасдан кирманг. Бу охиргиси бўлсин! Яхшилаб эслаб олинг.

Гапи котибага қандай таъсир қилганини ҳам, қизнинг оҳиста юриб чиқиш кетганини ҳам кўрмади. Талъатга юзланиб, унга қулоқ тутди, Талъат гапини давом эттирди:

— Юзқулоч қўшида бор-йўғи иккалови яшаган бўлса ҳам ҳеч ким чўпондан гумонсираётгани йўқ. Лекин Аканинг срувни ташлаб кетганига ҳамма ҳайрон.

— Юзқулоч қўши билан колхознинг ораси қанча? Қизиқдингизми?

— Ҳа...

— Қанча экан?

— Олтмиш-етмиш чақирим...

— Аканинг шаҳарда яшайдиган қариндош-уруғи борми-йўқми?

— Йўқ.

— Танишлари, ўртоқлари, яқинлари-чи?

— Ҳеч ким.

— Балки ўқишга келган синфдошлари бордир?

— Билмадим. Суриштирмадим...

— Чакки қилибсиз..

Тамакаев бир варақ қоғоз олиб, унга йўғон нуқта қўйди, ёнига: «Юзқулоч қўши» деб ёзди. Нуқтадан узун бир чизиқ тортиб, чизиқ охирига яна шундай йўғон нуқта қўйди-да, унинг ёнига: «Овул» сўзини битди. Бу нуқтадан тортган бошқа бир чизиғининг охиридаги йўғон нуқта олдига «Чоржўй» ёзуви тушди. Кейин ҳар учала нуқтани бир-бири билан туташтирган эди, учбурчак ҳосил бўлди.

— Қара! — деди Тамакаев қоғозга бармоғи билан нуқиб. — Қўш билан овул ўртаси олтмиш-етмиш чақиримлик йўл... Биринчи нуқта билан учинчи нуқта орасидаги масофа кўпроқ, юз чақиримча... бунинг устига бу ораликда туғри йўл йўқ. Ака йўқолган...

— Ўй биринчи февралда.

— Ун биринчида... — Тамакаев вараққа бу санани ҳам ёзиб қўйди. — Радиограмма берилган аниқ вақт?

— Ун биринчида, кечаси соат иккида.

— Ҳўш, биз нима қилишимиз керак ҳозир? — Тамакаев қоғозга радиограмма мазмунини ҳам, юборилган вақтини ҳам ёзди. — Нима қилишимиз керак? Чўлиқ қўшдан чиқиб кетиши мумкин бўлган йўлни аниқлашимиз лозим. У юрган йўлни билсак, у кимнинг қурбони бўлганини ҳам биламиз. Сабзавот базаси ёнида ўлдирилган бола ўшами?

— Ўша.

— Овулдан қариндош-уруғларини чақирдингизми? Марҳумни танишдими?

— Ҳа.

— Мен буни бекорга чизганим йўқ, Талъат Ҳасанович, — деди Тамакаев яна ўша учбурчакка бармоғини нуқиб. — Менимча, сиз ўша ерларга

боришингиз керак... Ҳозир чўл ота-боболаримиз давридагидай эмас, ўзгариб кетган... Болани кўрган-билган одамни учратиб қолиш мумкин.

— Жон деб бораман.

Тамакаев бирпас жим қолиб, кейин:

— Капитандан дарак борми, нима гаплар у ёқда? — деб сўради.

Тальят гарчи прокурор «криминалист кимни сўраётганини беш қўлда билиб турган бўлса-да, ўзини анқовликка солиб:

— Қайси капитанни айтаяпсиз? — деди.

— Мавлонбердиевни...

— Ҳа, майор Мавлонбердиевними?..

— Шошма... Ҳали унинг юлдузчаси олдинда. Ҳозирча буйруқ олингани йўқ-ку. — Тамакаев ҳамма нарсада аниқлик бўлишини яхши кўради. — Сен унинг Тошкентдаги ишлари қандайлигидан гапир?

— Мегрэ изга тушган.

— Мегрэси нима бўлди яна? — Қўлоштидаги одамнинг ўз бошлиғига нисбатан бетакаллуфлиги Тамакаевни ранжитди.

— Ашхободда, вазирликда ишлаганида унга шунақа лақаб қўйишган. Яқинда ҳатто ўзидан ҳам: «Сиз Мегрэмисиз, шу ростми?» деб сўрадим.

— Хўш, нима деди? — Тамакаев инспекторга пешонасини тириштириб қаради.

— «Оббо, энди сен қолувдинг! — деди. — Ҳар қанақа бўлмағур гапларга ишонаверма!» — деди. Хўш, сизнингча у нима дейиши керак эди?

— Тўппа-тўғри айтибди... Бошқача жавоб бериши мумкин ҳам эмас эди. Бўпти, сафар ҳозирлигини кўравер. — Тамакаев кулимсираб Тальятга қўл узатди. — Агар Мегрэ изга тушган бўлса, ҳадемай жиноятчини қора курсида кўра эканмиз-да...

Тальят хонага қандай тез кирган бўлса, шундай тез чиқди. Кейинги кунларда, Ҳайитқули кетганидан бери Тальят илгаригидан икки баравар ишлайдиган бўлиб қолди, чунки бошлиқ мажбурияти зиммасига тушган, энди ҳамма нарса учун у жавоб бериши керак эди. Бугун эрталабки бир зумлик мажлисда бўлим кўнгилдагидай тезкор ишламаяпти, деб ҳар ёқдан ёғилган дашномларни айтмайсизми? Ишқилиб, худонинг ўзи тўзим берсин, бошқа одам бўлганда чидамасди бу гапларга. Атиги икки кун Мавлонбердиевнинг йўқлиги унинг кўзини очди: жиноят қидирув бўлимига бошчилик қилишнинг нечоғли машаққатли иш эканлигини билди. Бир томондан, бўлимга ҳар куни тушиб турган ҳужжатларга ўз вақтида, пайсалга солмай жавоб бериши, улардаги ҳамма фармойишларни бажариш керак. Эскидан йиғилиб қолган ишлар, янги топшириқлар, сон-саноксиз аризалару шикоятлар... Эҳ-ҳе, қайси бирини айтасиз... Хонага киришингиз билан телефон жириглайди. Дастакни кўтарсангиз, бирор ташкилотга таклиф бўлади, чойхўрликка эмас, албатта: қалтис, чигал бир ишни бартараф қилишга чақиради. Бунақанги машмашали иш юзасидан ярим соатга борсангиз, кун бўйи бошингизни чангаллаб юрасиз. Жойингизга ўтирасиз-у, яна ҳаммаси бошидан бошланади...

Ҳайитқули ишининг оғирлигидан нолимасди. Вазирликда орттирган тажрибаси қўл келса керак-да. Ё табиатан шунақа ишчан, шунақа чидам-лимикан ўзи? Йиғинларда гапирса, гапини ҳеч ким бўлмай, ҳамма жон қулоғи билан эшитади. Гаплари қатъий, ишонарли бўлганиданми, ҳеч ким қилдан қийиқ ахтармайди, нега бу-бу, ишлар қилинмади, деб ортиқча савол бермайди. Ҳатто энг қитмир ходимлар ҳам оғиз очишга ботинолмайди... Ҳа, асли ўзи бир зумлик йиғинлару мажлисларда гапирмаган маъқул-а, лекин... Ҳар ким ўз ўрнини билиши керак, жумладан, сен ҳам, Тальят...

Тальят ишхонасига қайтар экан, бошини ана шундай хаёллар чулғаб олди, чалғимаслик учун йўлда бирортасига дуч келишдан қочди. Дарвоқе, шу икки кун ичида кам иш қилинмади: манави силлиқ папка ичидаги-

лар мўъжиза билан бу ерга келиб қолгани йўқ, ё уларни биров тайёрлаб берган эмас. Марҳумнинг шахсини аниқлаш билан боғлиқ ҳужжатлар, тавсифномалар, чўлиқ боланинг таржимаи ҳоли — буларнинг ҳаммасини унинг ўзи тўплади. Гарчанд жуда кечикиб бўлса-да, радиограмма биринчи бўлиб унинг қўлига тушди, у ахборотнинг ростми-ёлғонлигини билиш учун бугун ўша туманга кўнғироқ қилиб чиқди... Яхши маълумки, марҳумнинг шахси аниқланганлиги, қидирув ишларида ҳам, тергов ишларида ҳам муҳим нарса ҳисобланади. Бу касб кўп нарсага совуққон бўлишга ўргатади-ю, лекин бировнинг қайғусини, ғамини кўриш осон эмас. Чўлиқ боланинг ота-онасига марҳумнинг ўзини эмас, расмини кўрсатганида, уларнинг қайси аҳволга тушгани ҳали-ҳали кўз олдидан кетмайди: шўрликларнинг тили калимага келмай қолди, ҳа, шу бизнинг ўғлимиз, дея олмадилар, фақат кўзларидан юм-юм ёш тўқдилар, холос.

Тушликдан кейин Талъат подполковник Жуманазаровни жойидан топлмагани учун Тамакаевга кўнғироқ қилган эди. Ҳозир унинг олдидан қайтди-ю, тўппа-тўғри бошлиқ ҳузурига кирди. Жуманазаров нафас ростлашига ҳам қўймай:

— Хўш, бўрими, тулки? — деди.

— Бўри, ўртоқ подполковник!

— Утир, иссиқ чойдан ич. Бирпасда чарчоғинг ёзилади... Гапир...

Талъат бугун тушгача қилган ишларни: марҳумнинг шахсини аниқлаганини, у тўғрисида унча-мунча маълумотлар тўплаганини, прокуратурага кириб чиққанини айтди. Бошлиқ Тамакаевнинг Ака Давронов яшаган жойга бориш кераклиги тўғрисидаги фикрини маъқуллади.

— Эрта эрталаб йўлга чиқ, йигитлар билан маслаҳатлаш, ҳамма томонини яхшилаб ўйланглар, — деди.

— Хўп бўлади, ўртоқ подполковник! Кечирасиз, майордан хабар борми?

— Ҳозирча, йўқ. Кутаяпмиз. Агар фавқуллода янгиликлар бўлиб қолса, маълум қиламиз. Мабодо ярим кечада уйғотсам, хафа бўлиб юрма.

Талъат хонасига қайтиб, Ака ўқиган мактабга телефон буюртма берди, кейин Мавлонбердиев хонадонига кўнғироқ қилиб, унинг онасидан ҳол-аҳвол сўради, бирор хизмат бўлса, айтинг, деди... Кампир хизмат ўрнига кўпдан-кўп миннатдорчилик билдирди. Ака ўқиган мактаб билан улаган алоқачи қиз гапнинг белига тепди. Мактаб директори унга ҳозир Чоржўй дорилмуаллимида таҳсил кўраётган бир неча собиқ ўқувчисининг исми-насабини айтди, лекин куллийетларини билмас экан...

Талъат шу заҳотиёқ дорилмуаллимга сим қоқиб, ректор билан гаплашди, ҳузурига кириш учун рұхсат сўради. Ректор розилик бергач, югуриб кўчага чиқди. Ректор Аканинг синфдошларини топишга ёрдам берди: бири тарих-тил-адабиёт, бири табиийёт-риезиёт, яна бири кимё-наботот куллийетида экан. Талъат то дарсхоналарни айланиб, йигит-қизлар билан гаплашиб чиққунча қош ҳам қорайди. Ҳавонинг авзойи ўзгариб, изғирин туриб, қор ёға бошлади. Олифтагарчилик қилиб телпаксиз чиққан катта лейтенант автобусда қайтишга мажбур бўлди. Охириги бекатга келиб тушганида, қор паға-паға ёғарди. Универмаг ёнида жиноят қидирув бўлимининг ҳамма ходимларига ўхшаб иш куни охирида ишхонага қайтаётган Бекназар билан тўқнаш келди.

Жиноят қидирув иши кўпинча соат тўққизда эмас, ундан олдинроқ бошланиб, соат олтида эмас, анча кечроқ тугайди. Ходимларнинг ҳаммаси бир ерга йиғилганда уларнинг шишинқираган кўзларига қараб, ким топшириқни бажариш учун тун бўйи ухламаганини билиб олиш мумкин. Кечки бир зумлик йиғиндан сўнг ҳам ҳамма оила бағрига қайтавермайди... Уларнинг иши дам олиш кунлари ҳам тугамайди... Ҳар бир меҳнат-каш ҳаётида икки кун дам олади, инспекторлар ҳам шундай ҳуқуққа

эга, лекин иш бунга имкон бермайди. Қариндош-уруғлари, ёру биродарлари одатда буни билишади, шунинг учун ҳам улардан бирортасини кинода, ҳаммомда ёки истироҳат боғида кўриб қолгудай бўлсалар: «Ия, сен нима қилиб юрибсан бу ерда, ҳойнаҳой, иш билан юрган бўлсанг керак», дейишади.

Бугун кечқурун инспекторлар кундалик ишлар бўйича бирор соатларда фикр алмашиб бўлдилар. Жиноят қидирув бўлими бошлиғининг хонаси Халач бозорига ўхшаб бирпасда бўшади-қолди. Талъат сафар вақтида қиладиган ишларини ёндафтарчасига бирма-бир қайд этиб, керакли иш қоғозларию хосқоғозларни портфелига жойлади. Ихтиёрига берилган тўппонча учун аслаҳахона дафтарига имзо чекиб, тўппончани кителнинг ён чўнтагига солиб қўйди. Қорақумнинг анча ичкарисига киришини билиб, битта ўқ-дори магазини олди. Кейин хонасига қайтиб, темирсандиғини бекитиб муҳрлади-да, уйга жўнади.

...Эртаси эрталаб, Талъат одатдагидай ўрнидан сакраб турди, сочиқни совуқ сувда намлаб, бўйнидан белигача ишқалаб чиқди. То ювиниб бўлгунча чой ҳам қайнади, хушбўй чойни энди дамлаган эди, сутга чиқиб кетган хотини жавраб кириб келди:

— Мана энди... бизагаям навбат кепти. Эшикни расвосини чиқаришипти, қўшнилардан уялиб ўлдим. Жа кўпайиб кетди бу тентираб юрадиган такасалтанглар!

Талъат кўча эшик олди майдончасига чиқди-ю, анграйиб қолди. Расмга бармоғини теккизиб кўрди — дерматин бўёқни шимиб кетибди — кириб ҳам, ювиб ҳам кетказиб бўлмайди. Эшикни очиб чиқаётганда букланган бир парча қоғоз оёғи остига тушганини сезмаган эди, ҳозир кўрди, олиб, очиб ўқиди-да, яна буклаб чўнтагига тикиб қўйди. Ичкарига кириб, бошлиққа кўнғироқ қилди.

— Уртоқ подполковник, кеча кечаси аллаким менинг эшигимга бошчаноқ билан иккита суяк расмини чизиб, «Ўзингга раҳм қил» деб ёзилган хат ташлаб кетибди. Буларнинг ҳаммаси охириги иш билан боғлиққа ўхшайди.

Худди ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам, бамайлихотир Жуманазаров унинг гапини бўлди, худди шундай расм ўзининг ҳам, Мавлонбердиевнинг ҳам, Ҳайдаровнинг ҳам эшигига чизиб кетилганини айтди. Бошқа ҳеч нарса демади. Талъатга оқ йўл тилади.

Талъат янглиш эшитдим шекилли, деб ўйлади. Наҳотки, подполковник шу ҳодисадан кейин ҳам уни узоқ сафарга юбориш фикридан қайтмаган бўлса? Йигитнинг жонига қасд қилган ўша қотилнинг иши бу! Ҳайитқули қотилни Тошкентдан ахтаряпти, уни бўлса, чўлга жўнатишяпти... Талъат гаплари узилганига ишонқирамай, дастакни ҳали ҳам ушлаб турарди, лекин гап аллақачон тугаган эди...

Талъат ҳайдовчи ёнига ўтириб, йўлга чиқди, йўлда кетяпти-ю, икки кўзи орқасида; назарида, орқадан келаётган машиналардан бирортаси сигнал бериб, уни «йўл четига чиқ» деб огоҳлантиради-да, йўл чеккасига чиқиб тўхтаганидан кейин ҳалиги машинадан таниш навбатчи тушиб: «Сафар қолдирилди, ўртоқ катта лейтенант... Орқага қайтишингизни сўрашяпти» деб қоладиغانдай эди.

Ҳайдовчининг у билан иши йўқ. Унинг ўнг кўли сукон чамбаранини бамайлихотир ушлаб борар, икки кўзи йўлда, машинани дадиллик билан шаҳарнинг ўргимчак тўрига ўхшаш кўчаларидан катта, шоҳ йўлга олиб чиқаётган эди.

Машина Чоржўй қалъасини — бу ўлкаларнинг қадимий пойтахтини орқада қолдириб кетгач, Талъат орқасига охириги марта ўгирилиб қаради. Билдики, ҳеч ким уларни қувиб келаётгани йўқ. Энди у ҳам худди ҳайдовчига ўхшаб фақат олдинга қараб борарди. Зингиллаб кетаётган газик Талъатнинг назарида йўлнинг танобини жуда тез тартаётган эди.

Тошкент

Тошкент милисаси оёққа турди, икки миллион аҳолиси бўлган шаҳарда у Туркманистондан қочган икки жиноятчини топиши керак. Қидирув ишларини капитан Мавлонбердиев олиб борарди.

Жиноятчилар икки киши эди, Баракаев шундай деди. У жиноятчиларнинг белгиларига айтиб берди. Воқеа бундай бўлган эди.

Ашхобод-Чоржўй шоҳ йўлида, чўл тугаб, Чоржўйга бир қақиримча қолганда, йўл четида икки киши қўл кўтаради. Агар биттасининг қўлида машина нўмирини кўрмаганда Баракаев тўхтамасдан ўтиб кетган бўларди. Лекин у ўзимизнинг ҳамкасб ҳайдовчилар-ку, ёрдам бериш керак, деган мақсадда тўхтади. Ҳалиги иккови бирпасда орқа ўриндиққа ўтириб олишади. Баракаев энди тезликни оширмақчи бўлганида, бўйнига пичоқ қадалганини сезади... «Қаёққа кетаясан!» дейди биттаси. «Тошкентга», дейди Баракаев. «Худди ўша Тошкентга олиб борасан. Финг десанг, ўзингдан кўр», дейди ҳалигиси. Бошқаси биқинига тўппонча тирайди: «Уқдингми?» Уқмай бўладими!.. Паромга етганида: «Агар қаердан келяпсизлар, деб сўраб қолишса, Ленинграддан де!» деб огоҳлантириб қўйишади. Йўлда Баракаевнинг егулигини еб битиришади. Баракаев машинасини шамолдай учуриб ҳайдайди, тонгга яқин Тошкентга кириб келади. «Бизни вокзалга элтиб қўй!» дейишади. Лекин вокзалга етмай, бир маҳалла берида тушиб қолишади. Шу Баракаевнинг бор-йўқ билгани шу... Лекин турқи-тароватларини эслаб қолган. «Агар икки минг йилдан кейин кўрсам ҳам дарров танийман уларни», деди Баракаев.

Тошкент жиноят қидируви, шунингдек Ҳайитқули энди икки жиноятчининг оғзаки суратига эга эди.

Биринчиси (исми-насаби номаълум): Ёши — тахминан 55—60; бўйи — ўрта; гавдаси — миқти; юзи — тўла, қорайган, мисранг; кўзи — қўйқуз, кизил томирчалари бўртиб туради; бошқа белгилари — тез-тез йўтал хуруж қилади, тинмай «Памир» чекади, чала чекади.

Иккинчиси (исми-насаби номаълум): ёши — тахминан 36—40; бўйи — узун; гавдаси — озғин; юзи — қоқчакак, қошсиз; кўзи — рангсиз, оқимтир; бошқа белгилари — боши тақир қирилган.

«Ҳа, айтмоқчи, бир-бирларини «Бошлиқ» деб қақиришади», деб қўшиб қўйди Баракаев.

Баракаевнинг машинасидан тамаки кулидан бўлак ҳеч нарса топилмади. Ҳайитқули бундан хафа бўлиб кетди. Ҳеч кўрса, битта бармоқ изи қолсаям майлийти! Шуям йўқ. Вазият ўша-ўша мужмаллигича қолди, лекин Ҳайитқули умид узмади. Устига-устак, бунақа ҳолларда камданкам бўладиган ҳодиса рўй берди: Баракаев қидирув ишларида мен ҳам қатнашсам бўладими, деб рухсат сўради.

— Ҳўроз уриштиришни яхши кўрасиз, буни биламиз, — деди Ҳайитқули. У Баракаевнинг гапи шунчаки кўнгил учун деб ўйлаган эди. — Ишқибозлик, ғалаба завқи, соврин дегандай... Ҳўш, биз билан ҳамкорлик қилиб нима топасиз? Хавф-хатар, таҳлика, таваккал. Бошқа ҳеч нарса. Биздан оладиган энг катта соврин раҳмат бўлади, холос...

— Вай, окагинам-эй! — деди Баракаев. — Гапни ўғилболасини этсамчи, ман ҳўрози пақат пойда олиш учун уриштирмайман. Пойда ўз йўлига. Манга завқи керак, завқи, окагинам. Ҳали этдингиз-ку, ғалаба завқи, деб. Тўппа-тўғри! Мен ишқивоз одамман, доим биринчи бўлишни хоҳлиман... Биламан, сизларнинг ишингиз ҳўроз уриштириш эмас. Бизани ишимизда бир соғатларда натижаси кўриниб қолади: ё ғалаба, ё... Силани ишинглада худди ҳовони ушагандай гап, на чеки, на чегараси бор. Уғилбола гап, жиноятчиларни ман опкелдим бўтга. Агар уларни

нима иш қилганларини билсайдим, битта ўзимга икkitаси бўсаям қараб турмасдим... Тагин мақтанвотти деманг-у... Бизам Тошкенда бировга гап бермай юрганларданмиз, оагинам... Мани мошинамга ўшанақа газандалар ўтирволиши тушимга кириптими? Айб менда, улани Тошканга мам опкелдимми, энди ўзим ушлаб бермагунимча тинчимайман. Ердამан тегиб қолар, ахир?! Сила бизага, биза силага суйнамсов, бу ярамасла бизага тинчлик берадимми, окам?

Ҳайитқули Баракаевга муносабатини ўзгартирди. Аста-секин ҳамма унинг тезкор гуруҳда иштирок этишига кўникиб кетди.

...Милиса машинаси шундоқ аэропорт биноси олдига келиб тўхтади. Баракаев келишилгандек кассалар томон йўл олди, бирпасда йўловчилар орасига кириб кўздан йўқолди. Маллаев билан Ҳайитқули аэропорт бошлиғи олдига борди. Бошлиқ кўп куттирмади, дарров қабул қилиб, гапларини эшитди, кўнгироқ тугмасини босиб, аллакимни чақирди. Қирган кишини йўловчилар ташиш бўйича ўринбосарим, деб таништирди.

— Уртоқ жиноят қидирув бўлиmidан, — деди у. Кейин ўринбосарига юзланди. — Икки кун учган йўловчилар билан қизиқишяпти. Илтмос, буларга ёрдам берсангиз.

Тошкент дунёнинг кўпдан-кўп бурчлари билан ҳаво йўли орқали боғланган шаҳар. Унинг аэропортидан ҳар куни унлаб ҳаво кемалари осмонга кўтарилади. Бу ердан минг-минглаб одам учади. Маллаев билан Ҳайитқули ана шу йўловчилар оломони ичидан ўзлари ҳатто исму насабини ҳам билмайдиган икки кишини топишлари керак. Йўловчилар рўйхатини кўздан кечириш фикри Ҳайитқулига куни кеча келди, у олдинроқ шу хаёл миясига келмаганига афсусланди.

Майор Маллаев унинг фикрини қувватлади. Айни пайтда маслаҳат бердики, бир неча юз рейсда учган ҳамма одамлар рўйхатини текшириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, биринчи навбатда, ўша, жиноятчилар Баракаев машинаси Тошкентга етиб келган кундаги рейсларни, шунда ҳам асосан, Туркманистондаги, хусусан, Чоржўйга учганлар рўйхатини текшириш лозим. Яна, фақат туркманча исму насабларни текшириш кифоя...

Бу исму насаблар Ҳайитқули ён дафтарчасининг бир неча саҳифасини тўлдирди. Ҳайитқули рўйхатни Маллаевга берар экан, атиги бир неча исму насабни кўчириб олди.

Рўйхат қўлига тегдику майор Маллаев шиддат билан ишга киришди. Бундан икки кун муқаддам Тошкентни тарк этган туркманлар шахсини аниқлаш мақсадида барча меҳмонхоналару уй бошқармаларига кўнгироқ қилиб чиқилди. Тегишли манзилларни аниқлаган тезкор ходимлар ўша куни учган кишиларнинг қариндош-уруғларидан хўшмуомалалик билан улар Чоржўйда хизмат сафарига бўлган-бўлмаганларини сўраб-суриштирдилар.

Ҳайитқули Жуманазаров хабар кутиб ўтирганини биларди, шунинг учун Чоржўй билан гаплашди. Суҳбат қисқа бўлди:

Мавлонбердиев. Бундан икки кун олдин Тошкентдан Хонмамедов, Жумаев, Оташиров, Темиров, Бегов деган кишилар Чоржўйга учган. Шуларга эътибор бериш керак. Агар улар маҳаллий кишилар бўлса, иш осон...

Жуманазаров. Ҳисобга оламиз, Ҳайитқули Мавлонбердиевич... Энди менинг гапимга қулоқ солинг: шахсан ўз номимдан, бутун жамоамиз номидан майорлик унвони берилгани билан сизни чин дилдан табриқлайман. Бугун буйруқни олдик... Сиз айтган одамларни текширишни бошлаймиз. Зудлик билан. Сизга яна бир янгилик: улар ўзларини сездирдишди. Очиқ ҳаракатга ўтишди, десак ҳам бўлаверади... Уруш эълон қилишди.

Мавлонбердиев. Қачон?

Жуманазаров. Кеча кечаси эшикларимизга, ҳа, мениям қуруқ қолдиришмабди, огоҳлантирувчи расм чизиб кетишибди. Эҳтиёт бўлинглар, деб хат қолдиришибди. Назаримда, улар бизни жуда яхши билишади.

Мавлонбердиев. Уртоқ подполковник, Тошкент сафари тугаяпти. Рўйхатдаги шахсларни аниқлаш яхши кетаяпти. Шу ердаги ҳаммасларимиз бугун йиғилиш ўтказишди, унда, агар жиноятчилар шаҳарда қолган бўлса, қандай чора-тадбирлар кўриш масаласи кўрилади. Ҳамма жой назоратда... Менимча, жиноятчиларнинг Тошкентга келишдан мақсадлари бизни чалғитиш... Улар ё ўша кунни, ё эртасигаёқ жуфтакни ростлаб қолган бўлишлари керак. Уйлайманки, тузган рўйхатимиз уларнинг бундан буён қаяққа кетганларини аниқлашга катта ёрдам беради...

Жуманазаров. Бўпти, ўртоқ майор, кутамиз! Йўқлигингиз билиниб қолди. Тошкентдан келадиган кечки рейсга машина чақираман.

Махачқала

...Ўша қари, тўппонча тираган киши Баракаев машинаси Тошкентга етиб келганда, тошдай қотиб ухлаб ётарди. Шериги, бўйи узун, ўзи озгин бўлганидан унга Найнов деган лақаб жуда мос тушади, Баракаевдан кўзини узмай, қарияни (бунисига шундай лақаб берсак ҳам бўлади) туртди:

— Туринг, бошлиқ, келдик.

Қария алланима деб гўлдиради-да, тиззасидаги тўппончани олиб, чўнтагига солди. Кейин ёшига ярашмаган чаққонлик билан машинадан тушди. Ҳали атроф хийла қоронғи, уларни биров сезиб қолиши даргумон бўлса-да, у дарҳол ўзини дароҳат панасига олди.

Найнов аввал машинани синчиклаб кўздан кечириб чиқди, кейин қўлидаги пичоғи тўғини шиқ этказиб бекитди, пичоқни ён чўнтагига солаётиб, Баракаевга таҳдид билан бир олайиб қаради-да, индамай машинадан тушди.

Улар «Жигули» кўринмай кетганидан кейингина жойларидан жилдилар. Вокзалга эмас, дуч келган бир кўчага кириб, кўздан ғойиб бўлишди... Тор кўчада талай вақт сандирақлаб юрганларидан кейин олдиларидан чиққан бир таксини ушлаб, тўғри аэропортга жўнашди. Суриштиришса, Чоржўйга учадиган ҳамма самолётларга патталар сотиб бўлинибди, лекин Найнов бунга парво қилмади. Бир қарашда жиддий кўринган кассир хотин олдига тепадан тушган иккита бели синмаган кип-қизил қоғоз уни қаергадир сим қоқишга мажбур этди. Кейин жувон Найновдан паспортларини олди-да, навбатдаги рейсга шартта иккита патта ёзиб берди.

Рўйхатдан ўтказиш бошланди-ю, лекин не машаққат билан паттани қўлга киритган ҳалиги икки йўловчи кутилмаганда айниб қолди, улар Чоржўйга учиб фикридан қайтиб, қўлидаги патталарини навбатчи кассир даричасини қаттиқ туриб қамал қилаётган йўловчилар сафидаги икки талабага пуллашди. Шундан сўнг Қария яна кассага навбатда турди, Найнов бўлса кутиш залига кириб кетди. Бир неча соатдан кейин улар Махачқалага учадиган самолётга чиқиб ўтиришди. Тушдан кейин Доғистон пойтахти аэропорти олдидаги майдончада бири узун, озгин, бири миқтидан келган ўрта бўйли иккита туркман пайдо бўлди. Бўш таксиларнинг кўплигига қарамасдан улар хусусий машина ёллашди. Қиракаш меҳмонларни Қария айтган жойга бажонидил элтди қўйди.

Улар яна то кераксиз гувоҳ кўздан йўқолгунча кутиб туришди-да, кейин тепаликка ўрмалаб кетган кўча йўлкасидан юриб кетишди.

— Яна пиёда юраемизми? — деди Найнов. Афтидан, у пиёда сайр этишни унча хушламасди. — «Арава»ни нега ёлладик бўлмаса?

Қария «Памир»ни бурқситиб, тўнғиллади:

— Агар ўзимиз ўзимизга гўр қазимайлик, десак, жуда эҳтиёт бўлишимиз керак, бошлиқ! Нима, сенингча, Чоржўй милисаси ухлаб ётибди-

ми? Уларнинг қандай ис олишини ўзинг яхши биласан-ку! Билиб ўтириб-санми, орқамиздан бирорта исковучни кўйган бўлса-чи? Ахир...

Қариянинг йўтали хуруж қилиб, айтадиган гап бўғзида қолди. Найнов Қариянинг гапидан кейин ўгирилиб орқасига қараб кўйди, чолга гап қайтаргиси келмади, «Қария билан тортишиб нима қилдим, — дея ўйлади у. — Менга отамдан кўп яхшилик қилди бу одам, хафа қилишим яхши эмас... Туғишган акам ҳам шунчалик қилмаган. Худо қўлламаганида бу қўллаган...»

Тақдир уларни ўн беш йил муқаддам ахлоқ тузатиш меҳнат ҳибсхонасида тўқнаштирган эди. Озод бўлишига саноқли кунлар қолганда Найнов маҳбуслардан бирининг нарсасини ўмаришдан ўзини тийиб туролмади. Қўлга тушдию жанжал кўтарилиб, қаттиқ олишув пайтида бўйнига пичоқ тиралди. Атиги бир сония қолувди... Лекин бир тасодиф туфайли ўлмади. Қаердандир худонинг ўзи етказган бир қария кўлидаги таёқ билан пичоқни нари сурди. Унинг бу иши худди буйруқдай қабул қилинди. Шундан сўнг ҳеч ким Найновни чертмади ҳам.

Ушанда у қандай миннатдорчилик билдиришини билмай, ўз халоскорини кучоқлаб олди. Лекин унинг халоскори миннатдорчиликка зор эмас эди. Гарчи унинг йўтали тутиб қолган бўлса-да, баракдан кўкрагини фоз тутиб чиқиб кетди. Халоскор мана шу Қария эди.

Қамоқдан чиқадиган кунни улар яна дуч келишди. Буни қарангки, иккови ҳам бир кунда озод бўлди, қамоқхона бошлиғи билан биргаликда хайр-хўшлашди, энди бу ерни елкамизнинг чуқури кўрсин, ҳеч қачон бу ерга келмаймиз, деб, биргаликда ваъда беришди, биргаликда дарвозадан соқчисиз чиқишди.

Бу учрашув уларни бир-бирига маҳкам боғлади. Иккови ҳам Чоржўйга ин кўйди: негаки, уларнинг илдизлари шу ерда эди.

Улар ўз сўзлари устидан чиқишди: қайтиб қамоққа йўллари тушмади. Уларнинг қора кечмишлари одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетди. Одамлар бу икки собиқ маҳбусни орасидан қил ўтмас оғайни ҳисоблаб, тўю томошага ҳам, азаю маъракага ҳам бирга айтар эдилар.

Қария бирор марта буйруқ бериб, илтижо қилиб, «Мен билан қол», демаса-да, Найнов Қария билан қолди... Бордию қамоқдан қутуладиган кунлари тўғри келиб қолмаганда ҳам, Найнов ё кеч, ё эрта чиққанида ҳам, барибир бир кунни ўз халоскорини излаб келишига Қариянинг имони комил эди. Қария бу тоифа одамларни яхши биларди, шунинг учун ҳам у Найновни танлаб адашмаган эди: Найнов ўзига яхшилик қилган кишининг қули бўлишга ҳам тайёр кимсалардан эди.

Қамоқда ўтган кунларини улар зое кетган кунларимиз, деб ҳисоблашар, шунинг учун ҳам эркинликка чиқишлари биланоқ ўша зое кетган кунлар ҳақини ҳам яшашга, яъни, бир кунда икки кунлик умрни яшашга ҳаракат қилишди, ҳаётдан ҳамма нарсани икки баравар кўпроқ олишга, кўпроқ юлишга интилишди. Улар шунга эришдилар, милласадан, ҳатто энг яқин қариндош-уруғларидан ҳам ўз кирдикорларини усталик билан яширишга ўргандилар...

Қария табиий тоғ тошидан терилган баланд девор билан ўралган ҳовли эшигини қоқди. Ит акиллади, у тобора қаттиқроқ ҳурган сари Найнов безовталанди. Қўлини чўнтагига тиқиб, пичоғини ушлади.

— Кўй! Ошнаميزнинг ҳовлиси бу! — деди Қария унинг кўлини тутиб. — Бу оқ дастали чиройли ханжарингни қачон ишлатишни ўзим айтман...

— Бўпти, бошлик, кутаман, — деди Найнов, лекин бир қадам орқага чекинди. — Итни жиним суймайди. Ҳуришини эшитсам... юрагим орқамга тортиб кетади.

— Нимасини айтсан, ҳали-ҳали тушимга киради у ёқнинг итлари. — Қария фақат Найновнинг ўзи эшитадиган қилиб жуда паст овозда гапир-

ди. — Бу ҳурияпти-ю, мен гўё у ёқдаман. Ҳеч ўрганолмайман, худди вақт тўхтаб қолганга ўхшайди.

Итнинг овози ўчди. Занжир шарақлаб тушди, эркак кишининг:

— Ким у? — деган товуши эшитилди.

Найнов Қарияга қаради. Қариянинг юзи яшнаб кетди. У озарбайжон-чалаб:

— Горхмагинам, бу манам, — деди. — Ачгинэн.

Эшик очилди. Тўладан келган, ўртабўй, костюмининг тугмалари қадалмаган уй эгаси шоша-пиша сўрашиб, дарров ичкарига олди. Мезбон аввалига хавотирланиб, безовталанаётган эди. Меҳмонлар оёқ кийимларини ечиб, устларидаги ортиқча эгни-бошдан халос бўлганларидан кейин, уларнинг хотиржамлигини кўриб кўнгли жойига тушди. Меҳмонларни ҳатто от миниб айланиб юрса ҳам бўладиган даражада кенг, ҳашаматли меҳмонхонага бошлади.

— Қалай, соғ-омонмисизлар? Яхши келдингларми? Қийналмадингларми?.. Хуш келибсизлар... Йўлларингга кўзим тўрт эди... — деди.

Қария энди жавобга оғиз жуфтлаб, гап бошлаган эди, хонага кириб келган қора кўйлакли, қора рўмолли кампирни кўриб, гапи чалақолди. Мезбон меҳмонларни ишонтирдик, биров эшитиб қолишидан қўрқмай, бемалол, бафуржа гаплашаверишлари мумкин. «Кампир ғирт гаранг, милтиқ отсанг ҳам эшитмайди», деди у. Лекин Қария гапи бўлиниб қолганидан ранжиб, то кампир чиқиб кетмагунча чурқ этмади.

Чўнтагидан бир қути «Памир» чиқариб, ўртага ташлади. Бу ҳаракатида тамакимни ҳамма чекавериши мумкин, деган маъно бор эди. Лекин ҳеч ким тегмади, чунки, унинг ўзидан бошқа чекувчи йўқ эди. Тамакиннинг бир учини ямлаб, Қария хонани тутунга тўлдирганча, бурқсатиб чекди. Беш-олти марта тортгач, қўлидагисини ўчириб, янгисини олди... Қовоғини осилтириб, индамай ўтирди. Кейин мезбон уни бир-икки марта гапга солишга уриниб кўрди-ю, лекин то шиша очилмагунча, гап гапга қовушмади. Бир қадаҳадан ичилди, кейин шу заҳотиёқ Қариянинг: «Қаққа шошасизлар?!» деган сохта пўписасига қарамай, иккинчиси сипқорилди. Қариянинг кўзлари ярқираб кетганини кўриб, мезбон вақти ғаниматда юрагидаги дардини тўкиб солди:

— Хонимдан ҳеч хат-хабар йўқ. Қамоқхонага жўнатишлари керак эди, ўша ердан хат-пат ёзар деб кутиб ётибман... Яна нима қилмоқчи улар бизни, билмайман? Қолгани битта мана шу кулба... қип-яланғоч бўлиб қолдим. — У ҳам меҳмонлар билан баб-баравар ичиб турган бўлишига қарамасдан кайфи ошмаган, зардасиз, шунчаки шикоят оҳангига гапирар эди.— Пул-ку, сатқан сар-а, тангаларга ачинаман, тангаларга. Биласанми?

— Қўй, кўзингни сийдигини оқизаверма, Маҳаррам! Мард бўл! — Қария чекиб турганини ўчириб, янгисини тутатди. — Худога шукр қил, бошқаларга тегмади. Икки юзта танга! Шуям гап бўптими! Отамда отни калласидай ёмби олтин бор эди, олтин идишлар, олтин чойнаклар, шунақанги тилла пиёлалари бор эдики, унақаларини музейлардаям кўрмайсан... Эрон гиламларини, карвонсаройларини айтмайсанми?.. Ҳаммасини тортиб олишди! Мард бўл, Маҳаррам! Хониминг соғ-саломат. Ҳозирча Чоржўйда... Эшитишимча, тангаларингни тагини ҳам кавлашаётган эмиш...

— Тагига етишармикин, нима дейсан? Унда, мени адои тамом бўлди, деявер. — Маҳаррам сержун бармоқларини чалиштириб, уларни қарсиллатди. — Ҳаммамиз адои тамом бўламиз.

Охирги гап меҳмонларга ёқмади. Қария бесаранжомлатиб, бир қирилаб қўйди. Найнов тақир қилиб қирилган бошини узун, ингичка бармоқлари билан бир силаб, кейин ёнида, гиламда ётган папоғини олиб кийди. Қўли ён чўнтагига югурди. Қария кўзи билан уни шаштидан

қайтарди. Оғзидан ноҳўя бир сўз чиқиб кетиб, мезбон билан ораларига совуқчилик тушиб қолмаслиги учун, лагандаги товўқнинг оёғини узиб олиб, чайнашга тушди. Кейин илик сўриб, қўлини артди-да, гугурт донаси билан тишини кавлай бошлади. Ҳамма жим, вақт эса ўтиб борар эди... Ниҳоят, Қария бир тўхтамага келди, ётиғи билан гап бошлади:

— Одам одамни қўллаши, одам одамга ёрдам бериши керак... — Гўё ҳозир дастурхон устида донишманд ваъз айтаётгандай эди. — Ҳаммага ҳам кўмак керак... Хонимга ҳам... Заводдаги ишлари учун катта муддатга кесилди. Бундай бўлишини кутмовдик. Нодонлар. Аёл кишигаям шунча муддат берадимми?.. Энди... Энди нима бўлади?.. Бордию у аёллигига бориб, олтинни қаердан олганини айтса, унда, ўзинг биласан, Маҳаррам... Фақат ўзини эмас, сениям фарқ қилади у... ишқилиб, ўзини яхши тутсин-да, биз ҳам қарздор бўлиб қолмасмиз... Агар бир битимга келсак, охиригача олиб борамиз. Бизнинг ҳам ўз қондамиз бор: яхшига — яхши, ёмонга — ёмон тўлаймиз, — Қария секин, бўлиб-бўлиб гапирди. Мақсади шуки, нима деётганини Маҳаррам яхшилаб ўқиб олсин, англасинки, Қария билан, Найнов билан келишиб яшаса — ўзига яхши. У гапини очикдан-очик ишора билан яқунлади: — Шусиз ҳам кўп нарсадан айрилдик... Ҳеч бўлмаса қўр-қутни асраб қолишимиз керак. Тилнинг узуну — бошга бало. Ҳар қалай, биз бир-биримизни тушунамиз, деган умиддаман, а, лаббай?

Маҳаррам розилик аломати сифатида хумдай, ҳурпайган бошини силкиб қўйди.

Гап асосий мақсадга кўчди.

— Мол тайёрма? — деб сўради Найнов.

— Эрталабгача олиб келишлари керак... Саволимга хафа бўлманглар-у, лекин олдиндан билиб қўйганим яхши: қачон қайтасизлар?

— Беш кунлардан кейин.

— Нимада?

Қария яна товўқхўрликка тушиб кетди, ўрнига Найнов жавоб берди:

— Ҳавода.

— Ҳавода? Хавфли-ку! Кўз-қулоқ кўп.

— Сен айтганчалик хавфли эмас. Аэропортдаги шароитни биз яхши биламиз, кўрганмиз... Лекин зудлик билан иккита паспорт топиш керак, Маҳаррам оға. Энди манавиларнинг кераги йўқ... ма, олқўй. Хоҳласанг — ёқ, хоҳласанг — асраб қўй. Бошлиқда яна ишлатилгани бор...

Найнов қўйнидан иккита паспорт олиб, Маҳаррамнинг оёғи остига ташлади. Қария ҳам чўнтагини кавлаб, олган бир жуфт паспортини мезбонга узатди:

— Ол.

Маҳаррам паспортларни олиб нариги хонага ўтди, дастрўмолчага ўралган бир жуфт янги паспорт кўтариб кирди. Рўмолчани очиб, паспортларни Найновга берди:

— Билмадим... Мана, иккита... Панд бермасмикин? Расмларини алмаштириш керак, йўқса, ота-боболарим руҳи қарғайди мени... Исмۇ насаблари туркманча бўлмасаям бўлаверади?

Найнов тиржайди:

— Бўлаверади. Расмга ҳеч ким қарамайди. Паспортлар қалбаки эмасми ишқилиб?

Найновнинг шубҳаси Маҳаррамга айил ботди:

— Ҳа, энди бу ишда мен янгиман, сизларга ўхшаб устаси фаранг эмасман! — деди у худди молига ишонқирамай қараган харидорга бозордаги сотувчи қиладиган муомалани қилиб, қўлини силкитар экан. — Нега энди сен қалбаки паспорт бераяпти, деб ўйлайсан? Икковиям ҳали яп-янги, қўрқма, ҳеч ким шубҳаланмайди, изларингдан тушмайди. Нима, мен сенингча аҳмоқманми, ўзим ўтирган соҳни кеса-

манми?.. Муҳаммедов — манави кар кампирнинг укаси. Ота-боболари ёнига кетганига икки йил бўлди. Абсаломов — қўшним. Кеча меникида меҳмон бўлувди, ичиб, кайфи ошиб, чўнтагидан тушириб қолдирибди. Фойдаланиб туринглар. Вақти-соати келгунча. Кейин қайтариб берамиз. Қайтармасак, хосияти бўлмайди... Қўшнини ранжитиш инсофдан эмас. Бордию йўқолганини билиб, янгисини олса, олар. Давлатда нима кўп, паспорт кўп, ҳужжат кўп...

Найнов паспортларни қўйнига солаётган эди, Қария қўлини чўзиб: — Менда турақолсин, — деди. — Мен Доғистонни яхши биламан, тоғликлар билан тил топишаман. Аэропортда кўрасан нима қилишимни... Меҳмондорчиликда вақт бирпасда ўтиб кетади.

Найнов Маҳаррамнинг ётишини кутиб ўтирди, у ётгач, бу ҳам кўзини юмиб дарров ухлаб қолди. Ярим кечада, худди аллаким туртгандай кутилмаганда уйғониб кетди. Қулоқ солди: «Маҳаррамнинг нафас олишини эшитмади. Қаради: кўзи унинг қорасига тушди. Худди шу лаҳза Маҳаррам кўрпадан сапчиб турди, худди бир тўхтама келгандай, хона ўртасида қаққайиб туриб қолди. Кейин ўрнига қайтиб, ёстиғи тагини пай-паслади. Найнов ўрнидан сакраб турмоқчи бўлди-ю, лекин у Маҳаррам қўлида нима ушлаб турганини билолмади... Ниҳоят ақли етди — кўнғироқли соат экан. Хонага ой нури зўрға-зўрға тушиб турарди, Маҳаррам соат неча бўлганини билиш учун, кўнғироқли соатни кўзига яқин олиб келди.

Маҳаррам жуда эҳтиёткорлик билан эшик ёнига борди, уни ғийқиллатмай, оҳиста очиб, ташқарига чиқди. Ҳовлида Маҳаррамнинг қадам товушлари эшитилмай қолишини кутиб ўтиришга Найновнинг сабри чидамади, ирғиб ўрнидан турди-да, донг қотиб ётган Қариянинг устидан ҳатлаб, дераза дарчасидан мўралади. Қўшни ҳовлидан эшиб тушган узун, қор босган дарахт шоҳларидан бошқа ҳеч вақо кўринмади. Бир дақиқа, икки дақиқа ўтди...

Э, ҳаммаси бошқача экан! У ўйлагандай эмас экан. Шундоқ дераза тегида қадам товушлари келди: Маҳаррам деворга қалишиб, пусиб ўтаётган эди. Ана, у ерга энгашди, тахлаб қўйилган саржин орасидан катта, қаттиқ қилиб тугулган тугунни олди... Маҳаррамнинг у ерга қандай қилиб бориб қолганини Найнов ўйлаб-ўйлаб, билолмади.

Маҳаррам уйга қараб юрди. Найнов бир сакраб, жойига кириб ётди. Маҳаррам худди мушукка ўхшаб, товуш чиқармай юриб, уйга кирди. Ухлаётган арга бир-бир қараб, ечинмасдан жойига чўзилди.

Эрталаб нонушта маҳали Қария Маҳаррамга туйқусдан Расул Ҳамзатовнинг бирорта китобини топиб берасан, деб қолди. Найнов Қарияга худди жиннига қарагандай қаради. Шундай доно Қария томдан тараша тушгандай китоб сўраб ўтирса-я, яна шеърый китоб! Маҳаррам ҳам чолга ишонқирамайроқ қаради, лекин Қария зарда қилиб, илтимосини яна қайтарди.

Қария ҳақ, агар Расулнинг китоби бўлмаса, бу уй ҳақиқий тоғликнинг уйи эмас. Маҳаррам нариги хонага чиқиб, бирпасдан кейин бир боғлам китоб олиб қайтди.

— Мана. Ҳаммаси Ҳамзатов китоби. Хоҳлаганингизни танлаб олаверинг! — деди у ўзидан мамнун бўлиб. — Уғлим йиғиб юради, олинг, керак бўлса ҳаммасини ола қолинг... — Маҳаррам китобларни Қариянинг пойига келтириб қўйди.

— Мана бу бошқа гап... — Қария лавашга ўралган бринзанинг катта бир бўлагини оғзига тикди, лекин қалқиб кетди. Йўталиб бўлиб, сўради: — Уғлимга уй сотиб олиб бердим, деяётувдинг-ку, нима, у ҳалиям сен билан бирга турадимми?

— Йўқ. Шу яқинда, мана шу кўчанинг охирида туради... Уйи жуда яхши. Стеллажми, нима бало қилаяпти. Билмадим... Китобларининг ярми шу ерда ётибди ҳали...

Маҳаррам туриб, ташқарига чиқди, чойнак олиб келиб, уни Найновнинг олдига қўйди.

— Бу уй ҳам меники эмас, кампирнинг номида. Ҳаётни энди қураётганлар адашса адашаверсин, биз энди адашишимиз мумкин эмас...

— Кампир ҳайдавормайдими ишқилиб?

— Вой, оғажоним-эй, нима зарил? Бир ўзи бўлса, ҳеч кими бўлмаса. Яккаю ягона укаси бор эди, уям ўлиб кетди. Бор буд-шуди шу кампирга қолди. Бечора бефарзанд, беш кунлиги борми, йўқми... Уйгаям, ҳовлигаям васиятнома ёзиб қўйган... Кўриб турибсанки, ғирт камбағалман...

Соат ўн бирда учовлашиб аэропортга келишди. Қария китобни муаллифи дарров кўзга ташланадиган қилиб қўлтиғига қистириб олди, самолётга чиқиладиган эшик олдида навбатчилик қилаётган мўйловли бир миршаб олдидан икки-уч марта у ёқдан-бу ёққа ўтди. Миршаб кўзларига ишонмади: наҳотки мана шу туркман чол ҳам Расулнинг шеърларини ўқиса! Миршаб Қария ёнига келди, Қария тирсаги билан китобни қисиб туриб, иккинчи қўли билан қўйнидан бир жуфт паспорт олди:

— Кассада одам кўп экан, ўғлим. Бир яхшилик қил, Чоржўйга иккита патта олиб бер, барака топкур. Меҳмонмиз, йўқ дема... — деди.

Мўйловли тоғли милиса ҳозир бу ўқимишли чолга патта олиб бериш у ёқда турсин, уни икки қўлида кўтариб, самолётга ўтказиб қўйишга ҳам тайёр эди.

— Гап йўқ, отам, мана ҳозир... — деди у.

Бир дақиқа ўтдими-йўқми, уларнинг назарида бир йил ўтгандай бўлди, улар ҳаяжонланар, безовталанар эдилар. Қариянинг кўзи тўрт: касса томондан нигоҳ узмайди. Ана, миршаб кўринди, қўлида бир соатдан сўнг Чоржўйга учадиган самолётга олинган иккита патта.

Самолётга чиқариш бошланди. Қария билан Найнов патталарни рўйхатдан ўтказувчилар қаторидан жой олди. Қария ҳалиги таниш милиса текшираётганини кўриб кўнгли хотиржам бўлди. Лекин уларга гал келганда, не кўз билан кўрсинки, кимдир мўйловли милисани бир четга чиқариб, гапга солиб қолди, унинг ўрнини фуражқасини олифтларча энсасига тушириб олган кичик сержант эгаллади. У чолдан кўкрагига босиб турган тугунни ечиб кўрсатишни сўради. Қариянинг бирдан йўтали тўтди, у то мўйловли милиса ўгирилиб қарамагунча йўталаверди, қизариб-бўзариб, бўғилиб йўталди. Мўйловли милиса ниҳоят улар томонга қараб, чолга кўзи тушди-да, ёш ҳамкасбига ўз тилида алланима деди.

— Утинг, ўтинг, отахон, — деди у бирдан юмшаб. Чолни ҳам, қўлини чўнтагига тиқиб олган Найновни ҳам ўтказиб юборди.

Меҳмонларнинг самолётга қараб кетаётганини кўриб, Маҳаррам энгил тин олди. Майдончада турган «Жигули»си ёнига қараб кетди. Елкасидан тоғ афдарилгандай бўлиб машинага ўтирди, эшикни қарс этказиб, энгилгина ёпди... Биринчи чорраҳада қизил чироқни кўриб қаттиқ тормоз берди. Машина олдига бир силтаниб тўхтади, худди шу дақиқада ўнг ойнани кимдир чертаётганини эшитди.

Маҳаррам хўшламайроқ калласини бурдию таниш чехрани кўрди. Юраги орқасига тортди, суконни ушлаб турган қўллари шалвираб тушди... У Бекназар Ҳайдаровни таниди.

Охири келгуси сонда

МУНДАРИЖА

ҲАЁТ ВА АДАБИЁТ	
Абдулла Орипов, Мурод Мансур. Наврӯзӣ тозарув. Сухбат . . .	3
НАЗМ	
Ойдин Ҳоҷиева. Тилсим тарих — кўзлардаги хур чақин	9
Рустам Мусурмон. Рӯҳ насибаси. Достон	100
Анвар Эшонов. Унутилган қўшиқлар	111
Абдумажид Азим. Кўксингдаги меҳригиё	114
Тупроққа сочилган бахт мунчоқлари	132
Акбар Жонузоқов. Кел-эй ҳижрон, Ватаним бўл	181
НАСР	
Улмас Умарбеков. Фотима ва Зухра. Роман.	14
Умар Сайфиддин. Дарға. Ҳикоя	107
ҚАДРИЯТ ВА МЕРОС	
Тургун Файзиев. Ҳусайн Бойқаро	117
Ризоуддин ибн Фаҳриддин. Одоби таълим	139
Алоуддин Мансур, Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Қуръони Карим эълон этилгандан сўнг. Сухбат	184
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА	
Раҳматулла Иноғомов. Қодирӣ жаҳон кезади	189
Абдулла Қодирӣ. Ғазаллар	196
ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО	
Уктам Эминов. Шиддат. Роман	198

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Мусаҳҳиҳ М. Насриддинова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин ● Таҳририятга келган бир босма табоқчача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди ● Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади ● Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент—83, Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни ● Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 04.02.94 й. босишга рухсат этилди 23.03.94 й. Қоғоз формати 84×108¹/₃. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма табоғи 7. Шартли босма табоғи 13,44. Нашриёт — ҳисоб табоғи 18,48. Адади 31329 нусха. Буюртма № 2631.

ЧАКАНА САВДОДА БАҲОСИ КЕЛИШИЛГАН НАРҲДА

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси.
700083. Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**